

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ДОКТРИНИ І СТРАТЕГІЇ

Навчальний посібник

За редакцією Григорія Перепелиці

Автори:

М. Г. Капітоненко (тема 1), Г. М. Перепелиця (теми 2, 7),
С. П. Галака (тема 3), С. М. Пик (тема 4), Р. А. Кривonos (тема 5),
В. А. Манжола (тема 6), Є. В. Габер (тема 8), Е. Є. Алієва (тема 9),
О. А. Борділовська (тема 10), О. О. Сабадан (тема 11)

Рецензенти:

д-р іст. наук, проф. М. С. Дорошко,
д-р іст. наук, проф. І. В. Жалоба

*Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту міжнародних відносин
(протокол № 4 від 24 листопада 2020 року)*

*Ухвалено науково-методичною радою
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол № 1–21 від 28 січня 2021 року)*

Зовнішньополітичні доктрини і стратегії : навч. посіб.
/ М. Г. Капітоненко, Г. М. Перепелиця, С. П. Галака та ін. ; за
ред. Г. М. Перепелиці. – К. : ВПЦ "Київський університет",
2021. – 420 с.

Розкрито основні аспекти вироблення та реалізації зовнішньополітичних доктрин і стратегій, що формують квінтесенцію зовнішньої політики. Подано теоретико-методологічні засади зовнішньополітичних доктрин, показано їхню роль у реалізації зовнішньої політики.

Для студентів, викладачів закладів вищої освіти і професійних дипломатів.

З М І С Т

П Е Р Е Д М О В А4

РОЗДІЛ 1

Тема 1. **Стратегічна культура і стратегічне мислення та їхнє методологічне і світоглядне значення у формуванні зовнішньополітичних стратегій і доктрин**.....7

Тема 2. **Роль зовнішньополітичних стратегій і доктрин у реалізації зовнішньої політики**.....21

РОЗДІЛ 2

Тема 3. **Концептуальні засади зовнішньополітичних доктрин і стратегій США**74

Тема 4. **Зовнішньополітичні стратегії і доктрини Великої Британії**.....98

Тема 5. **Зовнішньополітичні стратегії і доктрини Німеччини**129

Тема 6. **Зовнішньополітичні стратегії і доктрини Франції**.....169

Тема 7. **Зовнішньополітичні стратегії і доктрини Російської Федерації**.....208

Тема 8. **Зовнішньополітичні стратегії і доктрини Туреччини**.....301

Тема 9. **Регіональний вимір зовнішньополітичних стратегій Казахстану й Узбекистану**.....322

Тема 10. **Зовнішньополітичні стратегії і доктрини Індії**.....347

Тема 11. **Зовнішньополітичні стратегії і доктрини Китаю**382

П Р О А В Т О Р І В418

ПЕРЕДМОВА

Зовнішня політика будь-якої держави належить до однієї з найскладніших сфер її діяльності. Водночас ефективність зовнішньої політики найбільше залежить від її реалістичності, цілеспрямованості та послідовності. Усі ці характеристики у значній мірі закладають у процес формування та формулювання зовнішньополітичних доктрин, стратегій і концепцій. На зазначеному етапі відбувається не тільки усвідомлення, але й артикуляція національних інтересів країни в міжнародному середовищі.

Однією з найбільших вад зовнішньої політики України є відсутність стратегування у процесі її формування та реалізації. Причина цього полягає у відсутності стратегічного мислення у політичній еліті України та її владної верхівки. Це позбавляє її здатності не тільки проектувати стратегічний зовнішньополітичний курс України, але й бачення майбутньої перспективної моделі розвитку держави.

З огляду на це одне із завдань посібника полягає в тому, щоб дати студентам цілісне уявлення про нерозривний зв'язок зовнішньополітичних доктрин і стратегій зі стратегічним мисленням, де перше є похідним від останнього й обидва ці феномени базуються на стратегічній культурі української нації. Усвідомлення зазначених взаємозв'язків дасть можливість сформувати у студентів відповідний світогляд і навички стратегічного мислення, що також є одним із завдань пропонованого навчального посібника. Адже головна цінність стратегічного мислення полягає в тому, що воно визначає певні можливості зі створення оптимальних стратегій, збалансованих за цілями і засобами. Однак оптимальність такого співвідношення залежить від того, як ви ідентифікуєте цю зовнішньополітичну ціль. Від її ідентифікації залежить ухвалення рішень і, відповідно, визначення тих чи інших засобів, а в підсумку – розроблення тієї чи іншої стратегії. Роль стратегічного мислення у формуванні зовнішньополітичних стратегій полягає також у тому, що воно створює простір багатоваріантності самих стратегій і способів їхньої реалізації.

Інша річ, наскільки це необхідно практикуючим дипломатам і країні загалом? Адже зовнішньополітичні доктрини мають тільки ті країни, що прагнуть здійснювати вплив на оточуюче міжнародне середовище та його зміну під власні національні інтереси. Чи здатна Україна на такий рівень своєї зовнішньополітичної діяльності? Очевидно, що вона мусить це робити, якщо ми хочемо підняти її статус із малої до хоча би середньої впливової європейської держави. Для цього необхідно мати відповідні доктрини та стратегії реалізації зовнішньої політики, тому що саме вони надають бачення майбутнього, окреслюють загрози та перспективи, що очікують нас у міжнародному середовищі нині та надалі. Без таких доктринальних основ і чіткої стратегії зовнішня політика так і буде залишатися сліпою, мало-ефективною, непродуктивною і реактивною.

Саме тому одне із завдань посібника полягає в тому, щоб надати студентам теоретико-методологічні засади вивчення зовнішньополітичних доктрин та показати їхню роль у реалізації не тільки зовнішньої політики, але й у формуванні світоглядних основ та професійних знань і навичок майбутніх дипломатів, до яких належить здатність до стратегічного мислення. Адже зовнішньополітична доктрина – потужне джерело формування стратегічної культури, світоглядних і геополітичних орієнтацій суспільства стосовно міжнародних процесів, що відбуваються у світі, і дозволяє їх глибше зрозуміти. Доктрина є вираженням певної ідеології держави, і з огляду на це вона дозволяє суспільству, владі та національній еліті глибше усвідомити національні інтереси своєї країни і більшою мірою керуватися ними в повсякденному житті.

У політико-ідеологічній частині зовнішньополітичної доктрини викладено квінтесенцію ідеології, що виражає певні цінності, оскільки сам національний інтерес базується на цінностях, які сповідує та чи інша нація, суспільство, панівна еліта чи країна загалом. Будь-які міжнародні події ми також оцінюємо з позиції тих цінностей, які ми сповідуємо. Що має бути вищим пріоритетом для зовнішньої політики: права людини і розквіт нації чи сильна держава? Кожна країна залежно від політичного режиму по-різному відповідає на це питання. Проте офіційну

відповідь має дати зовнішньополітична доктрина, що реалізує цю аксіологічну функцію. Зовнішньополітична доктрина – офіційний керівний документ. Завдяки своїм політичним настановам і керівним положенням вона покликана мобілізувати ресурси суб'єктів влади і суспільства на виконання задекларованих у ній положень, що є обов'язковими для виконання.

Важливим розділом у пропонованому навчальному посібнику є огляд зовнішньополітичних доктрин і стратегій провідних країн світу, що дає розлогу картину процесу втілення зазначених стратегічних документів у реальну практику їхньої зовнішньополітичної діяльності та дозволяє зрозуміти мотивацію позиціонування і зовнішньополітичної поведінки цих країн на міжнародній арені.

Отже, навчальний посібник покликаний поповнити знання студентів про особливості формування та реалізацію зовнішньополітичних доктрин і стратегій, їхню роль у формуванні й імплементації зовнішньої політики, допомогти засвоїти основні положення зовнішньополітичних доктрин і стратегій провідних країн світу й оволодіти навичками стратегічного мислення та належним рівнем стратегічної культури. Авторський колектив виражає надію, що видання виявиться цікавим і корисним для студентів та професійних дипломатів, що цікавляться та вивчають міжнародні відносини й зовнішню політику.

СТРАТЕГІЧНА КУЛЬТУРА І СТРАТЕГІЧНЕ МИСЛЕННЯ ТА ЇХНЕ МЕТОДОЛОГІЧНЕ І СВІТОГЛЯДНЕ ЗНАЧЕННЯ У ФОРМУВАННІ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИХ

Тема 1. СТРАТЕГІЙ І ДОКТРИН

Стратегічне мислення часто асоціюють саме із зовнішньою політикою. Іноді навіть здається, що зовнішня політика держави завжди реалізується відповідно до заздалегідь розробленого плану, що враховує національні інтереси, наявні ресурси, зовнішні загрози та можливості. Авторами такого плану є мудрі стратеги – інтелектуальні нащадки Сунь Цзи, Карла фон Клаузевіца або Шарля де Голля.

Проте формулювати зовнішню політику у вигляді стратегій, а тим паче втілювати їх у життя – справа доволі непроста. Люди схильні до нерациональних рішень, загальний рівень невизначеності середовища надто високий, а факторів, що впливають на стратегічні розрахунки, надто багато. Стратегічне мислення наражається на безліч перешкод.

Термін *стратегія* використовують у різних значеннях і принаймні три з них мають прямий стосунок до зовнішньої політики держави. По-перше, стратегію можна розуміти як план дій, який будують з огляду на наявність визначених цілей та обмежених ресурсів. По-друге, стратегія – це перелік складних, неоднозначних запитань і відповідей на них; у їхній сукупності визначається лінія поведінки в широкому колі ситуацій. Зрештою, по-третє, стратегія – це певна множина правил і принципів, керуючись якими держава прагне отримати максимальний ви-

граш у різноманітних виявах міжнародної взаємодії. У своєму останньому значенні термін стратегія має теоретико-ігрове забарвлення і віддзеркалює складну природу міжнародної політики, у якій взаємодіють безліч акторів, і результат для кожного визначають зусилля та рішення всіх. Чим за таких умов є стратегічне мислення в зовнішній політиці? І чи працює воно так, як це передбачено теорією?

Будувати та втілювати стратегії складно. Стратегічне мислення спирається на здатність передбачати тенденції у середовищі, а також розуміти мотиви поведінки інших гравців. І те, й інше можливе лише з певною часткою умовності. Проблеми починаються вже із визначення цілей, а потім тільки поглиблюються, коли справа доходить до спроб передбачити дії інших або контури майбутнього.

Дослідження ймовірної поведінки держав важливе для стратегічного планування. Як інші відповідатимуть на зростання силового потенціалу, формування коаліції, економічну експансію чи зміну риторики? Чим точнішим буде знання із цього приводу, тим краще вдасться спланувати власні кроки. Поширена думка, що держави є раціональними агентами й ухвалюють такі рішення, які дозволяють максимізувати користь і зменшити пов'язані з нею витрати. Існує модель ухвалення зовнішньополітичних рішень, розроблена Г. Аллісоном, яка має назву *модель раціонального актора*, що якраз побудована на припущенні про унітарність і раціональність держав. Модель виходить із того, що держави займаються стратегічним плануванням у його ідеальному вигляді: вибудовують ієрархію пріоритетів, аналізують усі доступні варіанти, обирають із них найкращий і втілюють його в життя без внутрішніх суперечок. На жаль, у світі реальної міжнародної політики такі випадки є поодинокими. Набагато частіше стратегічне планування стає жертвою браку часу, надто великих обсягів інформації, рутинних процедур і різних синдромів.

Держави насправді не є унітарними агентами. Усередині них триває боротьба між різними відомствами, партіями та поглядами. Зовнішньополітичні стратегії набагато частіше стають наслідком внутрішніх компромісів, ніж утіленням планування в чистому вигляді. Крім того, люди, що ухвалюють

рішення від імені держав, часто помиляються. Вони недооцінюють силу противників, переоцінюють власну, випускають з уваги важливі фактори та процеси. У групах діє синдром групового мислення, а поза ними – особиста схильність тих чи інших людей до невиправданих ризиків або, навпаки, зайва обережність. Рішення як окремих людей, так і держав, надто часто відхиляються від раціональних, що, звичайно ж, значно ускладнює вироблення стратегій.

Не менше проблем виникає за спроб передбачити майбутнє. Стратегічне мислення націлене в майбутнє, і той, хто має кращі здогадки щодо ключових праматерів цього майбутнього, побудує виграшну стратегію. Проте зробити це на практиці надзвичайно складно. Майбутнє приховане за безліччю можливих сценаріїв і випадкових факторів. Передбачити щось напевне неможливо в принципі. Залишаються лише ймовірнісні прогнози, але й тут для міжнародної політики невтішні новини: кількість параметрів, які впливають на розвиток подій, настільки велика, що передбачити щось можна лише умовно або лише у дуже вузькому аспекті. Скажімо, спираючись на статистичні дані попередніх років, можна приблизно спрогнозувати обсяг ВВП, кількість населення або оборонні видатки на найближчі роки. Однак це будуть лише приблизні дані і розбіжності з реаліями можуть виявитися значними, особливо у випадку якихось несподіваних обставин. Крім того, цілу низку важливих параметрів – результати виборів, смерть політичних діячів, масові протести, технологічні зміни, природні катаклізми тощо – неможливо передбачити в принципі. Доводиться жити та планувати в умовах значної стратегічної невизначеності, або, якщо говорити мовою військової стратегії, туману війни.

Цікавим феноменом, який варто враховувати у процесі стратегічного планування, є пророцтва, що реалізують самі себе. Річ у тому, що реальні події в міжнародній політиці мають зв'язок із тими ідеями щодо них, що існують в уяві вчених, політиків й експертів. На відміну від, скажімо, фізичних чи хімічних процесів, що не залежать від того, які теорії щодо них будують дослідники, політичні процеси багато в чому є віддзеркаленням суб'єктивних уявлень й очікувань. З огляду на це пророцтва здат-

ні реалізовувати самі себе, якщо тільки зможуть оволодіти свідомістю критичної кількості людей. Створені та поширені концепції про світову революцію, зіткнення цивілізацій або, скажімо, державний суверенітет можуть трансформувати реальність завдяки тому, що ті, хто ухвалює рішення, бачать світ крізь призми таких уявлень. Якби набір настільних книжок політиків замість Н. Макіавеллі, А-Ж. Ришельє та Г. Моргентау складався із робіт авторів на кшталт Платона, Г. Гроція чи В. Вільсона, то світ міг би справді бути іншим. Для стратегічного мислення основний висновок тут полягає в тому, що варто звертати увагу не тільки на те, чим є міжнародна політика, але й на те, що про неї думають.

Класичний стратегічний план містить у собі кілька ключових елементів: визначення цілей, оцінка середовища, характеристика власних сильних і слабких сторін, оцінка альтернативних шляхів дій та прогнозування майбутнього.

- *Цілі – національні інтереси.* Визначення цілей є критично важливим для формулювання будь-якої стратегії. Водночас це є чи не найскладнішим завданням. І хоча термін *національний інтерес* викликає швидкі асоціації із безпекою, добробутом та розвитком, його не так просто перетворити на частину стратегічного плану.

Річ у тому, що держави по-різному розставляють пріоритети та змінюють їх із часом. Зміцнення оборонних можливостей відбувається за рахунок економічного добробуту, або навпаки, боротьба за вплив обертається новими конфліктами, нові союзи можуть множити ризики втягнення у війну тощо. Стратегія, що не розставляє пріоритетів, а прагне до всього хорошого, не завжди буває успішною. Відповідно, навіть державам, що перебувають у сприятливому середовищі доброзичливих сусідів та мають високорозвинену та динамічну економіку, потрібно розставляти пріоритети.

Серед членів ЄС точаться дискусії стосовно глибини інтеграції та суверенітету; прагнучи безпеки, одні держави шукають союзників, а інші – обирають нейтралітет; питання взаємозалежності та багатосторонніх рішень переплітаються з егоїстичними інтересами безпеки. У підсумку виявляється, що єдиною

правильної для всіх формули національних інтересів не існує, а з огляду на це не існує й усталеної ієрархії вподобань. Дискусія стосовно того, що саме відповідає, а що суперечить національним інтересам, триває постійно.

За цих умов для стратегічного планування важливо вибудувати тимчасову ієрархію пріоритетів. Зважаючи на характер загроз і загальний стан середовища, інтереси можуть бути поділені на групи, наприклад, першочергові, другорядні та ін. Варто також стежити за тим, щоб вони не суперечили прямо одні одним. Прагнення зміцнювати суверенітет і приєднатися до інтеграційного утворення, наприклад, не можуть бути реалізовані одночасно, а тому стратегія, побудована на поєднанні таких двох цілей, не може стати ефективною.

Загальною рекомендацією, що стосується формулювання цілей, зокрема й у зовнішньополітичних стратегіях, є відповідність їхнім критеріям SMART (*specific, measurable, achievable, realistic, time-bound*). Цілі мають бути конкретними, вимірюваними, досяжними, реалістичними та прив'язаними до конкретних проміжків часу. Національні інтереси держави не завжди вдається сформулювати саме так, але прагнути наблизитися до відповідності критеріям SMART варто.

- *Оцінка середовища.* Держави існують і реалізують свої інтереси у складному, турбулентному та непередбачуваному середовищі, що постійно створює виклики та можливості. Оцінка динаміки середовища є важливим елементом стратегії та зазвичай здійснюється у формі опису основних тенденцій на різних рівнях. Поглянувши на різноманітні стратегії зовнішньої політики чи національної безпеки, можна помітити, що більшість із них неабияку увагу приділяють опису того, що відбувається в навколишньому світі. Поширення ядерної зброї, погіршення екологічних умов, економічні рецесії чи політична нестабільність в окремих регіонах – ці й подібні події формують контекст, у якому належить ухвалювати рішення. Стратегічне мислення, серед іншого, підказує, які процеси залишати поза увагою, а які ставити в її фокус. Складна дійсність у свідомості стратега спрощується, залишаючи в ролі параметрів лише найважливіші елементи. Глобалізація, відступ демократії,

послаблення режиму нерозповсюдження, криза контролю над озброєннями, економічна рецесія, кіберзагрози та пандемії – це неповний список того, що впливає на поточні політичні рішення. Проте охопити все разом не вдасться, і передумовою стратегічного планування стає виокремлення найважливіших процесів з усіх.

- *Розуміння власних сильних і слабких сторін.* Це – ключова передумова стратегічного мислення. Ідея полягає в тому, щоб сприяти розкриттю власної сили та мінімізувати ситуації, у яких стає помітною слабкість. Стратегію, що здатна цього досягти, можна вважати успішною. Проте оцінка слабких і сильних сторін може виявитися непростим завданням. Володіння ядерною зброєю – це перевага чи ні? Наявність сильних сусідів? Значні поклади корисних копалин – це зовнішньополітичний актив чи нафтове прокляття? Відповіді на подібні питання залежать переважно від контексту.

Звичайно, держави із сильною економікою, розвиненою демократією та миролюбними сусідами мають кращі стартові позиції для захисту зовнішньополітичних інтересів. А бідні держави із корумпованими урядами й агресивними сусідами перебувають у складнішому становищі. Однак усе, що існує між цими екстремумами, вимагатиме прискіпливіших оцінок.

Комплексний аналіз сильних та слабких сторін, а також викликів і можливостей, що створюються середовищем, часто називають SWOT-аналізом.

- *Оцінка альтернатив.* До досягнення поставлених цілей зазвичай ведуть кілька альтернативних шляхів. Особливо якщо ці цілі мають більш-менш загальний характер, наприклад, зміцнення національної безпеки. Ідеальний процес стратегічного планування передбачав би послідовне порівняння всіх альтернатив і вибір найкращої. Однак у реальному житті існують перешкоди на цьому шляху. По-перше, критерії визначення найкращої стратегії можуть суттєво різнитися. Нейтральним співвідношенням витрачених ресурсів і досягнених результатів навряд чи вдасться обійтись – свій вплив завжди здійснюватимуть ціннісні, ідеологічні, історичні, емоційні й інші подібні фактори. Дебати щодо того, як краще гарантувати національну

безпеку України, приміром, доволі наочно це демонструють: вибір на користь тієї чи іншої моделі відбувається із сильним залученням емоцій, аналогій, упередженостей тощо. По-друге, для вичерпного порівняння всіх альтернатив бракує часу та/або інформації. Відбувається звуження діапазону альтернатив до кількох більш-менш знайомих і вибір відбувається вже з-поміж них. Ідеал стратегічного мислення полягає в подоланні такого ефекту, як інкременталізм, але зробити це достатньо складно.

- *Прогнозування майбутнього.* Вище ми вже розкрили ті перешкоди, що виникають за спроб передбачити хоча б щонебудь. Однак, усвідомлюючи обмеженість будь-яких прогнозів, варто все ж спробувати. Водночас вибір того, що саме спробувати передбачити, залишається вільним. Стратеги із різним досвідом, теоретичним бекграундом тощо можуть обирати такі параметри як: полярність міжнародної системи та кількість великих держав, характер відносин між ними, рівень розвитку технологій чи виникнення окремих із них, економічні піднесення та рецесії, стан екології тощо. Усе разом передбачити неможливо, а вибір може стати складним. Частина стратегічного мислення міститься у здатності його зробити.

Спроби мислити стратегічно щодо питань зовнішньої політики, національної та міжнародної безпеки пов'язані із подоланням численних перешкод. Ще два століття тому дію випадкових факторів, надто в соціальних процесах, вважали такою, що унеможлиблює управління ними чи побудову планів дій. Наука пройшла складний шлях від сприйняття випадковостей як непізнаних закономірностей до визнання їхньої фундаментальної ролі як у соціальних, так й у природних процесах. Переосмислення ролі випадкових факторів значно змінило характер стратегічного мислення: завданням стратега стало не унеможливлення випадковостей, а побудова таких планів, які б урахували їхню дію. Передбачити точно результати виборів, терористичні акти або, скажімо, кризові ситуації неможливо, але можна оцінити ймовірність таких подій та будувати власну стратегію на таких оцінках.

Можливості стратегічного мислення багато в чому обмежені самою природою міжнародної політики. У ній діють, окрім ін-

шого, системні ефекти: навіть якщо є змога точно перебачити наміри інших, це не дає точного прогнозу майбутнього. Воно завжди є складнішим, ніж сума намірів елементів міжнародної системи. У якомусь сенсі міжнародна політика дійсно стає схожою на гру – приміром покер, – а завдання стратегічного мислення частково полягає в розв'язанні ігрової задачі, особливо якщо є противник, що цілеспрямовано намагається реалізувати невігідні для нас сценарії.

Людині властиво намагатися зазирнути в майбутнє та будувати моделі для пояснення сучасного. Це допомагає державам стратегічно діяти та мислити. Як людина, так і держава можуть самі створювати власне майбутнє, але до певної межі. Для великих держав ці межі є ширшими, але й вони залишаються заручниками структурних факторів.

Будуючи міжнародні стратегії, держави припускаються багатьох помилок. Вони спрощують дійсність, накладають на оцінки ситуації власні проблеми, стають заручниками фантастичних ідей або міфологізують зовнішню політику для перетворення її на інструмент політики внутрішньої. Багато зовнішньополітичних стратегій і доктрин побудовані на викривлених уявленнях про історію, експлуатації комплексів минулого або різного роду синдромів. Однак водночас ці стратегії є своєрідним концентрованим уявленням держав про самих себе та світ, що їх оточує. Одним з інструментів розуміння того, якими є уявлення держав про самих себе, є концепція стратегічної культури.

Стратегічна культура. Поняття стратегічної культури – конструктивістське. Воно створене для того, щоб підкреслити: сприйняття має значення. Держави не діють (або, принаймні, далеко на завжди діють) як раціональні агенти з теоретико-ігрових моделей. Натомість вони обирають свої стратегії не так з огляду на чисте співвідношення сил, а відповідно до того, як сприймають ті чи інші ситуації.

Водночас поняття стратегічної культури можна успішно використовувати далеко за межами конструктивістської парадигми. Широке коло питань міжнародних відносин, від ядерного стримування до демократичного миру й від міжнародних режи-

мів до альянсів та коаліцій, може бути краще зрозумілим з урахуванням того, що рішеннями держав керують не лише холодні раціональні розрахунки, але й сприйняття, культурні й аналітичні традиції, ідеологічні упередженості та різні міфи.

Своєрідною соціологічною й антропологічною передмовою до дослідження стратегічної культури стала опублікована в далекому 1963 р. робота Г. Алмонда та С. Верба "Громадянська культура: політичні вподобання та демократія у п'яти націях". У ній окреслено роль когнітивних факторів у політичних рішеннях, а також розроблено типологію політичних культур.

Перші спроби виокремити феномен стратегічної культури та дослідити його в контексті ухвалення зовнішньополітичних рішень були зроблені в царині ядерного протистояння. Робота Дж. Снайдера "Радянська стратегічна культура: наслідки для обмежених ядерних операцій", видана RAND 1977 р., присвячена тому, що автор назвав *радянською доктринальною традицією*. Сфера ядерного протистояння була надзвичайно чутливою для обох наддержав, і до роботи Дж. Снайдера вважали, що події в ній розвиваються відповідно до вимог чистої раціональності, на яких і було побудовано домінуючі теорії ядерного стримування. Однак учений звернув увагу на обставини, за яких радянське розуміння ядерних загроз і шляхів відповіді на них може відрізнятися від американського – внаслідок різного історичного досвіду, психології, контексту тощо. Зазначені тези були систематизовані і поняття *стратегічної культури* увійшло у сферу політичного аналізу.

Цілу серію робіт про *національний стиль* у стратегічному мисленні видав британсько-американський геополітик й аналітик з питань стратегії К. Грей. На його думку, стратегічна культура тісно пов'язана з історичним досвідом, громадянською культурою та способом життя. З огляду на це держави дають різні відповіді на ключові стратегічні питання, серед яких і питанням про умови використання сили. К. Грей звертав увагу на нечіткість концепції стратегічної культури та пов'язані із нею складності її аналітичного вжитку.

Робота професора Гарвардського університету А. Джонстона "Культурний реалізм: стратегічна культура та велика стратегія в

історії Китаю" стала одним із прикладів застосування концепції стратегічної культури у прикладному політичному аналізі. Автор виокремив низку характерних для Китаю стратегічних формул, проаналізувавши зовнішньополітичні рішення крізь призму історії. Цінність дослідження певним чином відображено в назві однієї із глав – "Китайська стратегічна культура та вибір великої стратегії династії Мін". У ньому пов'язані історичні, безпекові та стратегічні елементи зовнішньої політики.

Опублікована 2004 р. за редакцією Дж. Гленна, Д. Хоулетта та С. Пура колективна монографія "Неореалізм проти стратегічної культури" узагальнила сучасне розуміння концепції стратегічної культури. Стратегічна культура не випадково протиставлена неореалізму, з погляду якого стратегії держав визначає структура міжнародної системи, тобто насамперед, розподіл силових можливостей. Стратегічна ж культура пропонує інший погляд, заснований на традиціях сприйняття. У книзі розкрито кейси Індії, Нігерії, Японії, Австралії, Росії та Німеччини – дуже цікавий перелік для аналізу основних складових стратегічної культури.

Концепція стратегічної культури покликана дати відповідь на, здавалося б, просте питання: "Чому різні держави в однакових умовах ухвалюють різні зовнішньополітичні рішення?"

З позиції теорії раціонального вибору – тому що помиляються. Міжнародна політика нагадує модель гри із правилами й умовами, наприклад анархією та співвідношенням сил, які і мають визначати правильні стратегії. Логіка гри не змінюється від заміни гравців: уміння грати у, скажімо, "Монополію" залежить від здатності рахувати ймовірності та визначати математичне очікування, а не від персональних рис того, хто сів грати.

Міжнародна політика – це така собі ускладнена та розширена версія "Монополії". Щоб грати успішно, слід ухвалювати якомога більше раціональних рішень. Раціональність визначають щодо тих критеріїв перемоги, які описані у правилах. Однак з погляду, наприклад, згаданого вже неореалізму, правила прописані десь на рівні міжнародної системи та природи міжнародної політики і диктують державам вимогу максимізувати шанси на виживання будь-якою ціною. А от з позиції конструктивізму

правила, найімовірніше, визначає історія держав та те, як вони сприймають себе й інших у міжнародному житті. Іншими словами, хоча всі і прагнуть виграти в "Монополію", але під виграшем кожен розуміє щось своє.

Уявлення про перемогу, способи її досягнення та критерії успіху у сукупності можна назвати стратегічною культурою держави. Її елементи вкорінені в досвіді державотворення, історії, філософських настановах державної еліти, її культурі й особливостях сприйняття. Вони важливіші для визначення цілей та інтересів держави, ніж матеріальні фактори типу полярності міжнародної системи. Саме з таких причин анархія не завжди активізує принцип "допоможи собі сам", а сильних сусідів не завжди бояться чи намагаються стримувати коаліціями. Канада не спрямовує свої зусилля на протидію загрози з Півдня, як мала б, якби її політики поділяли реалістичні погляди на світ. Натомість Канада та США є союзниками, кожен із яких упевнений у намірах іншого. Історичний досвід впливає на стратегічні вподобання, відхиляючи їх від абстрактних приписів, що диктують структурні фактори. Зазначені відхилення мають унікальний характер, тому різні держави за однакових умов ухвалюють різні зовнішньополітичні рішення.

Застосовуючи концепцію стратегічної культури, потрібно бути свідомими деяких методологічних нюансів. По-перше, дуже просто потрапити в пастку, що чекає на будь-кого, хто посилається на культурні фактори у процесі пояснення міжнародних явищ: спокусу оголосити елементами стратегічної культури буквально все. Географія, традиції, історія, ідеологія, політичні практики, менталітет – чому ні? Усі ці та безліч інших факторів, звичайно, так чи інакше формують те, що ми визначили як стратегічну культуру. Проте таке розширення поняття – це шлях в нікуди.

По-друге, цікаве питання стосується часових меж формування стратегічних культур. Чи вважатимемо ми стратегічною культурою, скажімо, Німеччини те, що можна було спостерігати сто років тому? Чи те, що можна спостерігати нині? Адже на перший, і не тільки на перший, погляд Німеччина сто років тому й Німеччина тепер демонструє зовсім різні поведінкові алгоритми

та стратегічні орієнтири. Можна піти далі й задатися питанням, а чи є Німеччина нині і Німеччина сто років тому тією ж самою державою, і чи правомірно проводити будь-які паралелі між державами в різних історичних епохах тільки на тій підставі, що вони розташовані на приблизно одних територіях? Якщо наділити німецьку стратегічну культуру певними рисами, наскільки незмінними ці риси стануть?

Вужчий і більш інструментальний підхід визначає стратегічну культуру як певну множину символів, що обмежує чи спрямовує стратегічний вибір. Ця множина складається з явних чи прихованих відповідей на приблизно такі запитання:

- *Наскільки ворожим є зовнішнє середовище?* Відповідь на це запитання впливає на характер зовнішньої політики, наприклад, стимулюючи превентивні стратегії й агресивні дії або, навпаки, підштовхуючи до умиротворення чи нейтралітету. Держава, що історично оточена ворогами або тими, кого вона сприймає як ворогів, навряд чи здійснюватиме зовнішню політику, подібну до нинішньої канадської.

- *Яким є образ ворога?* Чи є цей ворог історичним, вічним або таким, що загрожує самому існуванню держави? Відносини з вічними ворогами зазвичай антагоністичні, сповнені негативних очікувань та являють собою гру з нульовою сумою. Реалісти радять будь-кого вважати потенційним ворогом, а будь-яким ворогам приписувати найгірші наміри і відштовхуватись від них, але в дійсності сприйняття більш наповнене нюансами та напівтонами.

- *Якою є роль війни й ефективність насильства та наскільки прийнятна зброя як інструмент розв'язання міжнародних конфліктів?*

Загалом, відповіді на ці запитання будуть відхиляти рішення, що приймають держави, від оптимальних. Якщо, звичайно, про оптимальність взагалі можна вести мову в межах конструктивістської парадигми, яка, як ми пам'ятаємо, залишає за державами право самостійно трактувати правила гри, зокрема й критерії перемоги або поразки.

Конкретними втіленнями чи навіть носіями стратегічної культури можуть бути філософи й мислителі, великі стратеги минулих століть, військові традиції або навіть церемонії. Вона

формується зі шляхів розуміння тими, хто ухвалює рішення, чого має прагнути держава у світовій політиці. Метафорично кажучи, стратегічна культура визначає, у яку гру грає держава з іншими і чи подібні її відносини з партнерами більшою мірою на шахи, покер або преферанс. До речі, гравці в кожному із цих ігор мають певний стиль, схильність до тих чи інших технік – і це дуже схоже на стратегічну культуру держав.

Помічати елементи й досліджувати стратегічну культуру в деяких випадках простіше, ніж в інших. Держави із тривалою безперервною історією, наприклад, матимуть більш яскраво виражені її елементи. Саме з огляду на це ми можемо вести мову про традиції американського месіанства або *manifest destiny*, російського експансіонізму чи китайських уявлень про Серединну державу – Чжунго. Елементи стратегічної культури можна й запозичувати – так середньовічні імператори або російські монархи перейняли те, що вважали світобаченням Римської імперії, аж до титулів *кайзер* чи *цар*. Москва називала себе третім Римом, переймаючи культурні риси не так самого Риму, як Візантії. Проте загальна тенденція залишається: тривала державність сприяє формуванню та посиленню елементів стратегічної культури.

Сприяє цьому також і статус *великої держави*. Державна велич – термін більш характерний для реалізму, а розподіл держав на великі, середні, малі і так далі – характерна риса нео-реалізму. Однак у зазначеному випадку схоже на те, що великі держави набувають більш специфічної зовнішньої політики, що може бути зумовлене, наприклад, їхньою набагато активнішою участю у війнах і загалом ширшою географією та різноманітним інтересів. Можливо, зовнішня політика відіграє для них набагато більшу роль, ніж для держав, які не є великими.

Міфологія та символи стратегічної культури акумулюють підвищену увагу суспільства, створюючи образи держави на світовій арені. Вони потім, зі свого боку, впливають на її подальшу поведінку. Зазначений вплив відчувається в лексиці: в афоризмах, характерних термінах, наприклад "фінляндизація", або оцінці історичних подій, як-от "мюнхенська змова".

Стратегічна культура є доволі стійкою, але здатною до змін. Стійкіша її частина містить відповіді на фундаментальні питання, пов'язані насамперед із застосуванням сили. Більш адаптивна частина виникає із практики та рутини зовнішньої політики, а також тих змістів, значень і символів, якими вона супроводжується.

Концепція стратегічної культури є важливим інструментом розуміння того, як держави планують і реалізують свої стратегії. Поряд із раціональними імперативами стратегічного планування існує вплив колективного минулого, сприйняття та міфів – і вплив цей стає особливо помітним у періоди нестабільного, не детермінованого розвитку.

Висновки

Держави часто формулюють зовнішню політику у вигляді стратегій. Однак їм зрідка вдається дотримуватися ідеалу стратегічного планування, передбаченого моделями раціонального актора та подібними. Більшість стратегій – це доволі вибіркові, упереджені й ідеологізовані відповіді на виклики міжнародного середовища. Потрібен інструмент для аналізу цих відповідей, що спирався б на теорію із фокусом уваги на ідеях, а не тільки розподілі сили. Таким інструментом стає поняття *стратегічної культури*. Воно дозволяє зазирнути в ті події та драми минулого, що обумовлюють суб'єктивний вибір держав нині, зокрема і вибір пріоритетів, цінностей, методів та форм реалізації зовнішньої політики.

Контрольні запитання

З'ясуйте, чи є національні інтереси різних держав однаковими.

Чи можна точно передбачати майбутнє?

Визначте, що таке стратегічна поведінка.

Чи є держави раціональними агентами?

Проаналізуйте роль сприйняття у формуванні зовнішньополітичних стратегій.

Визначте, під впливом чого формується стратегічна культура держав.

Література

Gaddis J. On Grand Strategy / J. Gaddis. – N. Y. : Penguin Press, 2018. – 384 p.

Glenn J. Neorealism Versus Strategic Culture / J. Glenn, D. Howlett, S. Poore [eds.]. – N. Y. : Routledge, 2018. – 295 p.

Johnston A. Cultural Realism: Strategic Culture and Grand Strategy in Chinese History / A. Johnston. – Princeton : Princeton University Press, 1995. – 322 p.

Martel W. Grand Strategy in Theory and Practice: The Need for an Effective American Foreign Policy / W. Martel. – Cambridge : Cambridge University Press, 2015. – 530 p.

Popescu I. Emergent Strategy and Grand Strategy / I. Popescu. – Baltimore : John Hopkins University Press, 2017. – 248 p.

РОЛЬ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИХ СТРАТЕГІЙ І ДОКТРИН

Тема 2. У РЕАЛІЗАЦІЇ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ

Стратегічна культура, як і стратегічне мислення, є різновидом політичної культури як сукупності соціально-політичних настанов і цінностей, що мотивують поведінку людей та суспільства у взаємодії із владою й оточуючим міжнародним становищем. Стратегічне мислення – невід'ємний елемент політики, оскільки є системою поглядів на політичні цілі, що мають стратегічний характер і засоби їхнього досягнення. Отже, обидва феномени безпосередньо пов'язані з політикою і мають бути невід'ємним елементом політичної діяльності. Так чи інакше, обидва феномени вмонтовані в структуру політики.

Політика ж, як відомо, є *відносинами з приводу завоювання, утримання та використання влади*. Вона містить як певні настанови та цілі, якими її суб'єкти керуються у своїй діяльності, так і практику їхньої реалізації. У зв'язку з такою двоїстістю політика, з одного боку, потребує певного теоретичного оформ-

лення й обґрунтування, а з іншого – формулювання керівних настанов для її практичної втілення в життя. Зазначену потребу покликано задовольнити доктрини і стратегії, які так чи інакше закріплені у програмних документах суб'єктів політики, основним з яких у сфері внутрішньої та зовнішньої політики і міжнародних відносин є держава.

Влада є *центральною категорією політики і її об'єктом*. Найвища цінність влади полягає в тому, що вона *має здатність до примусу*, тобто здатність примушувати інших суб'єктів підкоритися чужій волі всупереч їхнім власним інтересам. Мірилом такого примусу є сила чи співвідношення сил. Досліджуючи цей феномен, Г. Моргентау вивів формулу залежності балансу інтересів від балансу сили. Відповідно до зазначеного принципу, міжнародні відносини є боротьбою за силу (power) та мир.

Саме цим феноменом здатності до примусу за допомогою сили й обумовлено потребу у владі, яку артикулюють як політичний інтерес. У зовнішній політиці зазначений інтерес ототожнено з національним інтересом, оскільки політичний інтерес є квінтесенцією усіх інтересів, що існують у суспільстві. Досить часто інтереси одних суб'єктів, як у внутрішній, так і зовнішній політиці, не збігаються з інтересами інших суб'єктів, що формує тло для виникнення як внутрішньополітичних, так і міжнародних конфліктів. Адже влада тільки тоді є ефективним знаряддям примусу і підкорення інтересів інших власній волі, коли вона є монопольною, тобто володіє монополією на застосування сили, або має значну перевагу в силі над іншими акторами чи претендентами на таку владу. У цьому сенсі суть політики зводиться до двох основних положень:

- По-перше, розуміння політики як зіткнення інтересів та протиборства певних суб'єктів у їхньому намаганні досягти панування або переваги над іншими.
- По-друге, політику розглядають як спосіб узгодження інтересів різних суб'єктів та підпорядкування їхньому спільному інтересу й досягненню загальнозначущих цілей.

Саме тому зовнішня політика оперує такими двома важливими засобами, як військова сила і дипломатія, або в неолібераль-

ному контексті ці засоби можна трактувати як *жорстка* і *м'яка сила* та *дипломатія*.

Роль доктрин і стратегій у сенсі сутності політики полягає в тому, що доктрини покликані обґрунтувати політичні інтереси та цілі, а стратегії мають вказувати на шляхи, принципи та засоби реалізації цих цілей та інтересів. У цьому контексті стратегічне мислення поєднує в собі як аналіз політичних практик, так і проєктування майбутнього відповідно до заданих політичних цілей, а стратегічна культура є тим підґрунтям, на базі якого відбувається усвідомлення політичних інтересів і формулювання політичних цілей, завдань та стратегічних рішень щодо застосування військової сили.

Отже, стратегічна культура є світоглядною основою поглядів на силу, як інструмент реалізації політичних цілей, і на війну, як особливу форму реалізації політики в умовах зіткнення політичних інтересів і протидія суб'єктів політики за владу або домінування над іншими суб'єктами. Отже, взаємозв'язок між стратегічною культурою і доктриною, стратегічним мисленням і стратегією виявляється саме в політиці. Стратегічна культура є тією світоглядною основою, на базі якої формулюються доктринальні положення і цілі політики, а стратегії реалізації політики є результатом стратегічного мислення.

Інше питання полягає в тому, яке місце відведено доктринам і стратегіям у структурі політики? До основних елементів у структурі політики належать: політичні відносини, політичні інститути й організації, політичний процес і його суб'єкти, політична діяльність і політична свідомість.

Політичні відносини в широкому сенсі є різноманітними взаємозв'язками і взаємодіями, що виникають між суб'єктами політики та створеними ними політичними інститутами й організаціями з приводу втілення політичних інтересів і політичних потреб у сфері завоювання, формування та функціонування політичної влади. Роль політичних доктрин у такого типу відносинах полягає в обґрунтуванні та репрезентації політичних інтересів і цілей суб'єкта політики з іншими суб'єктами відносин з приводу політичної влади. Стратегія має визначати засоби,

методи та шляхи реалізації цих інтересів і цілей у взаємодії з іншими суб'єктами політики.

Доктрини також мають представляти майбутню модель взаємовідносин, яка би найбільшою мірою відповідала інтересам і цілям певного суб'єкта політики. В основу таких моделей можуть бути покладені різні типи відносин: домінування чи підкорення, координації чи субординації, сталі чи динамічні, міжурядові або неурядові, правові чи неправові. Політичну доктрину мають уряди та керівництво держави, у якій репрезентуються владні інтереси тієї чи іншої політичної сили від імені держави. Їх можуть мати також політичні партії й організації, у яких вони артикулюють свої програмні цілі та певну партійну чи політичну ідеологію. Відповідно до доктрин підбирають стратегії реалізації їхніх програмних цілей.

Політичний процес є сукупністю послідовних дій політичних суб'єктів у реалізації своїх інтересів через політичну владу. У політичному процесі більшою мірою задіяне стратегування, ніж доктринальне обґрунтування політичної місії суб'єктів політичного процесу, оскільки воно стосується не формулювання політичної мети чи інтересів, а визначення формального механізму їхньої реалізації. У такому процесі мало б бути задіяне стратегічне планування, основними стадіями якого є стратегічний аналіз, стратегічне прогнозування, розроблення стратегій, ухвалення стратегічних рішень, реалізація ухвалених рішень і контроль за їхньою реалізацією.

Як співвідносяться доктрини і стратегії з існуючим у країні політичним режимом? **Політичний режим**, як відомо, є сукупністю політичних відносин, засобів і методів реалізації влади, наявних стосунків між державною владою і суспільством, домінуючих форм ідеології, стану політичної культури, притаманних певному типу держав. Безумовно, той чи інший тип політичного режиму потребує певного обґрунтування правомірності та легітимності свого існування, принципів легалізації і застосування влади, що оформлюють у певні ідеологічні настанови і закріплюють у доктринах. З іншого боку, політичний режим мають реалізувати через певні процедури, способи та методи застосування влади, що визначені стратегіями. Зважаю-

чи на це, функціонування політичного режиму потребує певного симбіозу доктрини та стратегій із реалізації влади. Та найбільшою мірою доктрини стосуються такого елементу політики, як політична свідомість.

Політична свідомість – це сукупність поглядів, оцінок та настанов, що відображають політично-владні відносини й політичні інтереси суб'єктів. Політична свідомість поєднує в собі теоретичний і буденний рівень свідомості суб'єктів, що робить можливим урахування їхніх інтересів, які на офіційному рівні закріплені в доктринах. Отже, доктрина є уособленням теоретичного рівня політичної свідомості. Досить часто теоретичний рівень ототожнюють із політичною ідеологією. Ідеологія – це вчення про ідеї, їхня система вираження, що відображає інтереси різних соціальних спільнот.

Політична ідеологія є системою ідей, теорій і цінностей, у яких віддзеркалені інтереси політичних суб'єктів, методи та засоби політичної діяльності. Усі ці елементи політичної ідеології присутні в доктрині. Політичну ідеологію викладено в доктрині, її політико-ідеологічній частині. Змістом цієї частини є оцінка політичної ситуації та політичного життя загалом, цінності та потреби, на базі яких формують політичний інтерес, ідеї та теорії, які обґрунтовують цей політичний інтерес й ідеологічні принципи його реалізації.

Доктрини ж, що мають таке політико-ідеологічне забарвлення, прийнято називати політичними доктринами. **Політична доктрина** – це система настанов, що визначають політичні цілі, інтереси й цінності політичних суб'єктів, а також принципи їхньої реалізації. У цьому контексті зовнішньополітичні доктрини – один із видів політичної доктрини. Маючи таке змістовне ідеологічне навантаження, політичні доктрини відображають політичні відносини у всій їхній різноманітності. Завдяки цьому доктрини в системі політики виконують певні функції, до яких належать світоглядна, аксіологічна, пізнавальна, апологетична, мобілізаційна, інтегративна та методологічна. Остання функція стосується керівних принципів і настанов у реалізації політичних інтересів й організації політичної діяльності.

Отже, політичні доктрини є не тільки відображенням політичної діяльності, але й мотиватором цієї діяльності, визнаючи її цілеспрямованість. Адже люди та держави у своїй політичній діяльності керуються певними концепціями, ідеями, доктринальними настановами, програмами, принципами, що закріплені в політичній доктрині. Політична доктрина відіграє роль своєрідного духовного чинника політичної діяльності, завдяки чому відбувається усвідомлення політичних інтересів і цілей політики загалом.

Сама ж політична діяльність посідає особливе місце у структурі політики. Вона є рушійною силою політики, робить її динамічною, надає політичному процесу певного розвитку. Невипадково саме поняття *політики* у вужчому сенсі формулюють через категорію *діяльності* і трактують як діяльність між великими соціальними групами, націями та державами з приводу влади.

Політична діяльність є сукупністю тих заходів, які здійснюють суб'єкти політики у сфері політичного життя з метою реалізації своїх інтересів і потреб, пов'язаних із використанням влади. За своєю структурою політична діяльність складається із цілей, завдань, засобів, методів, ресурсів, пріоритетних напрямів реалізації політичних інтересів й інших елементів, що охоплює таке поняття, як політична стратегія.

Політична стратегія – це система великомасштабних політичних рішень й окреслених напрямів діяльності, послідовна реалізація яких забезпечує досягнення головної мети основними суб'єктами політики; це генеральна лінія, що спрямована на виконання завдань цілого історичного періоду, на досягнення фундаментальних і довготермінових цілей тощо. Зовнішньополітичні стратегії в цьому контексті є різновидом політичних стратегій. З огляду на це постає питання: яку роль відведено політичним доктринам і політичним стратегіям у політичній діяльності суб'єктів політики і в чому полягає їхня відмінність? Якщо політична доктрина, формулюючи політичний інтерес, спонукає до волевиявлення суб'єктів політики, то політична стратегія є організацією реалізації такого волевиявлення, спрямованого на досягнення політичних цілей та інтересів.

Політичну діяльність, суб'єктом якої є держава, поділяють на внутрішньополітичну і зовнішньополітичну. Відповідно до такого підходу розрізняють зовнішню і внутрішню політику. **Зовнішню політику** визначають як діяльність держави на міжнародній арені з реалізації національних інтересів, що регулює відносини з іншими суб'єктами міжнародної політики та міжнародних відносин. Як видно з визначення, термін *зовнішня політика* використовують поряд зі схожим визначенням – *міжнародна політика*, що має дещо інше сенсове навантаження. **Міжнародна політика** – це система економічних, правових, дипломатичних, ідеологічних, військових, культурних та інших зв'язків і відносин між народами, державами і групами держав, провідними соціальними, економічними та політичними силами й організаціями, що діють на міжнародній арені.

Якщо ж тепер визначити місце нашого предмета вивчення в системі політики, то зовнішньополітичні доктрини і стратегії є невід'ємним елементом зовнішньої політики. Цим і пояснюють їхню відмінність й особливість від політичних доктрин і політичних стратегій. Зазначені особливості та характерні риси зовнішньополітичних стратегій і доктрин обумовлені, насамперед, тими відмінностями, що існують між зовнішньою і внутрішньою політикою. Головну відмінність між ними сконцентровано навколо проблеми влади. По-перше, у внутрішній політиці держава володіє монополією на владу в соціальних відносинах, а отже, і монополією на примус та застосування сили. У зовнішній політиці вона має монополію репрезентувати національні інтереси від імені усієї країни, але держава позбавлена монопольного впливу на світовій арені і не може мати монопольного становища у всій системі міжнародних відносин. Держава в цій системі також не має монополії на застосування сили. По-друге, у внутрішній політиці існує центр влади, який залежно від державного устрою може перебувати у президента, парламенту чи уряду. Саме на цей центр покладено ухвалення та реалізація всіх рішень. У зовнішній політиці органом, що відповідає за реалізацію зовнішньої політики, є президент або уряд. За парламентом закріплено функцію формування засад зовнішньої політики. На міжнародній арені такого єдиного центру влади, що регулював

би усю систему міжнародних відносин, не існує. Там діють держави, що зазвичай рівноправні, і відносини між якими формуються внаслідок боротьби, конфліктів, війн, переговорів, договорів і компромісів.

По-третє, відмінність між зовнішньою і внутрішньою політикою полягає в різній формі репрезентації і реалізації політичних інтересів. У внутрішній політиці основним інтересом політичних суб'єктів є боротьба за владу. Оволодівши нею, та чи інша партія намагається втілювати, насамперед, власні корпоративні чи партійні інтереси, використовуючи владу проти інших опонентів. З огляду на це дуже складно говорити про консолідованість внутрішньополітичних інтересів. Така консолідованість має переважно ситуативний характер. У зовнішній політиці політичний інтерес є більш консолідованим, оскільки на міжнародній арені його репрезентує як національний інтерес один суб'єкт – держава. На міжнародній арені держави намагаються керуватися власним національним інтересом, а не інтересами інших суб'єктів міжнародних відносин, що і визначає рівень їхньої суверенності та незалежності. Однак саме ця особливість репрезентації національного інтересу породжує суперечності між державами, міжнародні кризи та війни як форми розв'язання зазначених суперечностей.

Поряд із відмінностями існує пряма взаємозалежність між зовнішньою та внутрішньою політикою. Усім відома теза: "Зовнішня політика є продовженням політики внутрішньої". Сенс такої залежності обумовлено тим, що зовнішньополітичний курс країни залежить від програм тих політичних сил, що приходять до влади всередині країни. Національний інтерес і цілі, що покликана втілювати зовнішня політика на міжнародній арені, окреслені внаслідок внутрішньополітичного консенсусу, який формує внутрішня політика.

Внутрішня політика визначає також основні потреби й інтереси влади і суспільства щодо відносин із навколишнім світом. Ресурси, необхідні для реалізації зовнішньої політики, теж створюються шляхом здійснення внутрішньої політики в різних сферах життєдіяльності суспільства і влади. Водночас зовнішньополітичне середовище також суттєво впливає на внутрішню

політику, яке може створювати або загрози, або навпаки, давати певні можливості для миру, безпеки і розвитку країни. Усі ці аспекти, як відмінності так і взаємозалежності між зовнішньою і внутрішньою політикою, слід ураховувати у процесі формування зовнішньополітичних стратегій і доктрин.

Доктринальні основи зовнішньої політики

Як уже було з'ясовано, доктринальні основи зовнішньої політики являють собою духовну субстанцію, що є частиною політичної свідомості й охоплює різного роду ідеї, теорії, концепції, доктрини та стратегії, що віддзеркалюють політичні процеси, властиві міжнародній обстановці та відповідним внутрішнім політичним відносинам, а також дають достатнє обґрунтування існуючим політичним інтересам і способам їхньої реалізації. Серед основних категорій, що формують такі доктринальні основи, варто звернути увагу на концепції, доктрини та стратегії. Часто ми можемо спостерігати певну плутанину в зазначених термінах, коли один і той самий документ можуть називати концепцією, доктриною чи стратегією. Таке довільне трактування обумовлено, насамперед, особливостями стратегічної культури, що притаманна тій чи іншій країні.

В американській стратегічній культурі, наприклад, існує сукупність компонентів, що формують політичний зміст доктрини. Таку доктрину прийнято називати "Grand Strategy". До документів подібного типу належать, зокрема: доктрина глобального лідерства чи доктрина стримування комунізму, що віддзеркалюють цілу історичну епоху й обґрунтовують глобальні політичні цілі, спрямовані на зміну або трансформацію цілої системи міжнародних відносин відповідно до американських стратегічних інтересів. Зміст цих великих стратегій або їхніх окремих принципів американські президенти презентують під назвою "Стратегія національної безпеки Сполучених Штатів Америки". У європейських країнах, НАТО та Євросоюзі доктринальні основи зовнішньої політики прийнято називати терміном *стратегічна концепція*, або *стратегія*. Частина східноєвропейських країн зберегли традиційні назви таких основоположних зовнішньополітичних документів під назвою *доктрина*.

У сучасній російській політичній традиції путінської епохи зовнішньополітичні доктрини прийнято називати *концепціями* з позначенням року затвердження цього документа. За час правління В. Путіна, наприклад, було прийнято низку концепцій з назвою "Концепция внешней политики Российской Федерации".

Почасти назву доктрини пов'язують із її авторами або політичними лідерами, які не тільки поділяють її основні положення, але й реалізують їх на практиці. Ними можуть бути лідери націй або авторитетні лідери, які концентрують у своїх руках усю повноту політичної влади. Серед них можна згадати доктрину Брежнева, маоїстську доктрину, доктрину Примакова, доктрину Рейгена та ін. В українській державі перехідного типу жодна із зазначених традицій не прижилася. Єдине, де збереглася назва подібних доктринальних документів, залишилася Воєнна доктрина України.

Та все ж, якщо дотримуватися наукового підходу, варто розрізнити ці документи, оскільки вони мають різну вагу, різне сенсове і політичне навантаження та різні функції в системі зовнішньої політики. Як філософська категорія **концепція** (від лат. *conceptio* – розуміння, система) – це спосіб розуміння, трактування, погляд на певне явище чи процес, керівна ідея для їхнього систематичного висвітлення. У політичному сенсі термін *концепція* використовують для позначення провідного або головного задуму в досягненні тієї чи іншої політичної мети або обґрунтування керівного принципу конструювання політики.

Зовнішньополітична концепція є системою науково-обґрунтованих поглядів, теорій та ідей на зовнішню політику або на окремі принципи й основні напрями її реалізації. Функція зовнішньополітичної концепції полягає у формуванні поглядів на ту чи іншу міжнародну або зовнішньополітичну проблему, її усвідомлення та відповідне трактування. В основу таких концепцій закладено ідею, що дає задовільну відповідь стосовно того чи іншого зовнішньополітичного питання, або сприяє конструктивному врегулюванню певної міжнародної проблеми. Зазначена ідея має бути теоретично й політично обґрунтованою, тобто підкріпленою певною системою аргументів і теорій, що покликані переконати політичне керівництво

у правильності та продуктивності такої ідеї чи трактування тієї чи іншої ситуації.

Такими зовнішньополітичними концепціями, наприклад, можна вважати концепцію *передової присутності*, що обґрунтувала необхідність захисту американських інтересів у віддалених, але стратегічно важливих зонах за допомогою проєкції сили. Концепція *регіонального стримування* передбачає недопущення впливу або домінування певних країн у стратегічно важливих регіонах світу, або відвернення опонента від дій, що можуть містити загрозу національним інтересам країни. Російською версією подібних зовнішньополітичних концепцій є концепція *самодостатності зовнішньої політики Росії*, що обґрунтувала необхідність позбавлення залежності зовнішньополітичної діяльності Москви від зовнішніх впливів. Концепція *проміжних зон Китаю* вказувала керівництву КНР на регіони світу, де Пекін може здійснювати домінуючий вплив. Зазначені зони стали пріоритетними для просування зовнішньополітичних інтересів Китаю.

Проте подібне трактування тих чи інших міжнародних процесів чи зовнішньополітичних проблем, або ідеї щодо їхнього врегулювання можуть вважатися конструктивними, прийнятими до уваги, але не прийнятими для реалізації з тих чи інших причин. У такому разі вони так і залишаються існувати лише на концептуальному рівні. Концепції, які беруть за основу для ухвалення зовнішньополітичних рішень і закріплюють у певній нормативно-правовій базі, стають доктринами.

Зовнішньополітична доктрина, на відміну від концепції, є системою офіційно прийнятих поглядів на місце країни у світі та зовнішню політику, що віддзеркалюють її національні інтереси та принципи їхньої реалізації в оточуючому міжнародному середовищі. Змістовне наповнення зовнішньополітичних доктрин здійснюють зовнішньополітичними концепціями, що трактують ту чи іншу міжнародну, зовнішньополітичну проблему або репрезентують ту чи іншу ідею з позиції певного політичного інтересу. Завдяки цьому сам політичний інтерес у доктрині набуває свого концептуального оформлення. Концепція як система поглядів або трактування того чи іншого зовнішньополітичного явища чи процесу набуває свого офіційного визнання і

стає загальноприйнятною у владі та суспільстві. Офіційне визнання тієї чи іншої концепції в нормативно-правових актах не є єдиним критерієм для трактування її в статусі доктрини. У політичній практиці є багато випадків, коли такі концепції не прийняті офіційно, але водночас вони слугують керівництвом для дій та їхньої реалізації в зовнішній політиці. Прикладом цьому є так звана доктрина *руського світу*, чи доктрина *китайської мрії*, що не закріплені в офіційних документах чи законодавчих актах, але їх послідовно втілюють у зовнішній політиці Російської Федерації та Китаю.

Отже, виявляється нерозривний взаємозв'язок між зовнішньополітичними концепціями і зовнішньополітичними доктринами, коли перші закладають теоретико-методологічне підґрунтя для формування зовнішньополітичних доктрин, а самі концепції втілюють у життя, коли ті стають невід'ємною частиною зовнішньополітичних доктрин. Проте доктринальні основи зовнішньої політики були би неповними, якби вони були позбавлені іншого важливого компоненту – зовнішньополітичних стратегій. З огляду на це постає питання: як співвідносяться між собою зовнішньополітична доктрина і зовнішньополітична стратегія у структурі зовнішньої політики і яку роль у цій системі їм відведено? Зовнішньополітичні стратегії перебувають у відносинах субординації із зовнішньополітичними доктринами і підпорядковані останнім, тому що зовнішньополітичні стратегії спрямовані на реалізацію зовнішньополітичних доктрин. У цьому їхнє головне призначення.

У системі зовнішньої політики зовнішньополітичні стратегії і доктрини виконують різні рольові функції. Якщо зовнішньополітична доктрина вказує на те, що є предметом політичного інтересу і якої цілі необхідно досягти, щоб задовольнити зазначений інтерес, то стратегія має дати відповідь на запитання: як і в який спосіб можливо цього досягти?

Чинники формування доктринальних основ зовнішньої політики

Зовнішньополітична доктрина, об'єктами якої є міжнародне середовище та зовнішньополітичні відносини, формується під

впливом як зовнішніх, так і внутрішніх чинників. Серед **зовнішніх** чинників ключову роль у формуванні зовнішньополітичних доктрин відіграють:

- географічне місцезположення країни та її місце в архітектурі міжнародних відносин, глобальні і регіональні процеси міжнародних відносин, як-то процес глобалізації чи регіоналізації;
- міжнародна обстановка;
- розстановка сил у регіоні чи на глобальному рівні;
- зовнішні впливи ключових геополітичних гравців, міжнародних акторів, а також економічних процесів;
- полярність міжнародних відносин і характер взаємодії між центрами сили, їхній рівень впливу у світі й окремих регіонах;
- характер відносин із сусідніми країнами й оточуючим міжнародним середовищем;
- їхня зовнішньополітична орієнтація та участь у міжнародних союзах і військово-політичних організаціях.

До *географічних* чинників належить: розташування держави щодо інших держав, топографія, розмір і клімат. Розташування держави визначають довжина її кордонів, вихід до морів чи океанів чи, навпаки, його відсутність, що слід урахувати в зовнішньополітичних доктринах. Топографія країни вказує на ландшафт її поверхні, території: гори, ріки, степи, пустелі та рівнини, що формують її комунікаційні, виробничі й оборонні можливості, які впливають на відносини з іншими країнами.

У ХХІ ст. поряд із процесом глобалізації дедалі вагомішу роль у міжнародній політиці почав відігравати цивілізаційний чинник, якого вже не можна ігнорувати у процесі формування зовнішньополітичних доктрин. Можна припустити, що зростання ваги цього чинника є своєрідною реакцією на процес глобалізації, оскільки культурно-генетичний код – основа будь-якої цивілізації, є стійкішим до будь-яких зовнішніх викликів, навіть таких як глобалізація. Цивілізаційний чинник акцентується, насамперед, на стійкості впливу культурних кодів менталітету, моральних цінностей та архетипі, властивих цивілізації. Цивілізаційні розбіжності є більш фундаментальними ніж ідеологічні чи політичні відмінності. У ХХІ ст. зіткнення цивілізацій, як

зазначав професор Гарвардського університету С. Хантингтон, стануть домінантним чинником світової політики.

Одним із ключових детермінантів міжнародної політики є *геополітичний* чинник, що безпосередньо впливає на формування геополітичного інтересу країни, та з огляду на це має бути обґрунтованим у доктрині. Доктрина, зі свого боку, є репрезентацією претензій держави на володіння певним геополітичним простором. Саме тому зовнішньополітичні доктрини – прерогатива тих держав, зовнішня політика яких спрямована на оволодіння цим простором або зміну оточуючого геополітичного середовища під свої власні інтереси. До таких геополітичних чинників належать:

- геополітичний простір, на володіння яким претендує країна;
- геополітичне середовище, що являє собою сукупність інтересів і стратегій держав у певному геополітичному просторі;
- геополітична традиція, що вирізняється своєю геостратеґічною природою, як певне національне світосприйняття геополітичного простору; силове поле або сфери впливу;
- геополітичний код держави.

Останній чинник є багатовекторною системою зовнішньополітичних відносин держави із зовнішнім світом і забезпечує їй певний державний статус на світовому та регіональному рівнях. Зазвичай усі перераховані зовнішні чинники, які враховують у процесі формування зовнішньої політики, мають об'єктивну природу.

Внутрішні чинники ж мають як об'єктивний, так і суб'єктивний характер. Вони не обов'язково лежать у політичній площині, а діють зазвичай у тих сферах життя суспільства, що формують політику: економічний, соціальний, духовний. Отже, серед внутрішніх чинників доцільно виділити історичні, соціальні, економічні, політичні та духовні. Їхній вплив на розвиток держави та її зовнішню політику має комплексний характер, хоча водночас кожний із них робить свій своєрідний вплив на зазначені процеси.

Центральне місце серед них відведено *історичному чиннику*. Він акумулює в собі певний спадок минулого країни, що впливає на сьогодення і зберігає старі усталені стереотипи поведінки в

майбутньому. Історичний чинник виявляється у традиціях країни, стратегічній культурі, стереотипах мислення й ухвалення політичних рішень, ментальності її суспільства, культурній та історичній спадщині, історичній пам'яті.

Отже, історичний чинник значною мірою є рушійною силою формування національної самосвідомості, що є необхідною умовою для усвідомлення суспільством національного інтересу, офіційно оформленого в зовнішньополітичній доктрині. Водночас історичний чинник може відігравати як консолідуючу, так і деконсолідуючу, негативну роль у формуванні національного інтересу. Такий різноспрямований вплив, наприклад, можна прослідкувати на зовнішній політиці двох країн – України і Канади.

Історична спадщина України цікава тим, що країна досить тривалий історичний період перебувала у внутрішньо системних асиметричних відносинах імперського типу. Україна була колонією двох імперій. Її західна частина свого часу належала до Австро-Угорської імперії, східна – до Російської імперії. Проте Австро-Угорщина в Україні володарювала нетривалий час. До того ж Австро-Угорська імперія проводила досить ліберальну політику щодо національної культури народів, над якими вона панувала. У таких умовах процес самоусвідомлення нації відбувався досить швидко і безкровно. У підсумку народи, що населяли Центральну Європу, перетворилися у самодостатні нації. Населення Західної України, перебуваючи в таких історичних умовах, теж дійшло до самоусвідомлення себе як української нації.

Східна частина України, що увійшла до складу Російської імперії, перебувала в суттєво відмінних від західної частини умовах, що визначались особливостями імперського розвитку російського суспільства та російської державності. Примат великодержавності над національною самоідентичністю був головною особливістю формування самої російської нації. Російська імперія розвалилася саме під впливом русифікації її зовнішньої і внутрішньої політики та посилення великоросійського шовінізму. Така парадигма розвитку Росії заклала певне соціальне вкрай несприятливе підґрунтя для формування української нації,

будівництва суверенної держави і реалізації зовнішньої політики незалежної України.

Росія ж, навпаки, сприймає свою історичну спадщину надзвичайно позитивно. По-перше, вона надихає росіян на повернення своїй країні статусу наддержави. По-друге, повернення до імперського типу вважають найперспективнішою моделлю російської держави в майбутньому, і тому стратегія російського державотворення спрямована на реставрацію Російської імперії з усіма її імперськими претензіями й атрибутами, зокрема і з імперською агресивною зовнішньою політикою. По-третє, Російська Федерація закріпила за собою статус правонаступниці СРСР у міжнародно-правових відносинах та міжнародних організаціях. По-четверте, Росія також закріпила за собою монопольне право на радянську історію, економіку, ядерну спадщину та претензію на всю територію СРСР, як її історичну спадщину.

Українці ж, навпаки, сприймають цю історичну спадщину як колоніальну, у негативному світлі. Постколоніальний синдром досі є відчутним як у поведінці владної еліти та суспільства, що на побутовому рівні виражено в комплексі меншовартості.

Історичний чинник впливає на формування доктринальних основ зовнішньої політики не тільки через сприйняття власної історичної спадщини, але й через збереження стереотипів відносин з іншими державами, що існували в минулому, або через уявлення про незмінність старого світопорядку. У цьому випадку країни, що страждають такими історичними стереотипами, намагаються реставрувати відносини з іншими державами на основі минулого, обґрунтовуючи логіку такої політики *історичним правом*. Намагання відтворити характер минулих відносин може мати як позитивний, так і негативний вплив на двосторонні і багатосторонні відносини. Прикладом позитивного впливу можна вважати зовнішньополітичний курс країн Центрально-Східної Європи, спрямований на європейську і євроатлантичну інтеграцію, що з позиції історії зору представляли як повернення в Європу. У контексті деструктивного характеру впливу історичних чинників можна згадати концепцію *історичної дипломатії* Польщі, яку партія влади "Право і

справедливість" намагалася втілювати останнім часом у відносинах з Україною та Литвою.

До такої історичної політики країни намагаються повернутися для того, щоб розв'язати проблеми у двосторонніх або багатосторонніх відносинах, які були в минулому, але так і залишилися не врегульованими. Для Угорщини, наприклад, це проблема "тріанонського синдрому", для інших країн – проблема спірних територій тощо. Іншою причиною повернення країни до моделей зовнішньої політики минулих часів може бути втрата ними своєї історичної величі та звичних координат у системі існуючого або нового світопорядку. Зіткнувшись із невизначеним місцем своєї держави в архітектурі системи міжнародних відносин, вони намагаються повернутися в ту нішу цієї архітектури, яку вони займали в минулому протягом своєї історії. Зазначену ситуацію можна спостерігати в зовнішній політиці Великої Британії після виходу з ЄС, коли в її основу британський уряд намагається покласти концепцію *глобальної Британії*. Подібні процеси відбуваються і в російському стратегічному мисленні, продуктом якого є концепція *світової держави* на кшталт Радянському Союзу.

Інший аспект впливу історичного чинника на формування доктринальних основ зовнішньої політики пов'язаний з актуалізацією старих зовнішніх загроз, що були спричинені минулими війнами. Історична пам'ять зберігає такі стереотипи сприйняття країн, з якими були війни, як перманентну загрозу. Безумовно, що такий історичний синдром продовжує існувати і в сучасних відносинах із цими країнами, зберігаючи на тривалий час атмосферу недовіри між ними.

Безпосередній вплив на формування доктринальних основ зовнішньої політики історичний чинник може мати у зв'язку із застосуванням історичною наукою так званого історичного права для наукового обґрунтування правомірності того чи іншого національного інтересу, представленого в зовнішньополітичній доктрині. Застосування такого історичного підходу здійснюють, насамперед, для обґрунтування фундаментальних та життєво важливих інтересів національних інтересів країни. Найважливішим із них є обґрунтування укоріненості фундаментальних і

життєво важливих інтересів того чи іншого народу чи нації на певній території, де цей народ уперше об'єднався в певний соціум, націю чи державу. Зазначену територію вважають тим природним середовищем, без якого цей народ втрачає себе. Це та ойкумена, де народ народився і де він може забезпечити своє існування, виживання і розвиток. Такі народи за своєю приналежністю до зазначеної території називають автохтонними. Автохтонність якраз і спирається на принцип історичного права народу на певну територію. Для визначення прав народу на його територію, згідно із сучасним міжнародним правом, достатньо, щоб на ній проживало кілька поколінь і це право було визнано та зафіксовано в системі міжнародних угод.

А втім, це історичне право на певну територію в сучасних умовах досить часто використовують у спекулятивних цілях як претензію на ту чи іншу територію або простір. Російський соціум, наприклад, пов'язує своє походження зі слов'янами, ойкуменою яких був дніпровський сектор лісостепової смуги. Ландшафт цього сектору являв собою природну зону, покриту степом і лісом та розділену сегментами річкових басейнів, сприятливих для життєдіяльності людей.

Насправді ж автохтонне ядро руського етносу розміщується не по дніпровській рівнині, а в поволзькому басейні. Поглиблення розбіжностей поміж цими двома просторами було обумовлено різним рівнем їхньої інтеграції у степову імперію Чингізханів. Дніпровський сектор лісостепу зберіг велику самостійність від Орди. Глухі лісні та болотисті землі, що розташовані на захід від Києва, взагалі виявилися для них недосяжними. Спустошення Києва татарами-монголами сприяло виникненню нових геополітичних центрів, що постали у верхньоволзько-окському басейні, де утворилося Велике Московське князівство, та балтійському – простір Великого князівства Литовського. Між цими двома центрами почала точитися боротьба за домінування.

Перемога Москви над Твер'ю і татарами зробила її геополітичним центром Євразії. Проте у спадщину від Чингізхана Москва отримала модель імперського домінування та схильність до методів політичного управління Риму. Імперська суть

Росії найбільш суттєво примножилася внаслідок приєднання України (Внутрішньої Русі) до Великої Росії. Ціною за це повернення Московії у Внутрішню Русь, як відзначає професор М. Ільїн, стала латинізація Московії, церковний розкол і виникнення цілком незвичайної, до абсурду химерної формули імперської експансії.

Така претензія на територію України як "автохтонно російську" була обумовлена політичною потребою історично обґрунтувати:

- належність руського етносу своїм походженням до сім'ї слов'янських європейських народів, що відрізняє їх від конгломерату азійських народів монгольської імперії;
- історичні претензії на володіння європейським геополітичними простором.

Остання спрямованість покликана історично встановити правомірність і приналежність території чи простору до російської держави, на яких нібито вона утворилась і з якою пов'язаний її історичний розвиток. У цьому контексті російські історики вважають територію України частиною основного великоруського ядра, на якому ґрунтується російська держава. Отже, головною геополітичною та історичною проблемою російської зовнішньої політики і національної самосвідомості росіян залишається невизначеність фізичного тіла російської держави, його меж, того простору, на який має поширюватися влада російської державності.

Якщо росіяни вважають, що таким природним середовищем для існування російської держави є давньоруський геополітичний простір, то в такому разі незалежність України порушує цілісність цього простору. Приєднання України до Росії відновлює його. Отож, у геополітичному сенсі без території України російська державність не є самодостатньою. Це дає можливість стверджувати тезу про життєву важливість України для Росії не тільки у сфері зовнішніх геополітичних інтересів, але й у сфері внутрішньої геополітичної структури РФ.

Зазначені претензії на давньоруський геополітичний простір обґрунтовані також концепцією *історичної Русі*, якою так захопився президент В. Путін. Зазначена концепція є нічим іншим як обґрунтуванням претензій Росії на так звані російські історичні землі, які російська імперія загарбала на початку ХІХ ст. Ці те-

риторії за задумом В. Путіна мають бути "повернутими" до складу Росії й утворити ядро імперської російської держави. Власне, цими територіями є такі країни, як Україна без Західної України, уся Білорусь, частина Литви, Латвії, Фінляндії та Естонії, а також частина Східної Польщі, що відійшла до Російської імперії після третього розділу Речі Посполитої. Українці ж вважають автохтонною всю територію сучасної України, але її ядром залишається та ж сама наддніпровська рівнина. Корені української автохтонності набагато глибші, ніж доба Київської Русі. Вони сягають часів трипільської культури XII–III тис. до н. е., що існувала у Середньому Придніпров'ї.

Важливий напрям використання історичного чинника пов'язаний також з обґрунтуванням історичного права держав на окуповані чи завойовані території, які дісталися їм унаслідок переділу сфер впливу у процесі зміни системи міжнародних відносин, територіальної або воєнної експансії. Одним із сучасних прикладів такої ситуації є обґрунтування Росією анексії українського Криму 2014 р.

До інших внутрішніх чинників об'єктивного характеру, що впливають на формування доктринальних основ зовнішньої політики, належать: економічні, демографічні, етнічні, політичні, соціальні та духовні. Їхній вплив більшою мірою спрямований на формування національних інтересів і пріоритетів зовнішньої політики: тобто на формування змісту політико-ідеологічної частини зовнішньополітичних доктрин.

Вплив *економічного* чинника на формування зовнішньополітичних доктрин визначає багато параметрів, насамперед рівень економічного потенціалу, що передбачає не тільки наявність природних, трудових ресурсів і виробничих потужностей, але й рівень розвиненості транспортних комунікацій. З іншого боку, економічний інтерес є важливою константою національного інтересу, який має забезпечувати потребу в економічному процвітанні країни, що є однією з головних цілей зовнішньоекономічної діяльності і зовнішньої політики загалом. Сам же економічний чинник можна використовувати як ресурс для досягнення зовнішньополітичних цілей і поширення домінантного впливу на міжнародне середовище за допомогою економічної могут-

ності та зміцнення свого власного суверенітету. Зважаючи на це, чутливими в зазначеному сенсі є такі чинники, як збереження традиційних економічних зв'язків, залежність країни від зовнішніх ринків і зовнішньої економічної підтримки, диверсифікація джерел постачання енергетичних ресурсів, залежність від міжнародної промислової кооперації тощо.

Економіка формує соціальну структуру суспільства, інтереси якого мають бути репрезентовані в національному інтересі. Не меншу роль у цьому процесі відіграють і соціально-економічні відносини з приводу виробництва, розподілу та привласнення матеріальних благ. Використання чиновниками державної влади у власних інтересах у процесі привласнення матеріальних благ призвело до створення так званого номенклатурного капіталізму й утворення олігархічної системи соціально-економічних відносин. У такій ситуації національний інтерес був підмінений олігархічними інтересами окремих кланово-олігархічних груп, на обслуговування яких було підпорядковано і зовнішню політику.

Соціальну базу зовнішньої політики формує також *демографічний* чинник. Важливими його характеристиками є не тільки чисельність населення, але й стан його здоров'я та освіти, вікові розбіжності, світоглядні й зовнішньополітичні орієнтації та регіональна диференціація. Український приклад доводить, що значна частина людей старшого і пенсійного віку продовжує жити минулим, зберігає рудименти комуністичної ідеології, сповідує проросійські зовнішньополітичні орієнтації та має почасти зневажливе ставлення до української національної ідеї, державотворення, української мови й культури. Молодше покоління, навпаки, більш патріотичне, підтримує проєвропейський та євроатлантичний зовнішньополітичний курс України. Зазначені зовнішньополітичні орієнтації також різняться серед населення, що мешкає на Заході і Сході України.

Вплив *етнічного* чинника на формування доктринальних основ зовнішньої політики залежить від етнічної гомогенності чи гетерогенності суспільства. Гомогенне суспільство є консолідованішим, що забезпечує стабільність і передбачуваність зовнішньополітичного курсу країни. Етнічні суперечності, що ви-

никають в етнічно гетерогенному суспільстві, послаблюють країну, роблячи її зовнішню політику невизначеною і дезорієнтованою, що в підсумку призводить до втрати міжнародної суб'єктності держави і перетворює її в об'єкт зовнішніх впливів. Проте реалізація інтересів різних соціальних груп та їхнє представлення в зовнішньополітичних доктринах залежить від того, яке місце ці групи посідають у системі політичної влади країни. Ідеться, насамперед, про вплив внутрішньополітичних чинників на формування зовнішньополітичних доктрин. До них належать такі чинники, як: політичні сили та їхні еліти, політичні партії й інші політичні організації, політичний режим та політичний устрій країни.

В Україні політична еліта, наприклад, характеризується двома суттєвими рисами: *радянськістю* та *регіональністю*. Перша риса свідчить про те, що політична еліта в Україні тривалий час залишалася переважно радянською як за походженням, так і її суттю та складом. Їй були притаманні такі старі радянські стереотипи, як: несприйняття національних цінностей; вороже ставлення до Заходу; антиамериканська спрямованість політичних поглядів; іманентна підпорядкованість Москві, як керівному центру; ворожо-скептичне ставлення до національної держави та державного суверенітету України. Хоча українську еліту на 80 % формують етнічні українці, усе ж їм бракує національної свідомості, оскільки таку свідомість за радянських часів усіляко придушували. Отже, така еліта не здатна усвідомлювати, формулювати та відстоювати національні інтереси нової незалежної держави. Вона продовжувала відчувати себе частиною більшої і могутнішої держави ніж Україна, столицею якої була і залишається Москва. За її переконаннями Україна має бути частиною такої великої держави, яка б успішно протистояла Заходу. Невипадково, що така еліта не змогла ідентифікувати себе ні з європейською цивілізацією, ні з українською нацією. Саму ж українську державність ця еліта сприймає як щось тимчасове, перехідне, нежиттєздатне. Ця еліта схильна усвідомлювати, насамперед, російські інтереси, а не загальнонаціональні інтереси власної держави.

Другою суттєвою ознакою сучасної української еліти є її регіональний характер. Українська еліта на 84 % сформована вихідцями з регіонів. Регіони України, як відомо, різняться своїми регіональними особливостями, що позначається на поглядах, переконаннях й інтересах представників регіональних еліт. Така регіональна обумовленість вносить великі розбіжності в політичні, психологічні, культурні та геополітичні орієнтації української еліти, що не сприяє консолідації як самої еліти, так й українського суспільства загалом.

Значний вплив на формування й імплементацію зовнішньополітичних доктрин здійснює політичний режим, існуючий у тій чи іншій країні. Політичний режим закладає в зовнішньополітичну стратегію ідеологічні та політичні підвалини. Захист і просування на міжнародній арені ідеологічних цінностей, на яких базується політичний режим, є одним з основних завдань зовнішньої політики. Країни зі спорідненими політичними режимами легко знаходять порозуміння, обопільну підтримку і мають потужний ресурс для співпраці та кооперації. Відносини країн із різними політичними режимами часто характеризуються конфронтацією та напруженістю.

Вплив політичного режиму на зовнішню політику залежить від його типу. Авторитарний режим має значно потужніші мобілізаційні можливості для реалізації зовнішньополітичних цілей та інтересів. Зовнішня політика авторитарних країн є достатньо прогнозованою, передбачуваною та стабільною, оскільки вона формується і реалізується вузьким колом людей, що перебувають при владі. Водночас така політика не є повноцінною, вона відірвана від потреб та інтересів суспільства, почасти може бути нелегітимною, прихованою й авантюрною. Адже концентрація всієї повноти влади в одних руках чи в руках вузького оточення лідера вносить велику частку суб'єктивності в ухвалення і реалізацію зовнішньополітичних рішень. Зазвичай країни з авторитарними режимами потрапляють у несприятливе міжнародне становище. Їхню зовнішньополітичну діяльність досить часто обмежують міжнародними санкціями, різними міжнародно-правовими нормами, ці країни потрапляють у міжнародну ізоляцію. У таких міжнародних умовах зовнішня полі-

тика авторитарних країн зазвичай спирається на закриті, секретні і таємні інструменти її реалізації.

Духовні чинники не мають прямого стосунку до формування зовнішньополітичних доктрин, оскільки впливають на цей процес опосередковано. Проте вони створюють потужний внутрішній потенціал її формування та реалізації. Зовнішня політика спирається на такі духовні компоненти, як політична воля, ідеологія, інтелект. Відсутність зазначених компонентів робить зовнішню політику невиразною, непрофесійною, недієвою та неефективною.

Духовні чинники – базові компоненти для розробки стратегії зовнішньої політики. Ба більше, слабкість компонентів духовного потенціалу суспільства може створити проблему для самої зовнішньої політики, посилити її вразливість, коли та чи інша проблема духовного життя стає предметом тиску на країну з боку інших держав. Тоді така проблема є об'єктом міждержавних і міжнародних відносин. Серед найвагоміших компонентів духовної сфери життя суспільства, що впливають на зовнішню політику, необхідно виділити мову, ментальність, культуру, ідеологію, релігію.

Мовний чинник є предметом не тільки гострих внутрішньополітичних дискусій, але й міждержавних суперечок. Росія застосовує мовний чинник, формулюючи його як проблему російськомовного населення у своїй зовнішній політиці, як засіб тиску на Україну. Мова стає об'єктом зовнішньополітичних впливів насамперед тому, що вона – могутній чинник консолідації нації, один із головних атрибутів держави, ознака її суверенітету. В Україні мовна "проблема" зводиться до надання російській мові поряд з українською статусу державної мови, що в політичному сенсі буде означати "розмивання" одного з основних атрибутів української державності.

Релігія теж має певний опосередкований вплив на формування зовнішньополітичних доктрин. Зазначений вплив здійснюється на суспільну свідомість. З іншого боку, релігія може генерувати міжконфесійні конфлікти, коли церковники стають суб'єктами політичного процесу та зовнішньополітичних впливів, як, приміром, діяльність Української православної церкви

Московського патріархату (УПЦ МП). Московська єпархія, як відомо, є суто національною російською релігійною установою і як інститут державної церкви репрезентує в Україні лише інтереси Російської держави. Вона є дієвим інструментом зовнішньої політики Росії в поширенні російського політичного впливу на Україну. Вплив Росії на Україну через діяльність МП УПЦ досить успішний, оскільки накладається на російську православну традицію, що укорінилась на Лівобережжі протягом чотирьохсот років. У міжнародних стосунках та в уявленнях українців Московський патріархат підтримує переконання про єдине православ'я.

До внутрішньополітичних чинників впливу на формування та реалізацію зовнішньополітичних доктрин, що мають суб'єктивний характер, належать:

- якості політичних лідерів, які ухвалюють офіційні рішення щодо затвердження таких зовнішньополітичних доктрин;
- найближче оточення лідера, що бере участь у підготовці та прийнятті таких доктринальних документів;
- рівень опори лідера на різні політичні сили й інші суб'єктивні чинники.

Зважаючи на те, що зовнішня політика охоплює декілька сфер зовнішніх зносин тісно пов'язаних між собою, зовнішньополітична доктрина може містити певні сегменти інших доктрин, що репрезентують певні напрями реалізації національних інтересів на міжнародній арені. Ураховуючи, що постійними константами національного інтересу, за твердженням Г. Моргентау, є безпека, суверенітет й економічне процвітання, то, відповідно, такими ключовими напрями реалізації національного інтересу країни на міжнародній арені будуть:

- забезпечення державного суверенітету,
- формування безпечного зовнішньополітичного середовища,
- просування економічних інтересів країни за кордоном.

Отже, до доктринальних основ зовнішньої політики можуть входити не тільки зовнішньополітична, але й зовнішньоекономічна та воєнна доктрини.

Зовнішньоекономічна доктрина є комплексом теоретичних уявлень про роль і місце країни у світовій і регіональній еко-

номіці та конкретних цілей і принципів у сфері зовнішньої політики держави. Нерідко в подібних документах термін *доктрина* підмінюють назвою *стратегія* зовнішньоекономічної діяльності. Проте зазначені терміни необхідно розрізняти. Стратегія вказує на засоби, методи, пріоритети, напрями та завдання такої діяльності, тоді як у доктрині закріплені основи економічної політики держави на міжнародній арені. Отже, зовнішньополітична доктрина є політичним документом, тоді як стратегія – документом операційним.

Воєнна доктрина – це система поглядів на причини виникнення, суть і характер сучасних воєнних конфліктів, принципи і шляхи запобігання їхньому виникненню, підготовку держави до можливого воєнного конфлікту, а також на застосування воєнної сили для захисту державного суверенітету, територіальної цілісності й інших життєво важливих національних інтересів.

У часи холодної війни був достатньо поширений термін *ядерна доктрина*. Правомірність ухвалення таких стратегічних документів обумовлена тим, що ядерна зброя має колосальну руйнівну потужність, і з огляду на цю властивість її почали розглядати переважно не як засіб ведення війни, а як надзвичайно дієвий інструмент зовнішньої політики, у якій переслідують глобальні і регіональні політичні інтереси. Так ядерна зброя перетворилась із засобу ведення війни в окрему сферу зовнішньої політики – ядерну політику, у якій вона відіграє такі специфічні політико-психологічні функції, як ядерне стримування та ядерне залякування. З огляду на таку роль погляди на застосування та значення ядерної зброї почали викладати у двох видах документів: *ядерній стратегії*, де ядерну зброю розглядають як головний і найбільш руйнівний засіб ведення війни, і *ядерній доктрині*, що обґрунтовує роль і місце ядерної зброї як інструменту реалізації зовнішньої політики, завдяки її властивості стримування та залякування. Зазначена градація зберігається донині, хоча ядерні доктрини ухвалюють і публікують за різними назвами. 2018 р. в США було прийнято нову ядерну доктрину "Nuclar Posture Rewiev". У Росії ж 2 червня 2020 р. було ухвале-

но аналогічну ядерну доктрину – "Основы государственной политики в области ядерного сдерживания".

Оскільки об'єктом зовнішньої політики, на відміну від політики внутрішньої, є міжнародний або геополітичний простір, то категорія *простору* також може бути критерієм для з'ясування різних видів доктрин, що обґрунтовують погляди на ту чи іншу сферу зовнішньої політики. Залежно від виміру простору можна виділити геополітичну та морську доктрини.

Геополітична доктрина – *кодекс зовнішньої політики держави в конкретній міжнародній обстановці, що формується на основі геополітичного коду країни і можливої трансформації геополітичного простору.*

Морська доктрина – *це визначені державою і суспільством національні інтереси, цілі та принципи морської політики й основні напрями морської діяльності у внутрішніх водах, відкритому морі та світовому океані.*

З освоєнням космічного простору розпочалося формування космічних доктрин. З появою глобального інформаційного простору з'явилася потреба в доктрині інформаційного простору. У Росії це "Доктрина інформаційної безпеки Російської Федерації". В Україні "Доктрину інформаційної безпеки" було прийнято і затверджено Указом Президента України 25 лютого 2017 р.

Усі згадані вище доктрини закладають доктринальні основи зовнішньої політики і можуть бути представлені в зовнішньополітичній доктрині у вигляді її розділів або окремих положень. Таке співвідношення визначає *структуру зовнішньополітичної доктрини.*

За **структурою** зовнішньополітичну доктрину можна поділити на дві частини: політико-ідеологічну і теоретико-методологічну. *Політико-ідеологічна частина* формує основний зміст доктрини. У ній викладено ідеологію зовнішньої політики, ядром якої є обґрунтування національних інтересів у міжнародному середовищі та визначення ролі і місця країни в архітектурі системи міжнародних відносин. Ці два компоненти нерозривно пов'язані між собою. Залежно від того, які амбіції має та чи інша країна і на яку роль та місце в системі міжнародних відносин

вона претендує, визначають і регіональний чи глобальний характер її національних інтересів.

Для розкриття зазначених ключових елементів необхідний огляд міжнародного середовища, результатом якого є оцінка міжнародної обстановки, на підставі якої визначають зовнішньополітичні інтереси країни. Зазвичай цей міжнародний огляд викладено у другому розділі зовнішньополітичної доктрини.

У ньому окреслюють глобальні і регіональні тенденції, характерні для регіону, у якому розміщена країна. Якщо країна претендує на статус світової держави чи наддержави, то головну увагу в огляді приділено глобальним тенденціям і прогнозам на той осяжний період, на який розраховано реалізацію положень доктрини. Американська доктрина "Стимування комунізму", наприклад, виявилась актуальною протягом майже 45-літнього періоду холодної війни. В інших випадках термін дії зовнішньополітичної доктрини залежить від динаміки зміни міжнародної обстановки і системи міжнародних відносин загалом. Термін дії зовнішньополітичних доктрин залежить також і від внутрішніх чинників: зміни внутрішньополітичної ситуації, політичного режиму у країні або приходу до влади опозиційних політичних сил та зміни зовнішньополітичного курсу країни. Це пов'язано з різною конфігурацією їхніх політичних інтересів, внаслідок чого змінюють і зміст зовнішньополітичних інтересів країни. Найвпливовішим чинником, що приводить до зміни зовнішньополітичних доктрин, є президентські вибори у країні, оскільки саме на президентську гілку влади покладено основні конституційні повноваження в реалізації зовнішньої політики.

Серед головних тенденцій, викладених в огляді міжнародної обстановки, головну увагу приділяють процесам трансформації світового порядку та полярності системи міжнародних відносин, тим глибинним зсувам, що відбуваються в геополітичному ландшафті регіонів і континентів, розстановці сил між регіональними та глобальними гравцями. В огляді міжнародної обстановки визначають ключові фактори впливу держав на міжнародну політику, дають оцінку процесам з позиції тих ризиків, які вони несуть, а також тих можливостей, що водночас відкрива-

ються для реалізації національних інтересів. Поряд із характеристикою зазначених міжнародних процесів в огляді дають оцінку ролі міжнародних організацій та інститутів, яку вони можуть зіграти в реалізації національних інтересів країни.

Третім важливим елементом політико-ідеологічної частини доктрини є визначення пріоритетів зовнішньої політики. Пріоритети зовнішньої політики зазвичай викладають у третьому розділі зовнішньополітичної доктрини. Центральне місце серед них посідає визначення зовнішньополітичного курсу країни. **Зовнішньополітичний курс** – *головний напрям діяльності держави на міжнародній арені із забезпечення своїх національних інтересів*. Зовнішньополітичний курс держави передбачає визначення:

- рівня зовнішньополітичних відносин із тими країнами, від яких вирішальною мірою залежить реалізація зовнішньополітичних цілей держави;
- основного вектора зовнішньополітичної, воєнно-політичної і зовнішньоекономічної орієнтації країни у сфері забезпечення своїх зовнішньополітичних, зовнішньоекономічних і воєнно-політичних інтересів;
- пріоритетних інструментів реалізації зовнішньої політики (дипломатичних, воєнних, економічних, ідеологічних, культурно-інформаційних).

Зовнішньополітичний курс України закріплено в Конституції України. Це курс на європейську та євроатлантичну інтеграцію. Пріоритетними зовнішньополітичними відносинами України є відносини із США, Польщею та ЄС. Зазвичай такі відносини позначені рівнем стратегічного партнерства. Пріоритетний інструмент зовнішньої політики України – дипломатія з опорою на провідні міжнародні організації та інституції.

До інших пріоритетів зовнішньої політики можуть належати:

- зміцнення національної і міжнародної безпеки,
- залучення іноземних інвестицій,
- розвиток економічної співпраці,
- поглиблення міжнародної гуманітарної культурної співпраці,
- захист прав українських громадян за кордоном тощо.

У період війни головними пріоритетами зовнішньої політики держави є пошук союзників, організація міжнародної воєнної допомоги та створення міжнародних воєнних коаліцій у боротьбі з агресором, спрямованих на оборону країни, а також недопущення формування ворожих коаліцій і блоків.

Після цього відповідно до визначених пріоритетів зовнішньої політики формулюють основні *зовнішньополітичні цілі*. Досягнення зазначених цілей дозволяє реалізувати національні інтереси країни на міжнародній арені, визначені в доктрині. Зовнішньополітичні цілі мають бути чітко конкретизовані і ранжовані в системі двосторонніх і багатосторонніх відносин на регіональному та глобальному рівнях, якщо інтереси такого рівня є актуальними для тієї чи іншої держави. Зазначений комплекс зовнішньополітичних цілей може бути викладено в розділі пріоритетів або в окремому розділі зовнішньополітичної доктрини. Після цього розділу має бути розділ доктрини, де визначають принципи зовнішньої політики держави.

До *принципів зовнішньої політики* входять основні загальні положення, якими керується держава у процесі формування та реалізації своєї зовнішньої політики. Зазвичай ними є принципи міжнародних відносин, закріплені у Статуті ООН й інших міжнародно-правових документах, що визнані всіма державами і на основі яких підписують міжнародні угоди і договори. Це, зокрема, такі принципи:

- суверенності держав,
- непорушності державних кордонів,
- територіальної цілісності держав,
- співпраці,
- невтручання у внутрішні справи,
- мирного розв'язання міжнародних спорів,
- загальної поваги до прав людини,
- добровільного виконання міжнародних зобов'язань.

До інших принципів зовнішньої політики, закріплених у зовнішньополітичній доктрині, можуть входити:

- підтримання необхідного ресурсу, зіставного із цілями зовнішньої політики;

- взаємодія і координація зусиль державних органів і недержавних організацій у реалізації зовнішньої політики.

Отже, структура зовнішньополітичної доктрини, особливо ідеологічна частина, має відповідати цим структурним елементам зовнішньої політики і наповнювати їх відповідним змістом. По-перше, зовнішньополітична доктрина покликана регулювати зовнішньополітичні відносини між її суб'єктами та репрезентувати зовнішньополітичні інтереси і цілі країни у взаємодії з іншими суб'єктами міжнародних відносин. У зовнішньополітичній доктрині має бути представлена майбутня модель взаємовідносин на міжнародній арені, яка би найбільшою мірою відповідала національним інтересам і зовнішньополітичним цілям країни. По-друге, зовнішньополітична доктрина має спрямовувати зовнішньополітичну діяльність країни на конкретні зовнішньополітичні цілі, робити цю діяльність ефективнішою і більш цілеспрямованою завдяки задекларованим у ній принципам зовнішньої політики.

Іншою вимогою до зовнішньополітичних доктрин з погляду структурного підходу є закріплення певних настанов, якими мають керуватися у своїй діяльності політичні інститути і зовнішньополітичні відомства, що покликані формувати та реалізувати зовнішню політику. До таких інституцій належать: президент, парламент, уряд, міністерство закордонних справ та інші відомства й установи.

Зазвичай зазначені керівні настанови викладені в останньому розділі зовнішньополітичної доктрини, що має назву "Формування та реалізація зовнішньої політики". З огляду на таке організаційне, політичне й ідеологічне навантаження на зовнішньополітичну доктрину покладено низку соціальних і політичних функцій, зокрема:

- Завдяки *світоглядній* функції зовнішньополітична доктрина є потужним джерелом формування стратегічної культури, світоглядних і геополітичних орієнтацій суспільства щодо міжнародних процесів, які відбуваються у світі, дозволяє їх глибше зрозуміти. Доктрина є вираженням певної ідеології держави, і з огляду на це вона дозволяє суспільству, владі та національній

еліті глибше усвідомити національні інтереси своєї країни і більшою мірою керуватися ними в повсякденному житті.

- Зі світоглядною функцією тісно пов'язана *аксіологічна* функція зовнішньополітичних доктрин. У політико-ідеологічній частині доктрин викладено квінтесенцію ідеології, що виражає певні цінності. Адже сам національний інтерес базується на цінностях, що сповідує та чи інша нація, суспільство, панівна еліта чи країна загалом. Будь-які міжнародні події ми також оцінюємо з позиції тих цінностей, які сповідуємо. Критерієм оцінки є найбільш значуща для суспільного розвитку група цінностей: людина – нація – держава. Що має бути вищим пріоритетом для зовнішньої політики: права людини і розквіт нації чи сильна держава? Кожна країна залежно від політичного режиму по-різному відповідає на це питання. Проте офіційну відповідь має дати зовнішньополітична доктрина, що і реалізує зазначену аксіологічну функцію.

- *Мобілізаційна* функція зовнішньополітичної доктрини полягає в тому, що вона, як офіційний керівний документ, завдяки своїм політичним настановам та керівним положенням мобілізує ресурси суб'єктів влади і суспільства на виконання задекларованих у ній положень, які є обов'язковими для виконання.

- *Інтегративна* функція. Як квінтесенція національного інтересу країни на міжнародній арені, положення зовнішньополітичної доктрини об'єднують суспільство, владу і країну навколо зовнішньополітичних цілей, задекларованих у доктрині. У такому разі зовнішньополітичний курс, задекларований у зовнішньополітичній доктрині, отримує всенародну підтримку і схвалення. У випадку, якщо такої підтримки і схвалення немає не тільки в суспільстві, але й у міжнародному середовищі, то зовнішньополітична доктрина може виконувати апологетичну функцію.

- *Апологетична* функція властива зовнішньополітичним доктринам, принципи яких суперечать міжнародному праву. Зазначена функція притаманна зовнішньополітичним доктринам репресивних авторитарних політичних режимів, що зневажають загальнолюдські і цивілізаційні цінності та здійснюють авантюру й агресивну зовнішню політику. Вона покликана виправдовувати таку агресивну, авантюру чи репресивну зов-

нішню політику і подавати її у позитивному привабливому світлі, виправдовуючи власні інтереси, нехтуючи інтересами інших держав. Така апологетична функція, зокрема, притаманна зовнішньополітичним доктринам Російської Федерації.

Попри апологетичну функцію, цінність зовнішньополітичних доктрин полягає в тому, що завдяки застосуванню принципу науковості й об'єктивності у процесі їхнього формування, вони мають пізнавальне та методологічне значення.

- *Пізнавальна* функція зовнішньополітичної доктрини полягає в тому, що її положення є наслідком застосування наукового підходу в дослідженні складних міжнародних процесів, а тому вони об'єктивно відображають усі міжнародні події та проблеми міжнародного розвитку. Зазначена функція дозволяє прогнозувати та передбачувати розвиток міжнародної обстановки і відповідно до неї корегувати свою зовнішню політику, що є запорукою правильної й адекватної поведінки держави на міжнародній арені.

Отже, зовнішньополітична доктрина виконує свою *методологічну* функцію у формуванні та реалізації зовнішньої політики. Її використовують як методологію у визначенні стратегії і тактики зовнішньополітичної діяльності держави.

Виконанню зазначених функцій підпорядковано **теоретико-методологічну частину** зовнішньополітичних доктрин. Теоретичну базу цієї частини зовнішньополітичної доктрини формують теорії і концепції таких наук, як політологія, геополітика, історія, теорія міжнародних відносин, економіка, міжнародне право й інші наукові дисципліни. Провідна роль у теоретико-методологічній базі зовнішньополітичних доктрин належить політології, геополітиці, історії та теорії міжнародних відносин.

Роль *політології* в цьому контексті полягає і в тому, що вона дає глибоке розуміння самої суті зовнішньої політики, її соціальних функцій, феномена влади та способів її реалізації в системі міжнародних відносин, діяльності політичних інститутів у сфері зовнішньої політики.

Геополітика вивчає просторовий вимір застосування влади. Це наука про закономірності розподілу і перерозподілу між центрами сили сфери впливу в міжнародному просторі. Геопо-

літика відіграє дуже важливу роль у розумінні міжнародних відносин і формуванні зовнішньополітичних доктрин. Адже вона розвиває стратегічне мислення, що є запорукою здійснення ефективної зовнішньої політики в умовах динамічної трансформації міжнародного середовища. Без геополітичних прогнозів не можна уявити майбутнє країни в системі міжнародних відносин. Геополітика дає можливість усвідомити те, який вплив на країну можуть чинити зовнішні сили і яких наслідків варто очікувати від такого впливу. Вона обґрунтовує певну потребу у просуванні власного впливу в міжнародному просторі як найбільш прийнятний спосіб реалізації власних національних інтересів у геополітичному середовищі.

Усі ці просторові закони просування впливу обґрунтовували різні концепції і теорії геополітики. Найбільш вдала з них – *теорія великих просторів К. Шмітта*, в основі якої лежить імперська ідея об'єднання держав у єдиний стратегічний блок. К. Шмітт вважав принцип імперської інтеграції логічним і природним людським прагненням до синтезу. Саме ця теорія була взята за основу американської доктрини Монро, а згодом її використував К. Хаусхофер для теорії *континентального блоку*, що незабаром стала офіційною зовнішньополітичною доктриною Третього рейху.

Широкого поширення набула геополітична концепція *мондіалізму*, що являє собою ідеологію об'єднання всіх держав і народів у єдине планетарне утворення зі встановленням світового уряду і подоланням будь-яких національних, релігійних і культурних кордонів. Зазначена концепція є досить популярною у країнах, що прагнуть здійснювати імперську експансіоністську зовнішню політику. Мондіалізм, зокрема, став підставою для обґрунтування радянської доктрини *всесвітньої революції*, в основу якої було покладено принцип "Пролетарії всіх країн, об'єднуйтеся!". Сучасна Росія продовжує геополітичну традицію СРСР і здійснює саме таку імперську агресивну й експансіоністську зовнішню політику. Саме тому для обґрунтування цієї політики в основу її сучасної зовнішньополітичної доктрини покладено Євразійську доктрину та її неєвразійську модифікацію відповідно до умов XXI ст.

Особливу роль такі геополітичні теорії відіграють у країнах, що ведуть глобальну боротьбу за світове домінування. До теорій, що обґрунтовують претензії держав на таку роль у світі, належить теорія Хартленду. Її автор, Х. Маккіндер, обґрунтовує хід світової історії, що відбувається внаслідок конфронтації між континентальними й океанічними державами. Хартленд – це серцевинний простір (Євразія), що недоступний для морських держав, але водночас від нього залежить володіння усім світовим простором. Цю закономірність Х. Маккіндер висловив знаменитою тезою: "Той, хто домінує у Східній Європі, панує над Хартлендом, той, хто домінує у Хартленді, панує над Світовим островом, той, хто домінує над Світовим островом, панує над світом".

Ідея боротьби морської сили із силою континентальною за світове домінування має своє продовження в роботі американського теоретика геополітики Н. Спідмена, який висловив принцип, що епіцентром протистояння з Хартлендом є берегова зона, що огинає Європу (Рімленд). Саме цю зону потрібно перетворити у форпост атлантизму, щоби не допустити поширення впливу Хартленду на інший світовий простір. Так остаточно сформувалися дві основні школи глобальної геополітики: атлантизму і континенталізму. Атлантисти надавали перевагу в завоюванні світового домінування морю. Континенталісти вважали, що такого домінування можна досягти, оволодівши контролем над сушею, тобто телурократією. Боротьба обох шкіл мала вже цивілізаційний характер, що став особливо актуальним у ХХІ ст.

Історія відіграє також важливу роль як теоретико-методична основа зовнішньополітичних доктрин. Вона обґрунтовує зовнішньополітичні інтереси з погляду історичного процесу і дозволяє усвідомити еволюцію, закономірності розвитку міжнародних відносин, допомагає виробити обґрунтований зовнішньополітичний курс та запобігти необґрунтованим суб'єктивним рішенням. Урешті, історична наука обґрунтовує укоріненість національних інтересів у тому чи іншому просторі, апелюючи до історичного права. У цьому сенсі історія може сприяти виконанню зовнішньополітичною доктриною апологічної функції, інтерпретуючи історію на користь тих чи інших інтересів, або тієї чи іншої зовнішньополітичної позиції. Історія відіграє також

важливу світоглядну функцію, оскільки вона фіксує реальні міжнародні події і віддзеркалює об'єктивну реальність, що є підґрунтям для теоретичних узагальнень і висновків.

Теорія міжнародних відносин – вищий рівень теоретичних узагальнень. Вона є не тільки основним методом їхнього дослідження, але й відіграє роль методології конструювання зовнішньої політики як на інструментальному рівні розробки стратегій та визначення пріоритетних засобів її реалізації, так і на світоглядному філософсько-політичному рівні. Зазначена світоглядна роль обумовлена тим, що теорія міжнародних відносин розвивається у площині двох філософських ідеологій: матеріалістичної та ідеалістичної (ліберальної). З огляду на це як теоретичний базис й обґрунтування тієї чи іншої доктрини застосовують матеріалістичні теорії політичного реалізму і неореалізму, з одного боку, а з іншого – теорії, що базуються на філософських основах суб'єктивного й об'єктивного ідеалізму, такі як неолібералізм, конструктивізм і постмодернізм.

Політичний реалізм виявився прийнятною методологією формування зовнішньополітичних доктрин, саме тим, що він дає цілком логічне і водночас достатньо просте обґрунтування національного інтересу. Адже поняття *сили* й *інтересу* є його центральними категоріями. В основі будь-якого політичного інтересу лежить усвідомлення потреби у владі. Владу ж вимірюють здатністю примушувати чи підкорювати інших своїм інтересам, мірилом якої є сила. Саме тому ключовим принципом політичного реалізму є ототожнення *інтересу* і *сили*. Політика, як спосіб задоволення інтересів, продуктивна тільки тоді, коли вона спирається на силу. Положення про силовий характер політики є квінтесенцією теорії політичного реалізму. Як зазначає Г. Маргентау: "Загроза фізичного насильства – органічний елемент політики, але його застосування означає відмову від політичної влади на користь військової або псевдовійськової. У міжнародних відносинах військова сила – найважливіший матеріальний чинник, що забезпечує політичну могутність держави. Іншими словами, стабільність системи міжнародних відносин забезпечує баланс сили. На основі балансу сили формується баланс інтересів, що є запорукою існування миру у світі.

Саме теорія політичного реалізму, незважаючи на свій консерватизм, дає найточнішу оцінку міжнародним процесам, оскільки орієнтується на дослідження об'єктивної реальності, а не на теоретизування і тиражування абстрактних ідей та уявлень про ідеальний світ. Отже, важливість застосування теорії політичного реалізму в обґрунтуванні зовнішньополітичних доктрин має важливе методологічне та світоглядне значення, оскільки:

- по-перше, дає можливість усвідомити суть сучасних міжнародних процесів, що безпосередньо впливають на стан цих відносин;

- по-друге, зрозуміти поведінку держав на міжнародній арені, тип і характер їхніх інтересів, як у багатосторонніх так і двосторонніх відносинах.

Світоглядне значення теорії політичного реалізму полягає в тому, що вона викриває хибність усталених уявлень про вічний мир, абсолютність і непорушність міжнародного права та сталість системи міжнародних відносин.

Відмінну від політичного реалізму інтерпретацію цим уявленням дає *теорія неолібералізму*, яку застосовують для обґрунтування власних зовнішньополітичних доктрин переважно демократичні країни. Згідно з нею міжнародні конфлікти є анахронізмом і тому мають відійти в минуле. Світове співтовариство здатне врегульовувати конфлікти тільки мирним шляхом, методом правового регулювання, взаємовигідної співпраці й обміну. Головний принцип у міжнародних відносинах, згідно з неолібералізмом – відмова від війни, як інструменту політики, створення системи колективної безпеки на основі добровільного роззброєння, збільшення ролі міжнародних організацій в урегулюванні конфліктів і поширення демократії у світі. Теорія *демократичного миру*, зокрема, робить акцент на залежності війни чи миру від характеру та типу існуючих політичних режимів. Країни з демократичними режимами не схильні воювати між собою, тоді як авторитарні та тоталітарні режими надають перевагу війнам у досягненні своїх цілей та інтересів. Звідси випливає висновок: щоби зміцнювати стан миру у світі, необхідно встановлювати у країнах демократичні режими.

Іншою неоліберальною теорією, яку використовують для обґрунтування зовнішньополітичних доктрин, є *теорія комплексної взаємозалежності*, що останнім часом стала центром усієї парадигми неолібералізму. Взаємозалежність характеризується обопільними впливами між державами або акторами в різних державах. Із цієї тези про взаємозалежність випливає висновок про недоцільність силового тиску чи розв'язання війни проти держави, з якою перебуваєш у взаємозалежності, оскільки в такому разі втрати понесуть обидві держави. Отже, в основі теорії комплексної взаємозалежності лежить три ключові гіпотези. По-перше, у двосторонніх або багатосторонніх відносинах екологічні, соціальні чи економічні інтереси можуть мати перевагу над військовими чи політичними. Завдяки такій взаємозалежності зовнішня і внутрішня політика втрачають свої межі. По-друге, держави позбуваються монополії на суб'єктність міжнародних відносин. Поряд із ними такими суб'єктами стають наддержави-актори. По-третє, насильство радикально зменшує свою роль у міжнародних відносинах завдяки зростанню його ціни. За умов комплексної взаємозалежності, пов'язаної з розривом важливих зв'язків, втрати перевищують досягнення від силового примусу.

Серед ліберальних концепцій, що застосовують для формування доктринальних основ зовнішньої політики останнім часом, набула свого поширення *теорія конструктивізму*, яка базується на філософії суб'єктивного ідеалізму. У ширшому сенсі конструктивізм апелює до духовної сфери, самосвідомості, що є організуючим началом, яке структурує і формує реальність. Відповідно до поглядів класика американського конструктивізму О. Вендта міжнародні відносини є соціальним процесом, що складається із взаємодії акторів, які творять соціальну реальність. Зазначений процес заснований на ідеях акторів про свою власну роль і роль інших. Центральною категорією, згідно із конструктивістським підходом, є *ідея*. Саме ідеї в конструктивістському проєкті підтримують структуру міжнародних відносин.

Очевидно, що застосування зазначених концептуальних теорій міжнародних відносин залежить від багатьох чинників. Зазвичай на нього впливає тип політичного режиму у країні, характер національних інтересів і цілей зовнішньої політики та гео-

політичних амбіцій, але не тільки. Визначальний вплив на їхній вибір має міжнародна обстановка, відносини із сусідніми державами чи належність до тієї чи іншої цивілізаційної спільноти, економічного об'єднання чи військово-політичного союзу. Саме тому одні країни в ролі методології обирають одну теорію, а інші держави надають перевагу іншій.

Держави, що сповідують ліберальну ідеологію, беруть за основу для своїх зовнішньополітичних доктрин неоліберальну теорію або конструктивізм чи постмодернізм. Спільна зовнішня і безпекова політика ЄС, наприклад, побудована переважно на неоліберальній теорії. Країни, що прагнуть бути гегемонами, тяжіють до політичного реалізму чи неореалізму. Прикладом такої відданості зазначеним теоріям може бути Росія.

США, наприклад, що є демократичною країною і водночас прагнуть до гегемонії, користуються і реалістичною і неоліберальною теорією. Зазвичай це залежить від того, яка політична партія перебуває при владі. Зовнішньополітична доктрина В. Вільсона, наприклад, базувалася на теорії політичного ідеалізму. Через 90 років президент США Б. Обама, висунутий демократичною партією, узяв за методологічну основу своєї зовнішньополітичної доктрини теорію неолібералізму. Інші американські президенти, особливо в часи холодної війни, використовували реалістичні та неореалістичні теорії, що формували обриси американської силової політики. Загалом теорія міжнародних відносин нараховує цілий спектр концепцій, що обирають держави для обґрунтування своїх зовнішньополітичних доктрин залежно від їхніх стратегічних пріоритетів і стратегій реалізації.

Зовнішньополітична стратегія як теорія і практика зовнішньої політики

Зовнішньополітична стратегія, як і зовнішньополітична доктрина, відіграють надзвичайно важливу роль у реалізації зовнішньої політики, але ця роль у кожного своя. Якщо зовнішньополітична доктрина є керівним політичним документом, що формує філософію або засадничі основи зовнішньої політики, то зовнішньополітична стратегія – стратегічний документ, який виконує інстру-

ментальну роль у реалізації зовнішньої політики. Вона має відповісти на те, як, у який спосіб мають бути реалізовані ті основні положення, національні інтереси, пріоритети і принципи, що закладені в зовнішньополітичній доктрині. Отже, зовнішньополітична стратегія підпорядкована зовнішньополітичній доктрині. Зважаючи на це, її розробляють і застосовують відповідно до тих концептуальних положень, що містяться в зовнішньополітичній доктрині.

Зовнішньополітична стратегія – це система концептуальних поглядів на зовнішньополітичний курс країни, цілі, засоби, способи та практичні заходи з реалізації зовнішньої політики. Вона являє собою теорію і практику зовнішньополітичної діяльності. Таке поєднання є мистецтвом, тому зовнішньополітична стратегія передбачає дещо більше ніж абстрактну теорію. Вона поєднує такі інструменти, що відкривають можливість стратегічного передбачення або стратегічного бачення певного простору в його багатомірності. Особливість зовнішньополітичної стратегії полягає в тому, що вона є мистецтвом просування влади в міжнародному середовищі.

Об'єктом зовнішньополітичної стратегії, як і зовнішньополітичної доктрини, є влада і простір. Предмет зовнішньополітичної стратегії – засоби і способи реалізації цієї влади в міжнародному середовищі. З огляду на це досить часто зовнішньополітичну стратегію ототожнюють із геостратегією. Геостратегія ж має на меті розроблення механізмів стратегічного управління геополітичними і гео економічними інтересами.

Залежно від масштабності національних інтересів і рівня амбіцій, просторовим лімітом зовнішньополітичних стратегій може бути субрегіон, регіон, континентальний і глобальний простір. У чому ж суть зовнішньополітичної стратегії як мистецтва? У найширшому розумінні стратегія є мистецтвом досягнення кінцевої мети. У такому розумінні стратегія – це вибір генеральної лінії, що веде найкоротшим шляхом до поставленої мети, а також спосіб досягнення цієї мети. Це генеральна лінія, спрямована на виконання завдань цілого історичного періоду, на досягнення фундаментальних і довготермінових цілей.

Окрім поданого тлумачення, існують й інші критерії визначення поняття стратегія. Прихильник рефлексивно-ігрових підходів у дослідженні конфліктів В. Лефевр, наприклад, розуміє

під стратегією сукупність потенційних дій. Ш. Султанов – автор багатьох праць із проблем конфлікту – дає таке визначення: стратегія – це система задекларованих і реальних цілей, ресурси, які спрямовуються або можуть бути спрямовані на досягнення цих цілей, механізм унесення відповідних коректив у реалізовані системи цілей і методів. Отже, стратегія є не тільки переліком потенційних дій, а і їхньою практичною реалізацією. У цьому сенсі **стратегія** є сукупністю цілей, ресурсів, положень і настанов, що постають як обґрунтування і практичне керівництво державою, або інші суб'єкти в певній сфері діяльності.

Проте стратегія не є необхідним атрибутом діяльності як такої. Потреба в ній виникає тоді, коли для цього формуються специфічні умови, у яких здійснюється діяльність. Професор Г. Почепцов такими умовами вважає:

- *раптовість*, коли виникають нові ситуації, у яких не можна діяти за звичайними стереотипами;
- *невизначеність*, непередбачуваність майбутнього та результатів своїх дій;
- *протидія*, певність опору, спротив, протилежність дій опонентів.

Наявність чітко розробленої й обґрунтованої стратегії дає значні переваги тій стороні, що володіє нею. Вона може компенсувати брак ресурсів або інший потенціал, оскільки ефективніше й оптимальніше задіє ресурси. Зважаючи на це, суб'єкт, що володіє стратегією, сильніший за того, який не мислить стратегічно.

Побудова зовнішньополітичної стратегії є складним процесом, що визначається **низкою чинників**, які поділяють на три великі групи: *стабільні*, *нестабільні* та *змінні*. До стабільних чинників належить комплекс природно-географічних умов, зокрема клімат, географічне положення. До нестабільних чинників – історичний досвід й особливості національної свідомості. Групу змінних чинників утворюють: стан і динаміка змін у міжнародній системі, економічні можливості, технологічний потенціал держави, комплекс уявлень про міжнародне середовище і перспективи його змін.

Найвпливовішими серед зазначених чинників є політичні, воєнні, економічні й ідеологічні. До політичних чинників належать:

- характер зовнішньополітичних цілей країни, рівень залежності зовнішньої і безпекової політики від міжнародних зобов'язань;

- розстановка та співвідношення сил на міжнародній арені;
- рівень претензій країни на зовнішній вплив у певному геополітичному просторі, геополітичний кодекс країни, а також внутрішньополітична обстановка, інтереси інших держав у регіоні.

Військові чинники визначені такими параметрами, як:

- наявність ядерної зброї, воєнний потенціал країни;
- воєнний баланс у регіоні чи світі;
- рівень розвитку військово-промислового комплексу, технологічний уклад, розмір військового бюджету та його частка у структурі ВВП, рівень воєнних загроз, характер воєнних доктрин, характер відносин між країнами в регіоні, наявність нових зразків озброєнь тощо.

Вирішальний вплив на формування зовнішньополітичних стратегій серед економічних чинників мають зовнішньоекономічні інтереси країни, її економічний потенціал, рівень технологічного розвитку економіки та зовнішньоекономічної залежності, розмір матеріально-технічних, фінансових і людських ресурсів.

За своєю структурою зовнішньополітична стратегія, як і стратегія політична, формується із притаманних для такого концептуального продукту елементів, зокрема:

- мети і завдань, що конкретизують обрані цілі;
- засобів, принципів, пріоритетних напрямів зовнішньополітичної діяльності;
- шляхів досягнення зовнішньополітичних цілей;
- ресурсів, необхідних для втілення цієї стратегії.

Завдання мають цілеспрямований характер. Вони визначають, що конкретно необхідно зробити, щоб досягти поставленої зовнішньополітичної цілі.

Зовнішньополітична стратегія оперує широким переліком засобів, що значно розширюють можливості досягнення зовнішньополітичних цілей і виконання поставлених завдань. Це і дипломатія, й економічні інструменти впливу, а також розвідка, військова сила, культурний, інформаційний та ідеологічний впливи тощо. Композиція всіх цих складних елементів стратегії, безумовно, є мистецтвом, що потребує стратегічного мислення,

тому зовнішньополітична стратегія тісно пов'язана зі стратегічним мисленням і є його результатом.

Яку роль виконує стратегічне мислення у формуванні та реалізації зовнішньополітичних стратегій? Стратегічне мислення, як відомо, є особливим типом розумової діяльності, що поєднує аналіз певної ситуації та можливості її розвитку із прогнозуванням і проектуванням майбутнього згідно з визначеними цілями. Головна цінність стратегічного мислення полягає в тому, що воно визначає певні можливості зі створення оптимальних стратегій, збалансованих за цілями і засобами. У цьому співвідношенні головними є політичні цілі, які задає зовнішньополітична доктрина, а вже під них підбирають засоби. Проте оптимальність такого співвідношення залежить від того, як ви ідентифікуєте зовнішньополітичну ціль. Від її ідентифікування залежить ухвалення рішень, визначення, відповідно, тих чи інших засобів, й у підсумку – розроблення тієї чи іншої стратегії.

Прикладом прийняття хибної стратегії можна вважати дії українського керівництва в умовах російської воєнної агресії проти України та вторгнення російських військ у Крим і Донбас 2014 р., коли агресію було сприйнято не як війну Росії проти України, а як поширення анексії і тероризму на територію України. Відповідно, замість воєнної стратегії, спрямованої на відсіч воєнній агресії Росії, українське керівництво обрало стратегію страуса і вдалося до антитерористичної операції, у якій основною політичною метою тодішнє керівництво України вважало відновлення територіальної цілісності країни і контролю над державним кордоном. Воєнну агресію було ідентифіковано як внутрішній конфлікт, а основним засобом реалізації поставленої політичної мети обрали мирні політико-дипломатичні засоби. Зазначена стратегія виявилася прикладом абсолютного дисонансу між цілями, засобами та їхньою ідентифікацією.

Прикладом протилежної спрямованості хибності і стратегічної незбалансованості цілей та засобів є процес вибору стратегії боротьби з тероризмом американським президентом Дж. Бушем внаслідок терористичних атак в США 11 вересня 2001 р. Тоді атаки були сприйняті не як кримінальний злочин, з яким мали

боротися поліція і спецслужби, а як конвенційна війна. Відповідно, була і стандартна реакція на війну – запровадження воєнної стратегії із застосуванням стратегічної авіації та розв'язанням США конвенційної війни проти Іраку й Афганістану з повномасштабною воєнною інтервенцією. Політичною ціллю війни було оголошено боротьбу з тероризмом.

Зовнішньополітична стратегія, створена на підґрунті такого стратегічного мислення, отримує певні переваги, зокрема:

- Вона володіє зовсім іншим горизонтом простору і часу, що дозволяє ставити завдання стратегічного і далекосяжного плану, під які підшуковують відповідні засоби і ресурси.

- Стратегія, сформована на такому підґрунті, дозволяє чіткіше визначити пріоритети за відносно обмеженої ресурсної бази, що забезпечить успішніше просування до обраної зовнішньополітичної цілі.

- Завдяки стратегічному баченню стратегія має довготривалий характер, який у підсумку може забезпечити перемогу над противником.

- Стратегія, побудована на принципах стратегічного мислення, дає можливість управляти діями противника: створювати цілі для противника, змінювати для противника його власні цілі, давати противнику хибне уявлення про ситуацію, щоб сформувати його цілі під свої власні інтереси, змінювати процеси ухвалення рішень. Адже стратегічне мислення акцентує увагу на двох параметрах: на поведінці противника й агресивній поведінці міжнародного середовища. Отже, це дає можливість програмувати поведінку противника і керувати процесом на двох рівнях: своєму і чужому.

Роль стратегічного мислення у формуванні зовнішньополітичних стратегій полягає також у тому, що воно створює простір багатоваріантності самих стратегій і способів їхньої реалізації. По-перше, стратегічне мислення передбачає багатоваріантність тлумачення самих понять *поразка* чи *перемога*, тобто що це означає відповідно до зовнішньополітичної цілі? Зазначена зовнішньополітична ціль полягає в розширенні контролю над певним регіоном чи в розширенні простору своєї власної ідентичності. У російській зовнішньополітичній стратегії, наприклад,

така ціль є багатоплановою. Щодо України вона полягає і в ліквідації української державності, і в установленні політичного контролю над її територією, і в знищенні української та поширенні російської ідентичності на всю територію України.

По-друге, стратегія набуває властивості діяти в межах багатомірного простору. Внаслідок цього виникає ефект міжрівневої взаємодії, коли дії в межах одного простору приносять результати у форматі іншого рівня взаємодії. Прикладом використання такої багаторівневої взаємодії є стратегія ведення гібридної війни проти України. Вона складається як мінімум із чотирьох рівнів взаємодії:

- Перший рівень – *інформаційний*. Головним його завданням є підготовка міжнародної думки про неправомірність існування української суверенної держави на підставі того, що територія, на якій вона розміщується, нібито належить Росії; про неправомірність вважати українців самостійною, окремою від росіян нацією, а отже, відсутністю їхніх прав на власну українську державність.

- Другий рівень цієї стратегії – *дипломатичний*, метою якого є перегляд існуючого світового порядку та конструювання нового на умовах Росії, з відповідним розподілом сфер впливу між п'ятьма ядерними державами.

- Третій рівень передбачає *створення ситуації хаосу як в Україні, так й у світі*. Щодо України Кремль формує інструменти внутрішнього управління таким хаосом, що призводить до дестабілізації, руйнування існуючої системи державного управління і конструювання бажаної для Росії моделі управління українськими територіями. Такими внутрішніми інструментами є моделювання прокремлівських партій та завоювання ними влади як на місцевому рівні, так і в органах центральної влади, захоплення українського інформаційного простору провайдерами кремлівської політики, підбурення опозиції проти діючої влади в Україні, дискредитація українських національних цінностей, мови, культури, генерація антизахідних, антиєвропейських цінностей, ідеологічна діяльність Московського патріархату УПЦ.

- Четвертий рівень фінальний – *стратегія широкомасштабної наступальної операції проти України.*

Отже, стратегічне мислення наділяє стратегію баченням майбутнього, що є одночасно як поглядом із сучасного в майбутнє, так і навпаки – з майбутнього в сьогодення. Воно дає нам бачення міжнародної ситуації, що очікує нас у майбутньому. Завдяки такому баченню зовнішньополітична стратегія покликана структурувати майбутнє, тобто змінювати міжнародне середовище або позицію противника в потрібному для нас напрямі, розширюючи простір наших можливостей. Стратегія дає бачення можливостей із виправлення чи зміни ситуації в майбутньому. У цьому полягає її важлива перевага порівняно з тактикою.

Іншими словами, стратегічне мислення дозволяє досягти концептуального оформлення зовнішньополітичної стратегії, слугує її концептуально-методологічною базою. Вираженням концептуального оформлення є стратегічна концепція.

Стратегічна концепція – *певне трактування міжнародних процесів, система обґрунтованих поглядів на розстановку сил на міжнародній арені, на засоби, принципи та генеральні шляхи досягнення далекосяжних зовнішньополітичних цілей, а також на способи і можливості просування впливу та стратегічних інтересів країни в міжнародному просторі.* Стратегічна концепція може відігравати роль керівної ідеї в обґрунтуванні перспективної моделі зовнішньополітичної діяльності та конструювання міжнародного середовища відповідно до стратегічних інтересів країни.

Стратегічна концепція є способом обґрунтування пріоритетності тих чи інших засобів і принципів зовнішньополітичної діяльності. До таких принципів належать: принцип поваги до державного суверенітету, принцип обмеження державного суверенітету країн-опонентів, принципи нейтралітету, неприєднання, балансу (рівноваги) сили, принцип застосування (незастосування) сили, принципи самодостатності, партнерства, співпраці, союзнитва, мирного співіснування, принцип переваги в силі, проєкції сили, передової присутності й інші принципи.

Стратегічна концепція визначає також пріоритетні засоби зовнішньополітичної діяльності, серед яких можна виділити: військові, економічні, дипломатичні, інформаційні, ідеологічні, психологічні тощо. Вибір цих засобів залежить від ефективності їхнього застосування, від конкретних зовнішньополітичних цілей, від міжнародної та внутрішньополітичної ситуації. Першість з усієї низки заходів належить тим, дія яких має стратегічні наслідки і приводить до докорінних змін міжнародної ситуації чи поведінки країни-опонента.

Найбільший вплив серед них мають військові засоби або воєнна сила. Поширена думка, що економічна перевага над суперником не гарантує пропорційного впливу у світі. Тільки воєнна сила здатна досягати такого ефекту, оскільки вона спроможна стримувати противника від небажаних дій і створює для нього загрозливу перспективу, за яку тому прийдеться платити неприйнятну ціну. Насамкінець слід підкреслити, що воєнна сила здатна встановлювати фізичний, а отже, і політичний контроль над певним геополітичним простором. Саме тому зовнішньополітична стратегія тісно пов'язана з воєнною стратегією.

Воєнна стратегія є складовою частиною воєнного мистецтва, його вищою галуззю, що *охоплює теорію і практику підготовки країни та збройних сил до війни, планування і проведення стратегічних операцій та війни загалом*. Стратегічна концепція в цьому сенсі – спосіб усвідомлення й обґрунтування основних положень воєнної стратегії, що передбачає підготовку та застосування воєнної сили в політичних цілях як у мирний, так й у воєнний час. Стратегічна концепція обґрунтовує також основні принципи застосування воєнної сили. До них належать: принцип гарантованого знищення, гнучкого реагування, передової оборони, стратегічної мобільності, принцип контролю над морем, контролю над озброєнням тощо.

У мирний час в умовах стабільної міжнародної обстановки пріоритетними засобами реалізації зовнішньополітичних стратегій є дипломатія, до засобів якої належать: консультації, переговори, укладання/денонсація угод, використання міжнародних організацій, міжнародного права тощо.

Стратегічне планування в реалізації зовнішньополітичних стратегій

Формування змісту зовнішньополітичних стратегій є тільки частиною справи, інша вагома частина – процес їхньої імплементації, що передбачає реалізацію положень, закріплених у ній, та керівництво ними в зовнішньополітичній діяльності. Її прийнято називати стратегічним плануванням, де розроблення стратегій є певним етапом зазначеного процесу. **Стратегічне планування** – це процес вибору цілей зовнішньополітичної діяльності та шляхів їхнього досягнення. Процес стратегічного планування створює генеральний план для управління зовнішньополітичною діяльністю. На підставі цього і саму стратегію розглядають як певний стратегічний план. Незважаючи на подібну тотожність, зазначені категорії мають свої функціональні відмінності. Стратегія – це модель поведінки, спрямованої на досягнення поставлених цілей, сукупність правил і використання можливостей. Стратегічний план – це послідовність кроків та дій, інтегрованих у просторі і часі, що приводять до зміни поточного становища на бажане. Стратегічний план – це план реалізації стратегії, як певної моделі поведінки держави на міжнародній арені. Отже, відмінність стратегічного плану від інших планів полягає в тому, що в його основу покладено стратегію. Виконання стратегічного плану займатиме багато часу, тому стратегічні плани є довготерміновими, вони розраховані на зміни в майбутньому. Стратегічне планування оцінює перспективи, виявляє можливості та загрози зовнішнього середовища. Воно спрямоване на управління змінами в міжнародному середовищі. Стратегічне планування також базується на стратегічному мисленні. Обидва процеси органічно доповнюють один одного, результатом їхньої взаємодії є стратегія.

Процес стратегічного планування передбачає кілька етапів:

- визначення цілей стратегічного планування,
- уточнення змісту місії зовнішньополітичної діяльності,
- стратегічний аналіз (оцінка) зовнішньополітичного та внутрішньополітичного середовища,
- формування моделі конкретного міжнародного процесу,

- побудова стратегічного прогнозу,
 - формування стратегій,
 - розроблення альтернатив,
 - постановка завдань з урахуванням зіставності між цілями зовнішньополітичної діяльності і ресурсними можливостями,
 - вибір найкращої стратегії з існуючих альтернатив і прогноз наслідків реалізації кожної з альтернатив,
 - ухвалення зовнішньополітичного рішення,
 - координація дій із реалізації стратегічних завдань,
 - мотивація на досягнення стратегічних результатів,
 - контроль за процесом виконання стратегії.
- Основними параметрами **цілі** стратегічного планування є:
- чітка орієнтація на певний інтервал часу,
 - конкретність і вимірність,
 - несуперечливість й узгодженість з іншими місіями і ресурсами,
 - адресність і підконтрольність.

Місія уособлює *концептуальний намір рухатися в певному зовнішньополітичному напрямі*. Вона виражає устремління зовнішньої політики держави в майбутнє, конкретизує те, на що спрямовані зусилля держави, які цінності будуть пріоритетними. Місія передбачає також визначення цінності, важливості зовнішньополітичної стратегії в реалізації зовнішньої політики, спрямованої на розв'язання тієї чи іншої зовнішньополітичної проблеми. Забезпечення зростання цінності досягають вибором вигідної стратегічної позиції стосовно існуючої зовнішньополітичної проблеми.

Стратегічний аналіз є *процесом комплексного дослідження впливу чинників міжнародного середовища та тенденцій його розвитку, а також внутрішньополітичної ситуації*. Аналіз міжнародного середовища полягає в дослідженні тих тенденцій, що відбуваються на його глобальному і регіональному рівнях. Найпоширенішим методом зазначеного аналізу є метод експертних оцінок та SWOT-аналіз. На підставі виявлених тенденцій і найвпливовіших чинників здійснюють стратегічне прогнозування. Прогнозування – це складний логічний процес, який є системою різноманітного роду індуктивних і дедуктивних умов та

виводів, висновків за аналогією, гіпотетичних припущень й упорядкування моделей.

Стратегічне прогнозування відрізняється від звичайного прогнозування тим, що *є процесом передбачення віддаленого майбутнього на перспективу від 5 до 30 років*. Такий прогноз визначають як кінцевий результат передбачення. Найпоширенішим методом прогнозування є метод побудови сценаріїв, на підставі ваги яких обирають бажаний, небажаний, неприйнятний і базовий сценарії, а також на підставі обрахування вірогідності їхньої появи визначають найбільш і найменш вірогідний сценарії. Після визначення найвірогіднішого та базового сценарію розробляють альтернативні стратегії, серед яких за критеріями відбору альтернатив розробляють базову зовнішньополітичну стратегію. На основі обраної стратегії ухвалюють відповідне зовнішньополітичне рішення.

Алгоритм *ухвалення стратегічного рішення* має три основні стадії:

- усвідомлення необхідності ухвалення зовнішньополітичного рішення,
- проектування альтернативних рішень,
- вибір зовнішньополітичного рішення з існуючих альтернатив і його реалізація.

Реалізацію зовнішньополітичної стратегії здійснюють через розробку програм, бюджетів і процедур, які можна розглядати як стратегічні плани.

Стратегічне планування базується на певних принципах, до яких належать:

- *науковість*, яка корелюється з елементами мистецтва, що передбачає врахування досліджень і висновків багатьох науковців у поєднанні з пошуком індивідуальних підходів до кожної ситуації;
- *цілеспрямованість*, принцип, за яким формування стратегії має бути підпорядкованим й орієнтованим на досягнення головної зовнішньополітичної мети;
- *гнучкість стратегічного планування*, під яким розуміють можливість унесення коректив в ухвалене раніше зовнішньопо-

літичне рішення у зв'язку зі змінами міжнародної обстановки чи внутрішньополітичної ситуації;

- *єдність стратегічних планів і програм, які мають бути узгодженими і тісно пов'язаними між собою;*
- *створення необхідних умов для реалізації зовнішньополітичних стратегій.*

Процес стратегічного планування має передбачати створення організаційних умов для реалізації стратегічних планів і програм, розробку системи мотивації й удосконалення управлінських структур.

Висновки

Роль зовнішньополітичних доктрин і стратегій у сенсі сутності зовнішньої політики полягає в тому, що доктрини покликані обґрунтувати політичні інтереси та цілі, а стратегії мають вказувати на шляхи, принципи та засоби реалізації цих цілей та інтересів. Зовнішньополітичні доктрини і стратегії є інтелектуальним продуктом стратегічного мислення і стратегічної культури. У цьому контексті стратегічне мислення поєднує в собі як аналіз зазначених зовнішньополітичних практик, так і проектування майбутнього відповідно до обраних політичних цілей. Стратегічна культура є тим світоглядним підґрунтям, на базі якого відбувається усвідомлення політичних інтересів і формування політичних цілей, завдань та стратегічних рішень щодо застосування інструментів влади.

У системі зовнішньої політики зовнішньополітичні доктрини і стратегії виконують різні рольові функції. Якщо зовнішньополітична доктрина вказує на те, що є предметом зовнішньополітичного інтересу і якої цілі слід досягти, щоб задовольнити цей інтерес, то стратегія має дати відповідь на питання, як і в який спосіб можливо його досягати. Зважаючи на те, що зовнішня політика охоплює кілька сфер зовнішніх зносин, зовнішньополітична доктрина може містити сегменти інших доктрин, що визначають певні напрями реалізації національних інтересів країни на міжнародній арені. З огляду на це в доктринальні основи зовнішньої політики можуть бути внесені зовнішньополітичні, геополітичні та воєнні доктрини.

За своєю структурою зовнішньополітичну доктрину можна поділити на дві частини: політико-ідеологічну і теоретико-концептуальну. Політико-ідеологічна частина формує основний зміст доктрин. У ній представлено ідеологію зовнішньої політики. Теоретико-методологічна частина доктрини постає як методологія обґрунтування положень, викладених у політико-ідеологічній частині зовнішньополітичної доктрини.

Зовнішньополітичну стратегію розробляють і застосовують відповідно до тих доктринальних положень, що містяться в зовнішньополітичній доктрині. Вона уособлює теорію і практику зовнішньополітичної діяльності. Їхнє поєднання є мистецтвом, тому зовнішньополітична стратегія охоплює такі інструменти, що відкривають можливість передбачення. Її предмет – засоби і способи реалізації влади (впливу) в міжнародному середовищі. Зовнішньополітична стратегія оперує широким переліком засобів, що значно розширюють можливість досягнення зовнішньополітичних цілей і виконання поставлених завдань. Практична реалізація зовнішньополітичних доктрин і стратегій починається зі стратегічного планування, яке є процесом, що передбачає реалізацію положень, закріплених у зовнішньополітичній стратегії, та керівництво ними в зовнішньополітичній діяльності держави.

Отже, зовнішньополітична доктрина і стратегії виконують і відіграють ключову роль у формуванні доктринальних основ зовнішньої політики, а стратегічне планування є організаційною формою їхньої реалізації.

? Контрольні запитання

З'ясуйте, чому стратегію вважають складовою стратегічної культури та стратегічного мислення.

Розкрийте суть і структуру зовнішньополітичних стратегій.

Визначте співвідношення доктрин і стратегій як доктринальних основ зовнішньої політики.

Охарактеризуйте чинники формування зовнішньополітичних стратегій.

Визначте, що таке стратегічні концепції і яку роль вони відіграють у формуванні зовнішньополітичних стратегій.

Чому стратегічне планування є важливою складовою стратегічного мислення? Розкрийте поняття та зміст стратегічного планування.

Охарактеризуйте основні функції та принципи стратегічного планування.

Проаналізуйте організацію виконання стратегічних планів.

Література

Гоцур О. Зовнішньополітична стратегія України у наукових дослідженнях та українській публіцистиці: постановка проблеми та концепції / О. Гоцур // Вісник Львівського університету. Сер.: Журналістика. – 2012. – Вип. 36. – С. 246–257.

Зленко А. Зовнішньополітична стратегія і дипломатія України : підруч. / А. Зленко ; за ред. В. Манжолі. – К. : ВПЦ "Київський університет", 2008. – 379 с.

Зовнішньополітична стратегія держави: проблема визначення [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.br.com.ua/referats/Politologiya/73645.htm>.

Капітоненко М. Г. Теорія міжнародних відносин / М. Г. Капітоненко. – Чернівці : Книги – XXI, 2019. – 272 с.

Кокошин А. А. О стратегическом планировании в политике / А. А. Кокошин. – М. : КомКнига, 2007. – 224 с.

Почепцов Г. Г. Стратегический анализ / Г. Г. Почепцов. – К. : "Дзвін", 2004. – 333 с.

Свистович М. Б. Сутність та основи поняття стратегічного планування / М. Б. Свистович // Державне управління: теорія і практика. – 2013. – № 2. – С. 37–42.

Стратегическое планирование. Понятие и этапы стратегического планирования [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.stplan.ru/articles/theory/strplan.htm>.

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИХ ДОКТРИН

Тема 3. І СТРАТЕГІЙ США

Політичні лідери США від початку існування держави намагалися чітко визначити мету і пріоритети її зовнішньої політики. З часу завершення Другої світової війни головна стратегічна мета зовнішньої політики Сполучених Штатів – збереження та зміцнення їхнього світового лідерства – залишалася незмінною. Мета визначає зовнішньополітичну стратегію, яку розуміють як сукупність засадничих зовнішньополітичних цілей держави у поєднанні із засобами їхнього досягнення.

Цілі та пріоритети зовнішньої політики визначає політичне керівництво США з огляду на національні інтереси країни. Їх реалізують відповідно до наявного потенціалу держави. Зважаючи на це, зовнішньополітична стратегія США містить такі складові, як стратегічні цілі, захист національної та глобальної безпеки, захист національних інтересів, пріоритети країни, визначені керівництвом країни, а також способи та методи досягнення зовнішньополітичних цілей, окреслені відповідно до наявних зовнішньополітичних ресурсів. Зовнішня політика Сполучених Штатів формується і реалізується в межах зовнішньополітичної стратегії (*Grand strategy*). На це спрямовані всі ресурси – політичні, економічні, військові, інформаційно-пропагандистські, м'яка сила тощо.

Зовнішньополітичні цілі Сполучених Штатів, як і будь-якої розвиненої держави, формуються на основі національних інтересів, що об'єктивно відображають потреби суспільства у сфері зовнішньої політики. Цілі ж зовнішньої політики визначають

вищі посадовці, відповідальні за неї, тому на їхнє формування здійснюється суб'єктивний вплив цих державних діячів, оскільки кожен із них має певні погляди і бачення пріоритетів у цій сфері. Водночас зовнішня політика США має під собою потужну основу – стратегічну культуру, що формувалася впродовж багатьох років і нівелює (мінімізує) вплив суб'єктивних чинників на визначення зовнішньополітичних цілей.

На рубежі 1980–1990-х рр. у міжнародних відносинах відбулися глибокі зміни. Це, насамперед, крах світової системи соціалізму, що означає припинення ідейно-політичної та військової конфронтації між Сходом і Заходом. Холодна війна залишилася в минулому. Почалося формування нового світового порядку.

Зовнішньополітична доктрина Б. Клінтона

Обраний на президентських виборах 1992 р. Б. Клінтон у розробленні та реалізації зовнішньої політики Сполучених Штатів спирався на концептуальний підхід, що отримав назву *м'яка гегемонія*. Зазначена концепція виходила з того, що лідерство США є беззаперечним, і передбачала просування інститутів демократії у світі шляхом здійснення колективних зусиль за лідерства Вашингтона. Основними загрозами сталому розвитку у світі вважали проблеми демографії, організованої злочинності, етнічних відносин, нерозповсюдження ядерної зброї. Такий підхід передбачав пріоритетність мирних методів реалізації зовнішньої політики, підкріплених готовністю модернізованих збройних сил до швидких й ефективних операцій.

Концепція *м'якої гегемонії* спиралася на НАТО й інші союзи США по світу, не відмовляючись від реалістичного підходу та демонструючи готовність до жорсткої конкуренції в галузі економіки. 1996 р. адміністрація Б. Клінтона представила *стратегію розширення* сфери демократії та ринкових відносин. 1997 р., після переобрання Б. Клінтона на другий президентський термін (1996), адміністрація Сполучених Штатів ухвалила "Стратегію національної безпеки США на наступне століття". Зазначений документ передбачав парадигму, у межах якої Сполучені Штати мали розробити і здійснювати м'яку за формою, але жорстку за методами реалізації політику, що мала забезпечити збереження

та зміцнення американської світової гегемонії. Певною мірою вона була подібною до політики Т. Рузвельта, який закликав "говорити м'яко, але тримати в руках велику палицю". Концепція м'якої гегемонії виходила з постулату, згідно з яким стратегічною метою Сполучених Штатів є розповсюдження та зміцнення демократичних інститутів і ринкової економіки по всьому світу, що стане гарантією глобальної стабільності. Цей шлях міг би бути успішним та незворотним за умови консолідованих зусиль і тісної взаємодії всього світового співтовариства. Вважали, що процес демократизації на глобальному рівні передбачає світове лідерство США, як необхідну умови її успішної реалізації.

Звідси підхід, згідно з яким перевагу надавали невоєнним методам розв'язання будь-яких міжнародних проблем – як глобальних, так і регіональних. Однак водночас допускали використання воєнної сили для запобігання актів геноциду, гуманітарних катастроф тощо. Відповідно, збройні сили повинні підтримуватися на відповідному технологічному рівні та у готовності до ефективного та швидкого втручання у кризових ситуаціях. Та, незважаючи на політику м'якої гегемонії, у деяких випадках, як-то у реакції на кризу на Балканах та розширення НАТО на Схід, у діяльності адміністрації Б. Клінтона домінували підходи, характерні для політики *жорсткої гегемонії*.

Зовнішньополітична стратегія Дж. Буша (мол.)

На рубежі ХХ–ХХІ ст. в американських провладних колах дебати щодо зовнішньої політики проходили переважно щодо методів утримання світової гегемонії (лідерства). Консерватори і праві усіх відтінків (переважно республіканці) критикували адміністрацію Б. Клінтона за недостатню рішучість у відстоюванні національних інтересів США й обережність у питанні застосування воєнної сили. Демократи, виступаючи за лідерство США, загалом прагнули діяти спільно із союзниками та в межах існуючих міжнародних інституцій і міжнародного права.

Прихід до влади 2001 р. республіканської адміністрації Дж. Буша (мол.) привів до посилення силових й унілатералістських підходів до зовнішньої політики США. Визначивши суперниками КНР та Російську Федерацію, Вашингтон здійснив

низку кроків до перегляду зобов'язань США, ключовим із яких було рішення про вихід із безстрокового Договору про протиракетну оборону (ПРО), що 30 років був однією з основ стратегічної стабільності у світі.

Теракти 11 вересня 2001 р. призвели до радикалізації зовнішньої політики США. Наслідком цього нападу й наступного шоку, що пережило американське суспільство, стало нівелювання внутрішньополітичних стримуючих чинників щодо застосування військової сили для розв'язання зовнішньополітичних проблем. Це дозволило Вашингтону відкрито перейти до силової політики, метою якої спочатку була жага відплати (покарання ворогів), а надалі її спрямовували проти тих, кого вважали ворогами (противниками) Сполучених Штатів.

Після подій 11 вересня 2001 р. посилювалися гегемоністські тенденції в зовнішній політиці Вашингтона, що отримав нову аргументацію на користь подібного курсу. Мотивуючи загрозою міжнародного тероризму безпеці США, адміністрація Дж. Буша (мол.) нарощувала силові можливості країни. Мета зовнішньої політики США залишилася незмінною (утримання світового лідерства (гегемонії), проте змінилися методи і динаміка її реалізації. Переформатування зовнішньополітичного курсу США знайшло своє відображення у Стратегії національної безпеки США 2002 р. (доктрині Буша).

20 вересня 2002 р. було оприлюднено "Стратегію національної безпеки США", розроблену та схвалену адміністрацією Дж. Буша (мол.) за наслідками аналізу наслідків терактів 11 вересня 2001 р. Вона символізувала відхід від концепції стримування, спрямованої проти екзистенційного противника, що домінувала в безпековій та оборонній політиці США впродовж холодної війни. Їй на зміну прийшла стратегія дій на запобігання проти ворожих країн і терористичних організацій.

У вступі президент Дж. Буш (мол.) підкреслював, що захист Сполучених Штатів від ворогів є першим і найфундаментальнішим зобов'язанням влади перед американським народом. Він підкреслював, що радикальний тероризм і держави-парії є головними загрозами безпеці США, а для їхнього подолання необхідно використовувати всі інструменти, зокрема і воєнну силу,

зміцнену правоохоронною галуззю, розвідкою та зусиллями, спрямованими на перешкодження фінансуванню тероризму. Пріоритетом США буде знищення глобальних терористичних організацій та атака на їхнє керівництво, системи управління, комунікації і джерела фінансування.

Ключовою рисою цієї боротьби визначали ідентифікацію та ліквідацію загрози до того, як вона досягне кордонів країни. Це означало відхід Сполучених Штатів від попередніх підходів до забезпечення безпеки і перехід до агресивнішої політики без урахування позицій багатьох інших впливових акторів міжнародних відносин, часто на межі порушення міжнародного права. Це було, почасти, реакцією на теракти 11 вересня 2001 р., а почасти – наслідком переоцінки співвідношення сил у світі.

З огляду на загрози світовій безпеці, які створюють неврегульовані, заморожені та потенційні конфлікти, США мали намір сприяти залагодженню регіональних криз, вкладаючи у це ресурси та зусилля. Особливу увагу було приділено врегулюванню близькосхідної проблеми, шляхом до якого є створення незалежної та демократичної Палестини, що живе поряд з Ізраїлем у мирі й безпеці.

У Західній півкулі політика мала здійснюватись у тісній співпраці з Мексикою, Бразилією, Канадою та регіональними організаціями (саміт Америк, ОАД тощо). У Південній Азії США виступали за врегулювання індо-пакистанських суперечок й уникнення військової конфронтації. В Африці Сполучені Штати висловлювали намір разом із європейськими союзниками підтримувати мир, безпеку та поступальний розвиток країн континенту.

Найбільша загроза безпеці США, яку вбачали автори документа, – розробка та застосування зброї масового знищення (ЗМЗ) державами-паріями й терористичними угрупованнями. В адміністрації усвідомлювали, що поєднання радикальних терористичних тенденцій із можливостями до знищення, які дає ЗМЗ, створювало загрози якісно нового рівня, реалізація яких мала б катастрофічні наслідки для національної безпеки США. Стратегія протидії ЗМЗ передбачала проактивні дії в галузі контррозповсюдження, а саме – стримування загрози та захист від неї до того, як її реалізують, а також посилення зусиль у галузі не-

розповсюдження з метою не допустити набуття державами-паріями та терористами матеріалів, технологій та експертних знань, необхідних для створення ЗМЗ. Для цього США мали намір посилити зусилля в галузі дипломатії, контролю над озброєннями та багатостороннього експортного контролю і допомоги у зниженні загроз, щоб ускладнити, а за необхідності – зашкодити набуттю державами-паріями та терористами технологій і матеріалів, що нададуть їм можливість створити ЗМЗ.

Економічні аспекти національної безпеки знайшли своє відображення у 6 та 7 розділах документа. Було поставлено завдання сприяти економічному зростанню шляхом розвитку вільних ринків і вільної торгівлі. З метою подвоєння ВВП найбільш розвинутих країн світу впродовж 10 років передбачено посилення економічної та фінансової допомоги їм з боку Сполучених Штатів.

Восьмий розділ ставив завдання у сфері взаємодії з іншими глобальними центрами сили – союзниками по НАТО, Японією, Південною Кореєю, Австралією, країнами АСЕАН, а також іншими країнами, – Китаєм, Індією, Росією, щоб уникнути протистояння великих держав. Щодо відносин із Російською Федерацією у документі проголошували, що США та Росія більше не є стратегічними противниками. Індію розглядали як найбільшу у світі демократію і союзника в боротьбі з тероризмом, із якою США мають спільні стратегічні інтереси. Щодо Китаю вказували, що США прагнуть до конструктивних відносин із Пекіном і сприятимуть вступу країни до ВТО.

Стратегія національної безпеки США 2006 р. адміністрації Дж. Буша (мол.) є логічним продовженням і розвитком ідей, викладених у Стратегії 2002 р. на період другої його президентської каденції. У ній знайшли відображення ідеї, спрямовані на розширення меж вільного світу як засобу сприяння національним інтересам Сполучених Штатів. Документ декларував, що США прагнуть поширити свободу по всьому світу, очоливши міжнародні зусилля, спрямовані на ліквідацію тиранії та просування ефективної демократії.

Для досягнення цієї мети у стратегії передбачено такі інструменти:

- виступи проти порушення прав людини;

- публічна підтримка демократичних реформаторів у репресивних країнах;
- використання іноземної допомоги для підтримки вільних і чесних виборів, громадянського суспільства, правосуддя, прав людини, жінок, вільної преси та релігійних свобод;
- військова допомога мала обумовлюватися цивільним контролем над збройними силами;
- застосовування санкцій проти правителів репресивних режимів;
- співпраця з іншими демократичними країнами в захисті свободи, демократії та прав людини;
- підтримка неурядових організацій;
- взаємодія з ООН та регіональними організаціями, як-от ОБСЄ, Африканський Союз, ОАД для встановлення демократії;
- заохочення закордонних інвестицій у країни, що дотримуються прав, борються з корупцією;
- підписання угод про вільну торгівлю із цією ж метою.

На розвиток ідей, закладених у Стратегії національної безпеки 2002 р., нова редакція передбачала продовження боротьби з міжнародним тероризмом. Короткотерміновим завданням визначено боротьбу з використанням військової сили й інших інструментів національної сили, щоб ліквідувати чи захопити терористів, не дати їм знайти притулок чи контролювати будь-яку країну, унеможливити доступ до ЗМЗ, відрізати їх від джерел підтримки. Довготерміновою ж метою боротьби назвали боротьбу із самою ідеєю тероризму шляхом поширення свободи і демократичної форми правління та підтримання мирних форм ісламу. У короткотерміновій перспективі пропонували запобігати терористичним атакам, позбавити держави-парії та терористів можливості отримати ЗМЗ (шляхом захисту ядерних об'єктів і посилення здатності держав протидіяти будь-якій терористичній діяльності з використанням ЗМЗ), позбавити терористичні групи підтримки з боку держав-парій і контролю над будь-якою державою.

Для зміцнення миру та безпеки, що сприятиме поразці міжнародного тероризму, Стратегія національної безпеки США 2006 р. передбачала зусилля, спрямовані на врегулювання ре-

гіональних конфліктів шляхом їхнього запобігання, втручання з метою припинення та постконфліктну стабілізацію і реконструкцію. Нова ситуація у світі, на думку авторів, вимагала нових підходів до стримування й оборони. Стратегія стримування не базується, як раніше, на нищівному ударі по ворогу, а має стримувати державних і недержавних акторів, що створюють загрозу національній безпеці США. Водночас надійні ядерні сили продовжують відігравати критичну роль. Ударні сили нової тріади (з ядерними та конвенційними спроможностями) доповнюються ПРО. Крім стримування, загроза застосування ЗМЗ вимагає ефективних і скоординованих міжнародних дій за лідерства США.

Міжнародна дипломатія у взаємодії із союзниками та регіональними партнерами є преферабельною, але значну увагу у стратегії 2006 р. було приділено і питанням економіки. У ній міститься заклик до нової ери глобального економічного зростання через вільні ринки та вільну торгівлю. Економічна стратегія передбачатиме:

- відкриття ринків й інтеграцію країн, що розвиваються;
- диверсифікацію енергоринків для забезпечення енергонезалежності;
- реформування міжнародної фінансової системи.

У розд. 6 поставлено завдання розширити можливості для розвитку шляхом відкриття суспільств і розбудови інфраструктури демократії. Акцент зроблено не просто на допомозі, а на соціально-економічних реформах, боротьбі з корупцією. Розглядаючи співпрацю з іншими центрами сили у розд. 8, автори підкреслюють важливість координації боротьби з тероризмом, протидії ядерним програмам Ірану та КНДР, відносин із союзниками по НАТО.

У регіональній політиці пріоритет у Західній півкулі було відведено відносинам із Канадою та Мексикою, на Близькому Сході – урегулюванню ізраїльсько-палестинському конфлікту шляхом створення двох держав, а в Іраку – продовженню боротьби з тероризмом. У Європі політику США мали реалізувати з опорою на союзників по НАТО. Щодо відносин із Росією зазначалося, що Сполучені Штати прагнуть тісно співпрацювати із

Росією зі стратегічних питань, що становлять спільний інтерес і намагатимуться заохочувати Москву не перешкоджати справі миру і демократії. Також наголошувалося, що спроба Російської Федерації стати на заваді демократичному розвитку вдома та за кордоном зашкодить її відносинам зі Сполученими Штатами, Європою та її сусідами.

Політика США в Південній Азії здійснюватиметься із пріоритетною орієнтацією на стратегічну співпрацю з Індією відповідно до двосторонньої угоди липня 2005 р. Це означало де-факто визнання Індії ядерною державою з боку Сполучених Штатів. Фактично, США розглядали Індію як головну протизагрозу Китаю, вплив якого у регіоні зростає. У Східній Азії тісна співпраця із країнами АТЕС та АСЕАН, традиційні зв'язки з Японією, Австралією, Республікою Корея мали залишатися основою регіональної політики Сполучених Штатів. У відносинах із КНР США очікували від нового глобального актора відповідальності та продовження розвитку в поєднанні із внеском у міжнародну стабільність та безпеку.

Протидія викликам у сфері національної безпеки, зумовленим глобалізацією, розглянута в розд. 10. Особливу увагу приділено боротьбі з пандеміями, нелегальною міграцією, наркоторгівлею, торгівлею людьми, природними катаклізмами тощо, що має здійснюватись у співпраці з іншими державами й міжнародними інституціями. Отже, обидва документи свідчать про фундаментальні зміни в зовнішній політиці Сполучених Штатів, особливо в тому, що стосується безпекової сфери. У них переважав унілатералістський підхід до розв'язання проблем, із залученням союзників, де США вважали це за потрібне, та використанням міжнародних організацій, де можливо.

Стратегія національної безпеки відкрито проголошувала мету збереження воєнної гегемонії США у світі, одностороннє право Вашингтона на застосування воєнної сили, навіть із можливістю робити це у превентивному порядку. Цей підхід корелював зі змінами в ядерній стратегії США, що передбачала можливість превентивного застосування ядерної зброї проти тих, хто створює ЗМЗ, що загрожує безпеці США. Катастрофічні результати можливого застосування ЗМЗ та складнощі своєчасного її вияв-

лення слугували аргументами на користь дій на випередження чи навіть превентивних ударів по підозрілих об'єктах.

У Стратегії національної безпеки США 2006 р. були послаблені (пом'якшені) формулювання щодо забезпечення воєнної переваги США та модифіковані акценти на допустимості превентивних ударів по ворогу. Результатом поміркованішої політики стало зменшення суперечностей із європейськими союзниками, пом'якшення гостроти кризи на Корейському півострові тощо. Однак загалом за дві каденції президента Дж. Буша (мол.) зовнішню політику адміністрації не можна вважати успішною. Глобальної американської гегемонії досягти не вдалося. Війни в Іраку й Афганістані, провальні спроби тиску на інші країни-парії призвели до перенапруження ресурсів та падіння авторитету США у світі. Замість очікуваного закріплення однополярної структури світу посилилася тенденція до формування багатопольного світу.

Серед головних джерел загрози застосування ЗМЗ, крім терористичних організацій, називали і держави-парії, що володіли чи прагнули набути ЗМЗ, підтримували міжнародний тероризм, порушували міжнародне право, жорстоко поводитись із власним населенням і демонстрували ворожість до США. Ідучи далі своїх попередників, адміністрація Дж. Буша (мол.) не обмежилась гуманітарними інтервенціями, як це було за президентства Б. Клінтона, а запропонувала концепцію *зміни режимів* шляхом нав'язування демократизації як методу остаточного врегулювання проблеми.

Серед рис доктрини Буша варто виділити унілатералізм, готовність до силових дій без санкції РБ ООН як це відбулося при розгляді казусу Іраку, коли проти проекту американської резолюції виступили Російська Федерація, Франція, Чилі та Мексика. У межах НАТО США не підтримали Франція та Німеччина, що сукупно підривало легітимність війни проти Іраку. Попри успішну операцію "Іракська свобода", яку США провели з допомогою коаліції "бажаючих" і до активної воєнної підтримки Великої Британії, скинувши С. Хусейна, Вашингтон зав'яз в Іраку на багато років, зіткнувшись із наслідками у вигляді хаосу та спротиву з боку різних груп. Віддаленим наслідком іракської

інтервенції стала радикалізація ісламістів і створення так званої ісламської держави.

Відносна легкість розгрому "Талібану" в Афганістані надихнула США на продовження війни з терором й усунення режимів-паріїв на Близькому та Середньому Сході. Ірак, що займав стратегічне становище у регіоні та мав величезні поклади нафти, став наступною мішенню Вашингтона. Попри те, що режим С. Хусейна важко було запідозрити у підтримці "Аль-Каїди" і звинувачення в розробці ЗМЗ виявилися фейковими, саме його було обрано наступною мішенню для воєнної операції серед трьох держав, визначених Дж. Бушем (мол.) як країни осі зла. Неоконсерватори в адміністрації Буша розраховували на оточення Ірану, а також посилення безпеки Ізраїлю, що забезпечувало республіканцям підтримку проізраїльського лобі всередині США. Результатом мала стати демократизація Близького Сходу й утворення прозахідних режимів, що стане гарантією проти тероризму та розроблення ЗМЗ.

Початкові успіхи в Афганістані й Іраку підштовхнули Вашингтон до ідеї демократизації Великого Близького Сходу. У зверненні президента Буша до нації 4 січня 2004 р. було запропоновано план "Стратегія свободи", що передбачав перебування регіону з використанням усіх засобів, зокрема і воєнної сили. Реалізації зазначених планів зашкодив спротив, що США зустріли в Афганістані, Іраку й інших країнах регіону. Зіткнення між сунітами, шіїтами та курдами в Іраку, подальші події "арабської весни", спроба відродження арабського халіфату та створення ісламської держави остаточно поховали плани демократизації Близького Сходу.

Відсутність слідів ЗМЗ і зв'язків режиму С. Хусейна з "Аль-Каїдою", величезні матеріальні витрати (700 млрд дол на 2007 р.) та значні людські втрати призвели до непопулярності війни усередині США і зростання антиамериканських настроїв у регіоні та світі загалом, посилення Ірану, для якого Ірак став стримуючою силою. Доктрина Буша вплинула й на інші напрями зовнішньої політики США. Продовження курсу на розширення НАТО мотивували тепер і необхідністю спільної оборони від нових загроз – міжнародного тероризму та розповсюдження

ЗМЗ. Неофітів серед членів НАТО (Польща та країни Балтії) розглядали як опору США всередині організації. Зберігалось і насторожене ставлення Вашингтона до планів військово-політичної інтеграції країн ЄС. Угода 2002 р. "Про стратегічне партнерство НАТО та ЄС" підтверджувала роль НАТО як основи колективної оборони.

Розбіжності США з ЄС стосувалися і планів розміщення в Європі елементів системи ПРО, спрямованої проти потенційної ракетної загрози з боку Ірану. Частина європейських країн вважали загрозу перебільшеною і виступали за дипломатичні шляхи розв'язання питання з Іраном, не бажаючи дратувати Росію. У питанні міжнародного тероризму країни ЄС вважали, що корені його мають соціально-економічні причини та неврегульованість близькосхідної проблеми. ЄС, відповідно, виступав за політико-дипломатичні методи врегулювання цієї проблеми.

Адміністрація Дж. Буша (мол.) зіткнулась зі складнощами й у своїй латиноамериканській політиці. "Лівий поворот" початку ХХІ ст. ускладнив плани економічної інтеграції з країнами Латинської Америки і привів до посилення їхніх зв'язків із ЄС, КНР, РФ тощо. Неоднозначною і суперечливою була політика адміністрації Дж. Буша (мол.) щодо Росії. Перші роки президентства В. Путіна характеризувалися пошуками шляхів зближення із Заходом загалом, зокрема й із США. Москва сприяла американській операції в Афганістані 2001 р. й іншим видам (формам) боротьби з міжнародним тероризмом, відмовилася від бази у В'єтнамі та станції електронної розвідки на Кубі, стримано реагуючи на входження балтійських країн у НАТО та вихід США із Договору по ПРО. Сполучені Штати погодилися на підписання 2002 р. Договору про скорочення стратегічних наступальних потенціалів який, однак, не містив механізмів контролю за його дотриманням.

У політиці адміністрації Дж. Буша (мол.) щодо пострадянських держав переважала наступність порівняно з політикою президента Б. Клінтона. США намагалися протидіяти інтеграційним проектам Росії та підтримати країни, що обрали західний вектор розвитку, особливо Україну та Грузію, яким надавали

економічну, політичну та військову допомогу. Сполучені Штати ініціювали в НАТО обговорення перспективи приєднання цих країн до організації, що призвело до негативної реакції Російської Федерації, кульмінацією якої стало вторгнення російських збройних сил на територію Грузії та загострення американо-російських відносин.

У політиці щодо КНР адміністрація Дж. Буша (мол.) від загострення на початку 2001 р. перейшла до пошуку форм взаємодії в боротьбі з міжнародним тероризмом. Водночас США продовжували надавати допомогу Тайваню у сфері безпеки, розробляти систему ПРО ТВД у Тихому океані, а також суттєво зблизилися з Індією, яку Вашингтон розглядав як головну противагу впливу КНР в Азії, що посилювався. Ядерна угода 2006 р. означала, де-факто, визнання Індії ядерною державою. Війни в Іраку й Афганістані, ставка на силу й унілатералізм зірвали реалізацію неоконсервативного проєкту однополярного світу, погіршили відносини США із союзниками і дали змогу КНР та Росії посилити свій економічний і політичний вплив у світі.

Доктрина Б. Обами

Б. Обама і його команда вже в ході передвиборчої компанії наполягали на зміні зовнішньополітичного курсу – з опорою на міжнародне право та союзників, використання широкого спектру засобів, що передбачали дипломатію, економічні важелі, м'яку силу тощо. В "Огляді ядерної політики Сполучених Штатів", оприлюдненому 10 квітня 2010 р., містилися новації в оцінках ядерних загроз для США. Серед нових аспектів ядерної загрози виокремлено ядерний тероризм і розповсюдження ядерної зброї. Документ містив твердження, що "Аль-Каїда" та подібні терористичні організації прагнуть набуття ядерної зброї для її використання в терактах. Оскільки терористичні організації не мають змоги самостійно виробляти ядерні збройні матеріали, вони прагнутимуть їх захопити або купити на чорному ринку, що зробить реальним створення ядерного вибухового пристрою.

Водночас, згідно із документом, одними з основних загроз, пов'язаних із розповсюдженням ядерної зброї, є КНДР та Іран.

Окрім зміцнення ДНЯЗ та режиму нерозповсюдження ядерної зброї, адміністрація Б. Обама пропонувала посилити систему гарантій МАГАТЕ та створити перешкоди незаконній торгівлі ядерними матеріалами і технологіями, а також забезпечити захист усіх ядерних матеріалів у світі. Цьому мали сприяти і зусилля в галузі контролю над ядерними озброєннями, зокрема, реалізація Договору СНО-3 та ратифікація сенатом США ДВЗЯВ.

Найбільш узагальнені підходи адміністрації Б. Обама до зовнішньої політики були викладені у Стратегії національної безпеки 2015 р. Подаючи базовий постулат, творці зовнішньої політики США не ставили під сумнів того, що Америка має бути лідером. Питання полягало не в тому, чи повинна Америка лідирувати, а в тому, як лідирувати. У документі обґрунтовано необхідність здійснення активної зовнішньої політики з метою підтримання миру і безпеки в національних інтересах Сполучених Штатів. Пояснюючи вигоди від скорочення американських військових контингентів в Афганістані та Іраку зі 180 тис. до 15 тис., стверджували, що це дає змогу зустріти загрози, які еволюціонують, водночас убезпечуючи стратегічні цілі. Вважали, що це дозволить США зробити пріоритетними колективні дії, щоб протидіяти наявній загрозі тероризму.

Серед загроз конфліктів, яким необхідно запобігати, автори Стратегії національної безпеки 2015 р. виділяють дії Росії, яка порушенням суверенітету та територіальної цілісності України загрожує міжнародним нормам, які вважалися гарантованими після завершення холодної війни. Для того, щоб протидіяти Росії та Північній Кореї, що викликає напруженість у Північно-Східній Азії і несе загрозу ескалації, необхідні американське лідерство, дипломатія та потужні збройні сили.

Проте повноформатного повернення до ліберального інтернаціоналізму не відбулося. Світ змінився, й у нових історичних обставинах адміністрація Б. Обама змушена була змінити підходи до зовнішньої політики, залишаючись у межах ліберальної парадигми, ураховуючи глобалізм і поліцентричні тенденції світосистеми, що формувалася. Це була спроба повернути США моральне лідерство. Перед демократичною адміністрацією стояло питання, яким чином зберегти американське лідерство, не

допустивши подальшого послаблення світових позицій Сполучених Штатів.

У першу каденцію Б. Обама за держсекретаря Г. Клінтон США намагалися застосувати методи м'якого впливу, використовуючи весь їхній арсенал – дипломатичні, політичні, економічні, військові, культурні тощо. Ключовим елементом нової політики США стала концепція розумної сили (*smart power*), розроблена відомим політологом Дж. Наєм. На відміну від політики Дж. Буша (мол.), нові підходи передбачали відхід від унілатералізму та переважної опори на силу. У новій редакції Стратегії національної безпеки 2010 р. було зроблено наголос на спільному врегулюванні глобальних проблем (зміни клімату, енергобезпеки, поширення небезпечних захворювань (СНІД, Ебола тощо), розповсюдження ЗМЗ, міжнародного тероризму.

У своїй промові у Празі 9 квітня 2009 р., що мала програмний характер, Б. Обама проголосив за мету створення без'ядерного світу. Рухаючись до її реалізації, президент США підписав двосторонній Договір СНО-3 з Росією (2010), виступив з ініціативами в галузі нерозповсюдження ядерної зброї, повернувся до методів класичної дипломатії у відносинах із КНДР й Іраном, результатом чого стала ядерна угода з Іраном 2015 р. Він також оголосив про виведення американських бойових підрозділів з Іраку до 31 серпня 2010 р.

Війни в Іраку й Афганістані були найгострішими зовнішньополітичними проблемами на початку діяльності адміністрації Б. Обама. В Іраку внаслідок відносної стабілізації США вдалося виконати передвиборчу обіцянку кандидата у президенти Б. Обама щодо скорочення військового контингенту. В Афганістані, навпаки, "Талібан" тиснив урядові війська і контингент НАТО, що змусило збільшити чисельність американських військ на 30 тис. – до 100 тис. Усе ж, попри втрати, що зростали, рішучої перемоги над "Талібаном" і зміцнення проамериканського уряду Карзая досягти не вдалося.

Серед пріоритетів демократичної адміністрації виділяли прагнення налагодити відносини з РФ та КНР. Залежність США від Росії існувала як у питаннях Афганістану й Ірану, так й у ключовому безпековому питанні щодо контролю над ядерними

озброєннями та нерозповсюдженням ядерної зброї. Нову політику щодо Російської Федерації назвали *перезавантаженням*. Вона передбачала відновлення співпраці між РФ і НАТО, зупиненого після війни Росії проти Грузії, відмову від розгортання елементів системи ПРО в Польщі та Чехії, замороження питання вступу України та Грузії в НАТО.

Однак ключовим було питання, що стосувалось екзистенційних безпекових інтересів обох країн – новий раунд переговорів щодо підписання нового договору про скорочення стратегічних ядерних озброєнь. Підписаний 2010 р. Договір "Про заходи щодо подальшого скорочення та обмеження стратегічних наступальних озброєнь (СНО-3)" передбачав зниження кількості боєзарядів до 1550 од., а носіїв – до 700 од. у кожній зі сторін. Росія надала НАТО можливість транзиту вантажів через свою територію в Афганістан і підтримала санкції проти Ірану, ініційовані США та країнами ЄС. У 2009–2010 рр. відбулася низка самітів Б. Обами із президентом РФ Д. Медведєвим.

Значення відносин із КНР посилювалось в умовах економічної кризи і їхнє поліпшення було необхідною умовою успіху антикризової програми Б. Обами. Сприяння з боку КНР було важливим для США у питаннях ядерних програм Ірану й особливо КНДР, а також для врегулювання афганської проблеми, урахуваючи тісні зв'язки КНР із Пакистаном. Свій перший закордонний візит держсекретар Г. Клінтон здійснила до Пекіна. У листопаді 2009 р. КНР із візитом відвідав президент Б. Обама. Проте сподівання деяких політологів (зокрема й Г. Кіссінджера) на відновлення прототипу нової біполярності світової системи наштовхнулися на небажання Пекіна йти назустріч Вашингтону у ключових питаннях Ірану та КНДР. Пекін потребував іранської нафти та побоювався краху режиму Кімів і створення потужної об'єднаної Кореї. Гострими залишалися проблема Тайваню, небажання КНР девальвувати юань, що вело до скорочення китайського експорту, тісні відносини США з Японією та зближення з Індією.

Фактична ж відмова КНР від ідеї "чімерики" (*China plus America*), що передбачала поділ сфер впливу (співуправління) між двома наддержавами означала, що Китай відчуває себе ве-

ликою самодостатньою цивілізацією і не бачить в історичній перспективі рівної собі, навіть якщо це і США. Не досягла успіху й інша ініціатива Б. Обама щодо примирення з ісламським світом, висунута у промові президента в Каїрському університеті 4 червня 2009 р. Спроба зробити крок до близькосхідного мирного врегулювання, змусивши Ізраїль утриматися від будівництва поселень на окупованих територіях і розпочати діалог із палестинцями та Сирією, закінчилася невдачею і посиленням радикального крила в палестинському керівництві. Прориву у близькосхідному врегулюванні не відбулось.

На латиноамериканському напрямі спроба Б. Обама перейти до широкої економічної співпраці і нормалізувати відносини з Кубою й іншими лівими режимами, що мала успіх на початку першої каденції, зустріла опір республіканців, які спирались на кубинську спільноту США й інші консервативно налаштовані етнічні групи. Були й об'єктивні обставини, що ускладнювали завдання повернути Сполученим Штатам безумовне світове лідерство.

США вже не мали тих абсолютних переваг, як у 1990-х рр. чи навіть у роки біполярності, які забезпечувала привабливість їхньої соціально-економічної моделі порівняно з радянською, а в основі консолідації західних союзів лежала загроза, що походила від комуністичного блоку на чолі з СРСР. З'явився новий економічний гігант – Китай, швидко розвивалась Індія, великих економічних успіхів досягли Республіка Корея та країни АСЕАН. Центр світової політики дедалі більше зміщувався на Схід і нові виклики першості США були лише питанням часу. Навіть безумовна воєнно-технологічна перевага над іншими акторами міжнародних відносин не завжди конвертувалась у політичний вплив, що продемонстрували казуси Афганістану й Іраку. Світове лідерство вимагає нових підходів і нового інструментарію. *Стратегія залучення* Б. Обама намагалася врахувати кардинальні зміни у світі, що відобразилось у Стратегії національної безпеки 2010 р., де було акцентовано на спільних інтересах і взаємності.

Зовнішньополітична стратегія Д. Трампа

Визначальним документом для зовнішньої політики адміністрації Д. Трампа стала Стратегія національної безпеки США 2017 р. (далі – Стратегія 2017 р.). Серед пріоритетних проблем зовнішньої політики Сполучених Штатів, що загрожують статусу США у світі, автори документа виділили Китай і Росію, які кидають виклик силі, впливу й інтересам Америки, намагаючись розмити американську безпеку та процвітання. Серед інших загроз – диктаторські режими КНДР й Ірану, налаштовані на регіональну дестабілізацію, загрози Америці і її союзникам. Ці виклики вимагали від США переосмислення політики останніх десятиліть. Завдання полягало в тому, щоб забезпечити продовження американської військової переваги й убезпечити американців.

Перший розділ Стратегії 2017 р. має назву: "Захистити американський народ, Батьківщину та американський спосіб життя". Серед загроз вказано намагання Північної Кореї набути здатність убити мільйони американців ядерною зброєю та підтримка Іраном терористичних груп, рішучість терористичних організацій, як-от "Аль-Каїди" та ІСІС атакувати Сполучені Штати. У документі поставлено завдання запобігти ядерному, хімічному, радіологічному та біологічному нападам, не дати терористам досягти території США, зменшити торгівлю наркотиками та людьми і захистити критичну інфраструктуру. Ці загрози мають бути ліквідовані там, де вони виникають. Стратегія 2017 р. констатує зростання загрози з боку ворожих держав та недержавних акторів, що прагнуть набуття ядерної, хімічної, радіологічної та біологічної зброї. До пріоритетних загроз у документі віднесено:

- Північну Корею, що розробляє балістичні ракети, які здатні нести ядерну, хімічну та біологічну зброю для ударів по США;
- розробку Китаєм і Росією передових видів зброї та можливостей вразити критичну інфраструктуру США;
- системи управління та контролю.

Серед першочергових відповідей на існуючі загрози передбачено розгортання ешелонованої системи ПРО, націленої проти

Північної Кореї й Ірану, здатної знешкодити ракетні загрози до пуску. Підкреслюється, що ця система не має наміру підірвати стратегічну стабільність чи розірвати довготермінові стратегічні відносини з Росією або Китаєм.

Констатуючи зростання біологічних загроз – як пандемій, так й умисних зусиль зі створення біологічної зброї, Стратегія 2017 р. передбачає протидію їм шляхом створення відповідної інфраструктури. Для боротьби з нелегальною міграцією вважають за необхідне здійснення реформи імміграційної системи та будівництво стіни вздовж кордонів США. Нівелювання терористичної джихадистської загрози передбачає не тільки знищення терористичних баз, але й запобігання можливості здійснення терактів на території США чи проти американських громадян шляхом ліквідації у взаємодії з партнерами джерел їхньої підтримки, зокрема і фінансової. Відзначено також важливість продовження боротьби із кримінальними організаціями, що займаються наркотрафіком і торгівлею людьми.

У галузі кібербезпеки адміністрація Д. Трампа планувала посилити захист у галузях національної безпеки, енергетики, банківсько-фінансової системи, охорони здоров'я, комунікації та транспорту. Для цього було передбачено побудову захищених державних мереж, стримування і протидію зловмисникам у кіберпросторі, роботу із приватним сектором та закордонними партнерами з метою посилити мережевий спротив кібератакам. Зауважено, що американських громадян слід захистити шляхом посилення готовності протидії різноманітним загрозам природного та рукотворного характеру.

У Стратегії 2017 р. було поставлено завдання досягти процвітання американської економіки шляхом її реформування. Передбачено перебудову економіки країни та збереження справедливої і взаємовигідної міжнародної економічної системи. Було заплановано посилювати економіку шляхом дерегуляції, проведення податкової реформи та поліпшення інфраструктури. У зовнішньо-торговельній сфері передбачали підписати нові взаємовигідні торговельні угоди та модернізувати існуючі, протидіяти нечесній торгівлі, корупції, розширювати нові ринки. В енергетичній галузі було поставлено завдання гарантувати

енергонезалежність Сполучених Штатів, сприяти американському енергетичному експорту й утримувати технологічний відрив в енергетиці.

У розд. 3 "Підтримувати мир шляхом сили" виділено три групи безпекових викликів, з якими зіткнулися Сполучені Штати та їхні союзники на світовій арені. Це – ревізіоністські держави – Китай та Росія, держави-парії – Іран і Північна Корея та міжнародні терористичні організації. Китайську загрозу визначено як прагнення замістити Сполучені Штати в Індо-Тихоокеанському регіоні та переформатувати регіон на свою користь. Росію звинувачують у прагненні відновити свій статус великої держави та встановити сфери впливу навколо своїх кордонів. Зазначено, що Китай посилює свій військовий потенціал, нарощує та диверсифікує ядерний арсенал частково завдяки доступу до інноваційної американської економіки.

Росія, на думку творців документа, має намір послабити вплив США у світі та відколоти їх від союзників і партнерів, розглядаючи НАТО та ЄС як загрози, нарощує військовий потенціал, зокрема і ядерні системи, що залишаються найважливішою екзистенційною загрозою Сполученим Штатам. Вона створює нестабільність кордонів у Євразії, де наростає загроза конфлікту. Іран звинувачують у тому, що він підтримує терористів в усьому світі, розробляє балістичні ракети та має потенціал відновити роботу над ядерною зброєю, що може загрожувати Сполученим Штатам і їхнім партнерам. Іншу загрозу вбачають у ракетах і ядерній зброї Північної Кореї, що може бути спрямована проти США та їхніх союзників. Ідеться і про те, що попри поразку джихадистів у Сирії й Іраку, загроза, яку вони несуть, залишається актуальною.

Для перемоги над загрозами Сполучені Штати мають інтегрувати всі елементи національної сили Америки – політичні, економічні, військові. Однак США будуть діяти з позиції сили, попри все забезпечуючи першість їхньої воєнної сили. Американським збройним силам відведено роль життєво важливого компонента у змаганні за вплив і для досягнення успіху. Сполучені Штати у воєнній сфері мають зберігати перевагу. Для цього необхідно провести модернізацію збройних сил, збільшити їхню

чисельність та підвищити боєготовність. Із цією метою слід відродити та збільшити виробництво зброї на території США.

Автори документа вважають, що пріоритетом залишаються ядерні сили, які є основою стратегії збереження миру та стабільності шляхом стримування агресії проти Сполучених Штатів, їхніх союзників і партнерів. Для цього вважають за необхідне здійснити модернізацію ядерної тріади США й усієї ядерної інфраструктури. Щодо космічного простору, підкреслено нагальну необхідність для Сполучених Штатів зберігати лідерство та свободу дій у космосі, оскільки залежність від космосу зростає і США вважають безперешкодний доступ до космосу та свободу дій у ньому життєво важливим інтересом. Відповідно, Сполучені Штати розглядатимуть космічний простір як пріоритетну сферу і Національна рада з космосу має переглянути довготермінові цілі США в космосі, розробляючи стратегію, що дозволить зберегти там американське лідерство. Із цією метою використовуватимуть для дослідження Сонячної системи приватний сектор у межах державно-приватного партнерства та у взаємодії із союзниками та друзями. Для усунення загроз у кіберпросторі Сполучені Штати мають намір інвестувати в поліпшення здатності виявляти кібератаки, щоб мати можливість швидкої відповіді, удосконалюючи інструменти, здатні захистити власність та критичну інфраструктуру.

Автори підкреслюють велике значення дипломатії у сучасному світі і за мету ставлять підвищення спроможності дипломатії до конкуренції. Дипломатам необхідна гнучкість для дій у складних районах, уражених конфліктами. Американським дипломатам слід прагнути поліпшувати можливості для торгівлі та співпраці, сприяти культурним й освітнім обмінам.

В економічній дипломатії акцент зроблено на збереження центральної ролі Америки в міжнародних фінансових форумах, захист від дій незаконних акторів, необхідність відстоювати справедливу взаємовигідну торгівлю й інвестиції, застосування цільової допомоги. Серед економічних інструментів протидії противникам акцентовано на санкціях, боротьбі з корупцією та відмиванням грошей у співпраці з партнерами. США посилюватимуть економічні зв'язки із близькими країнами та надаватимуть підтримку державам, яким загрожують їхні противники,

використовуватимуть економічний тиск із метою не допустити воєнних конфліктів. В інформаційній галузі виділяють необхідність протидії Китаю, ісламістам і втручанню Росії. Загалом перед американською дипломатією стояло завдання підвищення ефективності за умов скорочення чисельності дипломатичного корпусу. За керівництва держсекретаря Р. Тіллersonа це викликало невдоволення дипкорпусу США.

Четвертий розділ, що має назву "Просувати американський вплив", присвячено завданням зовнішньої політики Сполучених Штатів, виконання яких мало забезпечити американське лідерство у світі. "Ми лідируємо своїм прикладом", – ішлося у розділі, але США необхідна широка співпраця з тими, хто поділяє їхні цінності. Підкреслювалось, що Сполучені Штати будуть підтримувати американські цінності та захищати права людини у світі, сприяючи змінам на краще. Серед викликів підкреслювали, що Китай і Росія використовують інвестиції у країни, що розвиваються, для поширення впливу й отримання конкурентних переваг щодо Сполучених Штатів.

Китай інвестує в інфраструктуру в усьому світі, а Росія проєктує економічний вплив через контроль ключових енергетичних й інших елементів інфраструктури у Європі та Центральній Азії. З огляду на це уряд США має підтримувати інвестиції американських компаній у країнах, що розвиваються, сприяти просуванню інноваційних технологій у програмах з розвитку, стимулюючи проведення реформ. Сполучені Штати співпрацюватимуть із міжнародними політичними інститутами, що відповідають американським інтересам і цінностям, відіграватимуть провідну роль в МВФ, Світовому банку, МОП, але наполягатимуть на їхньому реформуванні, прагнучим захистити свободу інтернету та права людини.

В Індо-Тихоокеанському регіоні Сполучені Штати прагнуть співпрацювати з КНР, але експансія Пекіна в Південно-Китайському морі підриває регіональну стабільність. Зазначалося, що режим Північної Кореї розробляє ядерні, ракетні та кібернетичні програми, що може призвести до розповсюдження ядерної зброї у регіоні. Тому США підтримуватимуть Південну Корею, Японію, Австралію та Нову Зеландію і вітають Індію як провідну глобальну державу та потужного стратегічного парт-

нера в оборонній галузі. Країни АСЕАН та АТЕС залишаться партнерами Сполучених Штатів в економічній та безпековій галузях. США підтримуватимуть свободу мореплавства, денуклеаризацію Корейського п-ва та збереження режиму нерозповсюдження у Північно-Східній Азії.

Декларуючи, що сильна та вільна Європа життєво важлива для Сполучених Штатів, автори зазначають: Росія прагне послабити довіру до американських зобов'язань щодо Європи та підірвати трансатлантичну єдність. Вторгненнями у Грузію й Україну Росія продемонструвала своє бажання порушувати суверенітет держав регіону. Водночас Китай завойовує стратегічний плацдарм у Європі, а ісламістські терористи загрожують їй насильством. Міграція із Близького Сходу й Африки посилює нестабільність і напругу в регіоні. У відповідь на ці виклики та загрози США поглиблюють співпрацю з європейськими союзниками та партнерами і разом з Європою будуть спільно працювати, щоб протидіяти російським підіривним акціям та агресії. В економічній галузі США працюватимуть із ЄС і Великою Британією для забезпечення справедливої та взаємовигідної торгівлі й диверсифікації європейських джерел енергопостачання. Підкреслюється, що США виконуватимуть свої зобов'язання в галузі оборони й очікують, що європейські союзники доведуть свої військові витрати до 2 % від ВВП до 2024 р. Зміцнюючи східний фланг НАТО, Вашингтон посилить підтримку зусиль союзників і партнерів у галузі оборони. Передбачено також інтенсифікувати співпрацю із протидії тероризму та кіберзарозам.

Та незважаючи на такі декларативні наміри, зовнішня політика Д. Трампа виявилася провальною, оскільки більшість положень, викладених у Стратегії 2017 р. так і залишилися нереалізованими. Причиною цьому були не тільки непередбачувана і подекуди неадекватна поведінка Д. Трампа, але й цілком об'єктивні чинники. Послаблення Сполучених Штатів Америки так чи інакше буде посилювати рух американської зовнішньої політики до ізоляціонізму і фактичної відмови від світового лідерства, попри заклики до збереження лідерства у Стратегії 2017 р. Це матиме також вирішальний вплив на темпи трансформації світосистеми та її конфігурацію у середньотерміновій перспективі.

Висновки

Зовнішня політика США останніми десятиліттями зіткнулась із парадоксом. Об'єктивно, глобалізація вимагає координації дій ключових акторів на світовій арені (найсвіжіший приклад – пандемія Covid-19), але водночас посилюється тенденція до незалежних дій впливових акторів, спостерігаємо їхнє егоїстичне небажання поступитися бодай найменшими за значення національними інтересами на користь загальносвітових потреб. Така зовнішньополітична поведінка привела до перформатування деяких економічних, політичних і безпекових альянсів і появи нових економічних гігантів та глобальної зміни співвідношення сил у світі.

У роки правління адміністрації президента Д. Трампа зазначені тенденції виявились у зовнішній політиці США у крайніх формах, притаманних ізоляціонізму, що, почасти, ставить під загрозу національні інтереси самих Сполучених Штатів у середньо- та довготерміновій перспективі.

Контрольні запитання

З'ясуйте вплив геополітичних, історичних та економічних чинників на формування зовнішньополітичних доктрин США.

Проаналізуйте теоретичні основи зовнішньополітичних доктрин США.

Дослідіть еволюцію зовнішньополітичних доктрин США в кінці XX – на початку XXI ст.

Охарактеризуйте сучасні зовнішньополітичні доктрини та стратегії США.

Визначте, у чому полягав основний зміст і принципи доктрини Б. Обама.

Проаналізуйте проблеми втілення зовнішньополітичної стратегії Д. Трампа.

Література

Бжезинский З. Выбор: мировое господство или глобальное лидерство / З. Бжезинский. – М. : "Международные отношения", 2005. – 287 с.

Ваисс М. Международные отношения после 1945 года / М. Ваисс ; пер. с фр. С. Ф. Колмакова. – М. : ИД "Городец", 2005. – 336 с.

Иноземцев В. Л. Расколота́я цивилизация / В. Л. Иноземцев. – М. : Academia – Наука, 1999. – 740 с.

Мировая политика и международные отношения : учеб. пособ. / под ред. С. А. Ланцова, В. А. Ачкасова. – СПб. : Питер, 2005. – 560 с.

Новітня історія країн Європи та Америки (1945–2002) : навч. посіб. / О. П. Іваницька. – Вінниця : Фоліант, 2003. – 560 с.

A National Security Strategy for a New Century [Electronic source]. – May 1997. – Access mode : <http://clinton3.nara.gov/WH/EOP/NSC/strategy>.

The National Security Strategy of the United States of America [Electronic source]. – Sept. 2002/2009–2017. – Access mode : <http://state.gov/documents/organization/63562.pdf>.

Nuclear Posture Review Report [Electronic source] / US Department of Defense [S1]. – 2010. – April 10. – Access mode : http://dod.defense.gov/Portals/1/features/Defense_reviews/NPR/2010_Nuclear_Posture_Review_Report.pdf.

National Security Strategy [Electronic source]. – February, 2015. – Access mode : https://obamawhitehouse.archives.gov/sites/docs/2015_national_security_strategy_2.pdf.

National Security Strategy – 2017 [Electronic source]. – Access mode : <https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2017/12/NSS-Final-12-18-2017-0905.pdf>.

Тема 4. ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ СТРАТЕГІЇ І ДОКТРИНИ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ

У нас немає вічних друзів чи постійних ворогів. Вічними і постійними є наші інтереси, і наш обов'язок – про ці інтереси дбати.

лорд Г. Пальмерстон,

Палата громад, 1 березня 1848 р.

Великі магічні кола В. Черчилля

Слова лорда Пальмерстона стали універсальною формулою зовнішньої політики Великої Британії. Через століття надати цій формулі конкретнішого змісту в геополітичній площині спробував один із найвидатніших державних діячів в історії імперії В. Черчилль. Він запропонував концепцію *трьох великих (магічних) кіл* ("*three great (majestic) circles*"), що співіснують і взаємо-

діють та пов'язані єдиним центром – Великою Британією. Перше коло – це Британська імперія і Співдружність, друге – світ англomовних народів (Велика Британія, Канада й інші британські домініони, США) і третє – країни Західної Європи. Саме унікальне положення Великої Британії і невід'ємна роль у функціонуванні усіх трьох кіл – як метрополії, зв'язувальної ланки між Європою і США, провідної європейської держави, – давали підстави В. Черчиллю, а також його наступникам розраховувати на першість на світовій арені. І ця першість полягала не так у військовій чи економічній могутності, як у глобальній присутності та впливовості.

Концепція трьох кіл була досить гнучкою і залишається актуальною дотепер. Її життєздатність полягає в тому, що залежно від внутрішньополітичних обставин, а також розвитку міжнародних відносин, британські уряди пріоритизували те чи інше коло, у межах якого зосереджували зусилля для реалізації поточної зовнішньої політики. Наприкінці 1940-х рр., наприклад, доводилося збалансовувати відносини в межах *імперського* кола через втрату низки колоніальних володінь, зокрема Індії. Із цим не міг змиритися В. Черчилль, який, як лідер консервативної опозиції в парламенті, наполегливо відстоював позиції Великої Британії – усе ще провідної держави, пов'язуючи її майбутнє із США. На його думку, економічно ослаблена внаслідок Другої світової війни Британська імперія мала відродитися у тісному союзі зі Сполученими Штатами і спільно виступити на захист вільних демократичних народів розділеного холодною війною світу. Щоб уникнути "фінансового Дюнкерку", Великій Британії довелося погодитися з умовами американської позики (необхідна сума, за підрахунками британського економіста Дж. Кейнса, мала сягати 20 млрд дол, що удвічі перевищувало суму репарацій, накладених на Німеччину на конференції у Потсдамі 1945 р.), а також скоротити свою військову присутність і зобов'язання на Далекому та Близькому Сході й у Середземному морі. Проте для В. Черчилля Велика Британія залишалася великою, незважаючи на вимушену роль молодшого партнера в її "особливих відносинах" із США. Підтримка цих унікальних відносин означала збереження статусу й імперських амбіцій держави.

Отож зміщення акцентів з імперського кола на світ англомовних народів стало цілком виправданим.

Кожне із трьох кіл має свої особливості. Якщо перше – це природне середовище Британської імперії (а нині – Великої Британії і Співдружності), то друге склалося не так історично чи традиційно, а завдяки політичній волі прем'єр-міністра В. Черчилля і президента США Ф. Рузвельта. Саме їхня джентльменська угода дала початок взаємовигідному партнерству двох держав безпрецедентного рівня. У перспективі "особливі відносини" для США означали поступове набуття британської спадщини на світовій арені, а для Великої Британії – можливість перегрупувати ресурси і продовжувати впливати на хід подій опосередковано, через США. Іншими словами, тісний зв'язок із новим світовим лідером додавав Великій Британії престижу й політичної ваги.

Що стосується третього, європейського, кола, то тут перевалював економічний чинник із подекуди політичним забарвленням. Велика Британія ніколи не асоціювала себе з європейськими континентальними державами і долучалася до їхніх справ переважно тоді, коли вбачала свій, насамперед меркантильний, інтерес. Досі серед британських провладних кіл немає одностайного підходу до ведення європейської політики: представники Консервативної партії (евроскептики) виступають проти поглиблення інтеграційних процесів, участь у яких, на їхню думку, загрожує британському суверенітету, а от більшість лейбористів і деякі консерватори (єврооптимісти), навпаки, переконані, що Великій Британії потрібно відігравати активну роль у цих процесах, щоб отримувати зиск, а не підлаштовуватись до континентальних реалій. Така полярність зумовлена відсутністю у британців європейської ідентичності, що заважає раціонально оцінити можливі здобутки, зважившись на поступки суверенітетом. Причому, якщо у 1950-х рр. і лейбористи, і консерватори скептично сприймали європейські інтеграційні перетворення, то вже незабаром консерватори на чолі з Г. Макмілланом кардинально змінили позицію, здійснивши європоворот в історії Великої Британії. Зазначений крок

диктували політичні міркування, а саме бажання посилити свою значущість в очах США та країн Співдружності.

Зовнішня політика Великої Британії, "переливаючись" з одного кола в інше, невпинно еволюціонує, реагуючи на виклики, що постають перед державою, і знаходячи оптимальні шляхи реалізації її інтересів. Швидкість проходження усіх трьох кіл завжди різна, а циклічність може змінюватися залежно від об'єктивних зовнішньополітичних обставин, а також під впливом суб'єктивного чинника – особи, що перебуває при владі. За період із 1960 по 1980 р., наприклад, Велика Британія від активної діяльності в межах першого кола (перегляд своєї позиції щодо деколонізаційних процесів, визнання компетенції ООН щодо колоніальних територій) і демонстративного відчуження від другого (прем'єр-міністр Е. Хіт називав англо-американські відносини не особливими, а звичайними) успішно досягла поставленої мети в межах третього (ставши повноправним членом ЄЕС 1973 р.), після чого швидко повернулася до другого кола (міністр закордонних справ Дж. Каллаген 1974 р. надавав перевагу атлантичній спільноті).

"Особливі відносини" були відновлені в попередньому обсязі, а з приходом до влади М. Тетчер досягли пікового рівня завдяки її особистим дружнім стосункам із президентом США Р. Рейганом. Це допомагало М. Тетчер відстоювати європейські інтереси Великої Британії, займаючи в ЄЕС досить прагматичну і багато в чому самовпевнену позицію, обумовлюючи преференції і привілеї для своєї держави. А от колишні імперські амбіції, помножені на національний інтерес, переважили, щоправда тимчасово, навіть екстраординарні відносини британського прем'єра з американським союзником. Ідеться про Фолклендську війну 1982 р. і беззастережну рішучість, з якою вела її М. Тетчер, захищаючи британських громадян від аргентинської збройної інтервенції на віддалених островах у Південній Атлантиці, незважаючи на мирні посередницькі ініціативи США й особисті заклики президента Р. Рейгана не вдаватися до ескалації конфлікту. Як висновок, природний національний інтерес Великої Британії – забезпечення безпеки – залишається домінантним над похідними інтересами політичної й економічної вигоди.

"Третій шлях" Т. Блера і Г. Брауна

Оновлену версію концепції трьох великих кіл наприкінці 1990-х рр. запропонувала Лейбористська партія на чолі з Т. Блером. Його *"Третій шлях"* у зовнішній політиці полягав у досягненні Великою Британією глобального впливу через зміцнення її позицій у межах об'єднаної Європи (або ЄС, наступника ЄЕС). Це могла забезпечити саме роль європейського лідера з опорою на "особливі відносини" зі США. Т. Блер критикував прем'єр-міністра Дж. Мейджора за дистанціювання від європейських інтеграційних процесів і покладання в усьому на американського союзника. На його думку, протиставлення європеїзму й атлантизму шкодило інтересам Великої Британії, що в постбіполярному світі набували нових масштабів. По-перше, відносини в межах Співдружності аж ніяк не замінюють втрачених зв'язків колишньої Британської імперії. По-друге, якими б важливими не були відносини зі США, вони кратно посилюються, коли Велика Британія розміщується в Європі, а не поза нею. Іншими словами, роль європейського лідера вигідна як Великій Британії, так і США. По-третє, завдяки цій ролі Велика Британія може привести до Європи капітал не лише США, а й інших великих фінансових гравців (Японії, Південної Кореї, КНР). Отже, максимальна залученість у межах європейського кола підвищувала значущість Великої Британії у світі англомовних народів, що разом з колом Співдружності давало бажаний глобальний вплив.

Для Т. Блера одночасна пріоритизація двох кіл, перетворення Великої Британії на провідника європейських й американських інтересів у спільній розбудові нового світового порядку були раціонально обумовленим вибором. Він активно пропагував ідею Європейської оборонної ініціативи (ЄОІ) – створення європейських сил швидкого реагування для виконання миротворчих функцій на додаток до НАТО, і навіть зблизив позиції з керівництвом Франції на цьому напрямі. Однак, як виявилось, континентальні держави сприймали ЄОІ як можливість зменшення залежності від США в безпековій сфері, натомість англо-американські союзники вважали ініціативу перспективним доповненням й аж ніяк не альтернативою

НАТО. Подібні розбіжності можна було спостерігати і щодо франко-німецьких ідей про створення самостійної системи європейської безпеки на основі Західноєвропейського союзу (ЗЄС). Така організація поставила б під сумнів сенс функціонування НАТО в Європі, що суперечило інтересам Великої Британії і США. Зважаючи на це, вони погоджувалися на перетворення ЗЄС на європейську опору НАТО, а Франція і Німеччина наполягали, щоб ЗЄС став військовою опорою ЄС. Події на Балканах, зокрема і в Косово, засвідчили неготовність континентальних держав розв'язувати проблеми європейської безпеки без допомоги НАТО.

Намагання Т. Блера перетворити Велику Британію на правильного європейця обернулися ще яскравішим виявом її "особливих відносин" із США у ході глобальної антитерористичної кампанії, спричиненої терактами у Нью-Йорку і Вашингтоні 11 вересня 2001 р. британський уряд беззастережно підтримав військові операції під проводом американської адміністрації в Афганістані й Іраку, хоча з приводу останньої думки серед міжнародної спільноти розділилися. Франція, Німеччина, а також Росія виступили проти збройної інтервенції в Ірак, вважаючи передчасним застосовувати афганську модель усюди, де це відповідає інтересам США. У ЄС стався розкол: стара Європа (Франція, Німеччина, Люксембург, Бельгія) була проти інтервенції, а нова (Велика Британія, Італія, Іспанія, а також країни Центрально-Східної Європи у процесі набуття членства) – за. Сам Т. Блер справедливо зазначав, що, ураховуючи голоси усіх членів, перевага на боці нової Європи.

Водночас, переконавши президента США Дж. Буша (мол.) внести питання Іраку на розгляд ООН, британський прем'єр згодом відмовився від своєї ідеї здобути санкцію Ради Безпеки на військове втручання, оскільки позиція Франції, Німеччини, Росії залишалася незмінною. Ба більше, напередодні голосування у британському парламенті щодо збройної інтервенції в Ірак він приховав застереження Об'єднаного розвідувального комітету про відсутність доказів співпраці іракського уряду з керівництвом "Аль-Каїди" і постачання хімічної та біологічної зброї терористичній організації.

Виходило, що Т. Блер, діючи в унісон з адміністрацією Дж. Буша (мол.), не лише протиставляв позицію Великої Британії іншим провідним державам – членам ЄС, а й знаходив вагомні аргументи, щоб легалізувати військове втручання в Ірак (без санкції ООН) й отримати на це згоду британського парламенту, свідомо маніпулюючи розвідувальною інформацією. Визначальним чинником такої поведінки були "особливі відносини" і прагнення разом з наддержавою – США – формувати порядок денний на міжнародній арені. Балансування Т. Блера на межі європейського кола і світу англомовних народів на практиці засвідчило очевидну перевагу другого. У приватному листуванні він писав Дж. Бушу (мол.): "... У нас великі амбіції – розробити глобальний порядок денний, навколо якого ми зможемо об'єднати світ, а не розділяти його на конкурентні центри сили". Ці слова найкраще свідчать про незмінні претензії Великої Британії на глобальне лідерство, що закладені у фундамент її зовнішньої політики ще із часів імперського минулого. Концепція трьох великих кіл та її інтерпретація Т. Блером конкретизують ці претензії і в дещо завуальованій формі пояснюють спосіб їхньої реалізації.

Як відомо, англо-американська військова операція в Іраку пройшла швидко й успішно. Однак зовсім скоро з'ясувалося, що в Іраку не було ЗМЗ, а отже війна, у яку Т. Блер завів Велику Британію, не мала підстав. Ба більше, у країні почався опір окупаційній владі, який із поодиноких атак і терактів у квітні 2004 р. переріс у жорстоку війну. Сунітські та шіїтські збройні угруповання, підтримувані терористичними організаціями, сусідніми державами (Сирією, Іраном), а також місцевим населенням, боролися між собою за владу в різних регіонах Іраку та протистояли англо-американським військам і допоміжним іноземним контингентам, покликаним забезпечувати безпеку в країні.

Ситуація не стабілізувалася навіть після створення постійних органів і передавання їм усієї повноти влади від коаліційної адміністрації упродовж 2005 р. Президенту Дж. Бушу (мол.) довелося посилити американську військову присутність в Іраку, визнавши помилковість і легковажність повоєнного планування щодо відновлення країни. Натомість Т. Блер, унаслідок зростання

критики його іракської політики, суттєвого падіння рейтингів Лейбористської партії і прем'єра особисто, спричиненого не в останню чергу липневими терактами в Лондоні 2005 р. (помста ісламських терористів за участь Великої Британії у війнах на Близькому Сході), оголосив про скорочення чисельності британського контингенту в Іраку. Слідування у фарватері зовнішньої політики США і прагнення виступати гарантом легітимного світопорядку, заснованого на принципах міжнародного права, виявилися для Великої Британії непосильними завданнями, а доктрина превентивного удару, сповідувана адміністрацією Дж. Буша (мол.), обернулася затяжною близькосхідною проблемою і для наступних американських адміністрацій.

2007 р. Т. Блер за власним бажанням вийшов у відставку, передавши керівництво партією і прем'єрське крісло Г. Брауну, відвертому прихильнику "особливих відносин" зі США. Продовжуючи попередній зовнішньополітичний курс (з певними обмеженнями щодо Іраку, зокрема, британські війська були виведені з країни 2009 р.), новий прем'єр-міністр санкціонував парламентське розслідування у справі залучення Великої Британії до збройної інтервенції в Ірак. За висновками комісії на чолі із Дж. Чілкотом, режим С. Хусейна 2003 р. не становив прямої загрози Великій Британії, інформація про наявність у нього зброї масового знищення була значно політизована, а щодо можливостей застосування хімічної та біологічної зброї – перебільшена, мирні засоби для врегулювання відносин з режимом – не вичерпані, згоди ООН на застосування сили не досягнуто, відтак військову акцію не можна вважати крайнім заходом, до якого необхідно було вдаватися Великій Британії солідарно зі США. "Особливі відносини" не означають для Великої Британії автоматичну і беззастережну підтримку старшого партнера у будь-яких зовнішньополітичних діях. Ця підтримка відбувається на взаємовигідній основі і стверджувати, що зміна влади в Іраку становила першочерговий інтерес для британського уряду, не зовсім коректно.

Проте головний свідок у справі, Т. Блер, доводив, що рішення про військове втручання в Ірак було правильне морально і стратегічно. Це величезна відповідальність, яку він на себе взяв

і взяв би ще раз, якби опинився перед подібним вибором. Він шкодував про хибну інтерпретацію розвідувальної інформації і помилки у воєнному плануванні, але не про своє рішення. Поміrkований євроскептик, який не бачив особливих перспектив для Великої Британії в об'єднаній Європі, він, на відміну від свого попередника, вів прагматичнішу політику й у відносинах зі США. Його "Третій шлях" спирався на першочергові британські інтереси, глобальні міжнародні інституції і м'яку силу, що в умовах світової економічної кризи 2008 р. було раціональнішим за *моральний інтервенціонізм* Т. Блера. Концептуально Г. Браун не запропонував у зовнішній політиці нічого нового, лише обережніше проводив заданий до нього курс.

Проте лейбористам слід віддати належне за здійснення реформування Міністерства закордонних справ і справ Співдружності, що свідчило про поступове повернення до свого природного британського кола. Реформування мало відповідати вимогам глобалізованого світу і спрямовувалося на перетворення міністерства на гнучкого гравця в міжнародних відносинах, орієнтованого на мережі дипломатичних і консульських установ за кордоном. Модернізація стосувалася стратегічного планування й оперативних можливостей міністерства, осучаснення внутрішньої культури й етики, підбору і підготовки персоналу, оновлення менеджменту всередині організації, переформатування структурних підрозділів з наголосом на функціональний підхід, залучення до політичного процесу представників бізнесу, неурядових організацій, мозкових центрів, запровадження новітніх технологій. Це було зроблено на перспективу, у якій для Великої Британії готували роль держави із глобальним впливом, як початково задумував Т. Блер.

Д. Кемерон і передумови виходу Великої Британії з ЄС

Прихід до влади 2010 р. Консервативної партії знаменував перегляд зовнішньої політики Великої Британії. На відміну від Г. Брауна, прем'єр-міністр Д. Кемерон відзначився багатьма принциповими і навіть історичними рішеннями. По-перше, він

не називав війну в Іраку помилкою чи хибним кроком (бо сам за неї голосував), але закликав зробити висновки з того, що сталося. Для координування зовнішньої політики і політики національної безпеки, зокрема і процесу ухвалення рішень, було створено Раду з питань національної безпеки на зразок американської Ради національної безпеки (РНБ). Вона мала статус комітету при кабінеті прем'єр-міністра і складалася з підкомітетів з питань:

- реагування на загрози, ризики і надзвичайні ситуації;
- ядерного стримування і безпеки;
- міждержавної консолідації і фінансування;
- імплементації Стратегії національної безпеки (із 2015 р.).

Постійні члени РНБ: міністр фінансів, міністр закордонних справ й у справах Співдружності, міністр внутрішніх справ, міністр оборони, міністр міжнародного розвитку, міністр промислової, бізнес- та ресурсної стратегії, генеральний прокурор, яких очолює прем'єр-міністр. Його секретар – радник з питань національної безпеки – керує роботою фахівців РНБ.

По-друге, уряд Д. Кемерона у межах РНБ переглянув напрацювання попереднього уряду у сфері національної безпеки й у жовтні 2010 р. видав оновлений документ – "Сильна Британія у добу непевності" ("*A Strong Britain in an Age of Uncertainty*"). На відміну від першої Стратегії національної безпеки 2008 р., доповненої і деталізованої 2009 р., де основними загрозами національній безпеці Великої Британії визначено тероризм, розповсюдження ядерної зброї та іншої ЗМЗ, міжнародну організовану злочинність, глобальну нестабільність і конфлікти, виклики міжнародній системі, заснованій на принципах міжнародного права, кліматичні зміни тощо, а також вказано на необхідність постійно враховувати змінюваність контексту глобальної безпеки у взаємозалежному світі, в оновленому документі на рівень з тероризмом винесено кібервійну, міжнародні збройні конфлікти та природні катастрофи. Основними союзниками Великої Британії названо США, міжнародні інституції, зокрема і НАТО, а також ЄС. Зазначено, що для потреб національної безпеки й імплементації розроблених постанов було здійснено ревізію сектора британської стратегічної оборони й безпеки, результати якої увійшли в документ з однойменною назвою. Отже, надалі РНБ фор-

муватиме Стратегію національної безпеки (загальний декларуючий документ) у супроводі огляду стратегічної оборони й безпеки (документа із чітко прописаними інструментами й засобами реалізації пріоритетів зовнішньої політики і політики безпеки) з обов'язковим переглядом кожні п'ять років. Такого ще не робив жоден британський уряд.

Відповідно, 2015 р., з урахуванням недоліків в імплементації Стратегії 2010 р. та не зовсім об'єктивної звітності щодо цього, було видано нову Стратегію національної безпеки й Огляд стратегічної оборони і безпеки за назвою "Безпечне та процвітаюче Об'єднане Королівство" ("*A Secure and Prosperous United Kingdom*"). У цій так званій Білій книзі викладено зовнішньополітичне й оборонне планування до 2025 р. Основними загрозами британській безпеці, окрім тероризму і кіберзлочинності, визначено інтенсифікацію міждержавного суперництва та руйнування основ світопорядку, що базується на принципах міжнародного права.

Для протистояння загрозам передбачено конкретні зовнішньополітичні заходи: збільшення асигнувань на роботу розвідувальних служб, зміцнення британських збройних сил і розширення їхньої присутності в Африці, на Близькому Сході, в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні (АТР) тощо. Активізація участі в миротворчих операціях ООН (подвоєння чисельності британського військового контингенту), залучення до діяльності інших міжнародних організацій, надання міжнародної допомоги в розмірі 0,7 % від валового внутрішнього прибутку, половина з якої надходить на підтримку нестабільних держав, – такі наміри свідчили про самоідентифікацію Великої Британії як **глобальної держави**.

Британія прагне стати державою – лідером м'якої сили завдяки всесвітньо розгалуженій мережі дипломатичних і консульських представництв, програмам міжнародного розвитку, що охоплюють 52 країни, здатності британських збройних сил забезпечувати безпеку Великої Британії далеко за межами її кордонів у співпраці з іншими державами, активній діяльності Британської ради, що сприяє знаходженню порозуміння і налагодженню контактів з понад сотнею інших країн, унікальній здатності служби новин BBC досягати аудиторії у понад 300 млн

осіб в усьому світі. Традиційними союзниками і партнерами Великої Британії, з якими слід поглиблювати співпрацю, названо країни НАТО, насамперед США і Канаду, а також європейських партнерів, Австралію, Нову Зеландію та Японію.

Для безпеки, оборони, зовнішньої політики та добробуту Великої Британії першочерговим союзником є США. Британський внесок до "особливих відносин" полягає у європейському та глобальному впливі, обміні розвідувальною інформацією, стратегічному розміщенні заморських територій, військовій мобільності та спроможності Великої Британії очолювати сили міжнародної коаліції. Крім того, США залишаються ключовим економічним партнером Великої Британії у формуванні ефективної і нормативної глобальної економіки. З іншого боку, відносини зі США є невід'ємною частиною системи "Five Eyes", що пов'язує Велику Британію, Австралію, Нову Зеландію, Канаду і США у сфері глобальної сигнальної розвідки, у співпраці з протидії загрозам і впливу міжнародної організованої злочинності, а також із координування підтримки та захисту їхніх громадян за межами національних кордонів. Це опосередковано збільшує значущість розвитку і поглиблення зв'язків усередині Співдружності. Отже, можна зробити такий висновок, що Стратегія 2015 р. робить заявку на *глобальне лідерство Великої Британії з опорою на її природне британське коло і світ англомовних народів.*

Проте очевидно, що не створенням РНБ, і не Стратегією 2015 р., і не остаточним виведенням британських військ з Іраку 2011 р. запам'ятається прем'єр-міністр Д. Кемерон, а здійсненням ним першим кроком на шляху виходу Великої Британії з ЄС. Рішення прем'єр-міністра винести на загальнонаціональний референдум питання про участь країни в ЄС мало неоднозначні підстави. Це був не перший досвід Великої Британії, яка з європейським колом своїх інтересів завжди поводитися специфічно. 1975 р. лейбористський уряд Г. Вільсона, декларуючи поживлення "особливих відносин" зі Сполученими Штатами і ніби компенсуючи відсторонення від них попереднього уряду, виніс на референдум питання щодо продовження участі Великої Британії у ЄЕС (або Спільному ринку). І хоча більшість провідних представників провладної партії, а також консервативної опози-

ції висловлювали підтримку референдуму, сама процедура відкрила наявність певних євроскептичних настроїв як серед лейбористів, так і серед консерваторів. Загалом, населення підтримало керівництво держави і з результатом 67,2 % Велика Британія залишилася в ЄС. Щоправда, це не змінило вибір Г. Вільсона, який у зовнішній політиці традиційно надав перевагу не Європі, а Америці.

За сорок років євроскептиків значно побільшало, причому в лавах Консервативної партії, які критикували поглиблення інтеграції і створення наднаціональних структур у ЄС. Починаючи зі складних дебатів у парламенті 1992–1993 рр. щодо ратифікації Маастрихтського договору, у провладній тоді Консервативній партії стався розкол, а уряд Дж. Мейджора, підтримуючи ратифікацію, взагалі опинився в політично скрутному становищі після емоційної промови М. Тетчер у палаті лордів, у якій вона зауважила, що ніколи б не змогла підписати цю угоду, засновану на переважаючій централізації бюрократичних рішень за рахунок демократії і підзвітності електорату. Позицію М. Тетчер поділяв і колишній голова партії Н. Теббіт. З великими складнощами, а також низкою застережень (щодо соціальної політики і валютного союзу) уряду Дж. Мейджора вдалося домогтися ратифікації Маастрихтського договору, однак рівень підтримки консерваторів серед британського суспільства суттєво знизився.

Між тим, євроскептики призвели до поразки консерваторів на виборах 1997 р. і лейбористи на чолі з Т. Блером рушили третім шляхом. Однак яким би єврооптимістом не був прем'єр-міністр, переконаним у тому, що в інтересах Великої Британії брати активну участь у виробленні політики *об'єднаної Європи*, а не стояти осторонь і підлаштовуватися під неї, йому доводилося рахуватися з євроскептичними настроями як усередині партії, так і загалом, навіть за межами країни. Показовим прикладом став процес приєднання до Договору про запровадження конституції для Європи, коли унаслідок негативного волевиявлення у Франції та Нідерландах 2005 р. він був призупинений, а уряду Т. Блера нічого не залишалось, як скасувати запланований загальнонаціональний референдум щодо конституції ЄС. Натомість під час підписання Лісабонського договору 2007 р. або Догово-

ру про реформування ЄС, що став альтернативою Договору про запровадження конституції для Європи, Т. Блер обумовив для Великої Британії такі застереження:

- Фундаментальні засади договору не повинні будь-яким чином змінювати британське законодавство.
- Британська зовнішня політика і британське міністерство закордонних справ – інституції не заміщувані.
- За Великою Британією залишається нероздільна здатність контролювати звичаєве право, судову і поліцейську системи.
- Податкова і преференційна системи країни не підлягають змінам за голосуванням кваліфікованої більшості держав – членів ЄС.

Завдяки цим застереженням уряду Г. Брауна 2008 р. вдалося ратифікувати Лісабонський договір у парламенті, хоча й не без закликів від євроскептиків щодо проведення референдуму.

Незважаючи на зусилля Т. Блера і Г. Брауна, настрої у британському суспільстві щодо підтримки ЄС продовжували спадати і залишалися на найнижчому рівні серед решти держав-членів. З огляду на це підстави для проведення референдуму щодо членства Великої Британії в ЄС були: сильний тиск на уряд чинила Партія незалежності Сполученого Королівства (*United Kingdom Independence Party, UKIP*) на чолі з Н. Фараджем, вимагаючи зменшення рівня імміграції, відкидаючи мультикультуралізм і виступаючи проти *ісламіфікації* країни. Проте Д. Кемерон, досить популярний і проєвропейськи налаштований прем'єр-міністр, був упевнений у негативному результаті референдуму щодо виходу Британії з ЄС (зважаючи на тенденційність соціологічних опитувань). Він тим самим розраховував, по-перше, зміцнити позиції Консервативної партії, а по-друге, обумовити нові преференції для Великої Британії у переговорах з керівництвом ЄС. Д. Кемерон вважав, що Брюссель зосереджує забагато влади у своїх руках, а це породжує зайву бюрократію, ускладнює процес ухвалення рішень через постійну необхідність узгоджувати державну політику з керівництвом організації, що в підсумку гальмує розвиток економіки. Натомість швидкі темпи розбудови єврорегіонів (за європейськими стандартами і правилами Брюсселя) підживляли гуманітарну політику держав-членів,

їхню національну ідентичність і провокували сепаратистські настрої, що для Великої Британії було неприйнятним.

Brexit: перший етап переговорів між Великою Британією та ЄС

Як відомо, про наміри провести референдум Д. Кемерон офіційно висловився в одній із промов 2013 р., зазначивши, що його партія після переобрання на виборах 2015 р. і після організації належної роз'яснювальної роботи й обговорень на всіх рівнях готова передати питання подальшого членства Великої Британії в ЄС на розгляд британського суспільства. Слідуючи вимогам євроскептиків, прем'єр-міністр хотів консолідувати партію зсередини та вплинути на керівництво ЄС щодо поступок для Великої Британії (зокрема й у питанні вільного руху людей територією держав-членів з метою контролю імміграції) і завдяки цьому провести успішну проєвропейську кампанію, адже він сам був переконаний у необхідності залишатися в оновленому ЄС. Проте, як з'ясувалося згодом, обіцяючи референдум, Д. Кемерон навіть не думав, що чимось ризикує, оскільки такий крок заблокували б його партнери по коаліції ліберал-демократи. А оскільки консерватори на виборах 2015 р. перемогли з достатнім відривом, щоб сформувати уряд самостійно, то прем'єр-міністр став заручником власного успіху. Що цікаво, він міг знайти причини, щоб не проводити референдум, як це часто буває з багатьма передвиборчими обіцянками, але, як зазначав тодішній президент Франції Ф. Олланд, Д. Кемерон прагнув продемонструвати, що зможе домовитися з європейцями. Натомість президент Європейської ради Д. Туск відверто йому радив рахуватися з реаліями: "Якщо ви спробуєте на нас тиснути чи підганяти, ви втратите все".

Невдовзі після парламентських виборів у палаті громад було представлено законопроект про референдум щодо членства Великої Британії в ЄС, що започаткував процес, відомий у сучасній історії як Brexit (аббревіатура англійського словосполучення *British exit* – британський вихід). У лютому 2016 р. Д. Кемерон оголосив про призначення дати референдуму на 23 червня того

ж року. Його основним антагоністом став мер Лондона Б. Джонсон, який особисто не вірив у Brexit, зате вбачав у ньому шанс для своєї політичної кар'єри. Зважаючи на високу популярність Б. Джонсона, прем'єр-міністр спробував залучити мера до проєвропейського табору, запропонувавши посаду в уряді – портфель міністра оборони. Проте пропозицію було відхилено. Міністр юстиції М. Гоув також не підтримав прем'єра, приєднавшись до кампанії за Brexit – міжпартійного утворення "Голосуй за вихід" ("*Vote Leave*").

Проєвропейську позицію прем'єр-міністра поділяли міністр фінансів Дж. Осборн, голова Банку Англії М. Карні, колишні прем'єр-міністри Дж. Мейджор, Т. Блер, Г. Браун, а також президент США Б. Обама. Під час офіційного візиту до Великої Британії у квітні 2016 р. Б. Обама висловився проти Brexit, оскільки послаблення ролі Великої Британії в Європі призведе до послаблення її впливу у світі і безпосередньо негативно позначиться і на трансатлантичних відносинах. Отже, вихід з європейського кола суперечить національним інтересам держави. Проте за результатами референдуму Brexit підтримали 51,89 % британських громадян. Це стало справжнім розчаруванням для Д. Кемерона, який оголосив про свою відставку відразу після референдуму.

Його наступниця на посаді прем'єр-міністра Т. Мей голосувала проти Brexit, але взялася за втілення в життя цього складного і нікому ще не відомого процесу. У її початкових промовах звучала рішучість виконати волю британського суспільства і скористатися виходом з ЄС для перегляду і формування кращого майбутнього для Великої Британії. Міністром закордонних справ було призначено чи не найактивнішого прихильника Brexit серед консерваторів Б. Джонсона, а в уряді створено новий Департамент з питань виходу з ЄС. Своє бачення виходу Великої Британії з ЄС Т. Мей представила 17 січня 2017 р., виступаючи в Ланкастер-хауз (Лондон). Вона наголосила, що залишаючи ЄС, вони не залишають Європу, і підкреслила те, що Brexit дає шанс не лише оновити старі й укласти нові союзи, зокрема і далеко за межами континенту, а й відкрити Велику Британію для всього світу. Іншими словами, з'явилися підстави розвивати концепцію *глобальної Британії* на основі наявних,

традиційних зв'язків у межах Співдружності (британське коло), "особливих відносин" зі США (світ англomовних народів) й укладання нових вигідних договорів про співпрацю та торговельних угод з рештою країн, зокрема і з партнерами по ЄС. З огляду на це вихід Великої Британії з об'єднаної Європи мав відбутися цивілізовано, з мінімальними втратами для обох сторін.

Ідеальний план Т. Мей передбачав дванадцять пунктів, а саме:

- прозорість і надійність на усіх етапах переговорів, результатом яких має стати угода між Великою Британією та ЄС, що набере чинності після затвердження обома палатами парламенту;
- вироблення, інтерпретація та контроль за власними законами;
- єдність Об'єднаного Королівства у переговорах з ЄС, урахування інтересів Англії, Шотландії, Уельсу та Північної Ірландії за допомогою Об'єднаного комітету міністрів з питань переговорів із ЄС;
- збереження Спільної міграційної території з Ірландією, узгодження механізму її функціонування з вимогами імміграційної системи Великої Британії;
- контроль за імміграційними потоками з Європи до Великої Британії;
- гарантування прав громадян ЄС, які проживають на території Великої Британії і прав британських громадян, що проживають на території країн – членів ЄС;
- дотримання і захист прав робітників, інкорпорація законодавства ЄС у цій сфері у внутрішнє законодавство Великої Британії;
- укладання угоди з ЄС про вільну торгівлю, що не передбачає членства Великої Британії у Спільному ринку, лише якомога ширший доступ до нього;
- перегляд членства Великої Британії у Митному союзі для того, щоб уможливити укладання торговельних угод з іншими державами за допомогою новоствореного Міністерства міжнародної торгівлі;
- укладання угоди про продовження наукової співпраці з європейськими партнерами, спільні дослідження і підтримку технологічних ініціатив;

- продовження співпраці у сфері європейської безпеки, досягнення домовленостей з європейськими партнерами щодо обміну розвідувальною інформацією, а також щодо процедури застосування законодавства у випадках запобігання і протистояння міжнародній злочинності й тероризму;

- досягнення нового, міцного, конструктивного партнерства з ЄС, заснованого на інтересах і цінностях, що поділяють обидві сторони.

Прем'єр-міністр наголосила на необхідності вироблення угоди з ЄС упродовж дворічного терміну, як це передбачено ст. 50 Договору про ЄС, оскільки Велика Британія не шукає ні часткового, ні асоційованого, ні будь-якого іншого привілейованого статусу, а остаточно виходить з організації. Наприкінці січня 2017 р. Д. Девіс від імені уряду представив на розгляд палати громад проєкт закону, що уповноважував прем'єр-міністра, згідно із процедурою, офіційно повідомити керівництво ЄС про початок переговорів щодо виходу Великої Британії з організації.

Разом із процесом виходу з Євросоюзу уряд Т. Мей мав намір досягти глобальної для Великої Британії ролі у світі. У розвиток цього наміру уряд опублікував документ "Зовнішня політика, оборона та розвиток: майбутнє партнерство" ("*Foreign Policy, defence and development: A Future Partnership Paper*"), де йшлося про те, що, залишаючи ЄС, Об'єднане Королівство пов'язує своє майбутнє із *глобальною Британією* – країною, активно залученою у європейські та світові справи в інтересах її громадян, що відіграє провідну роль у зміцненні європейської та міжнародної безпеки, а також глобального світопорядку, заснованого на принципах міжнародного права.

Оскільки більшість зовнішньополітичних викликів і загроз безпеці, визначених Великою Британією у Стратегії національної безпеки й Огляді стратегічної оборони і безпеки 2015 р. та ЄС у Глобальній стратегії 2016 р. перегукуються, було доцільно підтримувати регулярний діалог, продовжувати консультації й обмін інформацією для узгодження позицій із тих чи інших специфічних питань, співпрацювати на регіональному рівні (Західні Балкани, Північна Африка, Східна Європа) та глобальному (протистояння тероризму й екстремізму), здійснювати опера-

тивне планування у межах спільних місій, координувати роботу оборонних промислових потужностей, розвивати безпечний кіберпростір і розробляти для нього відповідне законодавство, запроваджувати програми міжнародного розвитку з метою подолання бідності та сприяння побудові стабільних суспільств у державах, що розвиваються.

Другий етап Brexit і концепція глобальної Британії

Уряд Т. Мей продовжував займатися стратегічним плануванням щодо можливостей, які отримувала Велика Британія, вийшовши з ЄС. Після Brexit пріоритетні напрями діяльності міністерства закордонних справ і справ Співдружності підпорядковувались головній рушійній силі – реалізувати зовнішньополітичну концепцію *глобальної Британії*. Б. Джонсон зазначав: "ми формуємо нову ідентичність глобальної держави, держави, яка політично, економічно і морально більше відкрита до світу і залучена до нього, ніж будь-коли". Можливо, це звучало надто претензійно для нації, що нараховує менше одного відсотка населення світу. На думку Д. Девіса, Brexit дає можливість оновити й зміцнити відносини Великої Британії у межах Співдружності та світу англومовних народів, а ці групи держав розвиваються швидше, ніж Європа. Що вже казати про сферу оборони й унікальний обмін розвідувальною інформацією у межах системи *"Five Eyes"*.

Саме *"Five Eyes"* можна вважати ядром концепції глобальної Британії, про що йшлося у Стратегії національної безпеки й Огляді стратегічної оборони і безпеки 2015 р., пріоритети яких залишилися незмінними, незважаючи на Brexit. У березні 2018 р. уряд Т. Мей видав документ "Огляд можливостей національної безпеки" (*"National Security Capability Review"*), де було представлено нову доктрину *"Fusion"* (*"Злиття"*). Її мета – оптимізувати всебічний підхід до національної безпеки, комплексно застосовуючи економічні, безпекові, дипломатичні, культурні можливості країни на усіх рівнях міжурядової співпраці. Така комплексність має бути досягнутою за рахунок призначення

вищих посадовців відповідальними за кожен конкретний пріоритет національної безпеки, уповноважених розробляти пропозиції для РНБ щодо імплементації цих пріоритетів і координувати свою діяльність, щоб забезпечувати якісну підтримку процесу ухвалення зовнішньополітичних рішень у межах уряду.

Іншими словами, відбувається контрольоване злиття зусиль міністерств і департаментів на шляху досягнення трьох основних цілей національної безпеки: всеохопного захисту британських громадян, поширення британського впливу у світі і сприяння британському процвітання. З огляду на це вимальовуються контури глобальної Британії – відкритої до світу потуги, лідера на міжнародній арені і глобально торгуючої нації, що масштабно реінвестує у свої відносини з іншими країнами, пропагує вільну торгівлю і світопорядок, заснований на принципах міжнародного права.

Для оптимізації взаємодії британських департаментів й агенцій із їхніми філіями за кордоном (а це 15 тис. фахівців із 31 відомства, що працюють на території 169 країн) створено Раду з питань глобальної Британії (*Global Britain Board*), а для зміцнення й розбудови двосторонньої співпраці із союзниками і партнерами, зокрема і країнами Європи, призначено нових експертів, наприклад, королівські торгові комісари. Крім того, Велика Британія докладатиме зусиль для впровадження своїх фахівців на провідні посади в міжнародних організаціях, таких як ООН, НАТО, СОТ та ін. Координацію міжурядових зв'язків на двосторонньому і багатосторонньому рівнях здійснюватиме міністерство закордонних справ і справ Співдружності.

Що стосується "Five Eyes", то США в документі визначені *єдиним найважливішим союзником* Великої Британії, а *унікальне партнерство* з Канадою, Австралією, Новою Зеландією і США розміщується на четвертому місці за значущістю. Між ними лише НАТО, як базовий безпековий гравець, і європейські партнери – Франція, Німеччина та Ірландія. Троє з "Five Eyes" присутні в НАТО (США, Канада, Велика Британія) і троє – Австралія, Нова Зеландія, Велика Британія – члени п'ятисторонніх оборонних домовленостей у Південно-Східній Азії (разом із Малайзією і Сингапуром). Така географія і всюдисущість Великої Британії – прямий доказ її глобальності.

Традиційно для британського політикуму не обійшлося без критики. Концепцію глобальної Британії, зокрема, порівнювали із другою імперією ("*Empire 2.0*"), водночас стверджуючи, що після Brexit країна не матиме достатньо ресурсів і потужностей, щоб відігравати задуману глобальну роль на міжнародній арені. Співдружність аж ніяк не може стати рівноцінним заміном ЄС, а переукладання торговельних угод займе багато часу і не завжди означатиме збереження тих вигод, які давав Спільний ринок. З іншого боку, країнам Співдружності перспективніше співпрацювати з колективним партнером ЄС, а не окремо з Великою Британією. Ба більше, після Brexit вона втратить економічну привабливість для закордонних компаній та інвесторів порівняно з тією, якою користувалася як член ЄС. Доведеться більше покладатися на США, а отже – на роль молодшого партнера в англо-американському союзі, що дещо дисонує із глобальними амбіціями Великої Британії.

Не оминула критика і діяльність уряду Т. Мей щодо імплементації Brexit. На початку липня 2018 р. прем'єр-міністр представила план "Майбутні відносини між Об'єднаним Королівством і Європейським Союзом" (*план Чекерсу*), у якому було здійснено спробу врегулювати найскладніші питання у переговорах із керівництвом ЄС з метою забезпечити остаточне узгодження проєкту Угоди про вихід Великої Британії з організації.

Уряд пропонував, зокрема, установити особливу зону вільної торгівлі між Великою Британією та ЄС (для товарів, зокрема і продуктів сільського господарства), щоб уникнути проблем із перетином кордонів і тим самим зняти питання вільного руху товарів між Північною Ірландією та Ірландією. Для функціонування цієї зони договірні сторони мали виробити спільні правила і зобов'язання щодо ведення відкритої і справедливої торгівлі, оподаткування та встановлення тарифів, а також урегулювання спорів із приводу інтерпретації та застосування спільних правил. Інакше кажучи, Велика Британія виходила зі Спільного ринку і Митного союзу, але обумовлювала вигідний для себе режим торгівлі з ЄС. Щось на кшталт Норвегії, яка не є членом ЄС, але взаємодіє зі Спільним ринком, сплачуючи внески у бюджет організації і дотримуючись її торговельних правил. Проте

за *планом Чекерсу* британська модель відрізнялася від норвезької, оскільки британський парламент міг заблокувати будь-які зміни у правилах ЄС як такі, що можуть зашкодити британській торгівлі. Крім того, Велика Британія відмовлялася дотримуватися однієї із чотирьох основних свобод організації, виступаючи проти вільного руху громадян ЄС через свої кордони. Не дивно, що президент Європейської ради Д. Туск безальтернативно заявив Т. Мей: "Чекерс не пройде".

Для керівництва ЄС британські пропозиції були неприйнятними не лише через неможливість функціонування вільного ринку суто для товарів. Така вибірковість Великої Британії щодо погодження з одними правилами і нехтування іншими підірвала єдність усередині організації і створювала негативний прецедент для інших держав-членів.

Отже, прем'єр-міністр та її оточення опинялися у патовій ситуації: з одного боку, вони докладали усіх зусиль, щоб у переговорах із керівництвом ЄС якнайповніше відстояти інтереси Великої Британії і значної частини британського суспільства, що голосувала проти Brexit, а з іншого – сильна опозиція всередині Консервативної партії нівелювала ці зусилля. Отож, *м'який (soft) Brexit*, який пропонувала Т. Мей з метою гармонізувати відносини між Великою Британією та ЄС, наштовхувався на критику і неприйняття, провокуючи умови для *жорсткого (hard) Brexit*, тобто виходу країни з організації без угоди взагалі, оскільки час на вироблення консенсусу невпинно спливав. Єдиним позитивним наслідком *плану Чекерсу* стала Політична декларація з його основною ідеєю щодо особливої зони вільної торгівлі між Великою Британією та ЄС, що разом із проектом Угоди про вихід потребувала подальшого затвердження на переговорах між довірними сторонами.

Продовжуючи регіональну співпрацю з *об'єднаною Європою* після Brexit, уряду необхідно переглянути й оновити відносини з Індією, іншими регіональними потугами в Азії, а також в Африці та Латинській Америці. Що стосується традиційних і нетрадиційних викликів з боку Росії, то необхідно знаходити ефективні способи, щоб їм протистояти, залишаючи водночас можливість для діалогу щодо таких глобаль-

них заходів, як контртероризм і нерозповсюдження зброї масового знищення. Іншими словами, розбудовуючи двосторонні відносини по усьому світу згідно із концепцією глобальної Британії, уряду, насамперед, необхідно спрямовувати зусилля на підтримання світопорядку, заснованого на принципах міжнародного права, незважаючи на постійну зміну його базових компонентів – політичних, економічних, дипломатичних. Адже саме в межах такого світопорядку Великій Британії як державі середньої потуги реально відстоювати свої глобальні інтереси.

Деталізовану концепцію глобальної Британії, запит на яку серед британських політичних кіл і суспільства загалом залишався актуальним упродовж процесу Brexit, було представлено в лютому 2019 р. Спільнотю Г. Джексона – британським зовнішньополітичним мозковим центром. У документі "Глобальна Британія: погляд ХХІ століття" ("*Global Britain: a twenty-first century vision*") автори запропонували розпочати три глобальні кампанії, ведення і просування яких стратегічно забезпечить Великій Британії досягнення її головної мети. Це свобода торгівлі, свобода від утисків і пригноблення, свобода волевиявлення. На базі РНБ має бути створена Рада з питань національної стратегії для розроблення і регулярного оновлення положень **Національної глобальної стратегії**. Інституційний механізм для координації діяльності і реалізації глобальної стратегії, починаючи із британського уряду й закінчуючи рівнем послів, консулів і високих комісарів за кордоном, ефективно працюватиме за умови найтіснішої співпраці департаментів і відомств під егідою міністерства закордонних справ та моделі інтегрованого лінійного менеджменту між керівниками і підлеглими. Додатково міністерству закордонних справ слід створити дорадчий орган з питань діаспори, через який залучати спільноти, що проживають на території Великої Британії, до розширення і поглиблення її зв'язків із рештою країн світу.

У документі стверджується, що глобальна Британія – це не декларативне означення країни після Brexit, а практична взаємодія її національної ідентичності, інтересів і цінностей з конку-

рентним середовищем зовнішнього світу. Як унікальний учасник близько 80 глобальних організацій та угод й один із творців сучасного світопорядку, Велика Британія має достатньо підстав претендувати на статус **глобальної потуги**. Серед двадцяти найбільших держав вона займає:

- друге місце за рівнем розвитку національних інститутів, потужністю інструментів впливу, також і дипломатичних, рівнем культурного престижу та національної залученості до міжнародних справ, зокрема й готовності надавати допомогу іншим країнам;

- третє – за рівнем військової потужності і здатності вести військові операції далеко за межами своїх національних кордонів завдяки могутньому військово-морському флоту і розвиненій мережі військово-морських баз;

- четверте місце за поступом технологічного прогресу;

- п'яте – за рівнем економічного впливу.

Свої переваги Британія має використати для перегляду зовнішньої політики у бік активнішої позиції на міжнародній арені, притаманній провідній державі *розумної сили* (*smart power*). Для такої держави життєво важливо зберігати і відстоювати легітимний світопорядок, незважаючи на гібридні виклики ХХІ ст. Це можливо у тісній співпраці Великої Британії з державами, що поділяють із нею цінності й інтереси, насамперед із Канадою, Австралією, Новою Зеландією та США. Природні союзники Великої Британії Канада, Австралія, Нова Зеландія (CANZUK) досі визнають британського монарха, підтримують тісні багаторівневі зв'язки з колишньою метрополією і стають усе ближчими з огляду на розвиток сучасних технологій і нівелювання відстаней. Сукупний валовий національний дохід держав CANZUK перевищує 5,7 трлн дол, що становить близько 10 % світового доходу. А стратегічне партнерство із США у межах системи "Five Eyes" (розвідка, взаємосумісність сухопутних військ, військово-повітряних і військово-морських сил п'яти держав) створює достатньо потужну платформу, з якої Великій Британії легше досягати інших членів Співдружності, зокрема Індії, ПАР, Кенії, Нігерії, а також спільними зусиллями протистояти геополітичним викликам з боку Росії та КНР.

Після виходу з ЄС Великій Британії потрібно розвивати тісніші зв'язки серед CANZUK, зокрема щодо:

- *вільного руху людей* (створити спільну територію перебування, шось на зразок Транстасманської угоди 1973 р. між Австралією та Новою Зеландією),

- *вільної торгівлі* (на зразок тієї, що мають Австралія і Нова Зеландія, поширивши на CANZUK із потенційним залученням США);

- *інтегрованої дипломатії* (з огляду на спільні цінності й інтереси Великій Британії потрібно працювати над залученням Канади, Австралії, Нової Зеландії до роботи постійних членів Ради Безпеки ООН з перспективою формування інтегрованого постійного членства для CANZUK),

- *військової співпраці і постачання* (розширювати військові програми обміну і постачання між CANZUK і США з подальшим розповсюдженням на членів п'ятисторонніх оборонних домовленостей у Південно-Східній Азії, а саме Малайзію та Сингапур),

- *об'єднаного Індо-Тихоокеанського флоту* (із флагманом-авіаносцем класу "Королева Єлизавета" CANZUK флотилія або флот, проводячи спільні навчання з військово-морськими силами Малайзії, Сингапуру, а також Японії, Південної Кореї, Індії, США забезпечуватиме ефективне здійснення міжнародних операцій у водах Індійського й Тихого океанів),

- *співпраці в космосі* (розбудовуючи чинну угоду з Австралією в цій сфері до рівня інших учасників CANZUK, Велика Британія зможе суттєво збільшити свій космічний і космічно-оборонний потенціал),

- *оборонного пакту* (оскільки держави CANZUK мають зі США союзні угоди, то заслуговує на увагу ідея створення спільного оборонного пакту з обов'язковим положенням для всіх учасників на зразок ст. 5 НАТО).

Звісно, розбудовуючи CANZUK, Велика Британія не повинна віддалятися від європейських партнерів, зокрема таких членів НАТО, як Франція, Німеччина, Італія, Іспанія, що докладають зусиль для забезпечення безпеки континенту, тим самим уможливорюючи для неї зосередження на глобальній стратегії. Іншими

словами, вихід Великої Британії з європейського кола не має перешкоджати зміцненню британського кола і світу англомовних народів, а навпаки, доповнювати їхню взаємодію, наближуючи ідею глобальності до реального втілення. Адже у спрощеному вигляді британська глобальність – це всюдисущість розумної сили.

Проте розгляд проєкту Угоди про вихід Великої Британії з ЄС та Політичної декларації про майбутні відносини між Великою Британією та ЄС спричинив хвилю критики в парламенті, що вилилася у вотум недовіри уряду. Команді Т. Мей вдалося подолати вотум, але опозиція наростала як персонально до прем'єр-міністра, так і до її політики Brexit, причому в лавах Консервативної партії також. Це блокувало прийняття проєкту Угоди про вихід і загрожувало жорстким Brexit. Перше голосування 15 січня 2019 р. було провалене з результатом 202 – за і 432 – проти.

Друге голосування відбулося 12 березня з результатом 242 – за і 391 – проти, ситуація серед консерваторів дещо поліпшилася: цього разу 235 депутатів підтримали проєкт угоди, однак це не вплинуло на підсумки голосування. Уряд опинився в патових умовах: з одного боку – двічі відхилений парламентом проєкт Угоди про вихід із ЄС і необхідність ініціювати жорсткий Brexit, а з іншого – неприйняття виходу Великої Британії з ЄС без угоди. Доводилося починати процедуру відтермінування дії ст. 50 Договору про ЄС на випадок третього відхилення проєкту угоди в парламенті.

За новою поправкою, 27 березня 2019 р. палата громад почала розглядати додаткові пропозиції щодо Brexit, зокрема: обумовлений вихід з ЄС без угоди, участь Великої Британії у Спільному ринку (модифікована), участь у зоні вільної торгівлі, членство в Митному союзі, ініціатива Лейбористської партії, референдум щодо проєкту Угоди про вихід Великої Британії з ЄС, переголосування щодо виходу з ЄС без угоди, однак усі вони були відхилені.

Третє голосування за проєкт Угоди про вихід із ЄС, але вже без Політичної декларації (видалили із бюлетеня із протокольних міркувань), засвідчило більшу консолідованість консерва-

торів (277 – за), однак загальних голосів так і не вистачило (286 – за і 344 – проти). На запит британського уряду Європейська рада продовжила термін дії ст. 50 для Великої Британії до 31 жовтня 2019 р., проте Т. Мей не вдалося знайти порозуміння з лідерами лейбористської опозиції в ході міжпартійних переговорів, навіть ціною пропозиції проголосувати за проведення другого референдуму щодо Brexit. Зі словами "я зробила все, що, ймовірно, могла" вона оголосила про свою відставку наприкінці травня.

Третій етап Brexit і Велика Британія після нього

Завершальним акордом прем'єрства Т. Мей став звітний документ щодо виконання Стратегії національної безпеки 2015 р. та доктрини "Fusion", представленої в "Огляді можливостей національної безпеки" 2018 р., де підтверджено, що уряд продовжує йти заданим шляхом відповідно до заявлених пріоритетів. Незважаючи на вихід Великої Британії з ЄС, її основна ідея – досягти глобального впливу – залишається незмінною. Для цього створено Групу з імплементації національної стратегії глобальної Британії, покликану координувати діяльність усіх департаментів, агенцій та їхніх закордонних представництв на спільному напрямі. До слова, Велика Британія має одну з найбільших у світі мереж військових аташе (з осередками на території 83 країн), що дає підстави говорити про розбудову оборонної дипломатії. До кінця 2020 р. було заплановано створити понад 1000 нових дипломатичних посад за кордоном, зокрема і відкриття двох посольств, що в підсумку перетворює дипломатичну присутність Великої Британії у 161 країні на унікальну серед європейських держав. Стратегія Міжнародної освіти 2019 р. суттєво доповнює поширення британської розумної сили, як це роблять Британська рада і служба новин BBC.

Що стосується пріоритетних партнерів і союзників Великої Британії, то порядок їхньої значущості перегукується з "Оглядом можливостей національної безпеки" 2018 р. та документом "Глобальна Британія: погляд XXI століття" 2019 р., а саме: США, НАТО та європейські партнери, "Five Eyes". Окрему увагу приділено відносинам у межах Співдружності і зусиллям

лідерів держав-членів на шляху до спільного більш справедливого, процвітаючого, стійкого і безпечного майбутнього. Водночас британський уряд залишає за собою свободу дій у відносинах із такими державами, як Іран (і регіоном Перської затоки загалом), Індія, КНР, а також, з огляду на прихильність до засад легітимного світопорядку, вибудовує відповідну лінію поведінки з Росією та Північною Кореєю. Як і в попередніх документах щодо реалізації ідеї глобальної Британії, основний наголос простежується на Співдружності (конкретніше – CANZUK) у нерозривному зв'язку зі світом англomовних народів (насамперед "Five Eyes") з перспективою виходу на рівень глобальних гравців.

Наступник Т. Мей на посаді прем'єр-міністра Б. Джонсон – яскравий поборник Brexit – успадкував неврегульоване питання виходу Великої Британії з ЄС і прагнення перетворити її на глобальну потугу. На відміну від Т. Мей, він повів енергійну і жорсткішу політику, зокрема, наприкінці серпня 2019 р. попросив дозволу королеви розпустити парламент до початку чергової сесії в жовтні. Згодом цей крок визнали незаконним і суто політичним рішенням. Однак ще до розпуску палата громад встигла проголосувати положення (т. зв. Benn Bill), за яким уряд до 19 жовтня 2019 р. мав або досягти консенсусу з керівництвом ЄС щодо оновленого проекту Угоди про вихід Великої Британії, або отримати схвалення парламенту щодо виходу з ЄС без угоди, інакше – продовжити термін дії ст. 50 Договору про Європейський Союз до 31 січня 2020 р.

Практично до визначеного терміну 17 жовтня 2019 р. Б. Джонсону вдалося узгодити оновлений проект угоди з керівництвом ЄС. Від проекту Т. Мей він відрізнявся у ключовому питанні щодо Північної Ірландії. Залишаючись частиною митної території Об'єднаного Королівства (а не ЄС), Північна Ірландія мала застосовувати деякі правила ЄС, наприклад, щодо продуктів сільського господарства. Її продукти могли позначати маркою Об'єднаного Королівства, але податок на додану вартість збирало королівство.

Британський парламент, зі свого боку, відклав розгляд оновленого проекту угоди, допоки не буде вироблене і проголосова-

не відповідне законодавство. Провокуючи відтермінування, парламент, урешті, проголосував за розгляд оновленого проєкту Угоди про вихід з ЄС у другому читанні і почав опрацьовувати поправки до нього. Тоді Б. Джонсон ініціював процедуру дострокових загальних виборів і цього разу лейбористи, з огляду на "притриманий" Brexit, додали голосів до необхідної більшості у дві третіх членів парламенту, щоб розпочати виборчу кампанію. Внаслідок виборів 12 грудня 2019 р. Консервативна партія здобула переконливу перемогу з перевагою у 80 місць у палаті громад, що припинило період тривалого протистояння між урядом і парламентом через Brexit. Уже 19 грудня 2019 р. проєкт Угоди про вихід Великої Британії з ЄС було схвалено.

Як тут не згадати слова В. Черчилля зі статті, опублікованої "The Saturday Evening Post" ще 1938 р.: "Ми з Європою, але не її частина. Ми пов'язані, але не об'єднані. Ми зацікавлені, взаємодіючі, але не поглинуті". І чомусь ніхто не цитує далі, таке промовисте і таке актуальне нині: "Однак у нас є власна мрія і своє завдання... Ми належимо не одному континенту, а усім, розміщуємося не в одній півкулі, а в обох, у старому світі й у новому". Це та глобальна Британія, якою бачать свою країну не одне покоління британських політичних і державних діячів. І Б. Джонсон не є винятком. Для нього Велика Британія – світовий лідер, що здійснює глобальну зовнішню політику, досягаючи усіх куточків планети, оновлений, змінений і зміцнений ізсередини. Парадоксально, але для досягнення глобального впливу країна здійснила безпрецедентний деглобалізаційний крок, вийшовши з ЄС. Вона глобалізується своїм особливим шляхом і, як другий найбільший у світі (після США) експортер послуг, націлена досягти торговельної угоди з ЄС на кшталт укладеної Канадою 2016 р. Принаймні, такі плани уряду Б. Джонсона були на 2020 р.

У стратегічній перспективі, найімовірніше, глобальну Британію вибудовуватимуть на базі CANZUK і британського кола інтересів у тісній взаємодії зі США і світом англomовних народів, а функції оперативного центру покладуть на систему "Five Eyes". Отже, від *блискучої ізоляції* лорда Пальмерстона каскадом черчиллевих *магічних кіл* Велика Британія поступово повертається до своєї величі.

Висновки

Отже, концепція трьох кіл превалювала в зовнішньополітичному стратегічному мисленні Великої Британії упродовж періоду холодної війни. Глобально зовнішня політика здійснювалася в унісон зі США у межах доктрини стримування комунізму і протиставлення демократичного західного світу країнам соціалістичного табору. На оперативному рівні британські уряди балансували, намагаючись уникати ситуацій, у яких Велика Британія опинялася б перед вибором між США та Західною Європою. Традиційне поєднання трьох кіл інтересів давало змогу зберігати їхню динаміку, а Великій Британії – чільні позиції в ієрархії біполярного світу.

Контрольні запитання

Охарактеризуйте концепцію трьох великих (магічних) кіл В. Черчилля.

З'ясуйте, на яких ідеях базувалася концепція "Третього шляху" Т. Блера.

Визначте, що означає дилема ідентичності у випадку Великої Британії.

Опишіть процес Brexit та його можливі наслідки.

З'ясуйте, у чому полягає концепція глобальної Британії.

Література

Пик С. М. США – Велика Британія: "особливі відносини" / С. М. Пик. – К. : Знання, 2006. – 283 с.

Капитонова Н. К. Внешня політика Великобританії (1979–1990 гг.) / Н. К. Капитонова. – М. : МГИМО(У), 1996. – 190 с.

Крушинський В. Ю. Британська Європа чи європейська Британія. Великобританія в європейських інтеграційних процесах / В. Ю. Крушинський. – К. : КНУ, 2003. – 214 с.

Яковенко Н. Л. Велика Британія в сучасній системі міжнародних відносин / Н. Л. Яковенко. – К., 2003. – 227 с.

Agreement on the Withdrawal of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland from the European Union and the European Atomic Energy Community [Electronic source]. – 2019. – October, 19. – 541 p. – Access

mode : https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/840655/Agreement_on_the_withdrawal_of_the_United_Kingdom_of_Great_Britain_and_Northern_Ireland_from_the_Europe_an_Union_and_the_European_Atomic_Energy_Community.pdf.

Crabtree J. Britain's Post-Brexit Identity Crisis [Electronic source] / J. Crabtree // Foreign Policy. – 2020. – April, 3. – Access mode : <https://foreignpolicy.com/2020/04/03/britain-post-brexit-identity-crisis>.

Davis R. Winston Spencer Churchill's "Three Majestic Circles" / International Churchill Society [Electronic source] / R. Davis. – 2013. – Autumn. – Access mode : <https://winstonchurchill.org/publications/finest-hour/finest-hour-160/articles-wsc-s-three-majestic-circles>.

Global Britain: a twenty-first century vision [Electronic source] / Henry Jackson Society. – 2019. – February. – 44 p. – Access mode : <https://henryjacksonsociety.org/wp-content/uploads/2019/02/HJS-Global-Britain--A-Twenty-first-Century-Vision-Report-A4-web.pdf>.

Harrois Th. Towards 'Global Britain'? Theresa May and the UK's Role in the World after Brexit [Electronic source] / Th. Harrois // Observatoire de la Société Britannique. – 2018. – Access mode : <https://journals.openedition.org/osb/2119>.

National Security Strategy and Strategic Defence and Security Review 2015 [Electronic source] // Third Annual Report. – 2019. – July. – 60 p. – Access mode : https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/819613/NSS_and_SDSR_2015_Third_Annual_Report_-_FINAL__2_.pdf.

UK foreign policy in a shifting world order [Electronic source] / Select Committee on International Relations. House of Lords. – 2018. – December, 18. – 116 p. – Access mode : <https://publications.parliament.uk/pa/ld201719/ldselect/ldintrel/250/250.pdf>.

Davis R. Winston Spencer Churchill's "Three Majestic Circles" [Electronic source] / R. Davis ; International Churchill Society. – 2013. – Autumn. – Access mode : <https://winstonchurchill.org/publications/finest-hour/finest-hour-160/articles-wsc-s-three-majestic-circles>.

The National Security Strategy. A Strong Britain in an Age of Uncertainty [Electronic resource]. – 2010. – October. – P. 10–11, 28–31. – Access mode : https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/61936/national-security-strategy.pdf.

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ СТРАТЕГІЇ Тема 5. І ДОКТРИНИ НІМЕЧЧИНИ

Федеративна Республіка Німеччина (ФРН) є однією з найрозвиненіших постіндустріальних країн світу. Її ВВП, що перевищує 4 млрд дол США, у номінальному вимірі четвертий за обсягом після США, Китаю та Японії, а за паритетом купівельної спроможності (ПКС) – п'ятий у світі після Китаю, США, Індії та Японії і перший у ЄС. Окрім того, ФРН є третім після США і Китаю експортером товарів у світі. Це робить Німеччину лідером ЄС за економічним потенціалом.

Водночас, попри зафіксовану в *Договорі про остаточне врегулювання щодо Німеччини* від 3 жовтня 1990 р. відмову країни від атомної та інших видів зброї масового знищення, ФРН як найбільш населена країна Європи після Росії, збройні сили якої, чисельністю 184 тис. військовослужбовців, є четвертими за цим показником у НАТО (і другими серед держав ЄС) та посідають нині 13-те місце у світовому рейтингу військової потужності й 6-те серед держав НАТО, є однією з найпотужніших європейських країн також у політичному й військовому вимірі.

ФРН – провідний партнер у процесі поступового входження України до європейських міжнародних інституцій. Від неї значною мірою залежить перспектива атлантичної інтеграції нашої держави і створення в такий спосіб умов для гарантування безпеки України у відносинах із Росією, подолання наслідків анексії РФ українського Криму, припинення її неоголошеної збройної інтервенції до окремих районів Донецької і Луганської обл.

Зазначені чинники роблять зовнішньополітичні стратегії та доктрини ФРН важливим об'єктом наукового вивчення. Аналіз розпочнемо з головних факторів формування німецьких зовнішньополітичних доктрин і стратегій. Потім розглянемо їхні теоретико-концептуальні засади, далі – еволюцію, і, нарешті, розглянемо сучасні німецькі зовнішньополітичні стратегії та доктрини.

Чинники формування німецьких зовнішньополітичних стратегій

Серед чинників формування німецьких зовнішньополітичних доктрин і стратегій варто виокремити географічне положення й геополітичне середовище ФРН, специфічну політичну культуру німецького суспільства й історичні витоки сучасних зовнішньополітичних концепцій.

Характеризуючи географічне положення ФРН, необхідно підкреслити, що після відновлення державної єдності 3 жовтня 1990 р. Німеччина знову зайняла географічний і, відповідно, геополітичний центр європейського континенту. Країна значно розширила свою географічну базу. Територія ФРН зросла із 248 000 до 356 959 квадратних кілометрів, себто майже в півтора рази. У нинішніх кордонах Німеччина є дещо меншою за Францію чи Іспанію і трохи більшою за Італію.

Визначаючи нове геополітичне становище ФРН, довголітній голова парламентської фракції ХДС/ХСС у бундестазі і голова ХДС В. Шойбле відразу після об'єднання зазначав: "З падінням залізної завіси наше становище в Європі докорінно змінилося. Конфлікт Захід – Схід робив нас периферійною державою. Однак це закінчилося. Ми, Німеччина, знову розміщуємося в центрі Європи". Німеччина має дев'ять безпосередніх сусідів – більше, ніж усі інші країни світу, за винятком Росії, Китаю, Заїру та Бразилії. Це робить її країною, через яку проходять найрізноманітніші комунікації між Західною, Північною, Південною і Центральною Європою, та змушує враховувати у зовнішньополітичних стратегіях і концепціях інтереси численних сусідів. З огляду на це Німеччина мала тривалий час учитися вибудовувати дружні та конструктивні відносини із сусідами. Це наклало відбиток на німецьку політичну культуру.

Політична культура німецького суспільства пройшла складну еволюцію. Після майже півстолітнього періоду самозакоханості німців, спричиненої перемогою у французько-пруській війні 1870–1871 рр., тріумфальним об'єднанням німецьких держав у межах Німецької імперії 18 січня 1871 р. та потужним економічним ривком усередині – другій половині XIX ст., що пере-

творив її на одну з найрозвиненіших держав світу, Німеччина, поставивши на початку ХХ ст. за мету здобуття світового панування, програла дві світові війни і пережила тринадцятирічний період расистської й антисемітської нацистської диктатури. Нацисти ввергли Німеччину у вир політичного терору, дегуманізації, масового знищення окремих етнічних (т. зв. расово неповноцінних з погляду нацистських ідеологів – євреї, цигани та ін.), соціальних (психічно хворі, гомосексуалісти), політичних (комуністи, соціал-демократи), релігійних (свідки Єгови) груп на основі ідеології радикального націоналізму, соціал-дарвінізму і псевдонаукових уявлень про можливість застосування створених у промисловості і сільському господарстві технологій масового виробництва у суспільному і політичному житті. Наслідком нацистського панування стало заохочуване державою зазіхання на цінність і гідність людини. Розпочавши Другу світову війну, нацисти замість світового панування привели країну не лише до другої військової поразки, але й до політичного краху.

Створена західними державами-переможницями ФРН довго і наполегливо вибудовувала нову політичну культуру, яка мала стати прямою антитезою до цінностей, що насаджувалися у період кайзерства і Третього рейху. З огляду на це політична культура Федеративної Республіки нині характеризується:

- підкресленим лібералізмом;
- наголошенням на пріоритетності свободи особистості та неприпустимості втручання держави у приватну сферу;
- жорсткими обмеженнями суспільного дискурсу й громадянських свобод, коли йдеться про артикуляцію антисемітських, расистських, нацистських та інших близьких до них ідей;
- спровокованим зазначеними обмеженнями розривом між расистськими поглядами частини пересічних громадян і послідовною заборонаю їхнього оприлюднення;
- підкресленою політкоректністю в публічному житті;
- ґрунтованим на історичному досвіді критичним ставленням до національних і патріотичних цінностей;
- антимілітаризмом і недопущенням мілітаризації усіх сфер суспільного життя, окрім оборони держави від збройного нападу ззовні (концепція *громадянина в уніформі* тощо).

Наслідком обмежень є формування в німецькій політичній культурі нових цінностей, окремі з яких мають постіндустріальний характер. До них належить, скажімо:

- *переконаність у необхідності поглиблення європейської інтеграції* як оптимального засобу подолання націоналізмів європейських країн й уникнення гонки озброєнь і війни між ними, а також гордість за успішне функціонування післявоєнної німецької федерації, що дає підстави розглядати її як взірцеву модель для подальшої розбудови ЄС;

- *патріотизм німецької марки* – сукупність уявлень про стабільну німецьку фінансову систему як об'єкт національної гордості, зразок для Європейського валютного союзу і субститут тих цінностей, які в інших державах пов'язані з військовою потужністю чи націоналізмом;

- *уявлення про німецьке соціально-ринкове господарство* як зразковий економічний механізм і приклад наслідування для інших країн тощо.

Висвітлюючи історичну еволюцію німецьких зовнішньополітичних доктрин і стратегій, слід наголосити, що, хоча німці і сформувалися з різноманітних германських племен на просторах між Рейном й Ельбою у межах багатьох державних утворень, які змінювали одне одного після великого переселення народів, проте єдина німецька федеративна монархічна національна держава модерного зразка – Німецька імперія – була створена лише 1871 р. пруськими державними елітами під проводом О. фон Бісмарка після перемоги у трьох війнах із сусідами.

Зовнішньополітична доктрина залізного канцлера полягала в об'єднанні раніше суверенних, дрібних, переважно монархічних німецьких держав у федеративну Німецьку імперію на основі як середньовічного визнання їхніми монархами сюзеренітету короля Пруссії Вільгельма I, який став німецьким імператором, так і шляхом укладання між ними торговельно-економічного, митного, політичного і військового союзів, створення спільних державних органів – рейхсрату, рейхстагу, імперського уряду тощо.

Для цього Німеччині було потрібно заручитися підтримкою провідних європейських держав, балануючи між ними, а коли це не вдавалося – вести обмежені війни, але не порушуючи загалом

того міжнародного порядку, що склався в Європі після розгрому Наполеона. Такого курсу, з погляду О. фон Бісмарка, Німецька імперія мала дотримуватися й надалі, уникаючи втягування у військові змагання з Великою Британією, Австрійською і Російською імперіями на континенті, а також із Великою Британією й навіть переможеною німцями Францією за заморські володіння. Саме такій меті відповідали подвійний союз з Австрією 1879 р., потрійний союз з Австрією та Італією 1882 р., союз трьох імператорів з Австрією та Росією 1873, 1881 і 1884 рр., *Договір про перестраховання* 1887 р. та інші кроки дипломатії Бісмарка.

Проте німці вийшли на світову арену як запізнiла нація, що прогавила часи створення колоніальних імперій і розпочала змагання з ними в період імперіалізму. Молодий німецький імперіалізм, якому дісталися відносно незначні колоніальні володіння, не захоплені раніше іншими потужними державами, вимагав переділу світу, кинувши за правління Вільгельма II виклик Британській імперії – найбільшому державному утворенню, яке коли-небудь існувало на Землі, та її союзникам – Французькій Республіці, що загрожувала новій державі на заході, і Російській імперії, яка контролювала Східну Європу і загрожувала зі сходу.

Ідеологічне обґрунтування відмови від бісмарківського самообмеження знайшло вираження в різноманітних геополітичних концепціях, які були розроблені переважно вченими-географами, зокрема і шведом-германофілом Р. Челленом, Ф. Ратцелем, К. Гаусгофером та ін. Спираючись на ідеї географічного детермінізму, соціального дарвінізму й соціологічного расизму, вони ввели в науковий дискурс поняття *самодостатньої держави-організму*, схильної до природного зростання і боротьби за існування; життєвого простору народу, позбавленого можливостей "скидати" надлишок населення, що зростає, до колоніальних володінь; ідею формування очолюваного Німеччиною континентального блоку держав тощо. Важливе місце серед геополітичних теорій посіла концепція керованої Німеччиною *серединної Європи (Mitteleuropa)*, запропонована Й. Партчем 1903 р. і доповнена Ф. Науманном 1915 р.

Наслідком входження урядів кайзера Вільгельма II в геополітичні змагання (пригадаймо, хоча б, амбітний проєкт із побудо-

ви залізниці Берлін – Босфор – Багдад) та в гонку озброєнь з Великою Британією, Францією і Росією стала Перша світова війна. У ній через невдалу спробу уникнути бойових дій на два фронти, як це передбачав розроблений німецьким генеральним штабом так званий *план Шліффена*, Четвертий союз, створений Німеччиною, зазнав поразки після вступу США у війну на боці Антанти – союзу "Сердечної згоди" між Францією і Росією, до якого приєдналася Велика Британія, а після початку війни – Сербія, Чорногорія, Бельгія, Італія, Греція, Румунія та, навіть, далека Японія й інші держави. Однак, на відміну від союзників, власне німецькі збройні сили виявилися у війні достатньо успішними. Вони здобули перемогу у значній частині військових зіткнень, не допустили військ країн Антанти на терени Німецької держави і захопили, скориставшись революцією 1917 р. в Росії і спровокованим нею повним розвалом російської армії, величезну територію, що охоплювала Балтію, Україну та значні терени на півдні Росії аж до Кавказу.

Проте наприкінці війни голод, що охопив німецькі міста, спровокував 9 листопада 1918 р. демократичну Листопадову революцію, у ході якої монархічний устрій у країні було змінено на республіканську форму правління. І вже створений у ході революції, певною мірою під впливом російської революційно-радянської моделі, революційний уряд, що позначилося навіть у його назві – Рада народних уповноважених (*Rat der Volksbeauftragten*), уклав Комп'єнське перемир'я з державами Антанти. Це сприяло виникненню серед німецької громадськості уявлення про удар у спину (*Dolchstoßlegende*), нанесений лівими революційними політичними силами кайзерівській державі.

Поразка у війні дозволила країнам Антанти звинуватити в її розв'язанні Німеччину та її союзників і нав'язати їм на Версальській мирній конференції мережу грабіжницьких мирних договорів. За *Версальським договором* від 28 червня 1919 р., Німеччина втрачала значні території та всі колоніальні володіння і була змушена сплачувати велетенські репараційні платежі та відшкодування.

Конституйована Національними зборами у Веймарі в лютому 1919 р. Веймарська республіка так і не перетворилася на консо-

лідовану демократію. Вона характеризувалася спровокованими війною та репараційними виплатами економічними негараздами, галопуючою інфляцією й розвалом фінансової системи, політичною нестабільністю, радикалізацією політичних сил і частими змінами урядів. Головною зовнішньополітичною стратегією веймарських дипломатів стали прорив дипломатичної ізоляції Німеччини державами Антанти та зменшення накладених на неї репараційних платежів.

Прорив дипломатичної ізоляції розпочав міністр закордонних справ Ф. Розен, уклавши 25 березня 1921 р. сепаратний мирний *Берлінський договір* зі США (американський конгрес відмовився ратифікувати *Версальський договір*, оскільки його складовою частиною був *Статут Ліги Націй*, участь у якій конгресмени розглядали як порушення суверенітету Сполучених Штатів). Особливим успіхом у подоланні ізоляції стало укладання міністром закордонних справ В. Ратенау 16 квітня 1922 р. під час Генуезької конференції *Рапальського договору* з Радянською Росією. Попри ідеологічні відмінності, це посприяло налагодженню широкої палітри співпраці з більшовицьким урядом (взаємодія містила військову складову, що дозволило Німеччині обходити обмеження в цій сфері, накладені *Версальським договором*). Менш успішними були спроби німецької дипломатії домогтися зниження репараційних платежів. Внаслідок світової економічної кризи 1929–1933 рр. і спровокованого нею зростання безробіття 1933 р. до влади в країні прийшла очолювана ультраправим популістом А. Гітлером Націонал-соціалістична німецька робітничка партія (НСДАП), в основі ідеології якої лежав крайній расизм, антисемітизм і реваншизм за програш у Першій світовій війні.

Зовнішньополітичну доктрину нацистів було викладено у програмній праці А. Гітлера *"Моя боротьба"* ("*Mein Kampf*") та у плутаній, проте наповненій популістською романтикою книзі *"Міф ХХ століття"* ("*Der Mythos des zwanzigsten Jahrhunderts*") його соратника А. Розенберга, якого через народження та проживання до Першої світової війни у Російській імперії вважали фахівцем з політики країн Центрально-Східної Європи (ЦСЄ).

Головну і визначальну мету нацисти бачили в перегляді положень *Версальського договору*. Коли цієї мети було досягнуто шляхом уведення рейхсверу у Рейнську обл. 1936 р. й односторонньої відмови від виплати репараційних платежів, наступними цілями стало об'єднання всіх німців, які з часів Середньовіччя й Нового часу проживали в багатьох європейських країнах, шляхом приєднання територій, де вони мешкали, до Німецької держави, що мала стати в такий спосіб третьою за рахунком імперією, створеною німецьким народом (першою нацистські ідеологи вважали Священну Римську імперію германської нації – аморфне квазіфедеративне державне утворення, що формально існувало з 962 по 1802 рр., другою – федеративну Німецьку імперію 1871 р., яка, з погляду німецького права, формально не припинила свого існування й 1918 р., зберігаючи як офіційну назву визначення "Das Deutsche Reich" навіть у республіканській Конституції Веймарської республіки). Далі переформатована нацистами 30 січня 1934 р. в унітарну державу (звідси поняття Третій рейх) Німеччина мала домогтися встановлення світового панування.

Напад Німеччини на Польщу 1 вересня 1939 р. став початком Другої світової війни, що закінчилася для Німеччини 9 травня 1945 р. беззастережною капітуляцією. У ході війни нацистське керівництво Третього рейху здійснило численні військові злочини та злочини проти людства і людяності, розслідувані і засуджені Нюрнберзьким трибуналом й іншими судовими провадженнями. Переможена й окупована Німеччина була розчленована країнами антигітлерівської коаліції на чотири окупаційні зони, а її столиця Берлін – на чотири окупаційні сектори, що, у підсумку, привело до утворення трьох самостійних державних утворень: Федеративної Республіки Німеччини (створена на території американської, французької й британської зон окупації 23 травня 1949 р.), Німецької Демократичної Республіки (створена на території радянської зони окупації й радянського сектора Берліна 7 жовтня 1949 р.) і Західного Берліна – вільного міста з особливим статусом на території західних секторів міста, що було закріплено міжнародною угодою 1971 р.

Особливим було також становище Саарланду, на теренах якого розташовувалися великі поклади кам'яного вугілля. У лютому 1946 р. Саар був виокремлений із французької окупаційної зони й перетворений на французький протекторат. За *Паризькими угодами*, укладеними 23 жовтня 1954 р., Франція домоглася створення незалежної держави Саарланд, яка б перебувала під протекторатом ЗЄС – оборонного об'єднання західноєвропейських держав, спрямованого проти загрози з боку СРСР. Однак під час референдуму, проведеного 23 жовтня 1955 р., жителі області відхилили цей план та проголосували за приєднання Саару до Федеративної Республіки Німеччини. З огляду на це Франція була змушена погодитися на входження Саару до ФРН, що було закріплено *Люксембурзьким (Саарським) договором* від 27 жовтня 1956 р.

Хоча спочатку через слабший розвиток промисловості західних зон економіка Західної Німеччини перебувала в гіршій ситуації ніж господарство НДР, створеної в радянській зоні окупації, проте здійснення в першій соціалістичній державі на німецькій землі економічної політики на радянський зразок, що супроводжувалася націоналізацією промисловості і колективізацією сільського господарства, а також встановлення тут комуністичної диктатури призвели до сповільнення темпів економічного розвитку й падіння добробуту широких верств населення (зокрема й робітничого класу), свідченням чого стало повстання 17 липня 1953 р., криваво придушене радянськими танками. Водночас німецьке економічне диво, тобто стрімке повоєнне відродження економіки ФРН за правління канцлера К. Аденауера, сприяло перетворенню ФРН на економічно найпотужнішу державу Західної Європи. Внаслідок цього розпочалася втеча населення з НДР до ФРН.

Водночас німецьке питання постало однією з важливих складових змагання двох військових блоків, очолюваних наддержавами СРСР та США, у ході холодної війни, наочним утіленням чого став *берлінський мур* – система прикордонних споруд, яким 1961 р. відділили НДР від Західного Берліна, щоб не допустити впливу працездатних громадян зі Східної Німеччини до ФРН.

Порозуміння зі східними сусідами вдалося досягти за допомогою зваженої політики канцлерів В. Брандта, Г. Шмідта та Г. Коля. Завдяки демократичним змінам, що відбулися в Радянському Союзі наприкінці 1980-х рр., стало можливим відновлення єдності Німеччини. Після падіння берлінського муру в ніч на 9 листопада 1989 р. та повалення диктатури СДПН 1 липня 1990 р., НДР та ФРН об'єдналися в межах валютного, економічного та соціального союзу. На території НДР було запроваджено західнонімецьку марку й економічне та соціальне законодавство ФРН. Після тривалих переговорів 12 вересня того ж року у Москві було укладено *Договір про остаточне врегулювання щодо Німеччини* (т. зв. *Договір "2 плюс 4"*), що врегулював зовнішні аспекти об'єднання. Це відкрило дорогу до входження земель НДР до складу ФРН 3 жовтня 1990 р. Відновлення єдності Німеччини було закріплено перенесенням федеральної столиці з Бонна до Берліна та проведенням перших загальнонаціональних виборів до бундестагу 2 грудня того ж року.

Історичні витоки сучасних німецьких зовнішньополітичних доктрин

Хоча переважає думка, що від часу заснування ФРН її зовнішня політика відрізняється послідовністю та стабільністю, усе ж історики виокремлюють у ній два головні періоди. Ідеться про зовнішньополітичний курс Федеративної Республіки до німецького об'єднання 3 жовтня 1990 р. та після нього. Іноді їх називають періодами "Боннської" і "Берлінської" республік.

Характеризуючи зовнішню політику ФРН протягом усього часу існування, слід зауважити, що її фундаментальні засади залишалися й залишаються значною мірою незмінними. Ми спостерігаємо стабільний політичний курс, для якого не є характерними різкі турбуленції, навіть через періодичну зміну при владі політичних сил в умовах парламентської демократії, коли будь-які коливання політичного курсу у Федеративній Республіці вимагають досягнення широкої підтримки як серед політичних сил, що формують урядову коаліцію, так і серед суспільства загалом. Досвід ескалації протистояння із сусідами, що приз-

вело до розв'язання двох світових воєн, змушує німецькі політичні еліти враховувати думку сусідніх держав і союзників у процесі здійснення конкретних зовнішньополітичних кроків. Це пов'язано також і з тим, що впродовж тривалого часу (формально, до укладання *Договору про остаточне врегулювання щодо Німеччини* 12 вересня 1990 р.) Федеративна Республіка не мала повної самостійності в зовнішній політиці. Вона повинна була узгоджувати свою зовнішню політику із провідними союзниками, насамперед зі Сполученими Штатами, також зі Сполученим Королівством й із Французькою Республікою. Те саме ще більшою мірою робила НДР, чітко враховуючи у своїй зовнішній політиці вказівки з боку політичного керівництва Радянського Союзу. У підсумку, зовнішньополітичні стратегії ФРН з часу її створення характеризувалися *мультилатеральними підходами*, що набули традиційного характеру для німецької зовнішньої політики за час після Другої світової війни.

Оскільки Федеративна Республіка з часу її заснування є канцлерською демократією, саме зміни федеральних канцлерів визначальним чином впливають на зміст і характер її зовнішньополітичних доктрин. З огляду на це німецькі зовнішньополітичні стратегії і доктрини доцільно аналізувати у хронологічному порядку чергування федеральних канцлерів і їхніх урядів. Обговорюючи зовнішньополітичні стратегії і доктрини ФРН у час дводержавності німецького народу, слід наголосити, по-перше, що саме в цей період відбулося послідовне відновлення функціонування німецьких державних інститутів й інституцій, ліквідованих державами антигітлерівської коаліції у процесі демонтажу нацистського режиму після Другої світової війни. По-друге, під час холодної війни ФРН опинилася на кордоні між двома блоками, а отже, була змушена балансувати між інтересами як сторін глобального біполярного протистояння (США та СРСР), так і сусідніх західноєвропейських держав, передусім Франції і Великої Британії, а також змагатися з альтернативною комуністичною моделлю німецької державності, яку уособлювала НДР. Зовнішньополітичні стратегії та доктрини ФРН були в основних рисах закладені у період правління першого федерального канцлера К. Аденауера.

Доктрина К. Аденауера

К. Аденауер відіграв провідну роль у процесі створення Федеративної Республіки, він був президентом Парламентської ради у Бонні й одним з авторів *Основного закону* (Конституції) ФРН. К. Аденауер виконував обов'язки федерального канцлера в період, коли органи влади новоствореної держави отримали лише внутрішній суверенітет. Відповідно, ФРН не могла здійснювати власної зовнішньої політики, не мала ані зовнішньополітичного відомства, ані органів зовнішніх зносин. З огляду на це ключовою зовнішньополітичною стратегією К. Аденауера стала нормалізація – відновлення державного суверенітету в міжнародній сфері шляхом налагодження співпраці і союзницьких відносин із західними державами-переможницями – Сполученими Штатами, Сполученим Королівством і Французькою Республікою.

Спочатку зовнішня політика ФРН охоплювала два основні концептуальні аспекти: атлантичний, спрямований на всебічний розвиток союзницьких відносин зі США, і західноєвропейський, зорієнтований на максимально швидке відновлення економічної та, як наслідок, політичної ваги ФРН у Західній Європі. У *Дюссельдорфській програмі* політичної партії К. Аденауера – Християнсько-демократичного союзу (ХДС), схваленій 1949 р., провідним стратегічним напрямом німецької зовнішньої політики оголошували розбудову співпраці зі США, оскільки саме Сполучені Штати відіграли визначальну роль у відновленні суверенітету Федеративної Республіки. Також німецьке керівництво виходило з того, що саме вступ США в обидві світові війни двічі схилив співвідношення політичних і військових сил у світі на бік того блоку, до якого приєдналися американські союзники. Зважаючи на це, ФРН розпочала розбудову особливих відносин з офіційним Вашингтоном.

На першому етапі нормалізація передбачала створення зовнішньополітичних державних органів і відновлення зовнішньополітичної діяльності. Оскільки в першому федеральному уряді не було передбачено посади міністра закордонних справ, то К. Аденауер, користуючись своїми канцлерськими повноваженнями, створив у червні 1950 р. департамент закордонних справ у межах відомства федерального канцлера. У *Меморандумі з пи-*

тань безпеки, адресованому державам-переможницям 29 серпня 1950 р., канцлер вимагав офіційного припинення стану війни з Німеччиною та переведення відносин із нею на договірну основу.

У відповідь на цей меморандум 19 вересня 1950 р. на Нью-Йоркській конференції міністрів закордонних справ за активної підтримки США було ухвалене рішення дозволити ФРН створити міністерство закордонних справ після прийняття нею зобов'язань щодо виплати довоєнних і післявоєнних боргів (зокрема і за Версальським договором) і забезпечення союзників військовими матеріалами та виробами. Згода німецького уряду 6 березня 1951 р. відкрила шлях до створення того ж дня німецького Зовнішньополітичного відомства (*Das Auswärtige Amt*), й К. Аденауер сам розпочав виконувати обов'язки також і міністра закордонних справ. Це підвищило статус німецького канцлера у відносинах із верховними комісарями окупаційних держав, що підпорядковувалися своїм главам зовнішньополітичних відомств.

За безпосередньої участі К. Аденауера 22 листопада 1949 р. в резиденції Високої союзної комісії для окупованої Німеччини на горі Петерсберг у Бонні було підписано *Петерсберзьку угоду*, що частково скасовувала обмеження, накладені на ФРН *Окупаційним статутом*, підписаним військовими губернаторами і головнокомандувачами в окупаційних зонах трьох держав-переможниць напередодні ухвалення *Основного закону ФРН* 8 травня 1949 р. У зовнішніх справах, зокрема, ФРН отримала право встановлювати консульські та торговельні відносини з іншими державами; брати участь у міжнародних інституціях, зокрема й міжнародних організаціях (в угоді згадали Раду Європи й Організацію європейського економічного співробітництва); укладати міжнародні угоди, і щодо участі у *Плані Маршалла*. Причому з метою розширення зовнішньополітичних прав ФРН К. Аденауеру вдалося навіть використати вимушену згоду на міжнародний контроль над областю німецького Руру, приєднавшись як повноправний член до *Рурського статуту* та, відповідно, Міжнародного контрольного органу для Руру. Оцінюючи цю угоду у своїх спогадах, К. Аденауер зазначав: "Уперше після краху наша рівність була офіційно визнана, і ми вперше знову увійшли у міжнародну сферу".

Важливим аспектом подальшої нормалізації став прорив дипломатичної ізоляції Федеративної Республіки. К. Аденауер наголошував, що "метод зовнішньої політики Німеччини має полягати в тому, щоб прогресувати повільно і по частинах; він також має бути психологічним, і повинен намагатися завоювати довіру, яку... ми, німці, значною мірою втратили через націонал-соціалізм". Хоча К. Аденауер не був, у всякому разі на початковому етапі, ідейним прихильником європейської інтеграції, у запропонованому Францією 9 травня 1949 р. плані Р. Шумана він побачив засіб увести ФРН до кола інших європейських держав, зокрема й тих, що стали жертвами німецької агресії і, відповідно, державами-переможницями у Другій світовій війні. Саме з таких міркувань німецький уряд погодився підписати 18 квітня 1951 р. угоду про створення Європейського співтовариства вугілля та сталі. Згодом та сама логіка, серед іншого, визначила підтримку Федеративною Республікою *Римських договорів* від 25 березня 1957 р. про Європейське Економічне Співтовариство і Євратом (остання угода до того ж відкривала переможеній Німеччині шлях до мирного використання атомної енергії).

Завдяки участі в європейських інтеграційних процесах, ФРН вдалося, по-перше, відбудувати й реструктурувати економіку, відновити власний економічний потенціал. По-друге, європейська інтеграція сприяла консолідації у ФРН демократичного устрою, посиленню демократичних і ліберальних цінностей у її зовнішній політиці, зокрема й формуванню традиції захисту прав людини у відносинах з іншими державами. Третім важливим здобутком стало поліпшення іміджу Федеративної Республіки, її відхід від асоціювання з нацистським й авторитарним кайзерівським режимами влади. Нарешті, європейська інтеграція значною мірою допомогла Західній Німеччині відновити політичну вагу в Європі, зайняти гідне місце серед респектабельних європейських держав, а згодом забезпечити сприятливі умови для воз'єднання країни. Саме завдяки позиції Європейського Співтовариства внутрішньонімецький кордон не був юридично закріплений як державна межа в *Гельсінському Заключному акті* 1975 р.

Уряд К. Аденауера розпочав також розбудову активної двосторонньої співпраці із Французькою Республікою, результатом чого стало укладання з нею 22 січня 1963 р. *Єлисейського договору про дружбу та співпрацю*, що передбачав регулярні консультації на рівнях глав держав й урядів, зовнішньополітичних й інших відомств, узгодження стратегічних кроків на світовій арені тощо. Суперечку між атлантистами (прибічниками першочерговості американського зовнішньополітичного вектора) та голлістами, тобто тими, хто вимагав зближення із Францією, було розв'язано шляхом унесення під час ратифікації договору змін до його тексту, зокрема преамбули, у якій усю французько-західнонімецьку співпрацю пов'язували із системою партнерства та формуванням спільної оборони в межах НАТО.

Прагнучи уникнути небезпечного для стабільності в Європі балансування Німеччини між західними державами та Радянським Союзом, уряд К. Аденауера відмовився від пропонованого радянським диктатором Й. Сталіним у двох нотах 1952 р. об'єднання Німеччини на засаді її нейтральності та домігся прийняття ФРН до НАТО 1955 р. на рівноправних засадах. Адже через свій потенціал і географічне положення навіть формально нейтральна Німеччина викликала б обґрунтований страх і несприйняття в сусідів.

Послідовними переговорами із західними державами-партнерами в межах *зовнішньополітичної стратегії нормалізації* уряд К. Аденауера домігся укладання 26 травня 1952 р. *Боннського договору про основи відносин ФРН зі США, Сполученим Королівством та Французькою Республікою*, який декларував формальне скасування окупаційного режиму у Федеративній Республіці та надання їй суверенітету у внутрішніх і зовнішніх справах, а також права на ведення самостійної зовнішньої політики.

Виняток становили *особливі права й обов'язки* США, Великої Британії і Франції щодо статусу Берліна та питань можливого возз'єднання Німеччини, а також їхнє право розміщувати на території Західної Німеччини свої війська, які могли б бути введені на територію ФРН без згоди останньої в разі нападу або виникнення загрози нападу на неї, та право протидіяти серйозним зазіханням

на громадську безпеку і порядок задля гарантування безпеки своїх збройних сил на західнонімецькій території.

Підписання урядом К. Аденауера *Паризьких договорів* 23 жовтня 1954 р., складовою частиною яких став *Боннський договір*, дозволило ФРН увійти як повноправному члену до ЗЄС й НАТО, а також здійснити ремілітаризацію та створення тісно інтегрованих в альянс військово-морських, військово-повітряних і військово-сухопутних збройних сил (бундесверу), які комплектувалися на основі загальної військової повинності, тим самим здійснюючи нормалізацію у військовій площині. Угоди були 27 лютого 1955 р. були ратифіковані бундестагом попри спротив Соціал-демократичної партії Німеччини (СДПН) і 5 травня набули чинності, остаточно закріпивши відновлення зовнішньополітичної та військової складових суверенітету. Проте в безпековій сфері ФРН тепер повністю покладалася на США та НАТО. Раніше окупаційні американські, британські і французькі війська на території ФРН отримували статус військ союзників по НАТО, що мали захищати Федеративну Республіку від радянської загрози. Військово-політична інтеграція в межах Атлантичної спільноти та тісні зв'язки із союзниками дозволили запобігти провокуванню страхів серед західних сусідів ФРН через її ремілітаризацію і початок гонки озброєнь між західно-європейськими державами. Це в комплексі з європейською інтеграцією і післявоєнною перебудовою засад функціонування державних інституцій на ліберальних засадах стало остаточною відмовою від німецького особливого шляху (*Sonderweg*) суспільного й політичного розвитку та входженням ФРН до кола країн колективного Заходу.

Прагнучи перетворити ФРН на звичайну європейську державу, уряд К. Аденауера навіть вимагав надання ФРН права володіти ядерною й іншими видами зброї масового враження й участі в колективних ядерних силах НАТО, але не набув дозволу союзників і водночас отримав погрози військовим втручанням з боку Радянського Союзу, що змусило німецьких політиків відмовитися від активних кроків у цьому напрямі. Тоді уряд К. Аденауера погодився на розміщення на теренах ФРН ядерної зброї, що належала союзникам по НАТО. На думку дослідників,

саме *ядерна доктрина Аденауера* дозволила ФРН вистояти впродовж другої Берлінської кризи (1958–1961) та підтримувати активні зв'язки із Західним Берліном. Проте за американською ініціативою, 19 серпня 1963 р. ФРН довелося приєднатися до *Договору про заборону ядерних випробувань*.

Продовженням стратегії нормалізації стала відмова К. Аденауера формально визнати зміни кордонів, що склалися внаслідок поразки Німеччини у Другій світовій війні і були закріплені рішеннями Ялтинської 1943 р. та Потсдамської 1945 р. конференцій лідерів Сполученого Королівства, СРСР та США. ФРН запропонувала доктрину міжнародної правонаступності Федеративної Республіки з Німецьким рейхом у кордонах 1937 р. (т. зв. старий рейх). З огляду на цю доктрину федеральний уряд послідовно відмовляв у державній легітимності НДР, розглядаючи її як протиправне державне утворення, створене під тиском СРСР у радянській зоні окупації без висловлення волі німецького народу. У часи К. Аденауера в офіційних документах щодо НДР послідовно використовували визначення *Радянська окупаційна зона (Sowjetische Besatzungszone)*, до якого лише в окремих випадках додавали *так звана НДР*. Окрім того, визнаючи існуючий західний кордон Німеччини на підставі *Рейнського* або *Західного пакту про безпеку*, укладеного на Локарнській конференції 1925 р., підписаного від уряду Веймарської Республіки міністром закордонних справ Г. Штреземаном і ратифікованого в належний спосіб рейхстагом, уряд ФРН відмовлявся визнати східні кордони НДР через те, що вони були встановлені без участі Німеччини. Така, як її охрестили у ЗМІ, цікава позиція К. Аденауера знайшла офіційне оформлення в *доктрині Гальштейна*.

Зазначену доктрину було розроблено та доведено до громадськості керівником політичного відділу Зовнішньополітичного відомства ФРН В. Греве й узято на озброєння урядом ФРН у грудні 1955 р. за ініціативою статс-секретаря цього відомства В. Гальштейна (звідки й походить її назва). Грунтуючись на претензіях уряду ФРН на роль єдиного представника німецького народу, доктрина передбачала підтримку дипломатичних відносин лише з тими державами, що їх не мають з НДР. Єдиний ви-

няток було зроблено для СРСР. Доктрина вимагала також застосування різноманітних форм санкційних заходів, аж до розриву дипломатичних відносин із будь-якою країною, крім Радянського Союзу, що визнає східнонімецьку державу або буде активно співпрацювати з нею. На підставі доктрини Гальштейна, зокрема, такі санкції були застосовані до Куби, Занзибару та Югославії. Доктрину активно критикували на міжнародному рівні. Нездоразово ФРН звинувачували у невідповідності таких дій нормам міжнародного права, що було особливо болісним для її авторів, знаних фахівців у сфері міжнародного права. Урешті-решт, 1967 р. уряд Федеративної Республіки був змушений відмовитися від застосування цієї доктрини до країн радянського блоку. А 1970 р. уряд канцлера В. Брандта заявив про цілковиту відмову від доктрини Гальштейна.

Перелому у відносинах із Радянським Союзом К. Аденауеру вдалося досягнути, здійснивши історичний візит до Москви у вересні 1955 р. Цьому сприяло те, що нове радянське керівництво, очолюване М. Хрущовим, було зацікавлене в розбудові економічних зв'язків із ФРН, економіка якої швидко розвивалася, а також не полишало сподівань, що з німецьким канцлером усе ж вдасться домовитися про об'єднання країни за австрійською моделлю. Адже в травні того ж 1955 р. було укладено *Державний договір* з Австрією. Проте К. Аденауер послідовно відкинув радянські пропозиції, домігшись визволення з радянського полону останніх 10 тис. німецьких військовополонених, яких Радянський Союз вважав військовими злочинцями, як передумови встановлення двосторонніх дипломатичних відносин.

Із цього часу СРСР набуває особливого статусу серед німецьких зовнішньополітичних партнерів. Про це свідчить той факт, що ФРН прикривала очі на співіснування дипломатичних представництв двох німецьких держав лише в Москві, адже подібні кроки з боку інших країн визнавалися недружніми відповідно до доктрини Гальштейна. Політичні противники часто звинувачували К. Аденауера у прагненні здобути довіру західних союзників, жертвуючи національними інтересами, зокрема, відмовляючись від відновлення державної єдності Німеччини шляхом поступок Радянському Союзу та керівництву

НДР, яке перший німецький канцлер вважав радянськими маріонетками. Після підписання *Петерсберзької угоди* 1949 р. К. Шумахер, лідер СДПН і головний політичний конкурент К. Аденауера, у парламентських дебатах навіть публічно назвав його канцлером союзників. Проте у відносинах зі Східною Німеччиною К. Аденауер дотримувався оприлюдненої ним 1956 р. *стратегії магніту*, згідно з якою саме високий рівень добробуту мешканців ФРН, у підсумку, сприятиме тому, що громадяни НДР будуть вимагати від свого керівництва возз'єднання із Федеративною Республікою.

К. Аденауер поклав початок особливим відносинам ФРН із НДР. Складовою частиною *Римського Договору* 1957 р. про створення ЄЕС став протокол "*Про внутрішньонімецьку торгівлю і пов'язані з нею питання*" від 25 березня 1957 р., згідно із параграфом 1 якого торгівля між ФРН та Східною Німеччиною не належала до зовнішньої торгівлі, а обидві держави в економічному сенсі не були закордоном одна для одної. Внаслідок цього НДР, фактично, перетворилася на країну, асоційовану з ЄЕС, хоча й не мала відповідного правового статусу, а партійно-державне керівництво НДР, яке завжди дуже чуйно реагувало на будь-які спроби західнонімецьких провладних кіл обмежити суверенітет республіки, у питаннях економічних зав'язків відмовлялося бачити очевидні суперечності між особливим характером міжнімецької торгівлі, з одного боку, і декларованими правами й амбіціями суверенної держави, з іншого.

Важливим зовнішньополітичним здобутком К. Аденауера став початок налагодження відносин з Ізраїлем після згоди на виплату новоствореній тоді державі грошових відшкодувань за Голокост й інші злочини проти єврейського народу, здійснені в період панування в Німеччині нацистської диктатури. К. Аденауер вважав це моральним обов'язком Федеративної Республіки, як правонаступниці Німецького рейху. Уклавши *Люксембурзьку угоду* з Ізраїлем, Західна Німеччина погодилася сплатити йому 3,5 млрд німецьких марок частково грішми, але більшою мірою товарами, що лише сприяло успіхам німецької економіки в умовах економічного дива.

Отже, можна стверджувати, що вже до середини 1950-х рр. ФРН вдалося вийти з міжнародної ізоляції, спровокованої поразкою у Другій світовій війні, і домогтися встановлення рівноправних відносин з усіма без винятку державами-переможцями. Уряди К. Аденауера змогли не допустити повторення досвіду Веймарської республіки, яка через невдоволення суспільства обмеженнями її міжнародного статусу, накладеними *Версальським договором*, стала жертвою право-радикального реваншистського популізму, що відкрило шлях до встановлення легітимним парламентським шляхом злочинної нацистської диктатури.

Зовнішньополітичні здобутки Федеративної Республіки також відрізняли її і від прорадянської НДР, яка, фактично, до падіння берлінського муру 9 листопада 1989 р. й об'єднання із ФРН залишалася залежною від присутності радянських військ на її території і готовності СРСР застосувати їх для підтримки східнонімецького керівництва. Відповідно, НДР змогла встановити відносини із західними державами лише після порозуміння з ФРН у середині 1970-х рр. й укладання з нею *Договору про основи відносин*. Це стало ще одним свідченням переваг ФРН у конкуренції з комуністичною альтернативою, яку втілювала НДР.

Доктрина Л. Ерхарда

Концептуальні засади, напрацьовані в період правління К. Аденауера, продовжували діяти і за правління його наступника Л. Ерхарда. Водночас розпочалася і поступова ревізія доктрини Гальштейна. Очолюваний Л. Ерхардом уряд 25 березня 1966 р. надіслав особливу ноту східноєвропейським й арабським державам, що встановили дипломатичні відносини з НДР і внаслідок дії доктрини Гальштейна не мали зв'язків із ФРН на постійній основі. У ЗМІ зазначений документ назвали *мирною ноту Ерхарда*. У ній містилася пропозиція СРСР і країнам Східної Європи обмінятися думками та встановити діалог з питань роззброєння і забезпечення миру й безпеки. Однак такий крок західнонімецького керівництва не дав сподіваного позитивного ефекту, оскільки серед адресатів мирної ноти Ерхарда не було НДР. Проте нота засвідчила, що на перший план у зовнішній

політиці Західної Німеччини поступово починає виходити її східний вектор.

Зазначену лінію продовжив уряд великої коаліції ХДС/ХСС і СДПН під проводом К.-Г. Кізінгера, наступника Л. Ерхарда. Причому посаду міністра закордонних справ в уряді отримав майбутній канцлер, лідер німецьких соціал-демократів В. Брандт, чие ім'я пов'язане з участю ФРН у процесах розрядки та формуванням нової східної політики. На атлантичному й західноєвропейському напрямках велика коаліція домовилася здійснювати політику більш незалежного характеру як у стосунках із США, так і з Францією, зосередивши свої зусилля на східному векторі. Усвідомлюючи необхідність розвитку торгівлі, економічних зв'язків та початку політичного діалогу із країнами соціалістичного табору через їхню географічну близькість, зовнішньоекономічну і зовнішньополітичну привабливість, К.-Г. Кізіnger почав використовувати *концепцію моста*, згідно з якою ФРН є сполучною ланкою у відносинах між Заходом і комуністичними країнами Сходу Європи.

Для виправдання подальших зовнішньополітичних кроків уряду великої коаліції було розроблено теорію природної вади. Її суть зводили до того, що комуністичні країни Східної Європи страждають природною вагою, а саме, вони зобов'язані підтримувати дипломатичні відносини з НДР через тиск на них Радянського Союзу. Тому такі відносини в жоден спосіб не мають перешкоджати їхнім стосункам із ФРН. А отже, німецька зовнішня політика має перестати звертати увагу на цю природну ваду країн сходу Європи. Така гнучкість у використанні доктрини Гальштейна стала концептуальною основою встановлення дипломатичних відносин спочатку з Румунією в січні 1967 р., а потім і з Югославією в січні 1968 р.

Поступово змінилося ставлення західнонімецького уряду і до НДР. Свідченням цього стала програма із 16 пунктів, яку канцлер К.-Г. Кізіnger представив федеральному уряду 12 квітня 1967 р. Вона складалася із пропозицій щодо полегшення життя людей в обох частинах Німеччини, розвитку економічної співпраці, а також поглиблення діалогу в галузі культури і науково-технічної сфери шляхом фактичного визнання НДР. За нового

канцлера В. Брандта, який був обраний на цей пост після виборів до бундестагу п'ятого скликання 28 вересня 1969 р. й очолив коаліційний уряд соціал-демократів і вільних демократів, східний вектор став пріоритетним напрямком зовнішньої політики західнонімецької республіки. Поступово він кристалізувався в нову східну політику щодо СРСР і його країн-сателітів. Провідною ідеєю нової східної політики стала сформульована секретарем В. Брандта Е. Баром *стратегія зміни через наближення (Wandel durch Annäherung)*.

Розпочавши нову східну політику, керівництво ФРН ставило перед собою багато завдань. Ключовим серед них був розвиток двосторонніх економічних і політичних відносин із Радянським Союзом. Їхньою основою стала співпраця в енергетичній сфері, а першим кроком – угода щодо поставок до ФРН радянського природного газу, укладена в Москві 1 лютого 1970 р. У межах подальшої розбудови двосторонньої співпраці 12 серпня 1970 р. було підписано *Договір про дружбу і співробітництво* з Радянським Союзом, який, серед іншого, містив основні принципи розбудови міждержавних відносин. В умовах блокового протистояння договір уможливив початок діалогу між ФРН й іншими країнами Варшавського блоку, що сприяло поступовому визнанню з боку ФРН повоєнних кордонів у ЦСЄ.

Розбудова відносин із країнами східного блоку передбачала поступову відмову від доктрини Гальштейна. Це дозволило ФРН укласти 7 грудня 1970 р. *Варшавський договір* із Польщею та 11 грудня 1973 р. *Празький договір* із Чехословаччиною. Прихід до влади соціал-демократів дозволив здійснити цілковитий перегляд відносин між ФРН і НДР. У його межах 3 вересня 1971 р. було укладено *Чотиристоронню угоду щодо Західного Берліна*, згідно з якою ФРН довелося погодитися з особливим статусом Західного Берліна в обмін на представництво інтересів населення цього вільного міста в міжнародних відносинах. А 21 грудня 1972 р. було підписано *Договір про основи відносин між НДР і ФРН*, що передбачав взаємне визнання, встановлення дипломатичних відносин (ФРН, правда, вдалося домогтися обміну не посольствами, а постійними представництвами), участь обох держав у гельсінкській НБСЄ, їхній вступ в ООН тощо.

Паралельно зі східним напрямом, кабінет В. Брандта розвивав і західний вектор зовнішньої політики. Західнонімецький канцлер виступав за розширення Європейського Економічного Співтовариства (ЄЕС), підтримав приєднання до нього Данії, Великої Британії й Ірландії, виявляв ініціативу в питаннях формування інституту Європейського політичного співробітництва (ЄПС), що мало дозволити державам – членам ЄЕС виступати зі спільними заявами з актуальних питань світової політики і міжнародних відносин.

Ще наприкінці 1960-х рр. у концептуальній зовнішньополітичній думці ФРН, з огляду на бурхливе зростання кількості незалежних держав третього світу, виникла ідея про виняткову роль Західної Німеччини в розвитку відносин "Північ – Південь". На думку західнонімецьких політиків ФРН мала закріпити успіхи в економічних відносинах із країнами Азії та Латинської Америки, використовуючи політику допомоги в розвитку. Відмова від доктрини Гальштейна дозволила встановити відносини з державами Близького Сходу й АТР, зокрема, були відновлені дипломатичні відносини з Єгиптом й Алжиром, а також встановлені з КНР. Поступово ФРН стала другою після США державою світу за показниками обсягу торгівлі і першою з надання державної допомоги найбільш біднішим країнам, що розвиваються. Активізації зовнішньої політики щодо країн Азії, Африки й, особливо, Латинської Америки сприяв вступ ФРН до ООН 1973 р. та її приєднання до спеціалізованих установ й інших організацій системи Об'єднаних Націй.

Зовнішня політика ФРН дещо змінилася після відставки В. Брандта у зв'язку з виявленням у його оточенні східнонімецького шпигуна ("афера Гійома") і призначення у травні 1974 р. на посаду федерального канцлера голови СДПН Г. Шмідта, який мав репутацію атлантиста, тобто прихильника зближення із США й розвитку співпраці з НАТО. За Г. Шмідта східний вектор зовнішньої політики ФРН поступився політиці підтримання балансу сил, що стала головним підходом офіційного Бонна до подій на міжнародній арені. Г. Шмідт був прихильником ідеї балансу сил у системі міжнародних відносин і виступав за зміцнення ролі ФРН у НАТО.

Стратегія рівноваги, як називав її західнонімецький канцлер, багато в чому залежала від обороноздатності НАТО, яку ФРН розглядала гарантом своєї безпеки, а також збереження статус-кво у світі й у Європі. У європейській політиці уряд ФРН виступав за підвищення статусу Європейського Співтовариства і поглиблення міжурядової співпраці із Французькою Республікою і Сполученим Королівством. Ці три держави мали сформувати своєрідний стратегічний трикутник усередині ЄС. Причому провідна роль у межах трикутника мала належати німецько-французькій взаємодії, що, попри спротив Великої Британії, сприяло б подальшому поглибленню західноєвропейської інтеграції.

У відносинах із СРСР і країнами радянського табору, що раніше виражалися переважно у зростанні двосторонньої торгівлі (зацікавленість Західної Німеччини в купівлі радянських енергоносіїв збільшилася після нафтового шоку 1973–1974 рр.), за Г. Шмідта почали використовувати дипломатію чекової книжки. Федеративна Республіка надавала позики Радянському Союзу та його сателітам, а також сприяла отриманню ними фінансової допомоги з міжнародних джерел. 1972 р., зокрема, Західна Німеччина активно підтримала вступ до Міжнародного валютного фонду (МВФ) Румунської Народної Республіки (РНР), а 1986 р. – членство Польщі.

Так само поступово із загального комплексу відносин із країнами східного блоку були виокремлені відносини з НДР. Федеративна Республіка почала щедро фінансувати розбудову співпраці зі східнонімецькою державою на всіх рівнях. Причому кроки з поліпшення німецько-німецьких відносин вживали незалежно від динаміки блокового протистояння та стану взаємодії ФРН із Радянським Союзом.

Вихід вільних демократів з урядової коаліції та, як наслідок, конструктивний вотум недовіри Г. Шмідту в жовтні 1982 р. привели до влади очолювану канцлером Г. Колем нову коаліцію християнських демократів і Вільної демократичної партії (ВДП). Віцеканцлером і міністром закордонних справ у новому уряді став лідер вільних демократів Г.-Д. Геншер. Із приходом до влади християнських демократів у західнонімецькій зовнішній політиці відбулося посилення атлантичних акцентів. Атлантичній

солідарності тепер підпорядковувалися інші складові зовнішньополітичного курсу країни. Відразу після свого обрання на посаду федерального канцлера Г. Коля підтримав подвійне рішення НАТО і підтвердив своє бажання захищати інтереси вільного світу в суперництві з радянським блоком. Поступово Г. Коля зумів реалізувати довготермінову програму ХДС, націлену на побудову сильної Німеччини в сильній Європі. Водночас ФРН почала набирати ваги не лише у відносинах між Заходом і Сходом, а й у гельсінському процесі з питань безпеки і співпраці в Європі.

З політичних міркувань ФРН стала практично єдиним західним кредитором східнонімецької економіки, прив'язуючи до себе сусіда у фінансовому сенсі. Водночас Західна Німеччина скуповувала в інших партнерів НДР її боргові зобов'язання та векселі з метою сконцентрувати у власних руках усю її зовнішню заборгованість, що стрімко зростала. Не дивно, що у другій половині 1980-х рр., скориставшись розрядкою у міжнародних відносинах і демократичними зрушеннями в соціалістичному таборі, Г. Коля забезпечив мирне об'єднання Німеччини на умовах ФРН.

Доктрина Г. Коля

Після падіння берлінського муру 9 листопада 1989 р. уряд ФРН під проводом Г. Коля дотримувався стратегії, сформульованої канцлером у промові перед бундестагом напередодні, 8 листопада. Широкомасштабна економічна допомога Східній Німеччині обумовлювалася здійсненням там далекосяжних політичних реформ: проведенням вільних виборів, ліквідацією конституційної монополії на владу з боку СЄПН, дозволом діяльності незалежних політичних партій. Що стосується перспективи об'єднання, то західнонімецький канцлер наполягав на вільному волевиявленні східнонімецького населення, маючи переконання, що за умови вільного вибору воно висловиться за об'єднання. Через 20 днів, 28 листопада 1989 р., федеральний канцлер виступив у бундестазі з програмою розвитку німецько-німецьких відносин, яку назвали "*Десять пунктів Г. Коля*". Вони прямо передбачали через конфедерацію перейти до федера-

тивного устрою єдиної німецької держави шляхом створення спільних економічних структур і суспільних інститутів.

На початку лютого 1990 р. Г. Коль запропонував негайно розпочати переговори про валютний союз обох держав, відкинувши принцип поступового зближення. Під час переговорів, що відбулися у Бонні 13–14 лютого 1990 р., тверда позиція уряду Г. Коля, який єдиним прийнятним сценарієм вважав уведення у НДР західнонімецької марки і її відмову від самостійної грошової політики, змусила східнонімецьку сторону піти на поступки та прийняти усі вимоги німецького канцлера. Через кілька днів, 27 лютого, представники усіх фракцій Народної Палати НДР підтримали *Угоду про створення валютного й економічного союзу обох держав*.

Правові аспекти об'єднання були врегульовані низкою угод, ратифікованих Народною палатою НДР і західнонімецьким бундестагом. До них належать договори: *Про валютний, економічний та соціальний союз* (набрав чинності 1 липня 1990 р.), *Про вступ НДР до ФРН згідно зі ст. 23 Основного Закону* (набув чинності 3 жовтня 1990 р.), *Про державне об'єднання* (набрав чинності 3 жовтня 1990 р.) й *Угода про загальнонімецькі вибори* від 3 серпня 1990 р.

Міжнародні аспекти об'єднання були погоджені у процесі переговорів за формулою "два плюс чотири" (дві німецькі держави та чотири держави – переможниці у Другій світовій війні, які згідно із рішеннями Ялтинської конференції здійснювали зональну окупацію Німеччини у післявоєнний період і політика яких у холодній війні у підсумку призвела до розколу країни і виникнення двох німецьких держав), що відбувалися в чотири етапи із 5 травня 1990 р. і завершилися підписанням 12 вересня 1990 р. у Москві *Договору про остаточне врегулювання щодо Німеччини*, за яким усували зовнішньополітичні заперечення щодо перспективи об'єднання двох німецьких держав. Договір зробив можливим уведення в дію чотирьох внутрішньонімецьких об'єднувачих угод. Крім того, за ним ліквідували особливі права чотирьох держав-переможниць і відновлювали повний суверенітет країни. *Договір про остаточне врегулювання* містив також остаточні гарантії німецьких кордонів, відмову Німеччини від зброї масо-

вого знищення, обмеження збройних сил країни, умови виведення нєнімецьких, тобто радянських, збройних сил із території колишньої НДР та їхнього функціонування в перехідний період, заборону розміщення ядерної зброї в землях, що раніше входили до Східної Німеччини.

Цілеспрямоване проголошення напередодні радянсько-американської зустрічі на найвищому рівні на Мальті 2–3 грудня 1989 р. лідером Західної Німеччини програми із десяти пунктів, що передбачала послідовне створення федеративного устрою між ФРН і НДР, було глибоко продуманим кроком. Він дозволив перейти в наступ у стратегічному сенсі; перехопити ініціативу в обговоренні німецького питання; змусити СРСР, Сполучені Штати і їхніх західних союзників зайняти оборонну позицію; ефективно протидіяти нав'язуваній з їхнього боку обом німецьким державам ролі об'єктів на майбутніх переговорах, що, як домігся офіційний Бонн, відбувалися за формулою "два плюс чотири", а не "чотири плюс два", як наполягали колишні переможці.

Щодо СРСР у процесі переговорів активно застосовували напрацьовану в попередній період у відносинах із країнами соціалістичного табору *дипломатію чекової книжки*. У процесі переговорів Німеччина зобов'язалася надати СРСР у різних формах щонайменше 35 млрд німецьких марок як своєрідної подяки за згоду на об'єднання. У процесі об'єднання ФРН тісно співпрацювала із США також у межах НАТО. Вона домоглася зняття французьких застережень в обмін на свою готовність до поглиблення інтеграції та створення валютно-економічного союзу в межах ЄС, наслідком чого стало укладання Маастрихтського *Договору про Європейський Союз*. Західній Німеччині вдавалося одночасно підтримувати найкращі відносини з урядом М. Горбачова в СРСР і тісні контакти зі своїми західними союзниками.

Договір про остаточне врегулювання щодо Німеччини набув чинності 3 жовтня 1990 р., завершивши процес міжнародно-правового об'єднання країни. На думку експертів, після об'єднання ФРН перестала бути передовим краєм оборони Заходу, а стала країною, з усіх сторін оточеною друзями, перетворившись

на світову державу, що відіграє провідну роль у процесі економічної і політичної інтеграції Європи. Тому завдання, що об'єднання поставило перед ФРН, мабуть найчіткіше сформулював у інтерв'ю газеті "Die Welt" колишній почесний голова ХДС А. Дреггер: "Наша нова роль полягає у тому, що ми є незамінним союзником Заходу і бажаним партнером для Сходу. Це є вимірне співвідношення для нації центру, що ніколи не давалося імперії Бісмарка. Підтримання такого співвідношення є найважливішим завданням німецької політики наступних років".

Поступову зміну концептуальних засад німецької зовнішньої політики засвідчує *"Біла книга з безпеки ФРН"*, оприлюднена 1994 р., у якій Німеччина розпочала ставити завдання вже не лише на регіональному, але й на *глобальному* рівнях. Вона залишалася відданою США і НАТО, але водночас проголосила завдання розбудови ЄС й інтеграції до нього ЗЄС, який тривалий час перебував у затінку НАТО, як оборонного органу. Новою тенденцією став наголос на партнерстві та рівноправності у стосунках як між ФРН і США, так і між Європою та Північною Америкою. Остаточно безпеку країни з усіх флангів мала гарантувати інтеграція країн Центрально-Східної Європи у ЄС – ЗЄС та НАТО. Щоб зменшити суперечності, наявні на завершальному етапі холодної війни, уряд Г. Коля висунув концепцію майбутнього спільного економічного і політичного простору від Лісабона до Владивостока, особлива стабілізувальна роль у якому належала б об'єднаній Німеччині. Цікаво, що частина аргументації цього плану була прямо запозичена із концепції серединної Європи.

Проте незабаром узяв гору традиційний німецький політичний прагматизм, й у відносинах із країнами колишнього радянського блоку було здійснено перехід від простої розбудови економічних зв'язків до перетворення їх у своєрідний додаток до економіки ФРН шляхом допомоги у процесах фінансово-економічної трансформації й оздоровлення. Водночас у політичній сфері саме Німеччина стала провідним партнером в інтеграції цих держав до ЄС і НАТО. Співпраця була взаємовигідною. В економічному сенсі об'єднана Німеччина отримала величезний новий ринок для торгівлі й інвестицій. У політичній площині вона не лише перестала бути прикор-

донною державою блокового протистояння, але й оточила себе з усіх боків союзними державами. До того ж тісна співпраця з Німеччиною сприяла успішності економічних, політичних і, взагалі, суспільних трансформацій у цих країнах та їхньої політики повернення в Європу. Паралельно 1996 р. завдяки близьким відносинам Г. Коля з тодішнім російським президентом Б. Єльциним було оголошено про стратегічний характер взаємодії між ФРН і Російською Федерацією. Важливим напрямом реалізації доктрини Коля стала розробка нової *азійської стратегії* ФРН, оприлюдненої в жовтні 1993 р. Вона виходила з того, що Азія стає одним з основних об'єктів німецької зовнішньої політики, оскільки активна політика в Азії і Тихоокеанському регіоні слугує актуальним політичним й економічним інтересам Німеччини.

Зміна уряду в Німеччині восени 1998 р. і прихід до влади Г. Шредера, який очолив коаліційний уряд соціал-демократів і зелених (т. зв. червоно-зелена коаліція), не привели до кардинальної зміни зовнішньополітичних пріоритетів Німеччини, навпаки, вони зберегли спадкоємність із колишнім курсом. Цьому сприяло те, що від партії Союз 90/Зелені був призначений віцеканцлер і міністр закордонних справ ФРН Й. Фішер. Він не отримав у молодості вищої освіти, тому, керуючись простим здоровим глуздом, у своїй діяльності спирався на поради і документи, розроблені фахівцями його зовнішньополітичного відомства. Як наслідок, німецька зовнішня політика набула ще більшої системності та концептуальності, а його самого німці оцінюють як найкращого міністра закордонних справ за всю історію Федеративної Республіки.

Попри стабільність політичного курсу загалом, відбулося чергове зміщення акцентів (*Neubestimmung*) з атлантичних зв'язків на активізацію політики в ЄС. Соціал-демократи і зелені активно продовжили курс попередньої консервативно-ліберальної коаліції на поступове перетворення ЄС на федеративне квазідержавне утворення шляхом чіткого поділу компетенцій між державами-учасницями й центральними органами, прийняття для цього *Європейської конституції*, посилення оперативності та створення ефективного механізму ухвалення рішень у ме-

жах Спільної зовнішньої політики та політики безпеки ЄС, формування єдиної ЄПБО.

Г. Шредер продовжив політику Г. Коля щодо Росії і вивів її на новий рівень. Його політика передбачала перетворення об'єднаної Німеччини на своєрідного адвоката Російської Федерації у її відносинах зі США й, передусім, країнами ЄС. Водночас соціал-демократичний канцлер намагався вбудувати політику щодо Росії в європейську політику ФРН. Зазначений підхід отримав в інтелектуальному середовищі визначення *європейська східна політика Г. Шредера*.

Доктрина європейської східної політики Німеччини

Німеччина поставила за мету перетворити свої відносини з Росією на модернізаційно-сировинне партнерство, у межах якого зростання двосторонньої торгівлі та німецькі інвестиції в російську економіку мали сприяти знайомству росіян із передовими технологіями та ноу-хау в галузях екологічної безпеки, енергоефективності й інфраструктури. Крім того, передбачали передання досвіду функціонування демократичних інститутів, правової та гуманітарної сфери шляхом спрямування цілих груп радників. Німеччина ж мала отримувати потужні кількості порівняно дешевих російських енергоносіїв та іншої сировини для енергетики, металургії, машинобудування й інших високотехнологічних галузей економіки.

У межах доктрини європейської східної політики було створено низку міждержавних і неурядових форматів двосторонньої співпраці, інколи із залученням й інших країн ЄС. У квітні 2001 р. канцлер Німеччини Г. Шредер і президент Російської Федерації В. Путін ініціювали "Петербурзький діалог" з метою широкого обміну досвідом у сферах політики, економіки, зміцнення партнерства та створення громадянського суспільства в РФ. "Петербурзький діалог" мав стати громадським форумом для дискусій із різних питань розвитку німецько-російських відносин. Синхронно із засіданнями громадського форуму "Петербурзького діалогу" почергово в Росії і Німеччині відбу-

валися німецько-російські міжурядові консультації. Регулярного характеру, зокрема, набули переговори міністрів закордонних справ обох країн.

В останній декаді ХХ ст. Німеччина переформатувала також і відносини із країнами колишнього східного блоку, у яких у ході революційних подій кінця 1980–1990-х рр. були ліквідовані тоталітарні комуністичні режими влади та ті, що вийшли зі сфери впливу колишнього СРСР внаслідок його розпаду. Водночас, спостерігаючи за тим, що в Центральній Європі зник яскраво виражений гегемон, німецька політична еліта (як проурядова, так й опозиційна) вважала, що існує небезпека перетворення сусідніх постсоціалістичних країн на сіру зону через виникнення політичного й безпекового вакууму, спричиненого відсутністю після розпуску Організації Варшавського договору (ОВД) та Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ) міжнародних інституцій, які б забезпечували стабільність на схід від німецького кордону.

Нові антикомуністичні уряди, що прийшли до влади у країнах регіону, старалися максимально дистанціюватися від Росії та зменшити її вплив, водночас намагаючись увійти до ЄС та НАТО з метою гарантування своєї безпеки та незворотності здійснюваних ними демократичних політичних й економічних ринкових перетворень. З огляду на історичний досвід вони мали всі підстави боятися відновлення політичного й економічного впливу з боку офіційної Москви. Тому Німеччина використала свій вплив у ЄС та НАТО з метою підтримання інтеграції держав Центральної Європи та Балтії до цих об'єднань. Спочатку, протягом 1995–1998 рр., між ЄС і країнами колишнього соціалістичного табору були укладені європейські угоди, що лібералізували режим двосторонньої торгівлі і відкрили їхні ринки для інвестицій із країн ЄС. Паралельно вони закріпили перспективу вступу до ЄС і сприяли здійсненню політичної й економічної трансформації у країнах-кандидатах відповідно до копенгагенських критеріїв, схвалених за дієвої участі ФРН на саміті ЄС у Копенгагені 1993 р. Зрозуміло, що завдяки своєму географічному розташуванню й економічній потужності найбільше від цього виграла саме Німеччина.

Водночас ФРН, використовуючи зацікавленість США в залученні країн Центральної Європи та Балтії до НАТО з метою не допустити відновлення російського впливу в регіоні, сприяла отриманню ними *Планів дій із членства* (ПДЧ), що стало першим кроком на шляху до їхнього приєднання до цього військового союзу. Незабаром Німеччина взяла на себе відому із часів О. фон Бісмарка роль чесного маклера, намагаючись погодити з Росією їхнє входження до ЄС і НАТО. Протягом 1999–2004 рр. ФРН намагалася залучити власну *східну політику* до системи європейських зв'язків. Головним засобом стала розбудова зв'язків між ЄС і РФ. За активної участі ФРН, зокрема, 1999 р. була введена в дію *Спільна стратегія Європейського Союзу щодо Росії*, що передбачала широку палітру двосторонньої співпраці.

Сучасні німецькі зовнішньополітичні стратегії і доктрини

Прихід на посаду федерального канцлера після дострокових парламентських виборів 18 вересня 2005 р. лідерки християнських демократів А. Меркель, яка особистісно сформувалася в колишній НДР, ознаменував початок нового періоду як у внутрішній, так й у зовнішній політиці країни. Нова канцлерка, яка очолила уряд великої коаліції, до якої увійшли блок ХДС/ХСС і СДПН, традиційно спиралася у своїй зовнішній політиці на *Коаліційну угоду* обох політичних сил, що отримала назву "*Спільно для Німеччини – з мужністю і людяністю*" ("*Gemeinsam für Deutschland. Mit Mut und Menschlichkeit*"). Угода передбачала:

- відновлення тіснішої співпраці зі Сполученими Штатами, особливо в питаннях безпеки й оборони;
- посилення ролі НАТО як центрального місця трансатлантичного безпекового діалогу;
- розбудову передбаченої Європейською стратегією безпеки 2003 р. Європейської безпекової й оборонної політики в межах ЄС, уникаючи її конкуренції із трансатлантичним партнерством і непотрібного й витратного дублювання в НАТО;
- збереження активної взаємодії на усіх рівнях із Французькою Республікою;

- подальшу підтримку й допомогу країнам Центральної Європи і Балтії, особливо тим, що приєдналися до ЄС і НАТО.

Стратегічні відносини з Росією мали тепер будувати в такий спосіб, щоб це не завдавало шкоди Польщі і державам Балтії. Уперше в коаліційній угоді німецького уряду була згадана Україна. Угода передбачала підтримку демократичних й економічних реформ в Україні і Молдові, а також поглиблення та посилення їхніх відносин із ЄС.

Реалізуючи ці плани, уряд А. Меркель активно сприяв посиленню трансатлантичної співпраці протягом німецького головування в ЄС та у групі восьми провідних економічних держав світу (G-8). У відносинах зі США уряд А. Меркель активно просував ідею того, що трансатлантичне партнерство у сфері безпеки й оборони має бути доповнене створенням трансатлантичної зони вільної торгівлі (ТАФТА).

2012 р. федеральний уряд оприлюднив нову зовнішньополітичну стратегію *"Сприяти глобалізації – розвивати партнерство – розділяти відповідальність"*. Вона передбачала посилену орієнтацію на просування економічних інтересів ФРН у глобалізованому світі і пошук для цього нових партнерів і нових ринків. Німеччина повинна була припинити обмежувати свою дипломатію і міжнародну співпрацю лише країнами ЄС, НАТО чи G-8. Особливу увагу німецький уряд мав почати приділяти перспективним партнерам, особливо серед висхідних держав (*Gestaltungsmachte*), тобто країн, що вирізняються у своїх регіонах економічним потенціалом, мають амбіції домінувати в регіональній політиці.

З приходом А. Меркель відносини з Росією втратили минулу теплоту і почали характеризуватися лише як просто дружні і партнерські. Остаточним поштовхом для відмови від напрацьованої в період Г. Шредера стратегії *нової східної політики* щодо Росії, вже сама назва якої свідчила про її подібність до стратегії, яку використовував уряд канцлера В. Брандта для розбудови відносин із країнами радянського блоку наприкінці 1960-х – на початку 1970-х рр., стала російська агресія проти Грузії влітку 2008 р. Під час російсько-грузинської війни Німеччина закликала до припинення вогню та підтримала так званий план Саркозі

із завершення військових дій, не акцентуючи уваги на країні-агресорі, але засудила визнання Росією незалежності Абхазії та Південної Осетії. З 2009 р. Німеччина стала послідовно виступати за розширення політичної й економічної співпраці із Грузією в межах реалізації програми "Східне партнерство".

Восени 2008 р. міністр закордонних справ ФРН соціал-демократ Ф.-В. Штайнмайер оприлюднив стратегію *"Партнерство для модернізації"*. Стратегія набула чинності із 2010 р. і мала поживити двосторонні зв'язки та надати нові імпульси для розвитку двосторонньої взаємодії з Росією.

Вона передбачала збільшення німецьких інвестицій до Російської Федерації, сприяння в такий спосіб розвитку високих технологій у Росії, розширення освітніх обмінів, а також зміцнення демократичних інститутів. Після приходу до влади на чергових парламентських виборах 2009 р. другого уряду А. Меркель, куди входили християнські і вільні демократи, у стратегії зовнішньої політики ФРН сталися подальші зміни. У *коаліційній угоді "Зростання. Освіта. Згуртованість"* (*"Wachstum. Bildung. Zusammenhalt"*) ішлося про подальшу розбудову співпраці зі Сполученими Штатами, що отримали визначення важливого союзника поза межами ЄС, але водночас було поставлено вимогу виведення американської ядерної зброї з території ФРН.

Після виборів 2013 р., оскільки Вільна демократична партія (ВДП) не змогла подолати виборчий бар'єр і не потрапила до бундестагу, християнські демократи були змушені знову повернутися до співпраці із соціал-демократами та сформувати черговий уряд великої коаліції. *Коаліційна угода "Формувати майбутнє Німеччини"* (*"Deutschlands Zukunft gestalten"*) передбачала поглиблення інтеграції в межах ЄС і його подальшу інституційну розбудову, зокрема посилення ролі Європарламенту та запровадження єдиного для всіх держав-членів європейського виборчого права для його обрання, розширення палітри спільних політик, реформу Економічного і валютного союзу з метою посилення контролю за бюджетними витратами тощо.

Нову стратегію зовнішньої політики ФРН було оприлюднено на міжнародному рівні в лютому 2014 р. в межах Мюнхенської конференції з питань політики безпеки. Відкриваючи конферен-

цію, президент ФРН Й. Гаук заявив про необхідність прийняття Федеративною Республікою ширшої відповідальності в міжнародному контексті. Було підкреслено, що Німеччина має брати активнішу участь у розробці та просуванні дипломатичних розв'язань поточних конфліктів, намагаючись запобігти їхній ескалації та не доводити до необхідності використовувати війська. Суттєве місце на конференції зайняло обговорення внутрішньої кризи в Україні та подій Євромайдану. У підсумку саме Україна стала тим майданчиком, де Німеччина могла випробувати нові стратегічні підходи.

Після російської агресії у Грузії 2008 р. і формування урядової коаліції 2009 р. без участі традиційно проросійськи налаштованих соціал-демократів, у німецько-російських відносинах відбулося подальше охолодження. Причинами стали розбіжності із проблем прав людини, підтримка РФ антидемократичних режимів і російська критика процесів подальшого розширення ЄС та НАТО, у яких зацікавлена Німеччина. Паралельно з охолодженням відносин Німеччини з Росією розпочався процес німецько-українського зближення, який виявився, насамперед, у підтримці євроінтеграційних планів України. Саме після російсько-грузинського конфлікту у вересні 2008 р. в ході саміту ЄС – Україна у французькому Евіані за активної підтримки Німеччини було розпочато переговори з підписання посиленої угоди між Україною та ЄС і досягнуто компромісне рішення щодо її назви як *Угоди про асоціацію*. Очікували, що угода може бути підписана на саміті "Східного партнерства" у Вільнюсі 28–29 листопада 2013 р. Як відомо, відмова українського президента В. Януковича підписати угоду спровокувала в Україні початок Євромайдану та Революції гідності.

Неоголошена російська агресія проти України була сприйнята Німеччиною як загроза тій системі військових союзів і регіональних об'єднань, що була наполегливо вибудувана німецькими політиками з початку 1950-х рр. і найоптимальнішим чином забезпечує реалізацію геополітичних і геоекономічних інтересів країни. Незаконне порушення Росією міжнародно визнаних кордонів стало для німецького керівництва одним із величезних викликів сучасності. Неухильно дотримуючись принципів збе-

реження суверенітету та територіальної цілісності України, Німеччина рішуче засудила російську агресію 2014 р. й анексію Криму. ФРН відмовилася визнати входження Криму до складу Російської Федерації і, як неодноразово підкреслювали її повноважні міжнародні представники, не зробить цього в майбутньому.

Свідченням розширення участі ФРН у врегулюванні питань європейської безпеки стало ініціювання нею разом із Францією під час відзначення 70-ї річниці висадки союзних військ у Нормандії, 4 червня 2014 р., нормандського формату переговорів представників Німеччини, Франції, України та Росії щодо шляхів припинення російської агресії на сході України, що розпочалася наприкінці лютого 2014 р. після окупації Росією українського Криму. Нормандський формат створив можливості для діалогу та припинення вогню між Росією й Україною. У серпні 2014 р. він довів свою ефективність і значною мірою стримав кровопролиття (т. зв. *Мінськ 1*). У лютому 2015 р., під час переговорів у столиці Білорусі Мінську, після початку чергового російського наступу нормандський формат перетворився на ексклюзивний механізм, що дозволив укласти угоду щодо засад мирного врегулювання конфлікту (т. зв. *Мінськ 2*). Водночас він став механізмом безпекового діалогу між Україною та Росією в умовах заморожування більшості політичних контактів. Діяльність зі встановлення миру на Донбасі та відновлення територіальної цілісності України шляхом виконання *Мінських угод* була визначена одним із завдань на міжнародній арені створеного після довгих перемовин наприкінці 2017 р. чергового уряду великої коаліції, який знову очолила А. Меркель і який діятиме до 2021 р.

Оскільки за правління колишнього російського професійного розвідника, який спеціалізувався на німецьких справах, В. Путіна, РФ планомірно створила добре відлагоджену систему зв'язків з німецьким істеблішментом практично в усіх сферах життя суспільства (символом чого стала добре оплачувана праця колишнього канцлера Г. Шредера із 2006 р. на посадах голови комітету акціонерів (ради директорів) Nord Stream AG – дочірнього товариства російського "Газпрому", що здійснює керування проектом "Північний потік 2", і з 2017 р. голови ради ди-

ректорів "Роснафти"), то у складі обох урядових партій знайдеться достатньо людей, готових відійти від принципів міжнародного права з метою умиротворення Росії і продовження з нею дійсно взаємовигідної економічної співпраці.

Водночас на офіційному рівні, хай і не особливо активно, Німеччина продовжує підтримувати інтереси України у розв'язанні ситуації із Кримом, зокрема, порушуючи питання захисту прав людини на окупованому півострові. Німецька протидія агресії виявилася для росіян значною мірою неочікуваною, оскільки Росія послідовно намагалася перетворити Німеччину на центр свого впливу в Західній Європі, надаючи преференції німецькому бізнесу та залучаючи німецьких політиків до власних проєктів. Попри все, Німеччина взяла на себе ініціативу очільника зусиль країн Західної Європи із припинення російської агресії.

Російська агресія проти України спричинила подальше погіршення німецько-російських відносин. Зокрема, вже в березні 2014 р., після російської анексії Криму, А. Меркель заявила про необхідність зміни підходів до енергетичної безпеки та диверсифікації поставок енергоносіїв із Росії. Саме за наполяганням ФРН на засіданні Європейської ради 17 квітня 2014 р. було ухвалено рішення про запровадження трьох рівнів санкцій проти РФ. Завдяки рішучій позиції Німеччини як найпотужнішого європейського споживача російських енергоносіїв російський "Газпром" припинив будівництво газогону "Південний потік". Стратегічне значення мала концептуальна зміна підходу до Росії і визначення її як загрози європейській безпеці в *"Білій книзі з оборони"*, оприлюдненій 2016 р.

Із черговими викликами зовнішня політика ФРН зустрілася після обрання Д. Трампа на посаду президента США в листопаді 2016 р. Новий американський лідер піддав ревізії самі засади американської політики щодо демократичних країн Європи, що понад сімдесят років після закінчення Другої світової війни розглядалися усіма американськими союзниками як ключова опора Сполучених Штатів на континенті. З огляду на це гарантування безпеки цих держав через дію ст. 5 *Північноатлантичного договору* увійшло до фундаментальних складових американської

зовнішньої політики. З плином часу американська військова присутність у Європі набула значення традиційного стабілізуючого чинника у відносинах між державами в цій частині світу.

Спочатку Д. Трамп в ультимативній, а подекуди й відверто грубій формі вимагав збільшення всіма учасниками НАТО, зокрема й Німеччиною, військових витрат щонайменше до 2% ВВП, що неодноразово ставило особисто А. Меркель у незручне становище. Через рік після прийняття до НАТО маленької, але стратегічно важливої балканської Республіки Чорногорії (28 червня 2017 р.), Д. Трамп 18 липня 2017 р. публічно поставив під сумнів виконання Сполученими Штатами своїх зобов'язань щодо неї за Північноатлантичним договором. Це загрожує знеціненням участі в НАТО для всіх європейських держав. Продовженням такої лінії стало надання Сполученими Штатами додаткових гарантій безпеки окремим державам НАТО, зокрема й Польщі, що викликає в решти країн питання, чи готові США вступити у війну в разі нападу на них, як це передбачено Північноатлантичним договором.

Апофеозом авантюристичної та непрогнозованої політики Д. Трампа стало повідомлення американського лідера про виведення із Німеччини 9 500 американських військовослужбовців (що становить майже чверть військової присутності США в Європі). Таке рішення заскочило зненацька всіх – від керівництва Пентагона до натовських союзників США в Європі (зокрема й Німеччину, яку Д. Трамп прагнув покарати через підтримку побудови газогону Північний потік 2 замість закупівлі американського скрапленого газу). Це стало ще одним свідченням того, що Д. Трамп і його оточення ухвалюють навіть стратегічні важливі рішення потайки, без попереднього обговорення, не радячись із військовим командуванням, яке потім має виконувати невинувдані плани. У підсумку, опинившись і так у найгіршій ситуації за весь період правління через глобальну пандемію коронавірусу, що збіглася із черговою глобальною фінансовою й економічною кризою, А. Меркель змушена була нашвидкуруч розробляти нову політику у сфері безпеки й оборони

Упродовж липня – грудня 2020 р. Німеччина головувала в ЄС. Девізом головування стало амбітне гасло: "Разом. Зробимо Європу знову сильною" ("*Gemeinsam. Europa wieder stark*")

machen"). Головною метою свого лідерства, за заявами канцлера А. Меркель та її уряду, Німеччина бачить відновлення економіки ЄС (після пандемії) і морально-психологічного духу єдиної солідарної Європи, для якої збереження різноманітності є джерелом сили, а не розладу. Важливими напрямками політики офіційного Берліна в ході головування було подальше посилення інститутів і правосуб'єктності ЄС та розбудова стратегічної співпраці з Китаєм. Цьому сприяв саміт глав держав ЄС із лідером КНР Сі Цзіньпіном 14 вересня 2020 р., у ході якого між ЄС і Китаєм було підписано *Всеохопну угоду щодо інвестицій* (CAI).

Висновки

Підводячи підсумок аналізу зовнішньополітичних стратегій і доктрин ФРН, можна зробити такі висновки.

Традиційними рисами німецької зовнішньої політики є:

- потужне планування;
- здатність чітко виокремлювати стратегічні цілі, напрями та засоби їхнього досягнення;
- активне залучення до визначення концептуальних засад зовнішньополітичного курсу академічної спільноти та громадянського суспільства, зокрема і фінансованих державою фондів політичних партій, представлених у парламенті, й інших громадських організацій;
- пошук згоди як серед тих політичних сил, що формують урядову коаліцію, так і, за можливості, тих, що перебувають в опозиції;
- широке роз'яснення політичних кроків серед населення та пошук суспільного консенсусу в політичній сфері.

Водночас визначення основних напрямів внутрішньої і зовнішньої політики є прерогативою федерального канцлера, який залучає до цього процесу союзників по коаліції, а також апарат зовнішньополітичного відомства, та несе відповідальність перед парламентом за здійснювані політичні кроки.

Фундаментальні засади й основні напрями зовнішньої політики ФРН залишаються незмінними протягом усього періоду її існування, що свідчить про стабільність і консолідованість німецької демократичної держави, створеної після Другої світової війни. До них, зокрема, належать:

- гарантування безпеки й оборони держави шляхом участі в НАТО, Брюссельському пакті та Спільній політиці безпеки й оборони ЄС;

- забезпечення безперешкодного функціонування орієнтованої на експорт німецької економіки завдяки членству в ЄС й участі в його спільних політиках;
- підтримка трансформаційних процесів у країнах, що є сусідами Євросоюзу, й розбудова з ними тісної економічної співпраці відповідно до успішності здійснюваних там перетворень;
- забезпечення німецької економіки дешевими російськими енергоносіями, навіть в умовах підтримки санкцій проти цієї держави через анексію нею українського Криму та неоголошену інтервенцію на Донбасі;
- попри декларовану демократичну ціннісну орієнтацію прагматична розбудова зовнішньої політики економічної співпраці з КНР й іншими далеко не завжди демократичними державами в різних регіонах світу.

У своїй зовнішній політиці Німеччина традиційно уникає широкого застосування сили, позиціонуючи себе як *цивільна сила (Zivilmacht)* та використовуючи переважно невійськові засоби. Німецька зовнішня політика спирається на мультилатералізм – прагнення погоджувати свої кроки із союзниками по ЄС і НАТО, державами-сусідами й іншими зацікавленими сторонами. Особливо це стосується використання військових засобів, що здійснюється лише шляхом участі в колективних акціях, санкціонованих ООН, НАТО, ОБСЄ.

Аналіз основних документів, що виконують роль ідеологічної основи і національної зовнішньополітичної доктрини ФРН, дозволяє стверджувати: в основі сучасної німецької зовнішньої політики лежить ідея про те, що вона має вийти на глобальний рівень. Німеччина має бути присутньою і реалізовувати свої інтереси в усіх країнах світу. У геополітичному сенсі сучасна Німеччина взяла курс на реалізацію стратегії глобального позиціонування, заснованого на політичній та економічній активності в найважливіших у стратегічному розумінні регіонах світу і на транспортних шляхах.

? Контрольні запитання

Визначте основні риси політичної культури ФРН.

Охарактеризуйте вектори, що визначали зовнішньополітичну стратегію ФРН у різні періоди "Боннської" республіки.

Проаналізуйте стратегію, якої дотримувався уряд ФРН у процесі відновлення державної єдності Німеччини.

Охарактеризуйте відмінності зовнішньополітичних стратегій урядів Г. Шредера й А. Меркель.

Проаналізуйте виклики, що змушують Німеччину змінювати свою зовнішньополітичну стратегію на сучасному етапі.

Література

Авдеенко Е. Стратегия ФРГ в области общей внешней политики, безопасности и обороны в Европе [Электронный ресурс] / Е. Авдеенко. – Режим доступа : <http://www.lib.csu.ru/vch/237/019.pdf>.

Кондратюк С. В. Європейська політика Об'єднаної Німеччини : монограф. / С. В. Кондратюк ; Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України. – К. : ПП "Профі", 2008. – 264 с.

Кривонос Р. А. Німеччина у структурі європейської співпраці : монограф. / Р. А. Кривонос. – К. : ВПЦ "Київський університет", 2004. – 166 с.

Мартинов А. Ю. Об'єднана Німеччина від "Боннської" до "Берлінської" республіки (1990–2005) : монограф. / А. Ю. Мартинов. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2006. – 447 с.

Никитин А. К. Современная внешнеполитическая стратегия ФРГ / А. К. Никитин. – М. : МГИМО, 2008. – 320 с.

Павлов Н. В. История внешней политики Германии. От Бисмарка до Меркель : учеб. пособ. / Н. В. Павлов. – М. : Международные отношения, 2012. – 800 с.

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ СТРАТЕГІЇ ТЕМА 6. І ДОКТРИНИ ФРАНЦІЇ

Зовнішньополітичні доктрини і стратегії Франції є надзвичайно цікавим і непростим феноменом, що складно вписати в єдину теоретичну парадигму. Поєднуючи яскравий ідеалізм і прагматичний реалізм, універсальні цінності та культурну самобутність, французька зовнішньополітична доктрина настільки багатогранна, що вибудувати її чітку й однозначну картину –

досить складне завдання. Франція була і залишається державою із глобальними інтересами, що належить до кола провідних потуг, які визначають конфігурацію світової системи міжнародних відносин. Її вирізняє наявність сталого стратегічного мислення, заснованого, з одного боку, на імперативах власної зовнішньополітичної ідентичності, а з іншого, – на заданому нею уявленні про належну організацію глобальної системи. Ідейні домінанти такого мислення були сформульовані першим президентом П'ятої республіки генералом Ш. де Голлем у 60-х рр. ХХ ст. й об'єднані в межах так званої доктрини *голлізму*.

Основними постулатами політичної філософії де Голля стали пріоритет національного чинника й абсолютизація фактора сили як основних рушійних моментів суспільного розвитку та міжнародного життя.

Нація, народ із його історією, географією, культурою, духом, усвідомленням власної самобутності зовнішньополітичної ідентичності та цивілізаторської місії формують основу політичної будови голлізму і визначають зміст довготермінової зовнішньополітичної стратегії Франції, функціонування якої полягає в забезпеченні виживання, безпеки, незалежності та процвітання нації. Це зумовлює особливе розуміння голлізмом міжнародних відносин, характерною рисою якого є переконання в домінуванні національних інтересів над ідеологічними, економічними й політичними. Таке розуміння національного інтересу породжує певну концепцію міжнародного життя – її важливими і незмінними величинами є держави-нації, а не режими чи ідеології.

Національний фактор у голлізмі нерозривно пов'язаний із чинником сили, що постає як необхідний інститут нації-держави. Саме тому Франція має володіти найсучаснішою ядерною зброєю, інакше вона не зможе розпоряджатися своєю долею, існувати як сучасна суверенна нація. Абсолютизацію фактора сили перенесено в галузь міжнародних відносин, де панують сила та хитрість.

Відправні ідеї голлізму про національний інтерес і фактор сили знайшли своє концентроване відображення в концепції національної величі, що є наріжним каменем усієї політичної

філософії та зовнішньополітичної доктрини голлізму. Відповідно до концепції національної величі порушувалося питання про створення власного ядерного потенціалу, який став своєрідним мандатом Франції для повернення до "клубу великих держав" та здійснення самостійної зовнішньополітичної стратегії.

У вітальній телеграмі керівникам операції з випробування ядерної бомби на плато Регган (Сахара) 13 лютого 1960 р. де Голль наголошував: "Ура за Францію! Сьогоднішнього ранку вона стала сильнішою та більш вільною... Дякую, що ви надали мені інструмент моєї політики". Весь секрет великої стратегії полягав у цих трьох словах: "інструмент моєї політики".

Таке розуміння місця і ролі ядерної зброї у зовнішньополітичній стратегії Франції поділяли і наступники де Голля на посаді президента країни. Президент-соціаліст Ф. Міттеран у квітні 1989 р. наголошував, що ядерний потенціал є чудовим інструментом дипломатії та присутності Франції у світі. Він підкреслював, що це реальність, це престиж, це вагомий фактор впливу країни. У своїй "ядерній" промові в "Еколь Мілітер" (лютий 2020 р.) нинішній президент Франції Е. Макрон закликав до європеїзації французького ядерного стримування в контексті формування автономної європейської стратегії, європейської оборони та європейського суверенітету.

Французька політична еліта перебуває під значним впливом "ядерного мислення", що є частиною безпекової і стратегічної культури. Глибока інтегрованість ядерного фактора в зовнішньополітичну доктрину і стратегію Франції привели до появи ядерної політики і ядерної дипломатії. Ядерна стратегія використовується Францією не так у межах суто воєнної стратегії, як у сфері політичного, дипломатичного та морально-психологічного маневрування силовим потенціалом держави.

Ядерний потенціал і втілення самостійної ядерної стратегії постають важливими передумовами і водночас засобами досягнення головних цілей зовнішньої політики Франції: гарантування виживання та самобутності нації, забезпечення автономності ухвалення політичних рішень і свободи дій на міжнародній арені, підтримання статусу великої світової держави та забезпечення лідерства на європейському континенті.

Ядерна дипломатія, як сукупність зовнішньополітичних намірів, заяв, демаршів, акцій, базується на реальному ядерному потенціалі, його маневруванні (нарощування, модернізація, приведення в бойову готовність, передислокація, постійне патрулювання тощо), еволюції воєнно-стратегічних концепцій та доктрини ядерного стримування і, за необхідності, погрози його реального застосування. Усе це дедалі більше переносило ядерний фактор у політико-дипломатичну площину та його перетворення у важливий засіб політичного, стратегічного та дипломатичного маневрування на міжнародній арені. Такий "трирівневий" механізм переведення і трансформації реально існуючого ядерного потенціалу у сферу політико-дипломатичних дій було розроблено й офіційно закріплено у воєнних програмах у 1980-ті рр. та підтверджено в документах 2000-х рр. – білих книгах 2008 та 2013 рр.

Центральним елементом механізму взаємозв'язку між воєною (ядерною) силою та зовнішньою політикою Франції стала *стратегія мінімального стримування*. Розроблену у 80-х рр. французькими фахівцями стратегічну модель мінімального стримування *слабким сильною* було покладено в основу воєнної та ядерної доктрини П'ятої республіки. Модель мінімального стримування обґрунтовувала як теоретичну, так і практичну можливість здійснення Францією незалежної автономної ядерної стратегії в контексті реалізації основних зовнішньополітичних цілей: досягнення рангу великої держави, зміцнення національної незалежності й оборони, забезпечення автономії ухвалення рішень та свободи дій на міжнародній арені. Основні положення стратегічної моделі знайшли своє відображення та закріплення у доктрині Айєре (1967), Фурке (1969) та у Білій книзі з національної оборони 1972 р.

Стратегія мінімального стримування пов'язана із принципом достатності, що визначав мінімальний рівень ядерного потенціалу, здатного завдавати противнику втрат, які б дорівнювали або перевершували обсяг вигоди агресора в разі його успіху. У кінці 80-х рр. рівень достатності визначали у Франції як здатність уразити 150–200 демографічних цілей на території противника на відстані до 4 тис. км. Такий рівень достатності мав бути

забезпечений постійним патрулюванням трьох (із шести наявних) атомних підводних човнів ракетноносців (близько 300 боєзарядів на 48 ракетах) або чотирьох підводних човнів (приблизно 400 боєзарядів у період кризи). Програми розвитку ядерних сил дозволили б Франції до 2004 рр. мати 1152 боєзарядів на 96 ракетах М5 (шість підводних човнів).

Голлізм складно назвати доктриною у класичному значенні цього терміна – за правління генерала де Голля він не був оформленим у єдиному документі, а об'єднував сукупність дискурсивних положень і практичних механізмів, які, утім, формували цілісну концептуальну і дискурсивну структуру зовнішньої політики Франції та чітке бачення ролі, яку вона мала відігравати у світових процесах. І хоча її постулати були вироблені в умовах біполярного облаштування світу, вони багато в чому залишаються релевантними і донині. Їхню сталість забезпечують кілька чинників.

По-перше, доктрина голлізму базується на глибинних основах *зовнішньополітичної ідентичності Франції*, тим самим консолідує та зміцнює її структуру. До основних елементів французької зовнішньополітичної ідентичності належать:

- республіканські традиції врядування – центральна роль держави у суспільному житті, злиття понять держави і нації, примат державного суверенітету;
- гіпертрофоване значення рангу і статусної площини для зовнішньо- та внутрішньополітичного позиціонування;
- універсалізм і цивілізаторська місія.

Французький універсалізм, тобто ототожнення національних принципів і підходів із найадекватнішим способом облаштування міжнародної системи, створює підстави для *французької винятковості*, тобто бачення Франції як унікальної країни, що втілює універсальні цінності, а тому має володіти особливим статусом у міжнародній системі. Внаслідок цього зовнішня політика та безпекова політика, як засоби проєктування відповідної репрезентації Франції назовні і забезпечення такого особливого статусу, займають пріоритетне місце в політичному житті держави. А репродукування французької ідентич-

ності загалом безпосередньо пов'язане із зовнішньополітичним позиціонуванням Франції.

По-друге, голлізм сформував *чітке уявлення про бажану організацію міжнародної системи* для реалізації фундаментальних прагнень, закладених у політичній ідентичності держави. Згідно із цим уявленням, провідну роль у міжнародних відносинах повинні відігравати *національні держави*, а не ідеологічні блоки, а головним принципом має залишатися принцип балансування, доповнений належними нормативними засадами та кооперативними механізмами. Найоптимальнішою, з погляду голлістської картини світоустрою, є багатополярна конфігурація глобальної системи, що забезпечує рівновагу і дає змогу уникнути гегемонії наддержав.

Місце Франції у світовій системі має відповідати її рангу, який можна інтерпретувати як сукупність її величі, політичної незалежності та впливу. Голлістське розуміння незалежності означає збереження автономії у виробленні рішень, наявність завжди декількох опцій і свободу в їхньому виборі, збереження якнайширших меж для маневрування та відсутність будь-якого зовнішнього домінування. Доктрина голлізму пов'язувала утвердження провідного статусу Франції на міжнародній арені насамперед зі становленням визначеної моделі міжнародного порядку, а не суто з механічним підвищенням її силових характеристик порівняно з іншими державами в межах існуючої системи. Звісно, ці характеристики також відігравали суттєву роль, але без належних системних перетворень їхнє збільшення не могло гарантувати Франції бажаний міжнародно-політичний статус.

На основі цих уявлень було сформульовано центральну ідею або навіть місію Франції у міжнародних відносинах в умовах холодної війни, що полягала в подоланні "Ялтинської змови" – неприродної біполярної структури глобальної системи, у якій Франція не могла відігравати належну їй роль провідної потуги за ідеологічного та матеріального домінування двох наддержав і жорсткої блокової дисципліни. Реалізація цієї ідеї відбувалася на трьох основних рівнях французької зовнішньої політики – глобальному, європейському та тьєрмондистському (політика у

третьому світі). На глобальному рівні її втілення пов'язували з генеруванням відповідного дискурсу та закликом до становлення Європи як третьої сили на протигагу США та СРСР. На європейському рівні за мету ставили послаблення і ліквідацію блокового поділу Європи та відновлення геополітичної цілісності європейського континенту. На тьермондистському рівні завдання полягало у перетворенні Франції з колоніальної імперії на лідера групи франкофонних країн, заперечуючи тим самим поширення біполярної структури на третій світ.

По-третє, *зовнішньополітичний механізм* П'ятої республіки та її дипломатичний апарат організовані так, щоб забезпечувати цілісність і послідовність реалізації доктрини голлізму. Це стосується, насамперед, провідної ролі голови держави у формуванні та здійсненні зовнішньої політики, так званої заповідної зони (*domaine réservé*), яка, фактично, виводить питання основ зовнішньополітичного курсу Франції з кола предметів торгу між внутрішніми політичними силами країни. Завдяки цьому у французькому суспільстві сформувався своєрідний голлістський консенсус щодо стратегічних і змістових аспектів політики Франції в міжнародному середовищі.

До інших організаційних особливостей зовнішньої політики Франції належить високий авторитет міністерства закордонних справ, чисельність і розгалуженість дипломатичного апарату, наявність широкої мережі закордонних дипломатичних представництв, що за кількістю поступається лише Сполученим Штатам, а також активне використання засобів культурної і громадської дипломатії. Французька модель позиціонування на міжнародній арені передбачає проактивну, ініціативну лінію поведінки, здатну забезпечити не тільки практичні результати, але й відповідні політичні і символічні ефекти, які є не менш важливими для утвердження провідного статусу Франції у світовій політиці.

І, по-четверте, концептуальні положення доктрини голлізму підкріплюються *атрибутами матеріального потенціалу* та позицій у межах міжнародних інституцій, що усталюють її значення, незважаючи на зміни системного контексту, і формують підґрунтя французьких статусних амбіцій. Ідеться, передусім,

про володіння Францією незалежним ядерним арсеналом, наявність у неї власної сфери впливу в колишньому колоніальному просторі (Південне Середземномор'я та Західна Африка), статус постійного члена Ради Безпеки ООН і до певної міри особливе становище в межах НАТО. Ядерний арсенал забезпечував центральний елемент незалежного становища Франції в міжнародній системі біполярного періоду – незалежну оборону, а колоніальна спадщина давала змогу підтримувати позиції в тій частині світу, куди переносилась основна динаміка біполярного протистояння за консервації статус-кво в Європі.

Попри системні трансформації наступних десятиліть, наявність цих атрибутів стимулює будь-яке французьке керівництво до незалежного стратегічного мислення та позиціонування і запобігає перетворенню Франції на звичайну державу без претензій на лідерську роль. Іншими словами, автономність закладено не тільки концептуальними засадами голлістської доктрини, але й матеріальною "інфраструктурою" французької зовнішньої політики. Суть голлізму як феномена в міжнародних відносинах можна оцінювати по-різному. Найпоширенішою в науковій літературі є думка, що голлізм є стратегію потуги другого рангу з компенсації дефіциту силового потенціалу за рахунок репрезентаційних, дипломатичних і символічних засобів. А оскільки Франція не володіє достатніми матеріальними ресурсами, то її статусні претензії втілюються лише тією мірою, якою це відповідає інтересам її партнерів, передусім, у межах західної спільноти. А втім, не слід впадати в ілюзію, ніби брак ресурсів є єдиною мотиваційною детермінантою зовнішньої політики Франції. Специфічне бачення світоустрою, закладене голлістським підходом, не є продуктом суто раціонального розрахунку, а ґрунтується на глибинних засадах французької політичної ідентичності, чим, передусім, пояснюють його тривалу релевантність навіть в умовах радикальних системних трансформацій. Це підтверджує та обставина, що зовнішня політика країни більшою мірою спрямована на утвердження того, чим є або має бути Франція, ніж на досягнення якоїсь конкретної мети, а символічний ефект іноді стоїть вище практичної користі.

Водночас як комплексна конструкція, що складається з низки окремих, але об'єднаних спільною ідеєю проєктів, доктрина голлізму не позбавлена певних концептуальних суперечностей, які яскраво виявлялись під час її реалізації в умовах як біполярної, так і постбіполярної системи міжнародних відносин. Отже, магістральні вектори голлістського курсу за взаємодії з реаліями зовнішнього середовища сформували дві базові взаємопов'язані дилеми зовнішньої політики Франції, що визначають її спрямування й донині.

Перша з них стосується лінії на збереження національної незалежності у співвідношенні з потребою в колективних механізмах просування власних інтересів. Доктрина голлізму дійсно побудована навколо примату національної незалежності, квінтесенцією якої є *автономія* в ухваленні політичних рішень, особливо щодо двох ключових матеріальних атрибутів її статусу провідної потуги – *ядерної зброї та сфери впливу в колишньому колоніальному просторі, що дають змогу Франції претендувати на роль держави із глобальними інтересами*. Однак утілення її базових системних проєктів тісно пов'язане зі становленням і зміцненням відповідних колективних механізмів глобального, континентального та західно-європейського рівнів. А це неминуче накладає політичні обмеження, хоча б через необхідність підтримання належного рівня солідарності з іншими державами.

Друга дилема визначається вибором між налагодженням відносин з альтернативними центрами впливу на протипагу консолідації в межах західної спільноти. Диверсифікація зовнішньополітичних зв'язків є важливим компонентом голлістського бачення, як засіб забезпечення політичної автономії й уникнення залежності від однієї наддержави. Проте Франція навіть у кризові періоди не ставила за мету ліквідувати трансатлантичне об'єднання. Не в останню чергу це пояснюють перевагами, які надавало саме існування цього об'єднання для французької безпеки та взаємодії між країнами Західної Європи загалом. Інше питання, що його конфігурація суперечила автономістським прагненням Франції, тому її можна назвати головним ревізійністом Заходу, але ніяк не пертурбатором.

Зазначені дилеми є взаємообумовленими – формування колективних, насамперед європейських, механізмів безпосередньо зачіпає цілісність західної спільноти, консолідація в межах останньої обмежує національну незалежність, а налагодження зв'язків з альтернативними центрами впливу на двосторонньому рівні обмежує можливості становлення Європи як самостійного світового центру. Доктрина голлізму не детермінує однозначно оптимальну модель розв'язання цих дилем, а тільки накладає їх як своєрідну систему координат для французької політики, встановлюючи, що збереження національної незалежності та диверсифікація зовнішньополітичних зв'язків за межами західної спільноти є імперативами для міжнародного позиціонування Франції. Із цього можна зробити висновок, що зазначені імперативи є водночас критеріями дотримання доктрини голлізму і допоки вони залишатимуться актуальними для французького зовнішньополітичного мислення, можна буде констатувати чинність концептуального бачення голлізму.

Отже, пошук балансу в обох дилемах задавав і продовжує задавати загальну спрямованість зовнішньополітичного курсу Франції на практичному рівні. Цей баланс доводиться шукати не тільки з урахуванням власних концептуальних уявлень, але й параметрів зовнішнього оточення та наявних на цьому етапі опцій. У багатьох випадках Парижу доводиться обирати ту чи іншу модель поведінки не тому, що вона є найоптимальнішою, а через брак реальних альтернатив.

За часів холодної війни, наприклад, збереження національної незалежності мало однозначний пріоритет для Франції з огляду на те, що, по-перше, умови біполярної конфронтації несли для неї первинну загрозу і саме формулювання її засад стало першочерговим завданням для генерала де Голля та його наступників, а, по-друге, у цих умовах Париж практично не мав можливостей для ефективної реалізації своїх проєктів системного облаштування шляхом становлення Європи як третьої сили у глобальному масштабі за відсутності компромісу з іншими великими потугами. Автономістські зусилля Парижа могли втілюватися лише на національному рівні і лише в окремих аспектах. Причому навіть на цьому рівні успіх голлістської стратегії забезпечили не

в останню чергу завдяки зацікавленості західних партнерів або, принаймні, їхньому поблажливому ставленню до такої поведінки.

Отже, можна стверджувати, що Франція змогла окреслити свою нішу в політичному ландшафті біполярності, відстоявши своє право на національну незалежність у прийнятних для її партнерів межах і створивши собі імідж держави, що не діє повністю в політичному фарватері США. Проте цю нішу не можна вважати комфортною, адже реалізація глобальних і континентальних проєктів, асоційованих з місією подолання Ялти, залишалася заблокованою як загальними параметрами біполярного протистояння, так й інструментами підтримання блокової дисципліни в межах західної спільноти.

Розпад біполярності та його наслідки для доктринальних основ зовнішньої політики Франції

Завершення холодної війни і розпад біполярності принесли неоднозначні наслідки як з погляду реального становища Франції в міжнародній системі, так і з позиції концептуальних основ голлістського мислення.

Події, що привели до завершення холодної війни, виявилися неочікуваними для французького керівництва, а його роль у них мала вигляд радше реактивної, ніж ініціативної. Незважаючи на таку неочікуваність, Париж з ентузіазмом сприйняв ознаки політичних змін у східному блоці з приходом до влади М. Горбачова, убачаючи в них можливість досягнення голлістської мети подолання Ялти. Цим можна пояснити зусилля з посилення ролі Парижа в діалозі між Сходом і Заходом у другій половині 1980-х рр.

Водночас французький сценарій відновлення геополітичної єдності європейського континенту передбачав поступову десете-лізацію й емансипацію країн Східної Європи, послаблення блокової дисципліни, розмивання меж протилежних блоків і становлення цілісної континентальної структури на основі західно-європейської політичної спільноти. Різкі революційні зміни та блискавичний розпад спочатку ОВД, а згодом і самого Радянського Союзу поставили крапку у втіленні цього сценарію.

Ба більше, вони означали, що подолання біполярності відкриває шлях не до збалансованішої та стабільнішої моделі світоустрою, а до посилення політичних дисбалансів у глобальній системі через встановлення силової монополії однієї з наддержав.

А втім, усвідомлення цього факту відбулося не одразу. Спершу адміністрація Ф. Міттерана намагалася скористатися тими можливостями, що відкрилися зі зникненням обмежень, накладених біполярною конфігурацією світу, та із радикальним проривом у євроінтеграційних процесах, досягненим у контексті об'єднання Німеччини, для реалізації своїх системних проєктів, що залишалися заблокованими в період холодної війни. Незважаючи на раптовий і не зовсім відповідний французьким очікуванням характер політичних перипетій у Східній Європі, Париж, вочевидь, прагнув довести процес геополітичного об'єднання європейського континенту до логічного завершення згідно із власним уявленням і тому чинив опір ідеям перетворення НАТО на основний безпековий інститут на континенті. На початку 1990-х рр., наприклад, адміністрація Ф. Міттерана заблокувала пропозиції про розширення функцій і зони відповідальності НАТО, заперечувала проти надання альянсу права здійснювати миротворчі операції від імені ООН і НБСЄ, не допустила наділення новоствореної Ради Північноатлантичного співробітництва повноваженнями ухвалювати юридично зобов'язувальні рішення та відкрито висловлювала незгоду з оновленою ядерною доктриною альянсу, зокрема із принципом невикористання ядерної зброї першим (*no-first use*).

Водночас французьким керівництвом були запропоновані дві ініціативи в руслі базових голлістських ідей Великої Європи та європейської Європи – ініціатива створення Європейської конфедерації, що нікого не зацікавила, та проєкт формування автономних європейських військових підрозділів під проводом реанімованого ЗЄС. Обидві ініціативи вже на етапі попереднього обговорення зіткнулись із серйозними складнощами, передусім із браком підтримки з боку європейських держав. Однак багато в чому зміст цих ініціатив був поставлений під сумнів подальшими подіями, стрімкий розвиток яких упродовж 1990–1992 рр. швидко і кардинально змінював політичний контекст у Європі.

Ідея автономної європейської безпеки продовжувала викликати заперечення багатьох держав Західної Європи, тому і роль ЗЄС, як платформи для реалізації цієї ідеї, не знайшла достатньої підтримки на етапі підписання Маастрихтського договору. Франції вдалося за сприяння ФРН розширити функції ЗЄС, надавши йому можливість ініціювати операції кризового регулювання (т. зв. Петерберзькі завдання), але проект формування європейських військових підрозділів утілювався лише у створення Єврокорпусу двостороннім франко-німецьким рішенням, до якого згодом приєдналися Бельгія, Іспанія та Люксембург.

Однак уже незабаром розгортання міжетнічних конфліктів на території колишньої Югославії й очевидна неспроможність європейських держав самостійно врегулювати ці конфлікти ані під егідою сил ООН, ані за допомогою ЗЄС засвідчили передчасність французької ініціативи з автономізації європейської безпеки. Як наслідок, 1993 р. були укладені угоди про можливість залучення Єврокорпусу до здійснення безпекових місій як у межах ЗЄС, так і в межах НАТО, причому на умовах оперативного командування. Це стало першим випадком опосередкованого визнання Францією можливості надання своїх військових сил під командування альянсу, до того йшлося лише про оперативний контроль з обов'язковим збереженням командних функцій за французьким генштабом.

Зазначені події яскраво продемонстрували, чим насправді виявилось завершення холодної війни для зовнішньої політики Франції. По-перше, на зміну жорсткій Ялтинській біполярній конструкції прийшла ще більш незбалансована структура монополярного світу та становлення одноосібної гегемонії США. По-друге, системні трансформації та поява нових безпекових викликів дали потужний імпульс консолідації західної спільноти в її успадкованій із часів холодної війни асиметричній конфігурації, що вилилося для французької політики в посилення обмежень, накладених цією конфігурацією. По-третє, звузились можливості для підтримання політичної незалежності Франції завдяки налагодженню зв'язків з альтернативними центрами сили. По-четверте, знизився політичний ефект матеріальних атрибутів, що формували основу французьких статусних амбіцій. Зна-

чення ядерної зброї в новому геополітичному контексті зазнало помітної релятивізації, а збереження присутності в Африці та у Південному Середземномор'ї додавало небагато ваги в розв'язанні ключових питань нового міжнародного порядку денного. Тим паче, що утримання обох атрибутів вимагало дедалі більших ресурсних витрат. Останнє і найголовніше, розпад біполярності призвів до розмивання уявлення Франції про власну місію у глобальній та європейській системі, що була стрижневим елементом французького стратегічного мислення.

Новий історичний етап не тільки не послабив, але й подекуди посилив дію структурних обмежень біполярного періоду, створивши водночас умови, у яких традиційні переваги французької держави не були настільки вагомими, щоб забезпечувати їй лідерську роль у міжнародних відносинах. Навпаки, Франція опинилась у системі, у якій, за висловом Ю. Ведріна, жодна з тенденцій в економічному, демографічному, стратегічному чи культурному сенсі не була автоматично сприятливою для неї. Зазначені ускладнення не позбавили релевантності доктрину голлізму, але зробили нагальною необхідність в адаптації засад позиціонування Франції в міжнародному середовищі та практичних інструментів просування власного бачення і власних інтересів до нового системного контексту. Іншими словами, ішлося, радше, про перегляд засобів утвердження французької зовнішньополітичної ідентичності та голлістської моделі, ніж про докорінну ревізію її принципів і постулатів. Проте зміни в політико-стратегічному вимірі не лише несли додаткові обмеження, але й створювали нові можливості для втілення окремих голлістських проєктів європейського рівня.

Відповідно, у 1993–1995 рр. відбулася певна адаптація французького зовнішньополітичного курсу, але в подвійному ключі. З одного боку, Париж пом'якшує позицію щодо безпекової співпраці в межах західної спільноти, частково відновлює участь у роботі військових органів НАТО, зокрема Військового комітету і дає згоду на розширення організації на Схід. Проте з іншого, він залишає відкритими можливості для реалізації власних автономістських проєктів, причому як у межах організаційної структури НАТО (у вигляді ініціативи становлення Європейської

безпекової й оборонної ідентичності, так і поза нею (шляхом поступової розбудови автономної безпекової політики ЄС та передання йому функцій і повноважень ЗЄС).

І найголовніше, попри вдосконалення практичного інструментарію французької політики в Європі та у світі, адміністрації Ф. Міттерана разом з урядом Е. Балладюра не вдалося сформулювати нову глобальну місію Франції в умовах постбіполярної системи, місію, що, як продовження голлістського бачення світоустрою, надавала би Парижу аналогічне моральне право претендувати на особливе місце у глобальній політичній конфігурації й уособлювала б первинну ознаку його політичної та стратегічної автономії. Конструювання такої місії, а з нею й оптимізація всього зовнішньополітичного комплексу Франції, стало первинним завданням обраного у травні 1995 р. п'ятого президента П'ятої республіки Ж. Ширака.

Зовнішньополітичний курс Жака Ширака: оновлення голлістської доктрини

Прихід до влади представника голлістських сил Ж. Ширака відбувся на етапі, коли основні вектори постбіполярної еволюції глобальної та європейської систем уже окреслились, але головні трансформації ще мали бути здійсненими. Це зумовлювало необхідність у релятивізації доктрини голлізму під дією двох факторів: релятивізації атрибутів забезпечення політичної автономії Франції та релятивізації значення автономії для підтримання статусу Франції у міжнародних відносинах. Якщо в жорстких параметрах біполярної структури здатність зменшити її тиск й утвердити свою політичну та стратегічну незалежність автоматично сприяла підвищенню рангу держави у світовій системі, то в постбіполярному контексті її значення дещо знизилось – незалежність продовжувала бути важливою, але вже недостатньою умовою підвищення статусу і ваги у міжнародній системі. До того ж її підтримання у світі, де основні тенденції визначалися посиленням взаємозалежності у глобальному і регіональному вимірах та зростанням нових нетрадиційних загроз безпе-

ці, ставало дедалі складнішим навіть за умови володіння автономним ядерним потенціалом.

На перший план у забезпеченні власного рангу вийшла спроможність консолідації інших акторів у межах відповідних колективних механізмів, які могли б стати інструментом збалансування глобальної політичної конфігурації і зменшення залежності від єдиної наддержави. З огляду на такі міркування адміністрація Ж. Ширака сформулювала оновлений глобальний проєкт Франції, що отримав назву *кооперативної мультиполярності*. Він складається із двох концептуальних компонентів: мультиполярності як єдиної можливої альтернативи монополярної гегемонії та безконтрольному домінуванню єдиної світової гіперпотуги – Сполучених Штатів Америки – та мультилатералізму як принципу колективного вироблення й ухвалення рішень з питань глобального значення за участі всіх ключових акторів світової системи на основі спільно узгоджених норм і правил.

Становлення мультиполярного світу у французькій риторичі часів Ж. Ширака вважали невідворотною перспективою розвитку глобальної системи, для якої поточний постбіполярний стан є лише проміжною, перехідною конструкцією. Утвердження нових центрів сили, готових діяти незалежно від американського впливу задля реалізації своїх інтересів та глобальної відповідальності, має неодмінно стати реальністю вже на зазначеному історичному етапі, тому необхідно сприяти їхньому поступовому залученню до механізмів глобального управління на компромісних умовах, аніж допустити зміцнення їхньої могутності поза межами міжнародних режимів й інститутів на засадах силового балансування. Іншими словами, мультилатералізм у цій моделі став засобом розбудови такого типу організації міжнародного ладу, за якого силовий потенціал окремих держав не буде вирішальним критерієм їхнього ранжування і не відіграватиме роль ключового інструменту регулювання світової системи.

У такій інтерпретації кооперативна мультиполярність асоціюється із системою колективної безпеки і механізмами глобального регулювання, заснованими на узгодженні великими світовими потугами базових засад своєї політики. А глобальна мі-

сія Франції в постбіполярній системі полягає у сприянні новим світовим потугам, що зростають, знайти, закріпити й утвердити свій провідний статус у цій системі, стимулюючи таким чином неминуче оформлення мультиполярності. Зазначений дискурс перетворився на стрижневий елемент зовнішньополітичного позиціонування Франції за правління Ж. Ширака.

У французькому викладі стратегія руху до мультиполярного світу передбачала відповідне встановлення балансів і правил шляхом:

- перетворення Європи на один із головних полюсів рівноваги у світі;
- зміцнення зв'язків Франції і Європи із провідними державами світу (на прикладі стратегічного партнерства між ЄС і Росією або відносин між ЄС і Японією);
- реформування Ради Безпеки ООН та зміцнення її ролі в управлінні глобальними процесами;
- вироблення за участю всіх зацікавлених сторін і встановлення єдиних правил регулювання міжнародного співтовариства.

Отже, у французькій концепції мультиполярності Європі надано першочергове значення. Ба більше, без становлення Європи як центру глобального впливу (Європи-потуги) концепція мультиполярності втрачатиме для Франції політичний сенс, оскільки лише в межах європейського об'єднання країна може за певних умов набути політичної ваги, відповідної її статусним очікуванням й уникнути залежності від інших силових центрів. Зважаючи на це, становлення Європи-потуги подано як першу і неодмінну умову оформлення мультиполярного світу, адже тільки Європа має критичну масу для налагодження рівноправного діалогу зі своїми великими партнерами. Для цього вона повинна мати здатність вільно й автономно налагоджувати відносини із третіми країнами й організаціями, установлюючи власні критерії, принципи та механізми для формування економічних преференцій чи політичного партнерства, а також володіти якнайширшим арсеналом міжнародно-політичних інструментів, зокрема й військових, для реалізації власних рішень.

У практичному вимірі концепцію Європи-потуги утворено трьома елементами:

- формування європейської політичної ідентичності, тобто досягнення єдності позиціонування або сингуляризації в міжнародному середовищі та вироблення принципів, які б мали абсолютну цінність і визначали характер її позиціонування;
- досягнення належного рівня конвергенції політичних інтересів держав-членів;
- набуття автономного потенціалу для практичного впровадження узгоджених позицій шляхом створення нових або агрегації існуючих інструментів у розпорядженні держав-членів.

Іншими словами, становлення Європи-потуги не вимагає переходу до протодержавних форм політичного об'єднання, а передбачає лише тісну консолідацію європейських держав у здійсненні їхньої зовнішньої політики навколо ідеї автономності та мультиполярного світу. Проте Європа має бути спроможною протиставити глобальним силам ринкового капіталізму власні цінності захисту соціальної справедливості за допомогою державного регулювання.

Водночас Париж у жодному разі не збирався відмовлятися від своїх традиційних атрибутів політичної незалежності, підтримуючи її на національному рівні навіть в умовах посилення імперативу до регіональної консолідації. Усе ж можливості для цього поступово звужувались. Про це свідчать перипетії французької ядерної стратегії із приходом до влади Ж. Ширака, який одним із перших своїх розпоряджень наказав відновити ядерні випробування на атолі Муруроа в Тихому океані. Випробування мали значний негативний резонанс як серед тихоокеанських держав, так і серед більшості європейських союзників, внаслідок чого Франція була змушена скоротити заплановану кількість випробувань й оголосити про остаточне закриття полігону.

Повертаючись до розбудови Європи-потуги, слід зауважити, що реалізація цієї концепції в середовищі постбіполярної системи зіштовхувалась із низкою обмежень і суперечностей на трьох структурних рівнях – трансатлантичному, європейському та національному. Адміністрація Ж. Ширака намагалася розв'язати згадані суперечності в руслі тих адаптацій та інституційних моделей, що

були окреслені раніше адміністрацією Ф. Міттерана й урядом Е. Балладюра. Найперше це стосується їхнього *трансатлантичного* рівня, на якому на момент обрання Ж. Ширака вже було розпочато процес наближення до військової структури НАТО заради знаходження прийняттого балансу в межах західної спільноти та послаблення чинних обмежень у консенсуальний спосіб. Новообраний президент вирішив інтенсифікувати цей процес, оголосивши про повернення Франції до неінтегрованих військових органів НАТО, що не порушують державного суверенітету. Проте в заявах Ж. Ширака та його міністрів жодним чином не йшлося про можливість повернення Франції до інтегрованого військового командування НАТО, хоча неофіційно французькі представники давали зрозуміти, що такий результат процесу зближення з альянсом розглядається і можливий за певних умов.

Париж ставив відновлення своєї участі у військовій структурі НАТО в залежність від його політичної та стратегічної трансформації, під якою розуміли:

- адаптацію механізму ухвалення рішень із посиленням політичної складової, тобто ролі політичних органів НАТО – Північноатлантичної ради та Військового комітету – порівняно з інтегрованим командуванням;
- адаптацію командної структури з підвищенням присутності європейських офіцерів у регіональних командуваннях альянсу;
- створення окремих механізмів для проведення автономних європейських військових операцій під проводом ЗЄС.

Однак переговорний процес у зазначених питаннях просувався надто спорадично, переважно під впливом поточної політичної кон'юнктури, а позиції сторін визначалися радше бажанням зафіксувати тактичний компроміс з окремих інституційних питань, ніж прагненням досягти справжнього зближення й узгодження стратегічних перспектив. І це стосується Парижа не меншою мірою, ніж його основного контрагента у цьому процесі – Вашингтона. За висловом тодішнього міністра оборони Франції Ш. Мійона, Париж не мав ані попередньо сформованого уявлення, ані чіткого процедурного плану організаційного реформування НАТО.

Кульмінацією процесу узгодження позицій між Парижем і Вашингтоном щодо параметрів функціонування альянсу в май-

бутньому стали рішення Північноатлантичної ради в Берліні у червні 1996 р. Франції вдалося досягти певного прогресу на шляху реформування НАТО в напрямі посилення її європейської опори: було домовлено, що структуру, командування та постійний штаб організації можна використовувати для проведення автономних операцій під проводом ЗЄС з унесенням у кінцевий текст Берлінського комюніке формулювання про політичний контроль і стратегічне керування ЗЄС європейськими операціями без нагляду альянсу за ним. Водночас сторони не дійшли остаточної згоди щодо повноважень "європейського" заступника Верховного головнокомандувача сил НАТО в Європі, який теоретично мав здійснювати командування такими автономними операціями ЗЄС. А втім, згідно з офіційними заявами французьких лідерів, рішення Берлінського саміту відкрили шлях для відновлення повноцінної участі Франції в НАТО, зокрема і для входження до інтегрованого командування організації за умов його належної трансформації.

Попри очевидний прогрес на шляху до європеїзації НАТО, берлінські домовленості, по-перше, відображали лише загальну політичну налаштованість на реформування, по-друге, не створювали умов для реальної стратегічної автономії європейської опори, та по-третє, не містили жодних положень щодо змін у військовій та організаційній структурі НАТО, тому із серпня 1996 р. починається процес усунення цих прогалин, під час якого позиції Франції і США щодо ряду питань виявились несумісними. Відмова ж членів альянсу включати до першої хвилі розширення підтримуваних Францією Румунію та Словенію і незгода з концептуальними засадами цього розширення призвели до того, що новий соціалістичний уряд Л. Жоспена відмовився від фінансування витрат на цей процес, а сам прем'єр-міністр відмовився від присутності на Мадридському саміті НАТО в липні 1997 р.

Такий підсумок першої спроби Франції відновити повноцінну участь у Північноатлантичному альянсі означав, що здійснення бажаного збалансування трансатлантичного партнерства шляхом переговорів і консенсусу з його членами є не більш реалістичним, ніж у біполярний період. Зважаючи на це, адмініст-

рація Ж. Ширака була змушена обрати тактику поступової консолідації європейських держав за межами НАТО задля подолання в перспективі обмежень, накладених її структурою. Париж розраховував на розбудову Європи-потуги незалежно від бажання чи небажання США, що на певному етапі зумовило б автоматичну реконфігурацію західної спільноти. Підґрунтям для її розбудови мав стати ЄС, наділений відповідними політичними механізмами й оперативним потенціалом. Однак ця тактика була пов'язана з не менш вагомими суперечностями *європейського* рівня в реалізації концепції Європи-потуги.

Первинна суперечність, з якою стикається французький проєкт на цьому рівні, породжена складністю знаходження оптимальної інституційної платформи для розбудови Європи-потуги. Саме із цих міркувань Франція тривалий час наполягала на організаційній відокремленості Європейського політичного співробітництва від комунітарної структури Європейських співтовариств. Зростання пріоритетності євроінтеграції у французькій політиці у 1980-х рр., а також підвищення її структурного значення в європейській системі зумовлювали доцільність унесення політичного компоненту до загальних рамок інтеграційного проєкту. Проте навіть за цих умов Париж намагався уникнути поширення на політичну сферу комунітарних практик технократичної інтеграції, тому відстоював під час узгодження проєкту Маастрихтського договору диференційовану структуру трьох опор, що давала змогу розвивати інтеграцію у сфері зовнішньої політики на основі власних механізмів і процедур, із залученням комунітарних органів, але без передання їм виняткових повноважень.

Усе ж закладена у Маастрихті організаційна конструкція формувала лише загальні контури механізму політичної консолідації держав, тоді як його конкретні інститути й інструменти ще мали бути виробленими. Черговим кроком у цьому напрямі стало підписання Амстердамського договору, що надав Ж. Шираку першу нагоду для втілення власного бачення європейського об'єднання. Однак її результати виявилися для Франції доволі скромними – Парижу вдалося внести в текст договору положення про заснування посади Високого представника з питань Спі-

льної зовнішньої та безпекової політики (СЗБП) та про можливість ухвалення рішення щодо започаткування спільної оборонної політики на рівні Європейської ради без обов'язкового перегляду установчих договорів. Проте йшлося лише про здатність до автономних дій, а не про повну автономію ЄС як самостійного актора у сфері міжнародної безпеки.

Франція ж виходила з того, що ЄС, за визначенням, є автономним утворенням, зокрема і в питаннях безпеки й оборони, і, зважаючи на це, має бути наділений усіма якостями й інструментами, необхідними для повноцінного функціонування, серед іншого і гарантіями колективної оборони. Тоді як у Великій Британії автономність ЄС розглядали у більш прагматичному сенсі не як перманентну властивість, а функціональну спроможність, що може виявлятися лише за наявної потреби. У тогочасних обставинах зазначені бачення виявилися до певної межі сумісними, оскільки вироблена компромісна формула не давала явної переваги жодному з них, але глибинні концептуальні розбіжності між провідними європейськими державами нікуди не зникли, що далося взнаки у процесі реалізації досягнених домовленостей.

Франко-британський компроміс дав змогу у стислі терміни оголосити про ініціювання Європейської політики безпеки й оборони (ЄПБО) та розпочати процес її інституційного, стратегічного та функціонального облаштування. У цьому процесі перед Парижем постали три ключові проблеми:

- брак політичної волі і консенсусу між державами-членами,
- недостатня дієздатність інститутів ЄПБО та СЗБП,
- обмеженість європейської ресурсної та промислової бази для підготовки й оснащення спільних збройних формувань.

Адміністрації Ж. Ширака вдалося домогтися становлення цілісного та порівняно автономного інституційного механізму інтеграції у сфері зовнішньої політики та безпеки, але наповнити його необхідним політичним і практичним змістом виявилось надзвичайно складним завданням. Процес функціонального зближення в межах ЄПБО також був далеко не безпроблемним. Окрім іманентних складнощів у стимулюванні європейських столиць до збільшення військових витрат, три події зумовили

додаткові ускладнення у втіленні французького проєкту – налагодження оперативного зв'язку між ЄС і НАТО у вигляді пакета домовленостей "Берлін плюс", криза навколо операції в Іраку та розширення ЄС на Схід.

Пакет домовленостей "Берлін плюс" визначив умови доступу до військових об'єктів НАТО на ситуативній основі, розв'язуючи проблему дублювання їхніх військових інструментів без встановлення відносин підпорядкування між двома організаціями. Проте відкриття доступу до засобів НАТО знизило готовність держав ЄС виділяти ресурси для набуття аналогічних засобів у межах ЄПБО. Це стосується, передусім, засобів стратегічного планування, що є основним елементом оперативної автономії ЄС. Відсутність зазначених засобів у ЄС означає: його оперативна спроможність обмежується лише невеликими місіями локального масштабу, що накладає відповідні обмеження і на рівень політичних амбіцій євроінтеграційного утворення.

На тлі іракської кризи 2003 р. Франція зробила спробу форсувати розв'язання цієї проблеми на двосторонньому рівні, як свого часу в питанні створення Єврокорпусу. 29 квітня 2003 р. на саміті у Брюсселі Франція, Німеччина, Бельгія та Люксембург ухвалили декларацію, у якій проголосили створення ядра стратегічного планування для операцій ЄС на самостійній основі.

Особливої актуальності це набуло у світлі масштабного розширення ЄС на Схід та входження до лав євроінтеграційного об'єднання десяти держав Центрально-Східної Європи, для яких підтримання союзу зі Сполученими Штатами було чи не найбільшим зовнішньополітичним пріоритетом. Водночас відлуння іракської кризи для європейської політики, що втілювалося в поляризацію держав за критерієм підтримки дій США, підсилену пропагандистським розколом Європи Вашингтоном на стару і нову, й активізація діалогу у трикутнику Париж – Берлін – Москва – створили специфічний контекст, у якому розширення ЄС перетворилося на додатковий чинник обмеження французьких амбіцій зі становлення Європи як цілісного автономного актора на міжнародній арені. Парижу довелося майже з нуля формувати консенсус щодо цілей політичної та безпекової інтеграції в ЄС у процесі вироблення проєкту європейської конституції.

Наслідком цих тенденцій стало серйозне звуження можливостей для реалізації французької ідеї Європи-потуги на євроінтеграційній основі й ускладнення становища Франції в ЄС взагалі. За нових умов рівень потенційної конвергенції інтересів європейських держав істотно знизився – не тільки не можна було вести мову про вироблення спільного стратегічного бачення політики ЄС у глобальній перспективі, але й важко було уявити узгодження програмних засад спільної політики стосовно до провідних потуг світу навіть на кшталт обмеженої Стратегії ЄС щодо Росії 1999 р. Проте підтримання досягненого консенсусу та втілення його у практичні кроки навіть у функціональних питаннях вимагало колосальних дипломатичних зусиль. Потенційні втрати від односторонніх дій і порушення зафіксованого консенсусу також значно підвищились.

Євроінтеграція виявилася досить суперечливою платформою для здійснення французького проєкту. Вона не здатна генерувати відповідний для цього рівень політичної консолідації держав, однак накладає суттєві обмеження на підтримання політичної незалежності Франції на національному рівні. Інституційний механізм інтеграції в зовнішньополітичній сфері вибудований в орієнтації на уніфіковане позиціонування ЄС. Спільна позиція за його логікою є необхідністю сама по собі, незалежно від того, відповідає вона чи ні рівню амбіцій окремих держав-членів. З огляду на це Франції стало важче порівняно з біполярним періодом вдаватися до односторонніх дій, які можна розглядати як підрип спільного позиціонування в межах ЄС, навіть якщо чіткого консенсусу щодо їхнього об'єкта в об'єднанні ще не вироблено.

А втім, адміністрація Ж. Ширака не збиралася відмовлятися від можливостей удавання до односторонніх дій як від підґрунтя національної незалежності, хоча намагалася частіше аргументувати їх спільними європейськими інтересами. Це подекуди створювало парадоксальне враження – держава, що є найпалкішим прихильником консолідації європейських держав у сфері зовнішньої політики та безпеки, практикує односторонні кроки, у деяких випадках навіть не поінформувавши своїх партнерів. Спостерігачі намагалися пояснити це інструментальним, якщо не егоїстичним ставленням Парижа до євроінтеграції, але на-

справді проблема тут криється не так у французькому підході, як у характері євроінтеграції як такої. Природно, що в тих питаннях, де рівень французьких амбіцій чи рівень уже досягнутого прогресу на національному рівні був вищим за можливості, які пропонував ЄС, французька дипломатія прагнула зберегти самостійні важелі впливу. До речі, вона була не єдиною в цьому серед інших країн ЄС.

Усе ж обмеженість політичного виміру євроінтеграції не тільки ускладнила реалізацію французького зовнішньополітичного бачення, але й не дала змогу представити її як потужний політичний проєкт для внутрішньої громадськості, що продовжувала сприймати інтеграцію переважно із соціально-економічної позиції. Таке сприйняття у поєднанні з негативною внутрішньополітичною кон'юктурою призвело до провалу у Франції референдуму з проєкту Європейського конституційного договору, що уособлював основний здобуток євроінтеграційної політики Ж. Ширака. Зазначена подія сприяла певній зовнішньополітичній дезорієнтації Франції, позбавивши її президента змоги виступати з новими ініціативами на європейській арені.

Отже, президентство Ж. Ширака стало періодом оновлення доктрини голлізму та доповнення її двома новими елементами, які раніше не були чітко артикульовані в голлістському дискурсі, а саме концепцією Європи-потуги та принципом мультилатералізму. Однак практичне втілення оновленого глобального проєкту було пов'язане із численними суперечностями, що призвели до загострення іманентних дилем голлізму – між національною незалежністю і колективними механізмами та між консолідацією західної спільноти й налагодженням зв'язків з альтернативними центрами сили. Попри активний діалог з останніми, зближення концептуальних підходів до облаштування глобальної системи не відбулося, а інтеграційна логіка спільного позиціонування в деяких аспектах навіть обмежувала можливості для такого діалогу.

Зовнішньополітична стратегія Н. Саркозі

Спробу модифікувати французьку глобальну стратегію здійснив Н. Саркозі. Він прийшов до влади під гаслами розриву з

політикою попередників. У своїй промові на XVI Конференції послів (серпень 2008) він назвав п'ять розривів у зовнішній політиці Франції, які пов'язував з *новим позиціонуванням* П'ятої республіки на міжнародній арені, зокрема:

- відновлення дружніх відносин із США (закріплення місця Франції в західній сім'ї), реінтеграція до військових структур НАТО;

- політика Франції на Близькому Сході (спроба поліпшення франко-ізраїльських відносин, діалог із Сирією щодо нормалізації лівано-сирійських та ізраїле-сирійських відносин, створення Союзу для Середземномор'я);

- Європейський Союз ("повернення" до Європи, тобто активізація євроінтеграційної політики Франції та сприяння підписанню і ратифікації Лісабонського договору);

- Африка (відмова від політики "Франсафрик", реформування допомоги розвитку для Африки (пріоритет надавати приватному сектору), перегляд оборонних договорів з африканськими країнами, зменшення присутності французьких військових тощо);

- права людини (захист прав людини по всьому світу).

Однак ці розриви не варто сприймати як постголлізм або як повну трансформацію попереднього зовнішньополітичного курсу Франції.

Нове позиціонування Франції на міжнародній арені Н. Саркозі розглядає в контексті трьох головних викликів для світу XXI ст.:

- протистояння між Заходом й ісламом, що пропагують такі екстремістські групи як "Аль-Каїда";

- залучення нових потуг (Китай, Індія, Бразилія), що зростають, у новий глобальний порядок;

- великі ризики сучасності: глобальне потепління, нові пандемії, дефіцит енергетичних ресурсів тощо.

Період президентства Н. Саркозі є найбільш неоднозначним з погляду прихильності доктрині голлізму в зовнішньополітичному курсі Франції. З одного боку, магістральні елементи дискурсивного обґрунтування зовнішньої політики, притаманні голлістській традиції, незмінно фігурували в риториці шостого президента П'ятої республіки. А у структурі зовнішньополітичних

пріоритетів Н. Саркозі явно простежувалася наступність щодо його попередника Ж. Ширака, розрив із політикою якого він проголошував своїм ключовим гаслом під час виборчої кампанії. Проте, з іншого, практичні кроки, позиції, які займав Париж із нагальних питань міжнародного масштабу, та, зрештою, манера і стиль ведення зовнішньої політики вказують на серйозні зрушення в зовнішньополітичному комплексі Франції, які по праву можна назвати тихою революцією.

Зазначені зрушення є продуктом не тільки цілеспрямованих дій керівництва країни, але і впливу бурхливого міжнародного середовища, у якому йому доводилося впроваджувати власну політичну лінію. А втім, у більшості випадків саме особливості ухвалення рішень цим керівництвом та, зокрема, персональний стиль Н. Саркозі надали французькій політиці нових рис, які робили її відмінною від усталених стереотипів. З огляду на це тиху революцію варто розглядати як наповнення зовнішньої політики Франції новим практичним змістом і доповнення її новими елементами, які самі по собі не суперечать фундаментальним концептуальним засадам, сформульованим у доктрині голлізму, але сукупно змінюють їхній практичний вияв, подекуди кардинальним чином.

Попри проголошені Н. Саркозі розриви з політикою попередників, зовнішньополітична стратегія Франції за його каденції є відображенням попереднього зовнішньополітичного курсу, а в її основі лежать голлістські дискурси та французька зовнішньополітична ідентичність: імперативами зовнішньої політики Франції продовжують бути примат національної незалежності й автономія ухвалення політичних рішень, а бажаною моделлю світу – мультиполярна конфігурація. Водночас стратегія спирається і на нові дискурси, що були запроваджені за президентства Ж. Ширака – *концепції керованої глобалізації та багатосторонньої дипломатії*, що свідчить про наступність зовнішньої політики Франції. За каденції Н. Саркозі ці концепції були реактуалізовані та доповнені новими елементами відповідно до умов міжнародного середовища.

В антагоністичному мультиполярному світі відносної могутності, що формувався внаслідок великодержавної політи-

ки, головна мета зовнішньополітичної стратегії Франції за каденції Н. Саркозі полягала у сприянні становленню кооперативної мультиполярної структури світу на основі принципів багатосторонньої дипломатії, колективної відповідальності головних акторів, колегіального управління глобальними ризиками і загрозами та колективної безпеки. Однак *модель мультиполярності Саркозі* відрізняється від голлістської моделі. Метою де Голля було перетворення Європи на чолі із Францією на третій полюс мультиполярного світу на противагу біполярній структурі холодної війни, яку будували навколо двох наддержав. У мультиполярній моделі Саркозі Франція належить до *західної сім'ї*, тобто підтримує союз США та об'єднаної Європи на противагу новим потугам, що зростають. Водночас Париж прагне закріпитись у ролі одного з лідерів ЄС, що стане автономним центром впливу і сили в цій мультиполярній моделі. У зазначеному сенсі мультиполярність Саркозі наближається радше до поліцентричності. Вибір позиціонування Франції в західній сім'ї, серед іншого, обумовлений домінуванням західних держав в існуючих багатосторонніх механізмах, до яких Франція прагне залучити нові потуги, що зростають, на прийнятних для неї умовах.

Водночас, на відміну від президентства Ж. Ширака, центральною категорією французького політичного дискурсу стає *ідея керованої глобалізації*, а метою французької стратегії – нейтралізація або, принаймні, мінімізація викликів глобалізації. У зв'язку із цим Париж висуває багато пропозицій, зокрема і створити міжнародну організацію з довілля, а під час розгортання світової фінансово-економічної кризи ініціював скликання самітів Великої двадцятки, що також корелює з концепцією багатосторонньої дипломатії та необхідністю залучення нових потуг, що зростають, до міжнародних інституцій.

Концептуальні видозміни безпекової складової зовнішньополітичної стратегії Франції розпочались ще в 1990-х рр., але вони були закріплені в офіційних документах лише частково. За каденції Н. Саркозі прийняли нову Білу книгу з національної безпеки й оборони, яка вже чітко відображає трансформацію *центральної парадигми* французької стратегічної культури: загрози

асоціюють не з конкретною країною (як колись із Німеччиною або СРСР), а із феноменами транскордонного характеру, особливе місце серед яких належить тероризму. У французькому військово-політичному дискурсі разом із традиційним для нього поняттям *національної оборони* з'являється й утверджується як центральна категорія поняття *національної безпеки*, у межах якого безпеку розглянуто комплексним і глобальним явищем. Розподіл на *внутрішній* і *зовнішній* виміри безпеки замінено *континуумом безпеки*, тобто їхньою взаємозалежністю.

На практично-організаційному рівні ця концептуальна трансформація втілилась у створенні стратегії національної безпеки, що передбачає п'ять стратегічних функцій: *інформація та прогнозування, запобігання, стримування, захист й інтервенція*. Функція *інформація та прогнозування* – одна з головних інновацій та пріоритетів у безпековій сфері періоду президентства Н. Саркозі, що обумовлено двома факторами. По-перше, вона є відображенням нового широкого підходу до категорії "безпека", що охоплює прямі та непрямі транскордонні загрози, ефективність боротьби з якими значним чином залежить від точної та якісної інформації. По-друге, рівень технологічного забезпечення збирання й аналізування інформації (передусім це стосується супутників) не відповідав сучасним потребам Франції, тому значні фінансові потоки передбачалося спрямувати на необхідні технології та оснащення.

У часи холодної війни ядерна стратегія лежала в основі зовнішньої політики П'ятої республіки, гарантуючи Франції не лише безпеку, а й національну незалежність, підтримання статусу великої держави й автономність і свободу в ухваленні політичних рішень. З розпадом біполярної системи та значною трансформацією міжнародного стратегічного контексту на перший план виходить не ядерний потенціал, як відображення військової потужності держави, а її здатність до проєкції сили на відстань. У Франції відбулося концептуальне і практичне відновлення рівноваги між ядерними і звичайними силами: якщо в часи холодної війни звичайні озброєння були додатковими до ядерних й убудовувались у ядерне стримування, то в нових геостратегічних умовах звичайні озброєння набувають власної

стратегічної ролі, відображенням чого стало створення стратегії національної безпеки.

Усе ж ядерний фактор продовжує займати важливе місце в зовнішній політиці сучасної Франції. Ядерне стримування лежить в основі її глобальної стратегії на міжнародній арені, адже забезпечує не лише безпеку Франції, а й можливість проєкції сили (стратегія "контршантажу"). Попри певне скорочення французького ядерного потенціалу, його все ж підтримують на належному рівні в межах принципу *строкої достатності*. Вчасно й постійно здійснюється модернізація і технологічне вдосконалення всієї необхідної техніки (підводні човни, літаки, ракети, босзаряди).

Проте, хоча французька політична і військова еліта все ще перебуває під значним впливом ядерного мислення і дотримується консервативного підходу щодо ядерних сил, на рівні дискусій відбувається обговорення декількох тем, що в майбутньому можуть принести суттєві зміни у французьку ядерну стратегію та, відповідно, трансформувати роль ядерного фактора для зовнішньої політики Франції. Серед них необхідно назвати такі: європеїзація французького ядерного стримування, частка повітряної складової ядерних сил, модель *стримування сильним слабкого* тощо.

В умовах постбіполярного світу особливий "неінтегрований" статус Франції не відповідав її участі у військовій діяльності НАТО. Крім того, цей статус багатьма європейськими країнами сприймався як підтвердження погляду щодо просування Францією розвитку СПБО як альтернативи альянсу. З метою нівелювання цього сприйняття, пом'якшення позиції США щодо автономної європейської оборони, посилення європейської ідентичності всередині НАТО, а також збільшення можливостей Парижа на розробку й ухвалення стратегічних і тактичних рішень було розпочато процес повернення Франції до військових структур організації. Ініційована ще Ж. Шираком реінтеграція була завершена за каденції Н. Саркозі.

Для Парижа НАТО є необхідним інструментом забезпечення безпеки євроатлантичного простору, а також дієвим механізмом для проведення багатонаціональних операцій. Офіційні

цілі, що ставила собі Франція у процесі реінтеграції до військових структур альянсу, були реалізовані лише частково: французькі генерали отримали високі пости у військовому командуванні, але навряд чи можна говорити про збільшення впливу Парижа на розроблення й ухвалення рішень у ньому, що продемонструвала підготовка нової стратегічної концепції НАТО ("Активне залучення, сучасна оборона"). У тому, що стосується розвитку СПБО, розрахунок Франції на підвищення підтримки й інтересу європейських партнерів до військових механізмів ЄС внаслідок зміни свого становища в НАТО не виправдався, оскільки головні проблеми в цьому сенсі є набагато глибшими і різноплановішими.

Проте справжньою метою реінтеграції є необхідність міцного закріплення Франції в західній сім'ї та забезпечення повноправної участі Франції в операціях з урегулювання криз. У Парижі не відмовляються від стратегічної мети набуття ЄС власного військового механізму, але з огляду на сучасні умови вона (мета) виявляється довготерміною.

У французькому глобальному проєкті об'єднаної Європи відведено місце одного з полюсів рівноваги в мультиполярному світі, а також роль механізму проєкції сили. Однак у Парижі визнають, що для дійсного становлення ЄС як впливового актора міжнародних відносин необхідне набуття відповідних інструментів, зокрема і створення власного військового механізму.

Велике значення у французькій євроінтеграційній стратегії відведено кризовому регулюванню (зокрема і в межах механізму *постійної структурованої співпраці*). Проте лідерство Франції в цій сфері користується невеликою підтримкою, а її ініціативи не принесли очікуваних результатів, що пов'язано з багатьма причинами (фінансові витрати, орієнтація багатьох членів ЄС на НАТО і США, невизначеність конкретних цілей СПБО і СЗПБ тощо). У підсумку це обумовило застосування двостороннього рівня як ефективнішого. У цьому контексті варто згадати франко-британські угоди 2010 р. про військову співпрацю та розпочату цими країнами військову операцію в Лівії.

Внутрішня суперечність євроінтеграційної стратегії Франції за каденції Н. Саркозі посилилась: з одного боку, для зміцнення

ЄС на міжнародній арені необхідна подальша інтеграція, особливо у військово-політичній сфері, а, з іншого, – це може зашкодити зовнішньополітичному імперативу Франції – її незалежності, що відображається у підтриманні міжурядового підходу та диференційованої інтеграції і не сприяє посиленню ЄС.

Важливим партнером для Франції як у двосторонніх відносинах, так і на міжнародній арені є Росія, тому Париж виступив з посередницькою місією під час російсько-грузинської кризи і на другому етапі її регулювання долучив ЄС до цього процесу, продемонструвавши таким чином можливість об'єднання як механізму врегулювання міжнародних криз. Надалі Франція здійснювала сприятливу політику щодо Росії, підтримуючи з нею "спеціальні відносини".

2011 р. було підписано франко-російську угоду про продаж Росії французьких вертольотоносців "Містраль". Її було розірвано наступником Н. Саркозі Ф. Олландом 2015 р.

Україна для Франції є важливою країною, але не входить до її зовнішньополітичних пріоритетів. І хоча Париж зіграв вагому роль у поглибленні відносин між ЄС та Україною за каденції Н. Саркозі, зокрема за його ініціативи була узгоджена форма нової посиленої угоди – угоди про асоціацію на основі формули *політична асоціація та економічна інтеграція*, Приєднання України до ЄС французька сторона за каденції Н. Саркозі визначала малоімовірним, обумовлюючи таку позицію необхідністю спочатку провести інституціональні, бюджетні та політичні реформи в ЄС, адже без них вступ нашої держави (як і Туреччини) може кардинально змінити зміст європейського проєкту.

Слід також додати, що реалізація зовнішньополітичної стратегії Франції була позначена багатьма суперечностями і промахами, що у значній мірі пов'язано з особливостями формулювання та здійснення зовнішньої політики за каденції Н. Саркозі. У період його президентства відбувається надзвичайна "персоналізація" та "президенталізація" влади.

Ухвалення ключових зовнішньополітичних рішень здійснювалося вузьким колом осіб у межах апарату президента з відкритим чи прихованим ігноруванням Ке д'Орсе (Міністерство закордонних справ), роль якої звели до виконання рішень, вироб-

лених у Єлисейському палаці. Перебування на посаді міністра закордонних справ суперечливої і не надто авторитетної в дипломатичних колах фігури Б. Кушнера також сприяло поглибленню цієї проблеми і послабленню впливу міністерства закордонних справ. Це призвело до низки публічних демаршів з боку представників дипломатичного істеблішменту країни, занепокоєних деградацією її зовнішньополітичної спроможності. І хоча повернення на цю посаду авторитетного голліста А. Жюппе в останній рік президентства Н. Саркозі дещо пом'якшило ситуацію, усе ж відновити традиційну вагу міністерства в повній мірі йому так і не вдалося. Це стало ще одним чинником зниження цілісності та послідовності зовнішньої політики Франції.

Відмова від категоричності та готовність до компромісів дали змогу нормалізувати атмосферу у відносинах із ключовими партнерами Франції, але не уможливили остаточного розв'язання політичних суперечностей, що походять від структурних особливостей становища держави в постбіполярній системі, а тому не можуть бути подолані лише шляхом односторонніх кроків Парижа. Н. Саркозі прийшов до влади на тому етапі, коли дезорієнтована та в певному сенсі деморалізована французька дипломатія потребувала нового імпульсу для входження у світові та європейські процеси у своїй традиційній ініціативній ролі. У якомусь сенсі йому довелося реанімувати зовнішньополітичний курс Франції, причому на глобальному, трансатлантичному та європейському рівнях одночасно. Для цього найперше потрібно було позбутись обструкціоністського іміджу та подолати атмосферу відчуження із партнерами, позиція яких перешкоджала втіленню французьких амбіцій, – США, країнами Центрально-Східної Європи та Європейською комісією. Окрім цього, необхідно було сформулювати адаптований проєкт просування європейської інтеграції для виходу із глухого кута, породженого відхиленням Європейської Конституції.

Водночас Н. Саркозі, маючи особисту прихильність до трансатлантичного партнерства та розуміючи структурні вади європейського будівництва, висував на перший план ідею відновлення позицій Франції у західній родині, презентуючи її як першу і неодмінну умову зміцнення національної незалежності дер-

жави, а також утілення в життя її політичного проекту кооперативної мультиполярності та Європи як центру мультиполярного світу. З огляду на це однією з перших його зовнішньополітичних ініціатив стало оголошення про відновлення повноцінної участі в Північноатлантичному альянсі.

Зазначена ініціатива не стала несподіванкою, тим паче, що для фіналізації процесу повернення до військової організації НАТО Франції залишалося лише виконати формальні процедури, адже, незважаючи на публічне призупинення цього процесу 1997 р. адміністрація Ж. Ширака в наступні роки здійснювала послідовні, хоча й не надто публічні кроки в напрямі входження до оперативних структур альянсу в процесі розбудови Сил реагування НАТО та здійснення військових операцій. Декілька десятків французьких офіцерів уже були задіяні у штабах інтегрованого командування для планування та виконання завдань кризового реагування.

Проте, незважаючи на подібність риторики, зближення Франції з НАТО з приходом Н. Саркозі докорінно відрізнялося від аналогічної спроби Ж. Ширака десятирічної давнини. Якщо попередня адміністрація розглядала цей процес радше в інструментальному сенсі, як шлях до уможливлення реалізації власного бачення європейської безпекової автономності, то для Н. Саркозі він мав, насамперед, власну цінність, навіть якщо джерелами його легітимації були ті самі дискурси про національну незалежність і зміцнення європейської безпеки. На думку цього представника неоголлїстських сил, за нових системних умов підґрунтям міжнародного рангу Франції має стати її належне і визнане місце в західній спільноті. І в цьому полягає принциповий відхід від класичних постулатів голлістської доктрини. Звісно, відхід не був представлений як розрив із голлізмом, навпаки, він був "умонтованим" у традиційну модель позиціонування Франції як лінія, що логічно випливає із класичних голлістських постулатів. Як свого часу Ж. Ширак доповнив їх концепцією Європи-потуги, так і Н. Саркозі додав до них ідею статусного утвердження у трансатлантичному партнерстві. Проте якщо Ж. Ширак змістив баланс у дилемі між національною незалежністю і колективними механізмами, то Н. Саркозі порушив його

в дилемі між консолідацією західної спільноти та зміцненням зв'язків з альтернативними центрами сили. Хоч він активно підтримував такі зв'язки, але їхнє політичне значення для французької стратегії знизилося.

Компенсацією такого зрушення до певної міри стала інтенсифікація односторонніх кроків у дусі національної незалежності. Первинні зовнішньополітичні ініціативи, з якими Н. Саркозі прийшов до влади, мали явний односторонній характер, що зумовлювало їх не надто позитивне сприйняття з боку міжнародних партнерів і часто позначалося на практичних результатах. Однак таке поєднання національної незалежності з посиленням атлантичної солідарності не можна назвати оптимальним хоча б тому, що національна незалежність у політиці Н. Саркозі постала як перелік епізодичних односторонніх кроків і заяв, а не цілісна стратегія зі скорочення структурних обмежень, заснована на цілісному глобальному проєкті.

Цього разу реінтеграція Франції до НАТО була організована в дипломатичному сенсі ретельніше. Париж отримав право делегувати своїх представників на вищі командні пости у структурі альянсу, що дало змогу без явних збоїв довести процес до логічного завершення й оголосити про відновлення повноцінного членства Франції в НАТО на саміті у Страсбурзі і Кельні у квітні 2009 р. Водночас, згідно з Білою книгою з питань оборони 2008 р., Франція зберігала автономність своїх ядерних сил, свободу політичної оцінки ситуації та свободу в ухваленні рішень щодо залучення французьких збройних сил.

Однак політичні інвестиції, вкладені адміністрацією Н. Саркозі в цей процес, принесли суперечливі дивіденди. Франція справді зменшила негативне сприйняття своєї поведінки у Вашингтоні, посиливши солідарність із ним у питаннях визначення статусу Косова, розгортання системи протиракетної оборони, ядерної програми Ірану та, зрештою, операції в Афганістані. Усе ж, попри масштаб цих кроків, Париж так і не став привілейованим партнером США в Європі, а спектр його власних важелів впливу на світові процеси не зазнав кардинального розширення. До того ж у франко-американських відносинах продовжували виявлятися супереч-

ності щодо ключових аспектів облаштування глобальної системи та європейського континентального простору, нівелювати які частковими поступками не було можливим.

Н. Саркозі намагався надати новий поштовх і розбудові ЄПБО, що було заявлено як один із пріоритетів французького головування в Європейській раді у другій половині 2008 р. У його межах були поставлені завдання оновити доктринальні засади ЄПБО шляхом вироблення нової редакції Європейської стратегії безпеки 2003 р., посилити потенціал ЄС у сфері кризового регулювання, сприяти зміцненню військово-промислової кооперації та просувати партнерство з іншими безпековими інститутами світу, зокрема НАТО й ООН. Париж знову намагався активізувати безпекову інтеграцію в тих переважно функціональних межах, що вважалися прийнятними для євроінтеграційної спільноти загалом, і доклав до цього колосальні дипломатичні зусилля. Не можна не визнати, що зазначені зусилля принесли вагомий результат насамперед у вимірі оперативного потенціалу, однак у стратегічному і доктринальному сенсі прогрес виявився обмеженим.

Загалом за президентства Н. Саркозі дедалі яскравіше виявлялися іманентні суперечності європейської політики Франції. З одного боку, Париж гучно заявляв про необхідність посилення політичної консолідації європейських держав і зміцнення всієї євроінтеграційної конструкції та висунув у цьому руслі низку амбітних ініціатив. Проте з іншого, Н. Саркозі не тільки не ухилявся від рішучих односторонніх дій, особливо у кризових ситуаціях, чим подекуди викликав непорозуміння з партнерами по ЄС, але й систематично відкидав усе те, що могло обмежувати французьку політику. Збереження консенсусу в межах ЄС він вважав не настільки імперативним, щоб утримуватися від кроків, що могли принести бажаний результат.

Світова фінансова криза стала поворотним пунктом у реалізації французького глобального проєкту в тому вигляді, як він був сформульований за президентства Ж. Ширака і відображений у зовнішньополітичному дискурсі Н. Саркозі в перші роки його правління. З одного боку, криза продемонструвала нагальну необхідність у зміцненні нормативних і мультилатеральних

основ регулювання глобальних процесів, чим фактично підтвердила релевантність багаторічних закликів Франції. На цій хвилі Париж виступив із низкою ініціатив, спрямованих на активізацію діалогу з питань глобального управління та посилення державного нагляду за фінансовим сектором. Н. Саркозі особисто доклав зусиль для становлення переговорного формату Великої двадцятки та вироблення її порядку денного.

Однак, з іншого, активізація глобального діалогу відбулася дещо запізно, на етапі, коли провідні альтернативні центри сили акумулювали значний потенціал і не були налаштовані на координацію своєї політики із західним світом. Переговори в межах Великої двадцятки тільки зробили очевиднішим те, наскільки далекими є світові потуги від формування по-справжньому спільного бачення управління глобальними процесами та від практичної матеріалізації принципу мультилатералізму.

Криза зробила мультиполярний світ реальністю, але зовсім не в тому варіанті, як цього прагнула Франція. Мультиполярність без мультилатеральних засад і процедур відкривала новий виток системного балансування, а мультиполярність без Європи, як одного із центрів сили, означала неможливість покладання Франції на агреговану європейську потужність для утвердження свого міжнародного рангу. Водночас французьке лідерство в межах об'єднаної Європи так само зазнавало серйозних викликів зі зміщенням балансу у франко-німецькому тандемі і налагодженням політичної координації між Берліном і Варшавою.

Ці й інші фактори зумовили ускладнення міжнародного становища Франції – їй доводилося поступатися міжнародним партнерам заради збереження наявних у неї важелів впливу, тоді як посилення власних позицій за рахунок колективних механізмів європейського та трансатлантичного рівнів ставало дедалі менш реалістичним. Та, найголовніше, зазначені тенденції істотно обмежують шанси на реалізацію європейського проєкту Франції, без якого ані нормалізація її становища в західній спільноті, ані адаптація на глобальному рівні не принесуть бажаного ефекту.

Висновки

Підсумовуючи огляд еволюції доктрини голлізму в зовнішній політиці Франції в постбіполярний період, слід підкреслити, що голлізм виявився досить стійкою світоглядною основою французького зовнішньополітичного мислення, яку жоден з очільників П'ятої республіки не наважився відкрито піддати сумніву. Звісно, практичні пріоритети й інструменти реалізації голлістського бачення зазнають трансформації під впливом чинників зовнішнього середовища, але його ключові елементи – незалежність і велич – продовжують визначати міжнародне позиціонування французької держави.

Таку сталість доктрини голлізму оцінюють по-різному. Подекуди її репрезентують як анахронізм, позбавлену сенсу одержимість власним престижем чи своєрідну пастку для французької еліти, що не дає змогу адаптуватися до сучасних реалій. Однак критичні оцінки не враховують ту обставину, що саме завдяки доктрині голлізму Франція зберегла свою ментальну незалежність, тобто здатність самостійно оцінювати міжнародний контекст і пропонувати рішення з огляду на власне оригінальне бачення, не йдучи у фарватері інших центрів сили. Нині небагато держав у світі зберігають таку здатність, що, беззаперечно, уособлює основну політичну перевагу Франції у міжнародних відносинах. Однак її потрібно ще належно реалізувати, сформулювавши оновлений глобальний проект, здатний здобути підтримку міжнародного співтовариства та протистояти тенденціям до поляризації світової системи.

Контрольні запитання

З'ясуйте, які наслідки мав розпад біполярної системи міжнародних відносин для доктринальних основ зовнішньої політики Франції.

Розкрийте основні принципи доктрини голлізму та концепції національної величі.

Назвіть головні риси зовнішньополітичної доктрини Ж. Ширака.

Проаналізуйте особливості зовнішньополітичної стратегії Н. Саркозі.

Література

Манжолла В. А. Ядерная политика Франции /60–80-ые годы/ : дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.03 / В. А. Манжолла. – Киев : Ун-т им. Т. Шевченко, Укр. ин-т междунар. отношений, 1993. – 366 с.

Манжола В. А. Внешняя политика Франции: изменилась ли политика голлизма? / В. А. Манжола, А. И. Шаповалова // Современная Европа. – 2014. – № 4. – С. 84–97.

Французька модель державності: політичний, економічний, соціальний і правовий аспекти : монограф. / відп. ред.: Н. О. Татаренко, С. С. Троян, О. І. Шаповалова. – К. : Дипломатична академія України при МЗС України, 2015. – 492 с.

Шаповалова О. І. Європейська політика Франції за президентства Жака Ширака : автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04 / О. І. Шаповалова ; Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, І-т міжнар. відносин. – К., 2009. – 20 с.

Мудрицька К. О. Зовнішньополітична стратегія Франції за президентства Н. Саркозі : автореф. ... канд. політ. наук : 23.00.04 / К. О. Мудрицька ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка, І-т міжнар. відносин. – К. : Відділ операт. поліграф. Центру міжнар. освіти, 2016. – 20 с.

Малиновська Н. В. Зовнішньополітична стратегія Франції в багатопольному світі на зламі ХХ–ХХІ століття [Електронний ресурс] / Н. В. Малиновська // Вісник НТУУ "КПІ". Політологія. Соціологія. Право. – 2014. – Вип. 2 (22). – С. 144–148. – Режим доступу : <http://socio-journal.kpi.kiev.ua/archive/2014/2/22.pdf>.

Франция. В поисках новых путей / отв. ред. Ю. И. Рубинский. – М. : Изд-во "Весь Мир", 2007. – 624 с.

Jenkins B. Introduction / B. Jenkins, T. Chafer // France: From the Cold War to the New World Order / T. Chafer, B. Jenkins (eds.). – L. : Macmillan Press, 1996. – P. 1–14.4.

Brenner M. Reconcilable Differences: US – French Relations in the New Era / M. Brenner, G. Parmentier. – Washington : Brookings Institution Press, 2002. – 154 p.

Drake H. France, Europe and the Limits of Exceptionalism / H. Drake // The End of the French Exception? Decline and Revival of the 'French Model' / T. Chafer, E. Godin (eds.). – Basingstoke : Palgrave Macmillan, 2010. – P. 187–202.

Hayward J. Fragmented France : two centuries of disputed identity / J. Hayward. – Oxford : Oxford University Press, 2007. – 381 p.

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ СТРАТЕГІЇ Тема 7. І ДОКТРИНИ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ

Феномен російського стратегічного мислення у формуванні зовнішньополітичних доктрин і стратегій РФ

Зовнішньополітичні доктрини і стратегії, як відомо, базуються на певних світоглядних і методологічних підвалинах, які прийнято позначати стратегічною культурою. Зважаючи на те, що стратегічна культура впливає на процес ухвалення стратегічних рішень, її квінтесенцією є стратегічне мислення. За визначенням російської дослідниці І. Жинкіної, воно є колективним процесом пізнання історичного досвіду, співвіднесення інтересів і цілей країни з можливостями її внутрішнього розвитку та їхнього використання у справі перетворення зовнішньополітичного оточення. Отже, стратегічне мислення будується на певному історичному досвіді перетворення зовнішньополітичного оточення відповідно до власних національних інтересів.

Роль стратегічного мислення у формуванні зовнішньополітичних стратегій і доктрин полягає в конструюванні такого майбутнього зовнішньополітичного середовища. Оскільки національні інтереси й історичний досвід в такому конструюванні у кожній країні різні, то стратегія мислення має яскраво виражені національні особливості або національний стиль стратегічного мислення. Такі особливості формуються під впливом багатьох чинників, вирішальну роль серед яких відіграють: геоморфологія, етногенез, міфологія та той же історичний досвід і його цивілізаційний вимір. Безумовно, що ці чинники відіграли таку ж вирішальну роль і при формуванні російського стратегічного мислення.

Геоморфологія, тобто масиви континентальних плит, гірські ланцюги, острови, рельєфні поверхні як системоутворювальні елементи всього довкілля, а також кліматичні особливості, характер розміщення водної поверхні тощо. У цьому сенсі територія Російської Федерації виявляється глибоко розділеною ма-

сивом Уральського гірського хребта, що поділяє цей великий континентальний блок на дві частини – європейську й азійську Євразію. До основного євразійського масиву приєднуються структури Сибірської платформи, що значно збігаються з територією Якутії та Красноярського краю, а також зони від Алтаю і Байкалу до Тихого океану. Ці простори вже не є євразійськими у прямому сенсі цього слова. Вони являють собою сукупність додаткових ніш геополітичного освоєння. Населення, що мешкає на цих двох частинах Євразії, утворює два відносно самостійних ядра оболонки. Ядро, яке формують російськомовні області Уралу і Західного Сибіру, що лише формально відіграють роль другої Великоросії. Цей простір не є для руського етносу його природним середовищем. Значною мірою ця частина росіян уже втратила свої етнокультурні зв'язки зі своїм східнослов'янським походженням і вважає себе нащадками експансії Росії.

Етногенез росіян є процесом етнічного формування російського народу. Щодо цього існує кілька теорій походження росіян. Перша – теорія про суттю слов'янське походження росіян – вважає їх народом слов'янським, без значних домішок інших етнічних компонентів. Згідно з теорією ослов'янення фінів російський народ в історичному розвитку утворився значною мірою шляхом асиміляції й ослов'янення угро-фінських племен. На думку французького історика К. Валішевського, наприклад, Московське князівство у XVI ст. на 90 % мало неруське населення. Решта – колонізатори з руських земель. Основою населення скрізь було фінське плем'я.

Теорія слов'яно-тюрсько-фінського походження росіян, навпаки, доводить, що новий етнос росіян виник на основі злиття слов'ян, татар і фіно-угорських народів упродовж 1200–1380 рр. Протягом цього періоду татаро-монголи часто одружувалися з росіянками, а татарки виходили заміж за росіян. Так на основі кровозмішення відбувався етногенез російського народу. На цій підставі дослідники в галузі антропології доводять, що росіяни мають антропологічний тип, відмінний від українського й інших слов'янських народів.

Популярною є також теорія про те, що росіяни взагалі не мають своєї етнічної основи. Розселяючись на величезні території,

вони розчинились у різних племенах і тому не утворюють якийсь один антропологічний тип. Усе ж дотепер домінують в поясненні етногенезу росіян залишається ідея *єдиної руської нації*. Головною політичною мотивацією для обґрунтування такої ідеї є підпорядкування її державотворчому процесу. І це не випадково, адже головною з ознак нації є спільність політичного життя соціуму. У такому разі націєтворчий процес підпорядковується державотворчому процесу. Ідея єдиної руської нації покликана скріплювати єдність російської держави. Власне, цю обслуговувальну роль нації завжди мали на увазі ідеологи російської державності.

Якщо російська держава має бути єдиною, то на її території повинна проживати одна гомогенна нація. Проте імперська модель російської держави унеможливила досягнення такої гомогенності, незважаючи на тотальну асиміляцію завойованих народів. З огляду на це під зазначені потреби російської імперії підлаштовували різні концепції. Серед них виділяють, щонайменше, три концепції, проте всі вони походять від відправної теорії про єдину руську чи російську народність, з якої вийшла єдина російська нація. Зазначена інтерпретація покликана довести належність росіян до слов'ян.

З розпадом Російської імперії після Першої світової війни і трансформацією її в Радянський Союз ідея єдиної нації була трансформована В. Ключевським у триєдину націю великоросів, українців і білорусів. Сучасна концепція, до якої схиляється В. Путін, набуває офіційної історичної парадигми в Росії. Вона намагається довести, що в IX ст. Київ завоювали новгородці і зробили це місто столицею великоруської держави, що і сформувала єдину великоросійську націю. Інші розглядають російську націю як суперетнос, що складається з кількох субетносів, до яких, зокрема, належать і малороси. Зазначені концепції підпорядковані сучасному процесу відновлення Росії як імперії. Звісно, у них немає місця українцям як нації, оскільки існування української держави згідно з російською політичною доктриною недопустиме. У кращому випадку українцям відводять місце субетносу у складі російської нації. Російські автори зазвичай уживали *русский* та *великорусский* як синоніми і застосовували

перше означення до руських земель у домодерну епоху і через це свідомо чи несвідомо сплутували значення цих термінів. Внаслідок цього виникло замкнене коло: недорозвиненість етнічної термінології в російській історичній літературі, що не мала окремого терміна для позначення домодерного населення України та Білорусі і називала ці землі та народи *руськими*.

Заслуговує на увагу також концепція походження російської нації М. Трубецького, який підлаштовував національну концепцію під поліетнічний склад російської імперії. У його інтерпретації росіяни по крові, за вірою, характером і культурою є не тільки слов'янами, а й туранцями, оскільки Росія фактично вже об'єднала під покровом своєї державності значну частину туранського Сходу. Політичну мотивацію такої інтерпретації концепції М. Трубецького пояснюють автори книги "Україна – Росія: концептуальні основи гуманітарних відносин". Теза про братів-туранців, – як зазначають вони – на противагу братам-слов'янам – виявилася потрібною теоретикою для обґрунтування:

- азійської ідентифікації Росії, що давала можливість зміцнити ідеологію протистояння з Європою як геополітичним і культурним феноменом;
- утопічного проекту економічної і культурної автаркії, тобто можливості замкнути господарських циклів без контрактів із європейськими державами;
- єдиного імперського "гуртожитку" з народами Середньої Азії – за тією самою логікою, яку використовували прихильники єдиного державного союзу великоруського – малоросійського – білоруського народів.

Вказівка на етнічну спільність із туранцями, на загальні традиції східної державності (Росія, за версією євразійства, була історичною спадкоємицею імперії Чингізхана) найкраще відповідала імперській стратегічній настанові про єдину російсько-туранську азійську державність, що протиставляє себе європейській ойкумені.

Зазначені концепти активно експлуатували в усі часи модернізації російської держави. Не є винятком і сьогодні, коли походження трьох гілок руської нації дало підстави для російської воєнної експансії на своїх слов'янських сусідів, колишню

Київську і Литовську Русь. Історичний досвід російського державотворення спричинив найбільший вплив на формування російського стратегічного мислення. Історія й етногенез росіян також довели, що російський етнос виявився не самодостатнім для побудови держави-нації, що тяжіє переважно до закритості і зануреності у своє власне суспільство. Побудова держави цим етносом стала можливою за спирання на інші народи й етноси, переплавлення їх у російськомовних імперців.

Великороси за історію свого розвитку навчилися чудово імплантувати у свідомість інших народностей і націй ген "імперськості" і, таким чином, отримувати численний матеріал для побудови своєї імперії. У цьому контексті О. Дугін зазначає, що Росія майже первісно була потенційно імперською державою. Починаючи з об'єднання слов'янських й угро-фінських племен під Рюріком і до гігантських масштабів СРСР та територій під його впливом, російський народ неухильно рухався шляхом політичної і просторової інтеграції, будівництва імперії цивілізаційної експансії.

Ця головна риса росіян свідчить про *імперський характер* російського стратегічного мислення, його основну ознаку. Він обумовлений тривалою еволюцією російської державності, що формувалася на підвалинах східної деспотії, татаро-монгольської політичної культури, основною потребою якої було розширення, захоплення велетенського географічного простору і підкорення сусідніх народів. Експансія є незмінною іманентною родовою ознакою російської державності. Політичній експансії підпорядкована російська економіка, що в таких політичних умовах може розвиватися тільки в експансивний спосіб шляхом експлуатації все нових і нових природних та людських ресурсів.

У зазначених політичних й економічних умовах сформувалась і відповідна духовна сфера життя російського суспільства. Суспільна свідомість росіян просякнута рисами *імперськості*. Так звані духовні скрепи є сумішшю духовно-релігійних настанов, спрямованих на формування імперської політичної свідомості як на ідеологічному рівні, так і на рівні політичної психології і буденних стереотипів мислення та поведінки. Усвідомлення національного інтересу російським народом відбувається

через призму суб'єктивних потреб, описаних Т. Гоббсом. Головною з потреб є суперництво у прагненні до гегемонії. Зважаючи на такий спосіб існування російської державності, пріоритетними життєво важливими інтересами завжди тут вважали геополітичні інтереси. Домінування геополітичних інтересів над економічними є сутнісною характерною рисою зовнішньої політики Росії.

Отже, російське стратегічне мислення є мисленням глобальним у тому сенсі, що воно сприймає зовнішнє політичне середовище як глобальний простір. Це мислення глобальних масштабів, що виходить далеко за межі власної території і стосується світових процесів. Цивілізаційний вимір російського стратегічного мислення обумовлює наявність у його структурі певних цінностей, головним з яких є розуміння простору, у якому сам простір сприймають як цінність.

Категорія простору – центральний елемент російського стратегічного мислення. Усі інші сегменти, наративи, міфи та ідеї є похідними від центрального елементу. Цінністю в цьому просторі є не так природні, людські чи інші ресурси, як володіння простором, поширення власної влади на нього, його трансформація під власні інтереси. Таке суто геополітичне сприйняття простору в російському стратегічному мисленні позначають наративом *земля*, а претензію на цей простір як *руська земля*. У російському стратегічному мисленні термін *руська земля* розуміють у двох сенсах: вузькому і широкому. У вузькому сенсі – це території так званої історичної Русі, що належали Київській Русі, або внутрішньої Русі. У широкому сенсі *руська земля* охоплювала найвіддаленіші регіони, на які коли-небудь поширювалася російська влада, та територію зовнішньої Русі й інтерпретується як політична категорія. За такої інтерпретації термін *руська земля* означає *російську державу*. Зазначену тотожність розглядають як достатню основу для встановлення російської влади на всьому просторі, який росіяни вважають *руською землею*.

Згідно з такою логікою виходить, що без цілісності *руської землі* немає цілісності російської держави, а без єдності немає єдиного *руського народу*, що підриває сам сенс існування російської держави. **Зазначена інтерпретація підриває сам сенс існування Росії без України.** Адже ця інтерпретація доводить

недосуб'єктивність російської держави, як актора міжнародних відносин, і недосуб'єктивність російського народу, як творця історії без України. Невипадково в російській політичній свідомості присутнє заперечення самого слова *Україна*. Його підмінюють поняттям *території за назвою Малоросія чи Новоросія*, або за висловом В. Путіна – *проект Україна*, тобто віртуальний витвір Заходу, спрямований проти Росії.

Отже, поняття *руська земля*, у дискурсі творення російської державності, у російському стратегічному мисленні набуло необхідного ідеологічного значення для обґрунтування *експансіонізму та імперського характеру* російської держави як основних рис її ідентичності. Поширення російської державності на певний простір, тобто експансія, у російському стратегічному мисленні сприймається як збирання руських земель. Показово, що саме внаслідок експансії Московія з Великого князівства перетворилася в царство, а потім стала імперією.

Спадкоємність російської стратегічної культури та російського стратегічного мислення, попри карколомні стратегічні зміни протягом усієї російської історії, вражає. Її було закладено за часів татарської навали. Вплив спадкоємності на формування російського стратегічного мислення був настільки великим, що його, радше, варто вважати продуктом монгольського історичного досвіду, ніж спадщиною географічно віддаленого київського минулого. Російське стратегічне мислення ввібрало в себе стереотипи, наративи і риси мислення азійського імперського типу. Ба більше, російська еліта та її піддані глибоко ввібрали в себе цю монгольську стратегічну культуру та стратегічне мислення.

На азійську природу російського стратегічного мислення вказує і зміст його основних елементів, що є сукупністю певних стереотипів сприйняття існуючої реальності та конструювання майбутнього. Оскільки стратегічне мислення як процес – множина певних ідей стосовно оточуючого зовнішньополітичного середовища та інтересів і цілей, пов'язаних з його конструюванням, то можна стверджувати про модель російського стратегічного мислення, як певний конструкт.

Отже, для з'ясування змісту цих ідей необхідно застосувати конструктивістський підхід, згідно з яким міжнародні відносини

є соціальним процесом, що складається із взаємодії акторів, які творять соціальну реальність. У широкому сенсі конструктивізм апелює до духовної сфери, яка є організуючим началом, що структурує і формує реальність. Зазначений процес заснований на ідеях акторів про свою власну роль і роль інших. Ідеї, які поділяють більшість акторів, вважають універсальними. Завдяки своїй універсальності ідеї утворюють культуру. Культура структурує ролі акторів, формуючи структуру ролей.

Положення конструктивістського підходу розкривають механізм конструювання ідей у російському стратегічному мисленні щодо російської держави й російського соціуму та їхньої взаємодії, з одного боку, а з іншого – рольових функцій Росії у процесі взаємодії з міжнародним середовищем. Головна мета такого конструкту полягала в конструюванні на базі монгольського етнокультурного середовища з його азійською політичною культурою та традиціями монгольської державності, російської держави і російської нації, як євразійського проекту, який би поєднував претензії на правонаступництво у світовому домінуванні та спроможність протистояти Заходу, як конкуренту в боротьбі за таке домінування. Відповідно, зазначена ідеологічна конструкція є сукупністю універсальних ідей, і в категоріях конструктивізму позначається терміном *російська культура*, або *російська стратегічна культура*, яку в різні часи втілювали в різних євразійських доктринах і концепціях. Останньою їхньою версією стала доктрина руського світу. Квінтесенцією такої стратегічної культури є російське стратегічне мислення, що містить уявлення російської держави і російського народу про самих себе.

Отже, концепт російського стратегічного мислення формують такі універсальні для російської самовідомості, а відповідно і для російського стратегічного мислення ідеї, як:

- ідея Третього Риму для обґрунтування імперського правонаступництва Московії після падіння Римської та Візантійської імперій на європейському геополітичному просторі та претензії на світове панування за прикладом Римської імперії;

- ідея Святої Русі для обґрунтування ролі Росії як нащадка християнства, захисниці християнського православ'я та ядра світової християнської цивілізації;

- ідея спадкоємності та правонаступництва Київської Русі для обґрунтування європейської спрямованості російського етногенезу і зв'язку з Константинополем, Римом і Єрусалимом.

Ідея спадкоємності Київської Русі в російській стратегічній культурі відіграє особливу роль з огляду на те, що, окрім обґрунтування правомірності претензій на правління світом через зв'язки з Римом, вона виявилася цілком придатною для конструювання ідеї збирання руських земель як проєкції експансії в Європу і як завоювання власного цивілізаційного простору, побудованого на антитезі: "*Росія як анти-Захід*".

У російському стратегічному мисленні конструкт "анти-Захід" є головним ідентифікатором геополітичних і ментальних координат російської імперської ідентичності й ідентичності російської держави. Початком формування в російській самосвідомості образу ворога в особі Заходу став спротив Литви, Польщі, Данії і Швеції російській експансії Івана Грозного в європейському напрямку, внаслідок війни з якими Московія втратила Полоцьк і Нарву. Нова спроба завоювання земель Литовської Русі, яку Москва вважала своєю одвічно руською землею, також не принесла успіху. З огляду на це поляків, литовців та русинів у Московії називали руськими зрадниками. Перші поразки, що московіти отримали від західного світу, викликали в них стійкі почуття люті, безпорадності, страху та зверхності, з якою вони сприймали своїх реальних й уявних західних ворогів. *Відтоді росіяни і прагнуть до Заходу, і задрять західному стилю життя, і водночас ненавидять його. Це можна пояснити тим, що поряд із прагненням до гегемонії в російській суспільній свідомості живе відчуття страху й ненависті до сильнішого суперника.* Найімовірніше, воно є підсвідомим розумінням власної неповноцінності та меншовартості перед більшою непереборною силою, що, зі свого боку, викликає потребу в застосуванні насилля.

Індულгенцію на таке насилля дає образ ворога, що постійно підживлює російська пропаганда в суспільній свідомості росіян.

Існування цього феномена в політичній свідомості російського суспільства дозволяє російській владі тримати його у стані постійної мобілізації. Наявність феномена пояснює, чому агресивна зовнішня політика Росії має таку високу підтримку серед переважної більшості населення Росії. Присутність образу ворога в суспільній свідомості росіян знімає з них відповідальність за таку політику і виправдовує російську владу за всі негаразди і проблеми, з якими пересічні росіяни повсякчас зіштовхуються у своїй країні. Адже перед загрозою зовнішнього ворога можна і зачекати з усуненням цих негараздів. Для росіян зручно перекладати причини своїх проблем на підступи ворогів, що постійно прагнуть знищити Росію.

Універсальність ідеї "Росія як анти-Захід" та ідеї збирання руських земель полягає не лише в тому, що вони стали важливими компонентами російського стратегічного мислення, а й у тому, що вони самі є вагомим підмурком, певною ланкою для умонтування в структуру російського соціально-політичного конструкту такого ланцюга ідей: спільності простору та Росії як обложеної фортеці. Концепт спільності простору є важливою домінантою світосприйняття росіян, що формує їхню національну ідентичність і національний характер, які виявляються в такій рисі як широта російської душі. З огляду на це психологічно і ментально росіяни не сприймають кордонів. Вони розглядають їх як перешкоду і загрозу їхній життєдіяльності, що обмежує їхній суспільний розвиток, під яким розуміють експансію. Експансія, як відомо, є способом екстенсивного розвитку, основним принципом життєдіяльності російського соціуму. Зазначений принцип передбачає освоєння і захоплення нових територій, якщо попередні вже вичерпали природні ресурси.

Отже, *агресивну російську воєнну експансію в російському стратегічному мисленні інтерпретують як оборону не так своєї власної території, а захопленого простору (територія своїх сусідів), який розглядають як плацдарм для подальшого наступу і захоплення нових територій і геополітичних просторів.* У такий специфічний спосіб трактування оборони Росія захопила 1/6 суходолу планети або переважну частину Євразії.

Продуктом російського стратегічного мислення стали геополітичні концепції *євразійства* та *неоєвразійства*, що формують світоглядну основу російських зовнішньополітичних доктрин.

Євразійство і неоєвразійство як світоглядна основа російських зовнішньополітичних доктрин

Квінтесенцією російського стратегічного мислення стала концепція євразійства та її модернізований варіант для сучасного періоду – неоєвразійства. **Євразійство** – *філософська і політологічна концепція, основним змістом якої є ідея унікальності та життєздатності синтезу Заходу і Сходу на теренах Російської держави.*

Ідею об'єднання Росією досягнень двох цивілізацій Сходу і Заходу висловив ще в першій половині XIX ст. П. Чаадаєв. Проте, як зазначають деякі дослідники, його думка так і залишилась поза часом і поза межами двох цивілізацій. Як концепція, *євразійство* є системою ідей і наративів, що формує зміст російського стратегічного мислення і є серцевинною російської стратегічної культури та російського національного світогляду.

Водночас євразійство прийнято вважати політичною доктриною, оскільки в певні часи панівний клас Росії її сприймав як офіційну ідеологію для втілення її основних ідей і принципів у життя. За такої умови євразійство розглядали не тільки як політичну ідеологію, а і як російський філософсько-культурний політичний рух, що виступає за відмову від європейської інтеграції Росії на користь інтеграції із центрально-азійськими країнами, спадкоємцями татарської імперії Чингізхана. У новому постмодерному вигляді євразійство стало політичною ідеологією та світоглядною і методологічною основою російських зовнішньополітичних доктрин за путінського режиму в період першого і другого десятиліття XXI ст.

Якими обставинами була викликана потреба в євразійстві для Росії в сучасну епоху? Зазначена потреба обумовлюється періодом криз і невизначеності російської державності, що супроводжуються утворенням світоглядного й ідейного вакууму. Таки-

ми періодами ренесансу євразійства були перша половина 90-х рр. ХХ ст., коли Росія не могла визначитися, до якого типу державності вона має повернутись після розпаду СРСР, оскільки статус РФ як колишньої радянської республіки росіян ніяк не влаштовував. Другий період кризи російської державності збігся із процесом глобалізації, коли Росія змушена була переглядати своє місце у глобалізованому світі у 2000-ні рр. Глобалізація потребувала модернізації російської державності. У такій ситуації ідеологія євразійства своєю настановою мислити просторово була покликана розв'язати проблему внутрішньої усталеності Росії, що постала як дилема: чи допустити до власного соціального простору дозвану міру модернізованих імпульсів, що надходили з боку Заходу, чи цілковито їх блокувати.

Усі ці кризи припали на час формування двох перших зовнішньополітичних доктрин В. Путіна. Третій період цієї духовно-ідеологічної кризи в Росії постав з початком і кінцем його третьої президентської каденції. Тож нова путінська зовнішньополітична доктрина мала дати відповідь на два доленосні для Росії питання: якою має бути зовнішня політика РФ в умовах багатополярного світу, і якого типу повинна бути російська держава та яке її місце в новій багатополярній системі міжнародних відносин? Коли Путін поставив у цей новий історичний період перед собою завдання повернути Росії статус світової держави, то стала зрозумілою і відповідь на друге питання – російська держава має повернутися до імперського типу державності.

Реставрація російської імперії, відповідно, потребувала свого просторового розширення під назвою збирання руських земель. Для повернення територій колишньої російської імперії, а тепер уже територій незалежних держав, бракувало ідеології, оскільки комуністична ідеологія виявилася дискредитованою, а нова у вигляді руської національної ідеї вже не підходила народам колишнього Радянського Союзу. Доктрина руського світу теж не зовсім підходила для глобальної російської експансії. Виявилось, що цей руський світ не всюди присутній на території як європейського, так й азійського континентів, де Росія повинна була б мати свої сфери впливу як світова держава. Тож у нагоді знову стала ідеологія євразійства.

Євразійство постало ідеологією, в основі якої лежав практично-політичний інтерес – вона проголошує ціннісно-практичні настанови й цілі і водночас є артикуляцією болючих точок російської державної ідеї. Ось чому конотаціями властивого їм просторового мислення нині і в часи становлення євразійської ідеології стають такі поняття, як *велика і неподільна Росія, імперія, євразійський світ, єдиний євразійський простір, континент*.

Чинники формування євразійства як концепції були тими ж самими, що й російського стратегічного мислення. Євразійство, власне, є безпосереднім продуктом цього стратегічного мислення. Першочергову роль у ньому відіграла геоморфологія. Саме вона стала тією матеріальною основою, на базі якої відомим російським географом П. Савицьким обґрунтовувалася унікальність цього географічного простору, його природного середовища, що визначало етногенез росіян, об'єднання їх у єдину унікальну державу Росію–Євразію й окрему цивілізаційну спільноту, за визначенням євразійців. У цьому контексті суть євразійства зводиться до тез, що Росія є особливим географічним світом, відмінним як від Європи, так і від Азії; Росія–Євразія є центром старого світу; Росія не є ні Азією, ні Європою, а особливим географічним світом.

Для доведення цієї тези П. Савицький намагається переглянути усталене географічне уявлення про континентальні кордони Європи й Азії і довести, що насправді існують не два окремих континенти, а один материк Євразія, який є російським географічним і геополітичним простором. У ролі аргументів на підтвердження цього третього континенту євразійці посиляються на його географічні особливості. На думку євразійців, Уральський гірський хребет лише умовно поділяє цю горизонтально розташовану систему, тому що жодних принципових змін у ній за його кордоном не відбувається. Отож твердження, що Європа простягається до Уралу, де починається Азія, не має жодного наукового підґрунтя. Навпаки, географія, а також ґрунтознавство, незаперечно свідчать про існування особливого географічного світу, що приблизно збігається з територією Російської імперії. Цей світ пропонували вважати Євразією. На переконання П. Савицького, Євразія – особливий історичний

та географічний світ, що розтягнувся від Польщі до Великої китайської стіни.

Отже, Євразія є центральною категорією концепції євразійства. До цієї категорії вкладають не тільки географічні особливості цього третього материка, але і його геополітичні характеристики. З Євразією пов'язують і російську історію, як етногенез росіян, еволюцію російської державності. Згодом така сукупність характерних рис, приписуваних Євразії, знайшла своє означення в ідеї руського світу, що вже на початку ХХІ ст., у путінську добу російської історії, трансформувалась у доктрину руського світу. Отже, місце розвитку і поширення руського світу – це вся материкова Євразія. З огляду на це в концепції євразійства руський світ, Росія як держава і Євразія як серединний географічний материк нерозривно поєднані між собою і їх розглядають як одне ціле, позначене категорією Росія–Євразія. У цьому, власне, і полягає, на переконання євразійців, відмінність й особливість цього серединного материка від Європи й Азії. Він відмінний від них і водночас сумірний до них як із географічного, так і лінгвістичного, історичного, економічного і багатьох інших поглядів. У геополітичному сенсі Євразію в концепції євразійства розглядають, насамперед, як серединну державу, влада і політичний вплив якої має поширюватись на всю територію євразійського материка.

Теорія етногенезу росіян у концепції євразійства, на відміну від теорій слов'янського походження російського народу, представлена зовсім під іншим геополітичним кутом зору. Пояснюючи етногенез росіян як народу євразійського, концепція євразійства застосовує методи географічного детермінізму, на підставі чого виділяє роль лісу і степу, обумовлюючи цим відмінність й особливість цього етногенезу від розвитку інших народів, що мешкають на теренах сучасної Європи й Азії. У підсумку степова культура кочівників виявилася прийнятнішою й органічнішою для Росії з огляду на її місце розвитку, яким стала ойкумена монгольської держави. Незважаючи на те, що східні землі увійшли до складу монгольської імперії, усе ж вони були самостійною частиною цього світу, монгольське ярмо не завжало їхньому культурному життю. Саме тому основне русло

історичного розвитку російської державності пролягло не в західній, охопленій латинством Русі, а у східній, охопленій монгольством. Монгольський чинник виявився не тільки ключовим в історичному розвитку російської державності, але також і в етногенезі росіян. Він вдихнув у російські гени туранську кров, на противагу тлумаченню про їхнє слов'янське походження. Це є другим вагомим аргументом про неслов'янське походження та формування росіян як євразійського народу.

Ідея місця розвитку П. Савицького дала поштовх для обґрунтування провідної ролі російського етносу в об'єднанні Євразії в єдине ціле. З позиції етнології, народності Росії формують, за П. Савицьким, певний ряд, усередині якого розміщуються великороси. Цей особливий етнічний тип на периферії зближується як з азійським, так і з європейським, зокрема найбільше зі слов'янським етносами, але він відмінний від них більше, ніж останні різняться між собою. Інша важлива роль, яку приписують російському народу в об'єднанні Євразії, полягає в його пасіонарності. Пасіонарність, за визначенням Л. Гумільова, є ефектом енергії живої речовини, що виявляється у стимулах до тієї чи іншої діяльності. Матеріалізована в людських учинках енергетична зарядженість реалізована в біомасі. У цьому сенсі кожний етнос володіє характерним, відмінним від інших запасом енергії й, відповідно, рівнем пасіонарності та певним стереотипом поведінки. Отже, пасіонарність є ключем до розуміння етногенезу й етнічної історії росіян.

Концепція пасіонарності етносу Л. Гумільова пояснює ті історичні процеси, що відбувались і відбуваються на просторах Євразії. Свого часу такою пасіонарністю, що давала можливість досягти контролю над Євразією, володіли скіфи, потім гуни, а після них монголи, які увійшли в період своєї пасіонарності і виявились здатними об'єднати Євразійський континент під своєю владою. Після розпаду Монгольської імперії на улуси пасіонарність у монголів перебрав на себе російський народ. У таку схему вкладається і розпад єдиної російської держави у вигляді СРСР 1991 р., але із неї випливає і висновок про те, що з неминучістю історичної закономірності ця єдність буде відновлена з пасіонарною завзятістю, яку нині в умовах ХХІ ст. відновлює

В. Путін. Як і в минулі часи, він покладається на об'єднуючу роль російського народу як державотворчої нації, закріпивши її навіть у змінах до Конституції РФ.

Значеним історичним процесом доводиться правонаступництво росіян як євразійського народу на монгольську спадщину та походження Російської держави від Монгольської імперії, а не від Київської Русі. Саме монгольська імперія заклала основні державотворчі підвалини в будівництво своєї правонаступниці – держави російської. З огляду на це євразійці докорінно переглядали роль монгольської навали у формуванні російського народу і російської держави.

Та головне, монгольська спадщина наділила росіян просторовим мисленням, сформувала у них стратегічну культуру, без чого оволодіння простором Євразії та утворення такого феномена як Росія–Євразія було би неможливим. Володіння ним є мірилом могутності народу і держави в координатах російського стратегічного мислення. Отож володіння простором Євразії дає підставу росіянам вважати, що вони мають право на домінування в усій Європі, яка за їхнім переконанням згідно із цим просторовим мисленням розглядається частиною Євразії, її західним півостровом.

Такий *гегемонізм* притаманний не тільки російському стратегічному мисленню і суспільній свідомості росіян, але й російській зовнішній політиці, що втілюється в російських зовнішньополітичних доктринах. Наявність гегемоністських уявлень і цінностей зумовлює потребу в експансії, захопленні нових геополітичних просторів і примноженні в такий спосіб могутності російської держави. Проте захоплення чужих просторів породжує спротив тих, хто до того володів цим простором.

Отже, прагнення бачити в оточуючих своїх суперників і підкорювати їх своїй волі й інтересам, домінувати над ними укорінилися в характері російського народу і, звісно, у російському стратегічному мисленні. Суперництво, зі свого боку, викликає насилля як певний ресурс для подолання спротиву суперника. Насилля в російській стратегічній культурі розглядають як політичну категорію, позбавлену будь-якого морального забарвлення. Політичне насилля, духовне насилля, збройне насилля є звич-

ними засобами зовнішньої політики Росії. Зважаючи на це, російську зовнішню політику прийнято характеризувати як силову політику.

Самі ж зовнішньополітичні стратегії Росії побудовані на принципах застосування сили як головного інструменту і ресурсу зовнішньої політики. Російські зовнішньополітичні концепції також будують на підставі образу ворога, визначення ворогів і друзів в оточуючому міжнародному середовищі. До розряду друзів у російських зовнішньополітичних доктринах належать ті країни, що постають суперниками ворогів. Таким головним ворогом для Росії–Євразії є Захід, що займає західний півострів Європи і позбавляє Євразію геополітичної цілісності. Окрім того, Захід у геополітичному контексті являє собою атлантичну морську силу (таласократію), ворожу континентальній силі (телурократії) Росії. Це обумовлює природне суперництво між Росією і Заходом за володіння європейським геополітичним простором.

Найкращим типом російської держави, що дозволила би перемогти в цьому геополітичному суперництві, євразійці і неоевразійці вважають *імперію*. По-перше, імперський тип держави дістався росіянам у спадок від монгольської імперії. По-друге, саме монгольська імперія довела, що цей тип держави найпридатніший для контролю над такими великими геополітичними просторами як Євразія та здійснення експансії і захоплення чужих територій. Ці історичні практики сформували в суспільній свідомості росіян духовні скрепи – імперський тип російського стратегічного мислення та російської стратегічної культури, як на рівні ідеології, так і на рівні політичної психології та буденних стереотипів поведінки.

Невипадково, що після десятиліття ельцинських реформ і періоду невизначеності майбутнього устрою Російської Федерації В. Путін повернувся до реставрації імперського типу російської держави. Євразійська доктрина стала в нагоді В. Путіну не тільки для обґрунтування експансіоністської зовнішньої політики Росії, але і для внутрішньополітичного устрою російської держави, встановленню в ній авторитарного політичного режиму.

Саме такому типу політичного режиму підходила антиєвропейська спрямованість євразійської та неоевразійської доктрини,

а також туранський тип психологічної поведінки росіян. Не схвалюючи нав'язаного Заходом універсалізму, євразійство, як і неоевразійство, не сприймає західних ліберально-демократичних цінностей, вважаючи їх ворожими для Росії. Неоевропейці розглядали лібералізм як хрестовий похід проти євразійської цивілізації, як найбільш послідовну і радикальну форму європейського нігілізму, що є ворогом усього людського роду. Радикальні погляди євразійців і неоевразійців активно використовує В. Путін у побудові свого авторитарного режиму, коли замість терміна *ліберальна демократія* говорить про побудову *суверенної* чи *керованої демократії* в Росії. Таку політику щодо побудови авторитаризму та тоталітаризму підтримує російське суспільство з огляду на суб'єктивні туранські психологічні риси, притаманні росіянам як євразійському народу. До цих рис належать безперечно підкорення будь-якому вищому принципу, якщо він постає в особі певного правителя, а також пріоритет духовного над матеріальним у їхньому світогляді. На базі зазначеного світогляду євразійцями була побудована концепція *ідеократичної держави*. Під ідеократією розуміють суспільство, у якому панівний прошарок відбирають за ознакою відданості одній загальній ідеї-володарці. На думку євразійців, за ідеократичного устрою мають зникнути рудименти індивідуалізму, людина почне усвідомлювати не лише саму себе, а й свій клас, свій народ як частини органічного цілого, що виконують певні функції й об'єднані в державу.

На думку євразійців, справжніх ідеократичних держав не існувало аж до ХХ ст. Нині В. Путін і його ідеологи повернулися до цієї концепції ідеократичного устрою, імплементуючи її основні постулати ідеократії в нову російську ідеологію путінізму. Особливо до вподоби адептам путінізму теза євразійців про те, що ідеократична держава – це та держава, у якій ідеологія активно втручається в усі сфери суспільного й індивідуального життя.

Особливу роль у побудові російської держави та формуванні великоросів, як євразійського народу, євразійство відводить трьом концептуальним речам: російській мові, православ'ю та російській культурі як антитезі культурі європейській. Євразійці розглядали російську мову як певний ідеологічний і комуніка-

ційний клей для об'єднання і гомогенізації різних народів, що населяли і населяють Євразію, у єдиний євразійський народ під оформом російської державності. Православ'я – стрижневий концепт євразійства, що покликаний скріплювати євразійський народ, російську державу та її правителів у єдине ціле. Євразійська концепція відводила православ'ю в державотворчому і національному процесі надзвичайно важливу роль. По-перше, за допомогою православ'я необхідно було показати, з одного боку, відмінність Євразії від Європи, де панував католицизм, з іншого – відмінність росіян, як євразійського народу, від монголів. По-друге, вийшовши з лона монгольської імперії, де панував іслам, Російська імперія мала показати не тільки своє правонаступництво, але і відмінність від імперії Чингізхана. Ознакою такої відмінності стало православ'я. Отож російське православ'я є релігією, що спирається на азійський ґрунт. По-третє, російське православ'я або православне азійство відіграло і відіграє важливу роль в експансії Росії на Захід та її протистоянні із Заходом, протиставляючи себе католицизму й водночас представляючи себе захисником усього християнства. Поєднання двох концептів: богообраності царя і збирання руських земель як святої справи освячувало російську експансію, що стала природно російською та перманентною рисою російської національної ідентичності.

Російське православ'я або православне азійство (за М. Бердяєвим) відіграє ще одну важливу функцію – обґрунтування Євразії як православної цивілізації. Цим підкріплено відмінність євразійської цивілізації від цивілізації європейської. Проте заперечується сама можливість розглядати європейську цивілізацію як універсальну, оскільки вона за переконанням євразійців є історично й етнічно обмеженою, романо-германською по суті. Цивілізаційний концепт євразійської доктрини В. Путін використав для обґрунтування нової зовнішньополітичної доктрини, прийнятої під час його входження на чергову президентську каденцію 2012 р.: замість терміна *Росія–Євразія* чи європейська цивілізація він уводить новий термін – *державоцивілізація* – для позначення Росії як світової держави із глобальними геополітичними амбіціями.

Виникнувши на початку ХХ ст. як концепція і як ідеологічна течія, євразійство в кінці століття пережило новий ренесанс, який отримав назву *неоевразійство*. Появу нової течії євразійства обумовив цілий комплекс чинників. Головними з таких передумов стали розпад СРСР та поява його правонаступниці – Російської Федерації. Для нової форми російської держави виникла проблема пошуку нової державної ідеології. Комуністична ідеологія виявилась остаточно дискредитованою, а ліберальна ідеологія Заходу, схвалена першим ельцинським урядом, так і не була сприйнятою ні російським суспільством, ні панівною елітою Росії.

Росія знову зіткнулась із проблемою невизначеності свого майбутнього. Її існування як однієї із п'ятнадцяти союзних республік нікого не могло влаштовувати. Існуючі у світі форми державності не відповідали ні внутрішнім, ні зовнішнім потребам російського суспільства. Не уявляючи контурів свого майбутнього, Росія повернулася до звичної імперської моделі державності. Отож, починаючи із путінських часів, розпочалася реставрація російської імперії. Внутрішні проблеми, що виникли в Росії: дезінтеграція, суверенізація суб'єктів, колапс економіки і фінансової системи, демографічна, соціальна і духовна деградація – сильно вдарили по звичних для росіян цінностях, що породило в них відчуття втрати величі Росії. Ситуацію фрустрації суспільної свідомості чітко висловив В. Путін у своїй фразі про те, що Росія або буде великою, або її зовсім не буде.

Росіяни втрачали свою пасіонарність, яку путінська влада вирішила повернути. Проте відчуття величі Росії неможливе без відновлення належного їй місця в ієрархії міжнародних відносин, втраченого внаслідок розпаду СРСР, який російська еліта вважала геополітичною катастрофою російської держави. Адже закінчення холодної війни і розпад СРСР перетворили Росію з наддержави в регіональну державу. Геополітичний простір, що належав СРСР, швидко заповнювався Заходом шляхом розширення НАТО та ЄС. Однополярний світ, що утворився після закінчення холодної війни, не залишав місця Росії на олімпі ієрархії міжнародних відносин. Тож потрібна була нова геополітична доктрина, яка би вказала шлях до повернення Росії на

світовий олімп. Такою доктриною стало неоевразійство, оскільки воно найбільшою мірою відповідало історичному запиту російського суспільства і російської влади, а також міжнародним реаліям кінця 90-х та 2000-х рр.

Російське неоевразійство базувалося на методологічних підвалинах євразійства, але порівняно з ним воно було затребуваним саме як ідеологія, не тільки як світоглядна теорія, а як керівництво для практичних дій у подоланні наслідків згаданої геополітичної катастрофи Росії. Адже неоевразійство експлуатувало примат духовного над матеріальним збагаченням, що імпонувало маргіналізованому російському суспільству в умовах олігархічної економіки в Росії.

Основні постулати, які взяли на озброєння неоевразійці, були модифіковані відповідно до потреб нової епохи, що знайшло своє відображення у формуванні зовнішньополітичних доктрин і стратегій сучасної Росії. До них належать:

- теорія Гумільова про цивілізаційні цикли, етногенез та пасіонарність народів;
- положення про циклічність історичного процесу та занепад західної цивілізації;
- євразійська теорія Великих просторів і просторового мислення;
- концепція Євразійської імперії й імперського характеру російського народу.

На підставі положень концепції Гумільова про циклічність етногенезу, що закінчується деградацією суперетносів і появою нового молодого суперетносу, як сам Л. Гумільов так і його сучасний послідовник А. Дугін стверджують, що саме великороси володіють тією пасіонарністю, завдяки якій вони гуртують навколо себе суперетнос Росії–Євразії або євразійської імперії.

Єдність суперетносу росіян як євразійського народу і євразійської імперії обґрунтовується ствердженням Л. Гумільова про те, що високо повноцінна пасіонарність і динамічний процес етногенезу ведуть за нормальних обставин до виникнення особливого суперетносу, що відповідає не так національно-державній формі політичній організації, як імперії. Саме імперська форма державності дає можливість використати синхронний

сплеск біологічної і духовної енергії, отриманої внаслідок пасіонарного поштовху для просторової духовної і технічної експансії, що приводить до завоювання і "переплавлення" різномірних залишкових етносів у нові активні і життєздатні форми. На цій підставі А. Дугін, як провідник сучасного російського неоевразійства, переконаний, що відмова від імперобудівної функції означає кінець існування російського народу як історичної реальності, як цивілізаційного явища. Така відмова є національним самогубством. Неможливість етногенезу росіян як нації й утворення на цій основі російської національної держави підтверджує і В. Путін у своїх програмних публікаціях і промовах, спираючись на неоевразійську концепцію.

Отже, неоевразійці ставлять категорію *російський народ* у центр геополітичної концепції, приписуючи йому особливу геополітичну і цивілізаційну місію. Що стосується етнічності, то вона слугує лише для виправдання претензій російського народу на територію всієї Євразії, оскільки згідно з теорією Савицького та Гумільова, росіяни є особливим етносом, що виник внаслідок тюрксько-слов'янського етногенезу. У такий спосіб вони обґрунтовували право російського контролю над усіма землями, що були заселені тюркськими етносами. Геополітична ж місія згідно з неоевразійством усвідомлюється російським народом тільки на певному культурному рівні і, навпаки, культура усвідомлює, оформлює й активізує його геополітичні імпульси.

На підставі зазначених культурних, духовних і просторових чинників неоевразійці роблять висновок про те, що західна цивілізація, як конгломерат химерних етносів, перебуває на останній низхідній стадії етногенезу. Отож центр тяжіння обов'язково буде зміщуватися до молодших народів. Під таким молодим народом розуміють саме російський народ, оскільки геополітичний синтез лісу і степу, що лежить в основі великоруської державності, є ключовою реальністю для культурно-стратегічного контролю над Азією і Східною Європою.

Зважаючи на такі імперативи, російський народ, як зазначають неоевразійці, не може погодитися на регіональний статус своєї держави, оскільки регіональна держава не має прямого впливу на планетарну цивілізацію і глобальні геополітичні

процеси, підпорядковуючись зазвичай стратегічним лініям балансу сил могутніших імперій, що, власне, і є головним зовнішньополітичним інтересом Росії. Як регіональна держава, Росія не може задовольнити той глибинний імпульс нації, що лежить в основі її вищої ідентичності. Втрата імперського масштабу для росіян означає кінець і провал їхньої участі в цивілізації, ураження духовної і культурної системи цінностей, падіння їхніх універсалістських і месіанських сподівань, знецінення та розвінчання всієї національної ідеології, що оживляє багато поколінь російського народу і дає сили й енергію для боротьби, подолання негараздів.

Плануючи повернення впливу Росії на глобальні процеси, неоевразійці чітко усвідомлюють, що реалізувати цю мегаціль в умовах однополярного світу неможливо. У підсумку у всьому світі буде встановлена атлантична, таласократична система ліберальних цінностей. Наслідки двополярного світу часів холодної війни буде подолано і для Євразії та євразійства в такій картині світу просто не знайдеться місця. Саме в цьому і полягає, на думку неоевразійців та за висловом В. Путіна, геополітична катастрофа Росії.

Неоевразійство не може погодитися з таким станом справ і має цьому протистояти, адже інакше воно приречене піти в небуття. Саме тому сучасне неоевразійство запропонувало концепцію нової геополітичної і цивілізаційної біполярності, яка би унеможливила будь-яку монополярність і багатополярність на умовах атлантичної системи цінностей. З огляду на це завдання неоевразійства – сформувати масштабний континентальний геополітичний блок, який би зміг протистояти силам атлантизму. За нової біполярності Євразія змогла би знову здобути перспективу справжньої геополітичної суверенності, що в майбутньому відкриє шлях до такої багатополярності, яка виходила би за межі таласократичної ліберально-демократичної системи Заходу. Саме про цю багатополярність і говорив В. Путін на Мюнхенській безпековій конференції 2007 р., після чого почав її втілювати в життя, імплементуючи ідею у свої зовнішньополітичні доктрини.

Новий євразійський континентальний блок, за задумом неоевразійців, має охоплювати всю Європу до Атлантики і кілька найважливіших секторів південного узбережжя Євразії – Індію, Іран, Індонезію тощо, або забезпечити їхній другий нейтралітет, тобто вивести з-під контролю атлантизму. Отже, імператив геополітичного і стратегічного суверенітету Росії полягає в тому, щоб не тільки повернути втрачені регіони близького зарубіжжя, не тільки відновити союзницькі відносини із країнами Східної Європи, а й у тому, щоб у новий євразійський стратегічний блок увійшли держави континентального Заходу (насамперед франко-германський блок, що тяжіє до звільнення від атлантистської опіки проамериканського НАТО) та континентального Сходу (Іран, Індію і Японію).

Неоевразійський проєкт відновлення Росії у статусі світової держави передбачає поглинання близького зарубіжжя, установлення повного контролю над Східною Європою, створення антиамериканського франко-німецького блоку й укладання союзного альянсу у Великому азіатському просторі. Водночас, розміщуючись у серці Євразійського острова як Хартленд, Росія в такій геополітичній конфігурації краще інших регіонів могла би протистояти атлантичній геополітиці і бути центром альтернативного Великого простору, відіграючи роль основної осі історії. Адже корінні геополітичні інтереси росіян, на переконання неоевразійців, і культурно, і релігійно, й економічно, і стратегічно збігаються з перспективою альтернативного антиатлантичного великого простору.

Окрему проблему для геополітичної і цивілізаційної декомпозиції Великого європейського простору створює Східна Європа разом із західними країнами близького зарубіжжя. Щодо останніх, то неоевразійська концепція нової біполярності допускає: Західна Україна й Естонія, що історично близькі до західної культури, мають перспективу увійти у блок країн Середньої Європи. Що стосується інших країн близького зарубіжжя, то Білорусія і східні та центральні регіони України політично і культурно належать до зони Росії–Євразії.

Значений блок країн Середньої Європи входить до геополітичної смуги між Балтикою і Чорним морем, що утворений із

держав, які не можуть увійти повноцінним компонентом у Європу, але посилено відштовхуються від Москви і Євразії і можуть утворювати санітарний кордон між Росією і країнами Західної Європи. Єдиним способом усунення санітарного кордону, на переконання неоевразійців, є повний переділ державних новоутворень на підставі суто геополітичних чинників. Це не обов'язково має автоматично означати анексію територій до інших держав. Може йтися про створення замість держав федерацій або декількох держав, чия геополітична орієнтація буде однозначною.

Що стосується України, як частини санітарного кордону, то сучасна неоевразійська концепція взагалі заперечує її існування як незалежної держави. Україна як держава, за переконаннями євразійців, немає жодного геополітичного сенсу. У неї немає ні особливого культурного порядку денного універсального значення, ні географічної унікальності, ні етнічної винятковості. На їхню думку подальше існування унітарної України неприпустимо. Ця територія має бути поділеною на кілька поясів, відповідних існуючій гамі геополітичних і культурних реальностей. Моделлю такого геополітичного переоблаштування українського простору стала війна, розв'язана Росією проти України 2014 р. і створення на її території російських квазіутворень на кшталт Новоросії.

На базі концептуальних положень сучасного російського неоевразійства В. Путін сформував нову державну ідеологію – путінізм. Путінізм містить класичні риси вождизму, зокрема його характеризують ірраціональне сприйняття політичних відносин носіями суспільної свідомості, використання традиціоналізму, імперських і великодержавних стереотипів, харизматизація вождя. Путінізм, як і класичний вождизм, виник на тлі авторитарного режиму й авторитарної свідомості росіян, яка являє собою одну з найбільш архаїчних форм свідомості, побудованої на стереотипній структурі ціннісних орієнтацій суспільства, на особистому та колективному рівнях, близьких до підсвідомої поведінки. Путінізм як ідеологія став тією платформою, на основі якої було розроблено і прийнято цілу низку зовнішньополітичних доктрин і стратегій РФ, чинних у період першого і другого десятиліття XXI ст.

Еволюція зовнішньополітичних доктрин Російської Федерації

Російські зовнішньополітичні доктрини спираються на теоретико-методологічну базу, притаманну подібним доктринальним документам зовнішньої політики будь-якої провідної країни. Проте, на відміну від інших, вони мають свої особливості, обумовлені еволюцією зовнішньої політики, зміною міжнародного середовища та владних еліт у країні, а також їхньою залежністю від існуючого в державі політичного режиму та національної стратегічної культури. У цьому сенсі доктринальні основи зовнішньої політики Російської Федерації є унікальними.

Ця унікальність виявляється в багатьох рисах у процесі еволюції зовнішньополітичних доктрин, що є віддзеркаленням і проєкцією тих змін у зовнішній політиці, які відбуваються в різні історичні періоди. Відразу після розпаду Радянського Союзу перші концептуальні доробки у сфері зовнішньої політики Російської Федерації були похідними від тієї теоретичної бази, що існувала в радянські часи, й історичної спадщини Російської імперії. Велике значення в цьому відіграла російська стратегічна культура та стратегічне мислення, притаманні багатьом поколінням російської дипломатії. Проте вони також значною мірою були наповнені радянським сенсом. "Можливо тому, – як зазначає О. Богатуров, – ідейний багаж першого покоління російських зовнішньополітичних доктрин є переосмисленням обраних радянських ідей.

Певною мірою радянська традиція збереглась й у підходах до побудови та представлення таких доктринальних документів і в сучасній російській політичній практиці. У ті часи існувало дві форми їхньої презентації. По-перше, їх видавали як програмні документи, прийняті на тому чи іншому з'їзді КПРС, а по-друге, такі документи публікували як заголовні статті радянського керівництва в газеті "Правда". В умовах багатопартійної системи в сучасній Росії пріоритет надають програмним статтям президентів РФ і щорічним їхнім посланням у Державній думі перед російськими парламентарями. Що стосується ідейно-політичного наповнення російських зовнішньополітич-

них доктрин, то воно цілком залежало від державної ідеології, прийнятої в ті чи інші часи.

Радянська спадщина була сумішшю двох ідеологій: комуністичної, головним гаслом якої у сфері зовнішньої політики було забезпечення сприятливих міжнародних умов для побудови соціалізму в СРСР і країнах із соціалістичною орієнтацією, й ідеологією нового політичного мислення М. Горбачова, що сповідувала теорію конвергенції (поєднання соціалізму з лібералізмом). Синтезом цих двох ідеологій для нової російської влади стала теза про забезпечення сприятливих міжнародних умов для побудови демократії в Росії. Хоча на початку проголошення Російською Федерацією своєї незалежності був прийнятий принцип деідеологізації, тобто відмова від будь-якої державної ідеології.

Іншим важливим чинником у формуванні зовнішньополітичних доктрин і стратегій РФ була стратегічна культура нової російської еліти та російського суспільства. У цих параметрах російська еліта сприймала оточуюче міжнародне середовище в категоріях радянського стратегічного мислення, альфою й омегою якої був стратегічний паритет із США та стратегічний ракетно-ядерний потенціал Росії, що дістався їй у спадок від СРСР. Це надавало стратегічному мисленню російської еліти масштаб глобальності, а ядерний потенціал – відчуття наддержавності, яка ще здатна чинити, як і в часи Радянського Союзу, глобальний вплив на міжнародні процеси. Росіян все ніяк не покидало відчуття величі Росії, як найбільшої потуги у світі, що змішувалося з гіркотою її втрати. Ці буденні відчуття поступово відроджували в їхній суспільній свідомості ненависть й образу щодо оточуючого міжнародного середовища і реанімували образ ворога в особі Заходу в російській стратегічній культурі.

Традиція мислити стратегічно позначалась і на особливості змісту зовнішньополітичних доктрин Російської Федерації. Зазначена особливість полягала в тому, що в доктрини вкладали не тільки притаманні для них компоненти, які стосувалися переліку національних інтересів, зовнішньополітичних цілей, ідеології, принципів, сфер, ключових напрямів діяльності на міжнародній арені, але й елементи стратегії, що описували перелік інструментів, засобів і конкретних заходів із забезпечення ро-

сійської зовнішньої політики. Очевидно, що така композиція зовнішньополітичної доктрини і зовнішньополітичної стратегії в одному документі позбавила підстав називати його доктриною. У часи президентства Б. Єльцина зазначений документ був затверджений як "Основні положення концепції зовнішньої політики Російської Федерації", а в путінську епоху для позначення таких доктринальних документів почали застосовувати її скорочену назву "Концепція зовнішньої політики Російської Федерації".

Як видно, назва і зміст зовнішньополітичних доктрин Російської Федерації залежали не тільки від зміни політичних лідерів, але й від інших об'єктивних і суб'єктивних чинників, зокрема зміни політичного режиму, політичних еліт, зовнішньополітичного курсу, міжнародного середовища та зміни стану економіки країни. Власне, зазначені змінні чинники об'єктивного та суб'єктивного характеру і визначили еволюцію зовнішньополітичних доктрин і стратегій Російської Федерації, що умовно можна поділити на три історичні періоди єльцинської та путінської епохи. Як відомо, термін *історична епоха* слугує для позначення єдності якісного стану суспільної системи й історичного часу. Зазвичай такі якісні стани суспільства пов'язують із керівниками держав або політичних лідерів, під проводом яких відбувалися докорінні суспільно-політичні зміни або визначальні події.

Епоха Б. Єльцина припала на 90-ті рр. кінця ХХ ст. У сфері зовнішньої політики в епоху його правління в Російській Федерації було прийнято два доктринальні документи, які неофіційно називали прізвищами діючих на той час міністрів закордонних справ РФ: доктрина Козирєва 1993 р. і доктрина Примакова 1996 р. Путінська епоха триває значно довше. Її можна розділити на чотири історичні періоди: перший період тривав із 2000 до 2008 р., другий – із 2008 до 2012, третій – із 2012 до 2016, і четвертий має перспективу продовжитись не одне десятиліття. Зазначені історичні періоди також якісно відрізняються один від одного за станом російського суспільства, еліт і влади, політичним режимом, зовнішньополітичним курсом і позиціонуванням Росії на міжнародній арені. Тож під впливом якісних змін за чотири історичні періоди путінської епохи було прийнято чотири концепції зовнішньої політики Російської Федерації: 2000, 2008, 2013 і 2016 р.

Зовнішньополітичні доктрини Російської Федерації в єльцинську епоху

Після розпаду СРСР Росія зіткнулась із необхідністю визначення своїх зовнішньополітичних і внутрішньополітичних пріоритетів у нових умовах. Доленосними для неї в той час були два питання: яке місце Росія буде посідати в ієрархії міжнародних відносин і чи може вона мати належний їй міжнародний статус наддержави у формі Російської Федерації як частини СРСР (тобто колишньої республіки) в постбіполярний період розвитку системи міжнародних відносин? Тож внутрішня проблема стосувалася визначення форми російської державності як правонаступниці Радянського Союзу і того, чим має відрізнятись нова Росія від старого Радянського Союзу? Очевидно, що на міжнародній арені нове, уже російське керівництво намагалося зберегти всі ті позиції, які мав Радянський Союз. Проте баланс сил на міжнародній арені в той постбіполярний період був далеко не на користь Росії. Це була реальність, з якою російське керівництво не могло не рахуватись. Тож постало питання про те, від якої радянської спадщини Росія мала відмовитися. Першою – була комуністична ідеологія, яку єльцинська влада рішуче відкинула як із зовнішніх, так і внутрішніх причин. У середині країни точилася боротьба між старою комуністичною номенклатурою і новою прагматичною номенклатурою, яку привів до влади Б. Єльцин під гаслами демократизації країни. Критика комуністичної ідеології була вигідна новій владній еліті Б. Єльцина з багатьох причин:

По-перше, комуністична ідеологія вже була дискредитованою в очах російського суспільства з падінням комуністичного режиму в країні.

По-друге, вона була необхідною для остаточної перемоги над залишками комуністичної номенклатури, яка ще трималась за владу в російських регіонах.

По-третє, така критика остаточно усувала ідеологічне протистояння на міжнародній арені, яке і формувало політичний зміст холодної війни. Вона відкривала Росії шлях для відбудови нових партнерських відносин із Заходом.

Прихід Б. Єльцина до влади в Росії в 1992 р. привніс у російську політику демократичну хвилю, яку формували демократи-ліберали. Вони представляли частину інтелектуальної еліти Росії. Іншу частину владної еліти епохи Єльцина, що домінувала тоді в центральних органах влади, формувала різночинна за своїм походженням еліта, що рекрутувалась із різних екзотичних соціальних прошарків. Б. Єльцина, з позицій цієї демократично-ліберальної групи владної еліти, розглядали локомотивом демократичних і ринкових реформ у Росії. У перші два роки перебування при владі вдалося запустити механізм ринкової економіки, сформувати частину інститутів демократичного політичного режиму в країні, на які, власне, спирався Б. Єльцин протягом першого терміну свого президентського правління. Саме цими основними внутрішніми і зовнішніми обставинами була обумовлена перша доктрина Російської Федерації "Основні положення концепції зовнішньої політики Російської Федерації" затверджена розпорядженням Президента Російської Федерації Б. Єльцина 23 квітня 1993 р. В історію документ увійшов як *доктрина Козирєва*.

Доктрина Козирєва

В основу ідеологічної частини цієї доктрини було покладено концепцію *демократичної солідарності*, згідно з якою головним пріоритетом зовнішньої політики Росії мають бути загальнолюдські демократичні цінності. Іншими словами, захист демократичних цінностей і повинен був стати головним національним інтересом російської держави. Ідея демократичної солідарності мала бути аналогом добре зрозумілої росіянам концепції соціалістичного інтернаціоналізму. У радянські часи соціалістичний інтернаціоналізм трактували як учення про спільність історичної долі й інтересів соціалістичних країн. Демократична солідарність, аналогічно, полягала в тому, що всі демократичні країни (разом із Росією) будуть здійснювати солідарну зовнішню політику, ураховуючи інтереси одна одної на базі спільних цінностей. У такий спосіб доктриною Козирєва передбачали забезпечити сприятливе міжнародне оточення новій формі російської державності для розв'язання, насампе-

ред, внутрішніх завдань. Основними зовнішньополітичними цілями, задекларованими в доктрині, були: входження Росії у світову економічну систему, приєднання до провідних міжнародних економічних і політичних організацій, заохочення іноземних західних інвестицій у російську економіку тощо. Реалізуючи таку модель, Росія у травні 1992 р. вступила в МВФ, у червні 1992 р. – у Світовий банк, у лютому 1996 р. приєдналася до Ради Європи. У ті часи РФ усіляко намагалася сподобатися Заходу, відповідати американським планам її залучення до європейської спільноти шляхом демократизації російської влади та суспільства.

Щодо України Росія розглядала себе як своєрідний європейський локомотив, лідер в економічних і політичних реформах. Цим самим вона демонструвала Заходу свою важливість, мовляв, якщо той допоможе їй, то вона зможе демократизувати інші пострадянські країни. Цим самим Росія намагалася взяти під свій власний контроль будь-які прямі зв'язки Заходу з пострадянськими країнами і за його допомогою посилити свій власний вплив на ці країни. Отже, ідея сприятливого зовнішньополітичного оточення заради побудови демократії була більш прагматичною. Однак, узявши на озброєння своєї зовнішньої і внутрішньої політики ідеологію лібералізму, Б. Єльцин як і М. Горбачов (на думку прихильників концепції неоевразійства) прагнули перетворити Росію й увесь євразійський Великий простір у єдиний Великий демократичний простір (Велику Європу), що означало перехід від біполярного до однополярного світу. На геополітичному рівні це передбачало руйнацію євразійського геополітичного простору.

А втім, росіяни продовжували вірити у велич своєї країни, її всесвітньо-історичну місію як світового лідера, не розуміючи, що Росію на міжнародній арені вже сприймають не як колишню наддержаву, а як рядову регіональну країну. Співвідношення сил між Вашингтоном і Москвою вже не дозволяло російським дипломатам диктувати свої умови США і втримати ті позиції, що мав СРСР у глобальній системі міжнародних відносин. Отже, 1992–1993 рр. були періодом невизначеності, коли російське керівництво, намагаючись вписатися в контекст європейських

ліберальних цінностей, уникало того, щоби чітко артикулювати національні інтереси Росії у сфері зовнішньої політики. Невипадково перелік пріоритетних напрямів зовнішньої політики РФ, представлений у доктрині Козирєва, був слабо систематизованим переліком різнорівневих тем, не розмежованих між регіональними пріоритетами і функціональними галузями міжнародної взаємодії.

Загалом же в цьому першому доктринальному документі було прописано п'ять основних напрямів зовнішньої політики Російської Федерації, серед яких:

- побудова паритетних відносин із США і Європою;
- зміцнення контролю над озброєннями і підтримання міжнародної безпеки;
- набуття міцних позицій в АТР;
- запобігання загрозам, що надходять з Південної і Західної Азії, а також із Близького Сходу.

Ба більше, проголошення концепції демократичної солідарності російським керівництвом потребувало проведення демократичних реформ у самій Росії. З огляду на це внутрішня політика Росії стала також предметом офіційних двосторонніх переговорів на міжнародному рівні. Головною темою російсько-американських відносин стали питання демократичних перетворень у Росії, створення ринкової економіки та громадянського суспільства. Натомість практично всі соціологічні дослідження російської громадської думки вказують на глибоку вкоріненість у свідомості росіян авторитаризму і радянського синдрому "совковості". Зазначені риси притаманні практично всім верствам населення, зокрема і столичній інтелігенції, яку раніше вважали традиційним носієм демократичних цінностей.

Сплеск популярності в політичній свідомості росіян гасел свободи, ринку та демократії був зумовлений не тим, що вони дійсно поділяють ці цінності, а зневірою в комуністичній ідеї та ілюзіями про економічне і соціальне диво. На зміну цим ілюзіям прийшла соціальна апатія. Внаслідок цього ідею ліквідації соціальної нерівності почали ототожнювати з ідеєю "все відняти та поділити" і надалі не допускати появи соціальних прошарків, яким можна було б заздрити. Звідси впливає популярність ідеї

зрівнялівки, боротьби з олігархами. Звідси жага до реваншизму та великодержавності. Такі відчуття значно посилюють авторитарний синдром, причому головним чином за рахунок найагресивніших компонентів.

Усе це породжувало спротив з боку російського суспільства не тільки внутрішній, але й зовнішній політиці російського керівництва. Внутрішні і зовнішні проблеми, з якими зіткнувся Б. Єльцин та його оточення, призвели до того, що Росія почала згортати не тільки відносини з колишніми соціалістичними країнами, але й із державами Арабського Сходу, Південної Азії, Африки, Латинської Америки. Отже, єльцинська модель зовнішньої політики, представлена в доктрині Козирева, була сформована в умовах домінування дезінтеграційних тенденцій як на пострадянському просторі, так і в самій Російській Федерації. У процесі дезінтеграції Росії відбувалася стихійна децентралізація влади. Утілення гасла Б. Єльцина щодо регіонів "Беріть суверенітету скільки зможете" призвело до того, що політична влада змістилась від центру до суб'єктів настільки, що Російська Федерація фактично перетворилась у республікансько-регіональну конфедерацію. Причому згідно з Конституцією РФ (ст. 5) автономні республіки набули певних ознак статусу держави і право мати власні конституції. Ще більш суперечливий статус мали автономні округи, що входять в автономні республіки. Отже, єльцинською конституцією було закладено досить суттєву адміністративну передумову ланцюгової багаторівневої дезінтеграції Росії.

З огляду на це єльцинська зовнішня політика була спрямована саме на подолання внутрішніх проблем і виходу з геополітичного колапсу, а також на подолання ознак геополітичної слабкості Росії і на утримання її старого статус-кво великої держави на міжнародній арені. У реалізації цієї моделі Б. Єльцин намагався спиратися на залишки того геополітичного ресурсу, що лишився від Радянського Союзу. Це, насамперед, військова присутність та військові об'єкти у країнах СНД і далекому зарубіжжі, дипломатичний ресурс радянської дипломатичної школи й інституцій у вигляді активів іноземних представництв, ядерної зброї, правонаступництва СРСР тощо.

Усі ці старі радянські інструменти впливу були підпорядковані одній зовнішньополітичній меті Б. Єльцина – утриманню великодержавного статусу Росії у світовій політиці. Що стосується політики Росії відносно до Європи, то тут зазначена мета мала бути досягнута через намагання:

- відновити рівноправні паритетні стосунки з провідними країнами ЄС Німеччиною, Францією, Великою Британією;
- не допустити заповнення вакууму впливу в Центральній Європі, який утворився після розпаду ОВД та СРСР, що виявилось у запереченні розширення НАТО та намірах реінтегрувати пострадянський простір. Реінтегрування пострадянського простору, тобто збирання ядра Євразії, займало центральне місце в геополітичних планах єльцинської Росії. Невипадково в доктрині Козирєва цей напрям зовнішньої політики посів центральне місце і в "Основних положеннях концепції зовнішньої політики Російської Федерації" (1993) він був визначений як першочерговий пріоритет.

Очевидно, що без повернення всієї цієї території СРСР під повний контроль Росії, остання не може претендувати на місце великої держави в міжнародному співтоваристві. Як зазначав А. Козирєв: "Входження у традиційне світове співтовариство не буде успішним і достатнім для нас, якщо ми не зможемо створити реального співтовариства колишніх радянських республік". Отже, за переконанням російських лібералів часів Б. Єльцина, відновлення Російської імперії мало відбуватися під гаслом "Разом у Європу". Ключове слово тут має бути *разом*, тобто об'єднання, яке розуміють як приєднання, повернення в Росію. Сама Росія мала повести колишні радянські республіки в Європу після того, як вони повернуться в Росію. Цю ідею Росія намагалась "продати" одночасно і демократичними силам у нових незалежних державах, і Заходу, переконуючи останній в об'єднувчій силі Росії, її здатності здійснити ліберальні ринкові реформи.

Реінтеграція країн СНД у Росію під трендом євроінтеграції породжувала в Заході надії, що Росія демократизується, і з огляду на це стане реальним проєктом побудови "Великої Європи". Прикриваючись гаслами про ліберальну проєвропейську політику, Росія тим часом задіяла всі можливі засоби впливу

для стимулювання реінтеграційних процесів і встановлення монопольного домінування на пострадянському просторі. Монопольне домінування на пострадянському просторі в перспективі відкривало б перед Росією можливість повернути під свій контроль простір усїєї Центральної і Східної Європи й у такий спосіб остаточно вийти із зазначеного геополітичного колапсу. Доктрина Козирєва була спрямована на формування цих можливостей. У нїй зазначалось, що країни колишнього Варшавського договору є сферою особливих інтересів Росії. Уже 1993 р. міністр закордонних справ РФ А. Козирєв заявив, що Росія не залишить регіони, які вона віками вважала сферою своїх інтересів.

Отже, уже в доктрині Козирєва були закладені експансіоністські тенденції зовнішньої політики Російської Федерації, спрямовані на відновлення гегемонізму. Проте в той період у Росії не було змоги реалізувати гегемоністські устремління. Лібералізація цін, запроваджена урядом Є. Гайдара, боляче вдарила по добробуту росіян. Російське суспільство виявилось байдужим до демократичних цінностей, а демократичні інститути не прижились у системі політичної влади Росії. Ринкові реформи, запровадженні лібералами, привели на політичну сцену Росії нову генерацію – олігархічну еліту. Усе це спричинило те, що демократична хвиля нової генерації росіян була змушена покинути владні ешелони Російської Федерації. Вакуум політичної ідеології, викликаний кризою комунізму, спочатку частково був заповнений ліберальними ідеями, які досить швидко витіснив голий прагматизм. На зміну прагматикам у владну еліту прийшли циніки. Політичні погляди цієї верстви владної еліти були далекими від розуміння політичної конкуренції і відкритої публічної політики.

Доктрина Примакова

З поглибленням економічної кризи в російському суспільстві дедалі більше набували поширення антизахідні настрої. У другій половині 90-х рр. почалося падіння рейтингу пропрезидентських сил і наростання шовіністичних тенденцій. Ентузіазм щодо підтримки демократичної солідарності в російському су-

спільстві з кожним роком зменшувався. Б. Єльцин звинувачували в нехтуванні національними інтересами і підігруванні інтересам Заходу. У вкрай несприятливій ситуації російський президент прагнув переобратися на другий термін. Зважаючи на антизахідні настрої в російському суспільстві, Б. Єльцин 1996 р. відправляє А. Козирєва у відставку і призначає міністром закордонних справ РФ Є. Примакова, з іменем якого пов'язують суттєве концептуальне коригування зовнішньополітичного курсу Росії, що отримало неофіційну назву *доктрина Примакова*. Її доктринальні основи викладені в кількох офіційних документах, таких як "Стратегічний курс Російської Федерації у відносинах з країнами СНД", Военна доктрина Російської Федерації та інших авторських статтях програмного характеру.

Доктрина Примакова мала дати ідейно-філософську відповідь на ті зовнішньополітичні і внутрішньополітичні реалії й виклики, що були характерними для Росії у другій половині 90-х рр. ХХ ст. Тож ідеологія примаковської доктрини мала вписуватись у цілі і проблеми не тільки зовнішньої, але й внутрішньої політики. Зміни настроїв у російському суспільстві, що полягали в розчаруванні демократією, привели в російську владу нову генерацію політиків. Замість лібералів у владу прийшли державники та силовики, шовіністи, націоналісти, технократи. Незважаючи на різні ідеологічні переконання, їх об'єднувала ідея великодержавності. Їхнім політичним переконанням є впевненість у тому, що відсутність конкуренції, концентрація влади в одних руках – головна умова ефективного управління.

Відтоді в політичній свідомості владної еліти Росії домінує міфологема авторитарної модернізації: від правого міфу про Піночета до лівого міфу про китайську модель і національного специфічного міфу про особливий православний шлях Росії. Авторитаризм останньої ідеологеми полягає в базовій ідеї про благословенність єдиної і неподільної верховної влади, тобто такої влади, усередині якої не може бути конкуренції, а також системи стримувань і противаг. Ця глибока російська політична традиція обумовлює збіг політичних уявлень як переважної більшості населення Росії, так і її владної еліти про конструктивність авторитарного характеру політичної влади.

Усвідомлення великодержавних інтересів російським суспільством і його політичною елітою у другій половині 90-х рр. стає предметом широких політичних дискусій щодо великодержавної ідеології з її апеляцією до історичної вкоріненості російської держави в історично природних кордонах царської Росії і СРСР, до історичної відповідальності Москви за долі народів колишньої радянської імперії. Саме повернення статусу великої держави стало фундаментальною потребою Росії. Водночас відновлення розуміли як повернення до складу Росії колишніх територій Російської імперії та відновлення впливу колишнього СРСР у світі. Іншими словами, йшлося про повернення російської держави до імперського типу.

Отже, доктрина Примакова мала вказати шлях, який би забезпечив задоволення великодержавних потреб. З огляду на такий історичний запит, її зміст містив три основні складові:

- концепцію відновлення статусу великої держави,
- концепцію обмеженого суверенітету країн СНД,
- концепцію вибіркового партнерства або стратегію стримування Заходу.

Концепція відновлення великодержавного статусу обґрунтувала необхідність повернення того впливу у світі, який мав Радянський Союз. Відновлення такого впливу мало здійснюватися шляхом експансії, що є природним станом розвитку імперії. Отож Росія мала стати на шлях будівництва імперії, щоб відновити свій геополітичний вплив у світі. Проте в умовах 90-х рр. ХХ ст. РФ з огляду на свою слабкість не могла повністю відійти від попереднього зовнішньополітичного курсу і відкрито протистояти США як це вчиняв Радянський Союз. Заявка на імперський характер російської держави суперечила демократичній солідарності Росії із Заходом, від якого та була занадто залежна. Зважаючи на це, у доктрині Примакова чи не вперше було поєднано логіку демократичної солідарності з елементами імперієбудівництва. Причому ця нова російська імперія мала би відбуватися на ліберальній ідеології.

За уявленнями Кремля, ліберальна імперія має відрізнятись від радянської тим, що до її складу увійдуть не союзні республіки, а території з виборними органами влади і широким само-

управлінням. Так тодішню єльцинську Росію уявляли під виглядом ліберальної імперії. Залишалось тільки збільшити її до розмірів Радянського Союзу. Отже, цей демократичний декор про відновлення держави імперського типу був потрібен Росії для того, щоб не наразитись на конфронтацію із Заходом під час проведення своєї експансіоністської зовнішньої політики та відходу від демократичних принципів і демонтажу демократичного режиму в Російській Федерації.

Ствердження великодержавного статусу Росії Б. Єльцин вбачав у зміцненні її позицій у міжнародних інститутах, таких, як ООН, ОБСЄ, входженні до "Великої сімки" і перетворенні її у "Вісімку", а також у створенні під російським проводом декоративних міжнародних інституцій на пострадянському просторі, якою стала СНД. Витоки цього пріоритету у втіленні єльцинської моделі геополітики, очевидно, обумовлені тим, що Радянський Союз був розпущений саме інституційним шляхом. Отож і відтворення чи повернення колишніх радянських республік у лоно Росії вважали найпростішим шляхом. Сама ж стратегія реінтеграції пострадянських країн за часів Б. Єльцина була багатоваріантною. В інституційному аспекті вона передбачала рух від СНД до більш інтегрованих об'єднань типу Союзної держави Росії і Білорусії, що має ознаки єдиної держави.

Поряд із концептуальними положеннями про відновлення Росією статусу великої держави у світі, центральне місце в доктрині Примакова посіла концепція обмеженого суверенітету країн СНД, викладена ним у "Стратегічному курсі Російської Федерації у відносинах із країнами Співдружності Незалежних Держав" (далі – "Стратегічний курс"). Офіційний документ був представлений на розгляд Державної думи Росії і згодом затверджений президентом РФ Б. Єльциним. У документі було чітко зазначено: "Головною метою політики Росії щодо СНД є створення інтегрованого економічного і політичного об'єднання держав, здатного претендувати на гідне місце у світовому співтоваристві <...>. Домагатися від держав СНД виконання зобов'язання утримуватися від участі в союзах і блоках, спрямованих проти будь-якого з цих держав <...>. Заохочувати намір держав –

учасниць ДКБ об'єднатися в оборонний союз на базі спільності інтересів і військово-політичних цілей".

Отже, "Стратегічний курс" обмежував суверенні права країн СНД визначати свою безпекову і зовнішню політику без узгодження її із Кремлем. Для дотримання цих вимог країнами СНД Б. Єльцин поставив перед Федеральною службою контррозвідки РФ завдання здійснювати розвідувальні операції на території сусідніх держав. Незабаром це завдання було внесено в Закон "Про Федеральну службу безпеки". Є. Примаков, перебуваючи певний час на посаді Голови служби зовнішньої розвідки РФ, стверджував, що ця спецслужба має застосовувати всі можливі засоби, щоб посилити доцентрові процеси в колишньому СРСР. Фактично, доктрина Примакова закріплювала за Росією право особливої відповідальності за підтримання порядку і стабільності на пострадянському просторі шляхом повного контролю над ним. Маючи таку відповідальність, Росія закріплювала за собою право обмежувати суверенітет сусідніх країн. Уже 1994 р. Державна Дума Росії схвалила стратегію відносин РФ із країнами СНД, у якій фактично узаконювала за собою це право. У лютому 1993 р. президент РФ Б. Єльцин звернувся до ООН та інших провідних країн світу із пропозицією надати Росії особливі повноваження як гаранту миру та стабільності на території колишнього СРСР. Хоча сама ж Росія в цей час провокувала й інспірувала локальні конфлікти на всьому пострадянському просторі, зокрема в Придністров'ї, Абхазії, Південній Осетії, Інгущетії, Чечні.

Що стосувалося самої СНД, то Росія намагалась, передусім, підтримувати свою домінуючу роль у цій організації та монопольний вплив на пострадянські країни. Для цього вона всіляко закріплювала за собою сегменти оборонно-промислового комплексу (ОПК), військової інфраструктури колишнього СРСР, намагалася зберегти свою військову присутність і підтримувати сепаратизм у нових незалежних державах. Усе це розглядали як збереження передумов для майбутньої реінтеграції цих країн у лоно російської державності. Росія дивилась на Україну, Білорусь як на власні провінції. Суверенітет України представники цієї владної еліти розглядали як несподіване і тимчасове явище.

Відповідно до "Стратегічного курсу" Росія дотримувалась концепції загального (спільного) кордону країн співдружності, тобто державного кордону колишнього СРСР, охорона якого, за міркуваннями Кремля, має здійснюватися спільно з російськими прикордонниками. Згідно із цією концепцією кордон поділяли на внутрішній (адміністративний) і зовнішній, за яким залишали міжнародний правовий статус і який мав перебувати під повним контролем і відповідальністю Росії. У такий спосіб РФ намагалася позбавити держави СНД суверенного контролю на їхніх власних кордонах, тобто важливого атрибуту національного суверенітету і в певний момент повернути собі цей пострадянський простір, маючи контроль над усім периметром колишнього радянського кордону.

Отже, реінтеграція пострадянського простору посідала центральне місце в доктрині Примакова. Вона мала критично важливе значення у двох аспектах – внутрішньому та зовнішньому. Реінтеграція пострадянських країн дозволила б Росії закріпити за собою статус одного з найбільших центрів сили багатопольярного світу. У "Стратегічному курсі", прийнятому 1995 р., недвозначно зауважується, що зміцнення Росії як провідної сили формування нової системи міждержавних політичних і економічних відносин на території пострадянського простору є основним її завданням. Водночас у взаємодії із третіми сторонами і міжнародними організаціями слід досягати з їхнього боку розуміння того, що цей регіон, насамперед, є зоною інтересів РФ. У внутрішньому вимірі реінтеграція деяких країн СНД, передусім України і Білорусії у спільну з Росією державу, мала на меті зупинити дезінтеграційні тенденції в самій РФ.

Концепція вибіркового партнерства, що є невід'ємною складовою доктрини Примакова, передбачала відновлення впливу Росії у світі в умовах різкого дисбалансу у співвідношенні сил із Заходом. Вибіркове партнерство було покликано, з одного боку, підтримувати такі відносини із Заходом, щоб мінімізувати репутаційні втрати на міжнародній арені, а з іншого – стримувати Захід від небажаних для Росії кроків та формування ним монопольярного світу. Будівництву однопольярного світу Сполученими Штатами та Європою концепція вибіркового партнерства

Є. Примакова протиставляла багатополярність, оскільки таке вибіркове партнерство на практиці зводилося до координування дій Росії з політикою США та ЄС, за якої російська дипломатія могла обумовлювати партнерство певними умовами. Прикладом компромісу за вибіркового партнерства можна вважати підписання Основоположного акта Росія – НАТО. Проте таке партнерство було обмеженим і непередбачуваним, оскільки залишались не визначеними обмеження Росії у відносинах із Заходом і ті червоні лінії, які би обмежували дії як НАТО, так і РФ.

У такий спосіб своєю доктриною Є. Примаков намагався змусити Захід узгоджувати з Москвою всі вагомні рішення, що зачіпають геополітичні амбіції Росії. За задумом Є. Примакова концепція вибіркового партнерства мала змусити Захід долучити РФ до участі в управлінні глобальними процесами і визнати її світовою державою, геополітичні інтереси якої виходять за межі регіональної держави. Ідея багатополярності в доктрині Примакова передбачала створення альтернативних США регіональних центрів сили в особі Індії, Японії, Китаю та розвитку із цими країнами тісної співпраці в різних сферах відносин.

Отже, у другій половині 90-х рр. зовнішня політика Росії припинила спиратися на концепцію демократичної солідарності чи доктрину Козирева, натомість було прийнято концепцію вибіркового партнерства. Доктрина Примакова була спрямована, насамперед, на відновлення статус-кво Росії як великої держави і досягнення стратегічного паритету у відносинах між РФ та США. У відносинах із Заходом це виявилось у:

- запереченні процесу розширення НАТО;
- замороженні процесу подальшого скорочення ядерних озброєнь;
- співпраці з Іраном;
- намаганні створити антиамериканську геополітичну вісь Москва – Пекін – Делі;
- спробі активізувати геополітичне суперництво на Балканах тощо.

Проте в доктрині Примакова не був урахований обмежений ресурс Росії для реалізації подібної політики. У підсумку така політика обернулась значними програшами: відступом Росії з

Балкан, розширенням НАТО, рішенням Стамбульського саміту ОБСЄ про виведення російських військ із Молдови та Грузії, поділом з Україною Чорноморського флоту.

Зовнішньополітичні доктрини В. Путіна у 2000-х рр.

Путінська епоха зовнішньої політики Росії, як і самої російської історії, розпочалася з початком нового тисячоліття. Ця дата виявилася дуже символічною. Як людська цивілізація входила в нову еру, так і РФ зазнала в цей період докорінної трансформації російської державності, суспільно-політичних й економічних відносин, заміни політичного демократичного режиму на авторитарний і, безумовно, зміни зовнішньополітичного курсу країни. Усе це знайшло своє відображення в концептуальних підвалинах російської зовнішньої політики та зовнішньополітичних доктринах і стратегіях РФ. Таким вододілом в еволюції зовнішньополітичних доктрин В. Путіна стали його чергові президентські терміни. Саме тому перший період путінської епохи варто поділити на два етапи: 2000–2004 рр. і 2004–2008 рр. У ці періоди відбувалися досить динамічні якісні зміни як у зовнішній, так і в внутрішній політиці РФ.

У перший період президентського правління В. Путіну дісталась непроста спадщина ельцинської епохи, що мала не тільки складні проблеми, але й певні здобутки, на яких В. Путін повинен був будувати свою зовнішню політику. Практично на момент обрання його президентом РФ співвідношення того й іншого було рівним. З одного боку, країну роз'їдали корупція та засилля олігархату, вона перебувала у глибокій системній кризі. Росія все ніяк не могла відійти від геополітичного колапсу після розпаду СРСР, внутрішньої деградації та дефолту 1998 р. Тож на початку XXI ст., як і в минулому, перед Росією стояли три доленосні проблеми історичного розвитку:

- визначення своєї цивілізаційної ідентичності;
- самоідентифікація російської держави та її місця у світі;
- мобілізація ресурсного потенціалу, необхідного для втілення зазначених геополітичних амбіцій.

За словами одного з представників російської політичної думки М. Юр'єва, було необхідно відновити порушений воєнно-стратегічний баланс і колишній статус-кво, а головне – відновити звичні для них уявлення про гідне місце країни в загальному світоустрої, відмовлятися від якого (не кажучи вже про владу) російський народ не хотів і до перегляду якого абсолютно не був готовим.

З іншого боку, той позитивний багаж зовнішньої політики, який дістався В. Путіну від ельцинської епохи, давав можливість розвивати ті стратегічні напрями і досягати тих зовнішньополітичних цілей, які не були втілені попередньою владою. Концепція вибіркового партнерства Є. Примакова дозволяла Росії утримувати відносини із США в межах хоча і вибіркового, але все ж партнерства. Завдяки цьому вдалося урівноважувати відносини між США і Росією на рівні стратегічного діалогу між президентами двох країн під час самітів Росія – США. Це додавало Росії певної міжнародної ваги і впевненості в тому, що вона є значно більшим актором у міжнародних відносинах ніж ординарна регіональна держава. Основоположний акт Росія – НАТО також вносив певну стабільність у відносини між РФ та Заходом. Згідно з цим документом сторони відмовилися вважати один одного вірогідним противником. Альянс навіть визнав Росію своїм центральним стратегічним партнером, із чим та примирилася, але не погодилася з розширенням НАТО.

Перша доктрина В. Путіна 2000 р.: від вибіркового партнерства до вибіркового спротиву

У концептуальному сенсі для побудови цієї доктрини В. Путін отримав ґрунтовну ідейно-філософську спадщину доктрини Примакова, основні ідеї в якій були розроблені за участі експертів Ради із зовнішньої й оборонної політики Російської Федерації. До них, зокрема, належали: концепції *великодержавного статусу Росії й обмеженого суверенітету країн СНД, ідеї багатополярності й різновекторної зовнішньої політики Росії* для створення контрбалансу сили, яка б урівноважувала відносини

із США. Водночас ідеї і концепції, викладені в доктрині Примакова, не могли бути втілені з причини браку ресурсів і різючого дисбалансу в силі у відносинах із Заходом. Тож В. Путін мав урахувати ці вади Росії у своїй зовнішньополітичній доктрині. Окрім них, слід було врахувати цілий комплекс внутрішніх чинників і зовнішніх міжнародних трендів, що стали актуальними на початку нового тисячоліття. Серед внутрішніх чинників важливе значення мали економічні і політичні процеси, що відбувалися в Росії в цей період, зокрема:

- зміна політичних еліт та внутрішньополітичної ситуації в країні,
- трансформація політичних систем і політичних режимів,
- пошук ідеологічних концепцій для обґрунтування зовнішньополітичних завдань і відповідних стратегій їхньої реалізації тощо.

Зовнішні чинники, що з'явилися із завершенням ельцинського періоду російської історії, також спонукали до перегляду стратегії зовнішньої політики Росії відповідно до умов однополярного світу. В. Путін, який став наступником Б. Єльцина, у зовнішній політиці теж головним завданням своєї діяльності вважав повернення великодержавного статусу Росії. Відоме його гасло: "Або Росія буде великою, або її взагалі не буде" – мало досить ґрунтовний геополітичний сенс. Детально аналізуючи міжнародну ситуацію, В. Путін виявив достатньо обнадійливі для відновлення великодержавного статусу Росії тренди, що мали забезпечити йому успіх. Першим трендом стало підвищення світових цін на енергоресурси, що давало Росії неабиякі фінансові надходження в державний бюджет від продажу нафти і газу. Другим – налагодження тісних корпоративних стосунків із німецьким бізнесом і політичним істеблїшментом Німеччини, що відкривало В. Путіну шлях до опосередкованого тїньового впливу на прийняття рішень у ЄС і НАТО. Третьою подією, якою скористався російський президент у побудові своєї зовнішньополітичної стратегії, стали терористичні атаки на США 11 вересня 2001 р., що завдали першого удару по однополярному світу і могутності США.

Отже, на відміну від доктрини Примакова, з якої було запозичено багато концептуальних ідей і стратегічних цілей, перша доктрина В. Путіна, що була ним офіційно затверджена 28 червня 2000 р. за назвою "Концепція зовнішньої політики Російської Федерації" (далі – Концепція 2000 р.), мала системніший характер і враховувала нові геополітичні реалії. Вона ґрунтувалася на таких доктринальних положеннях:

По-перше, на відміну від Єльцина, Путін обмежує претензії Росії на глобальний вплив. Він відмовляється від атрибутів наддержави у вигляді закордонних військових баз поза межами СНД. Замість суперництва пропонує США союзницькі відносини.

По-друге, російський президент відмовляється від конфронтації з країнами Заходу за Центрально-Східну Європу, що виявилось в усуненні заперечень на другу хвилю розширення НАТО.

По-третє, відбувається максимальне обмеження впливу Заходу на пострадянський простір, а також внутрішньополітичні процеси в самій Росії.

По-четверте, зміна пріоритетів у співвідношенні між простором і ресурсами. Якщо Єльцин намагався максимально закріпити російське домінування на пострадянському просторі та вплив на Центральну Європу, Балкани й інші регіони витратою обмежених внутрішніх ресурсів, то Путін навпаки, обмежує простір російського впливу і збільшує внутрішні ресурси.

За своєю структурою Концепція 2000 р. якісно відрізнялася від попередніх доктринальних документів. Вона містила збалансований і структурований опис як ключових, так і периферійних напрямів зовнішньої політики Росії. Формат документа мав чотири основних структурних елементи:

- обґрунтування мети і місця концепції в системі національного стратегічного планування,
- відображення стану міжнародного середовища та позиціонування в ньому Росії,
- функціональні і регіональні пріоритети держави,
- методи і засоби реалізації зазначених пріоритетів.

Зазначена архітектура дозволяє чітко уявити зовнішньополітичну програму держави, оскільки легко піддається деконструкції.

Концепція 2000 р. вперше поділяє основні напрями зовнішньополітичної діяльності на функціональні і регіональні, що забезпечило чіткіше структурування різних типів пріоритизації, серед яких функціональний тип був обраний головним. Завдяки такому пріоритету, головною стратегічною зовнішньополітичною метою було вперше визначено перегляд існуючого світового порядку. Така системність і збалансованість викладення основних положень документа чітко вказує на функції доктрини Путіна 2000 р., яку керівництво Росії сприймало як інструмент трансформації своїх уявлень про міжнародне середовище, позиціонування Росії у світі та принципи своєї зовнішньої політики. Іншими словами, концепцію сприймали як повноцінну доктрину, якій притаманна гносеологічна, світоглядна, методологічна й ідеологічна функції.

Накопичення доходів державного бюджету та зростання економічного виробництва дало Путіну змогу говорити про самодостатність Росії як світового актора, яка в умовах зростання економічної могутності більше не повинна підлаштовуватись під країни Заходу. Так для подолання головної вади Росії – браку ресурсів для відновлення її великодержавного статусу на міжнародній арені – була застосована стратегія *самодостатності зовнішньої політики* Російської Федерації.

У міжнародному сенсі принцип самодостатності передбачає свободу Росії щодо участі в різних міжнародних коаліціях залежно від кон'юнктури національних інтересів, але унеможливило будь-яку форму її інтеграції в багатосторонні інститути євроатлантичної безпеки. Утіленням принципу самодостатності Росії на пострадянському просторі стало створення альтернативних ЄС інтеграційних структур, завдяки яким Росія мала би більш успішно перебирати на себе зовнішньополітичну й економічну спрямованість України і відвернути її від Європи. Звісно, що це потребувало адаптації під Росію політичної системи і політичного режиму в Україні.

Принцип самодостатності у внутрішньо-російському контексті забезпечив В. Путіну широку свободу дій у внутрішній політиці. Головним внутрішнім геополітичним ресурсом Росії, на який насамперед намагався спиратися В. Путін, є форма *пра-*

вління країною. З усіх відомих форм правління В. Путін обрав ту, яка могла б забезпечити мобілізацію внутрішніх ресурсів шляхом максимальної концентрації політичної влади і централізації державного управління. Такою простою, прийнятною і традиційною формою правління в Росії було *самодержавство*. Хоча цей режим російські політики та переважна більшість учених-політологів сором'язливо називали керованою демократією, що з позиції канонів політології є нонсенсом, який містить у собі логічну суперечність. Демократія не може бути керованою або не керованою, тому що в такому випадку вона перетворюється або в автократію, або в охлократію.

Отже, якщо Б. Єльцин тільки говорив про відновлення російської державності, то В. Путін її відновив. У 1990-ті рр. Росія була схожа не на державу, а, радше, на арену боротьби впливових груп інтересів за розкіш і владу, часто за рахунок країни. Путін повернув цей процес назад, але не шляхом раціоналізації економіки, а шляхом руйнування меж між державним і приватним сектором, а також перебудови взаємовідносин політики, бізнесу і злочинності на умовах держави. У такий спосіб російський президент відбудовував політичний режим з усіма притаманними йому ознаками авторитаризму.

Встановлення авторитарного режиму в РФ у період 2000–2003 рр. та його загальна підтримка дали можливість В. Путіну не тільки консолідувати російське суспільство й еліту і концентрувати політичну владу, але й мобілізувати внутрішні ресурси для поновлення великодержавного статусу Росії на міжнародній арені. Щоби збалансувати ці геополітичні амбіції з наявними ресурсами, В. Путіну довелося змінити парадигму стратегічних пріоритетів. Якщо раніше внутрішні ресурси витрачали на досягнення зовнішньополітичних цілей, відтепер навпаки, – зовнішня політика мала сприяти накопиченню внутрішніх ресурсів з тим, щоб потім зробити Росію самодостатньою в європейській і світовій політиці.

Успішна реалізація стратегії самодостатності дала всі підстави В. Путіну перейти від концепції вибіркового партнерства Є. Примакова до концепції *вибіркового спротиву Заходу*, покладеної в основу доктрини Путіна 2000 р., а також реалізації стра-

тегії обмеженого суверенітету країн СНД Є. Примакова. Остання концепція була модифікована у стратегію, оскільки за В. Путьїна вона була доповнена конкретними методами та ресурсами для її втілення. У контексті реалізації стратегії самодостатності зовнішньої політики РФ та обмеженого суверенітету країн СНД, а також концепції вибіркового спротиву Заходу:

- Україну, по-перше, розглядали як доповнення, доважок того внутрішнього ресурсу, якого так не вистачає Росії для повернення статус-кво великої регіональної держави і відновлення традиційної геополітичної ролі на європейському континенті.

- По-друге, обмеження геополітичного впливу Росії не стосувалось України. Україна залишалась ядром, ключовою ланкою всієї геополітичної конструкції Росії на пострадянському просторі. Нашу країну одночасно розглядали і як плацдарм оборони від зовнішніх геополітичних впливів, і як плацдарм для розширення геополітичного та гео економічного домінування Росії.

- По-третє, незважаючи на те, що Україна є критично важливою для Росії, Кремль у ті часи не був готовий іти з приводу неї на відкриту конфронтацію із Заходом. Партнерські відносини із Заходом і США для Росії були вагоміші ніж Україна, оскільки вони визначали майбутню перспективу розвитку Російської Федерації. Свідченням цьому стали міжнародні події під час Помаранчевої революції, коли амбіції Кремля щодо України отримали жорстокий спротив з боку Заходу. У підсумку, під тиском США і Європи Путін був змушений пом'якшити свою позицію.

Однак це зовсім не означало, що Росія може відмовитися від України. Просто боротьба за Україну була переведена зі стану конфронтації в іншу площину – площину компромісів, секретних домовленостей і торгівлі із США та ЄС. Такий геополітичний компроміс із Заходом привів до усвідомлення російською елітою того факту, що суверенітет України, принаймні в короткотерміновій перспективі, залишатиметься реальністю, з якою необхідно працювати. З огляду на цю реальність найоптимальнішою і найприйнятнішою для реалізації національних інтересів Росії вважали модель *обмеженого суверенітету* України.

Зазначена модель допускала існування суверенної України в короткий історичний проміжок часу, але її суверенність не

мала виходити за межі російських національних інтересів, тим паче, перешкоджати їхній реалізації. Іншими словами, це такий суверенітет, що був би обмежений російськими інтересами. Зазначену модель неодноразово озвучували в тезах про те, що Україна є сферою життєво важливих інтересів тільки Росії. Обмеженість допускає певний рівень самостійності України в її зовнішньополітичних зносинах, особливо у відносинах із НАТО і ЄС. Проте водночас передбачали, що така самостійність має бути вписаною в контекст зовнішньополітичного курсу Росії. Це означає, що зовнішня політика України мала бути скоординованою з російськими зовнішньополітичними відомствами, перебувати в режимі ручного управління, основні важелі якого розміщуються у Кремлі.

Концепція вибіркового спротиву мала на меті послабити Захід і позбавити США можливості утримувати глобальне лідерство у світі. Усе ж брак ресурсів і дисбаланс у силі не дозволяв Росії перейти до відкритої конфронтації із США. Отож, намагаючись бути партнером Вашингтона у врегулюванні американських зовнішньополітичних проблем, Росія зміцнювала свої власні позиції на міжнародній арені, і водночас прагнула послабити США. Допмагаючи НАТО і США в організації транспортного коридору для проведення операції в Афганістані, наприклад, Росія домоглася на сесії альянсу в Римі 28 травня 2002 р. входження в "Раду 20 країн – членів НАТО", що дало їй змогу бути присутньою при ухваленні рішень організації і тим самим впливати на них.

Для реалізації концепції вибіркового спротиву Росія запроваджувала контрсиловою стратегію проти США, водночас ідучи Вашингтону на певні поступки у воєнно-стратегічній сфері. З виходом США з Договору щодо ПРО та підписавши вигідний Вашингтону Договір про стратегічні наступальні потенціали 2002 р., Росія, наприклад, поглибила співпрацю з Китаєм у питаннях спільної політики в Центральній Азії, відбудовуючи тим самим свій південний фасад Євразії. Досить продуктивною для Росії виявилась і стратегія посередництва у врегулюванні кризових ситуацій, що виникали у США у відносинах з Іраком, Іраном та Північною Кореєю. Результатом таких посередницьких

дій стало те, що позиції Росії посилювались, криза тільки зростала, а США послаблювались, відчуваючи щоразу чимраз більшу залежність від Москви.

Другий етап реалізації доктрини Путіна 2000 р. розпочався з його переобранням на другий президентський термін 2004 р. Аналіз досягнутого за перший етап і проблем, з якими він зіштовхнувся, потребували переосмислення глобальних цілей зовнішньої політики Росії та корегування багатьох положень Концепції 2000 р. Ба більше, побудова авторитарного режиму й економічне зростання, що відбулося протягом першого президентства В. Путіна, з одного боку, та кольорові революції у Грузії й Україні – з іншого, зумовили потребу російського керівництва не тільки у зміні зовнішньополітичної стратегії, але й модернізації російської державності.

Зміст реформації російської державності після 2004 р., як і в попередні роки, зводився до відшукування відповідно до потреб часу необхідного балансу між політичною владою і власністю. У період Б. Єльцина цей рух відбувався від державної влади до власності, де владу розглядали як засіб приватизації державної власності. Під час першого періоду правління В. Путіна (2000–2004 рр.) цей рух став зворотним: від приватної власності – до державної влади, тобто встановлення державного контролю над власністю. У другий період В. Путін вирішив *поєднати приватну власність з державною владою*, створити такий собі симбіоз влади і власності, об'єднати їх в один політико-економічний інститут, який згодом російські політологи назвали **державою-корпорацією**.

Значною мірою така трансформація відносин між владою і бізнесом була обумовлена приходом у коридори влади нової генерації путінської еліти. Це сталося після того, як було покінчено з найбільшим російським олігархатом, а решту його поставлено під жорсткий політичний контроль. Отож, замість представників російського олігархату на політичну авансцену Росії вийшла бюрократична еліта. Її вихід був зумовлений, насамперед, централізацією влади в Росії та побудовою авторитарного політичного режиму. Водночас ключові позиції в цій еліті мали належати силовикам.

Відповідно до нового складу російської бюрократії було проведено реорганізацію Міністерства закордонних справ Російської Федерації, яке очолив С. Лавров. Запровадження нової системи державного управління за принципом держави-корпорації теж додало певного поштовху розвитку російської економіки. Ціни на нафту залишалися високими, зважаючи на наслідки американської війни в Іраку, що забезпечувало великі надходження в російський державний бюджет від торгівлі енергоресурсами. Завдяки цьому значно зросли темпи розвитку російської економіки. Уряд зміг фінансувати великі соціальні проекти з підвищення рівня життя росіян і виділяти значні кошти у воєнний бюджет для реалізації воєнних програм. Це дало можливість відродити російський військово-промисловий комплекс і розпочати здійснення воєнної реформи у збройних силах РФ та процес її переозброєння новітніми зразками військової техніки. Нарощування фінансових, економічних і воєнних ресурсів знову сприяло зміні балансу сили у світі на користь Росії, а створення держави-корпорації дало можливість В. Путіну мобілізувати і сконцентрувати в зовнішньополітичній царині значні ресурси для початку геополітичної експансії.

Серед зовнішньополітичних передумов початку такої експансії основною було послаблення глобального впливу США у світі й утворення геополітичного вакууму у стратегічно важливих для Росії регіонах світу. Війна в Іраку й Афганістані дедалі більше розчарувала американців в ефективності воєнної сили в урегулюванні міжнародних криз, а американський істеблішмент – у доцільності впровадження інтервенціоністської концепції зміни авторитарних режимів на демократичні. Зросло несприйняття американської політики одноосібних рішень і дій, проголошених у доктрині Буша, не тільки серед багатьох членів міжнародного співтовариства, але і в колі американських союзників. Зазначена ситуація створювала відчуття обмеженості влади Вашингтона.

Цією психологічною ситуацією скористалася Росія. Утілення концепції вибіркового спротиву Заходу давало свої плоди. Відтепер Росія не тільки сама чинила спротив глобальному домінуванню США, але й почала формувати неформальну коаліцію зі

старих членів Євросоюзу, Китаю, країн Близького та Середнього Сходу, радикальних лівих режимів Латинської Америки для організації колективного спротиву глобальному лідерству США, підриваючи тим самим основи однополярного світопорядку. Так були створені зовнішні та внутрішні передумови для перегляду керівництвом РФ своєї зовнішньої політики й ухвалення нової зовнішньополітичної доктрини.

Доктрина Путіна – Медведєва 2008 р.: від вибіркового спротиву до активної оборони

Перша заявка на нову зовнішньополітичну доктрину прозвучала у виступі президента В. Путіна перед послами і спецпредставниками Російської Федерації в МЗС РФ. У промові російський президент уперше після розпаду СРСР досить чітко і зрозуміло сформулював пріоритети РФ на світовій арені. "Росія загалом має нести сумірну своєму становищу і можливостям відповідальність за глобальний і соціально-економічний розвиток" – підкреслив він. Проте слово *відповідальність* у російському стратегічному мисленні розуміють як *засікання, претензія*. У такий спосіб В. Путін висловив претензію на глобальний вплив Росії у світі. Підставою для цього стало зростання економічного і воєнного потенціалу. З огляду на це зміна балансу сили на користь РФ потребувала перегляду нею балансу інтересів на міжнародній арені.

Заявка Росії на глобальну проблематику стала головною особливістю доктрини Путіна – Медведєва 2008 р. У цьому сенсі, за словами академіка А. Богатурова, її можна вважати першою глобальною доктриною Російської Федерації. Далекоглядні ідеї й амбіції В. Путіна згодом були систематизовані й офіційно концептуально викладені в "Огляді зовнішньої політики Російської Федерації", опублікованому МЗС РФ 28 березня 2007 р., а також доповнені і конкретизовані у щорічній великій пресконференції президента В. Путіна із представниками російських й іноземних ЗМІ 1 лютого 2007 р. і в Посланні президента Федеральним Зборам 26 квітня 2007 р.

Отже, новий ресурсний потенціал дав можливість В. Путіну повернутися до старих геополітичних амбіцій. Першим симптомом такого "нового-старого" курсу стала його промова ще на святкуванні 60-ї річниці перемоги Радянського Союзу у Другій світовій війні, у якій він оцінив розпад СРСР як велетенську геополітичну катастрофу Росії. Проте визначальною віхою переходу до нової зовнішньої політики В. Путіна став 2007 рік, зокрема і його промова на лютневій Мюнхенській конференції з питань безпеки. На конференції були презентовані основні постулати нової зовнішньополітичної доктрини. Вони містились у таких тезах промови:

- *По-перше*, однополярний світ вичерпав себе, має згубний характер дії, тому на зміну йому має прийти багатополарна система міжнародних відносин.

- *По-друге*, Сполучені Штати більше не мають права на світове лідерство.

- *По-третє*, США і НАТО втратили здатність забезпечувати безпеку Європи і надалі є провокативним (дестабілізуючим) чинником у Європі.

За цими ідеологічними постулатами проглядається чіткий намір Росії:

- кинути виклик світовому лідерству США й очолити боротьбу із глобальним американським домінуванням;

- утвердити багатополарний світ, у якому Росія має відігравати провідну роль, як "great power";

- принизити та дискредитувати роль США та НАТО в забезпеченні міжнародної безпеки;

- відвоювати в Заході втрачені сфери впливу.

Реалізація цих намірів дасть Росії змогу утвердити себе в ролі провідного архітектора нового світового порядку, обмежити геополітичний вплив Заходу, звзвити сферу поширення європейської цивілізації та дискредитувати європейські демократичні цінності, протиставивши їм власний цивілізаційний проєкт. Усе це в підсумку призведе до значного розширення та посилення впливу РФ на світові міжнародні процеси. Отже, *Росія прагне бути не тільки однією з найбільш економічно потужних країн, але й перетворитися у провідну геополітичну потугу у світі.*

На відміну від попередньої доктрини Путіна 2000 р., в основу якої було покладено концепцію вибіркового спротиву і яка мала пасивний оборонний характер, нова зовнішньополітична доктрина 2008 р. була побудована на принципах *активної оборони з елементами наступальності в тих сферах і напрямках, де Росія мала стратегічну перевагу*. Це, насамперед, енергетична, інформаційна й ідеологічна сфери.

В остаточному завершальному вигляді доктрина Путіна – Медведєва була офіційно затверджена президентом РФ 15 липня 2008 р. за тією ж назвою, що і попередня доктрина Путіна 2000 р., тобто як "Концепція зовнішньої політики Російської Федерації". За змістом вона являла собою компактний текст, викладений на високому системному рівні, у якому чітко й ґрунтовно виписані найважливіші національні пріоритети й основні стратегічні напрями зовнішньої політики.

За основу структури доктрини 2008 р. було обрано функціональний підхід. Регіональні ж напрямки мали конкретизувальний, доповнювальний характер і більшою мірою були елементами стратегії реалізації функціональних напрямів зовнішньої політики. Головним функціональним пріоритетом зовнішньої політики в доктрині 2008 р., на відміну від попередніх доктрин, було визначено **формування нового світоустрою** – як глобальної зовнішньополітичної мети Росії. Найважливіші національні пріоритети в Концепції зовнішньої політики Російської Федерації 2008 р. (далі – Концепція 2008 р.) були об'єднанні в кілька груп. Перший пріоритет стосувався ідеологічної сфери і полягав в остаточній відмові від демократичної риторики та концепції демократичної солідарності під виглядом деідеологізації зовнішньої політики. Натомість пропонували обрати цивілізаційний підхід з опорою на євразійство як світоглядну і методологічну основу зовнішньої політики РФ, представивши Росію в міжнародному середовищі як євразійську цивілізацію. Показово, що в офіційному тексті цього доктринального документа *міжцивілізаційне протистояння* замінено терміном *цивілізаційний діалог*, а *конфронтація* – *конкуренція ціннісних орієнтирів*.

Другу групу національних пріоритетів формують ідеї колективного лідерства провідних держав. Об'єктивно відчуючи на

собі відповідальність за стан справ у світі, вони мають стати протиположністю глобальному лідерству США і Заходу. З такою претензією на глобальне домінування пов'язана і третя група національних пріоритетів, що свідчить про зміну оцінки Росією процесу глобалізації. Якщо раніше Москва розглядала глобалізацію як суто негативне явище, спрямоване на побудову США однополярного світу, то в новій доктрині 2008 р., з появою у Росії глобальних амбіцій, зазначений глобальний процес оцінюють позитивно і розглядають як такий, що сприяє рівномірнішому розподілу впливу й економічного зростання, закладаючи тим самим об'єктивну основу для багатополлярної конструкції міжнародних відносин.

Четверта група пріоритетів стосується оцінки загроз національній і міжнародній безпеці. Акцент у цьому розділі доктрини зроблено не на внутрішніх, а на зовнішніх загрозах національній безпеці РФ, до яких віднесені поширення міжнародних конфліктів, зникнення проблематики роззброєння із глобального порядку денного, спроба створення однополярного світу, нав'язування іншим країнам своїх політичних систем і моделей розвитку, довільне трактування і застосування міжнародного права.

Остання група пріоритетів, виписаних у доктрині Путіна – Медведєва 2008 р., стосується як доктринальних основ зовнішньої політики, так і стратегій їхньої реалізації. Вони конкретизують тлумачення такого терміна як *диверсифікація*. У російському стратегічному мисленні термін трактують не в економічному, а в геополітичному та зовнішньополітичному значенні? як зазвичай прийнято вважати. Диверсифікація в російському розумінні – це побудова альтернативних США і Заходу зв'язків та розвитку партнерства із країнами, що не входять у групу "Великої вісімки", які би склали певну опозицію Заходу. Під такими країнами можна розуміти Бразилію, Індію і Китай та об'єднання групи п'яти країн: Бразилії, Росії, Індії, КНР та ПАР (БРІКС). Що стосується геополітичного розуміння терміна диверсифікація, то це, насамперед, зовнішньополітичний інструмент, за допомогою якого Росія має намір домагатися зменшення своєї залежності від транзитних країн України та Білорусі за рахунок побудови нових обхідних маршрутів, таких як "Південний по-

тік", "Північний потік", "Турецький потік" та інші, що можуть також використовуватися для облаштування південного та східного фасаду Євразії, на кшталт трубопроводу "Сила Сибіру" та прокладання трубопроводів узбережжям Тихого океану.

Зазначені групи національних пріоритетів слугують важливою основою для розроблення зовнішньополітичної стратегії реалізації основних положень доктрини 2008 р., яку побудовано на таких принципах:

- гра на суперечностях, що позначилися у відносинах між США і ЄС, з метою послаблення обох сторін і посилення власних позицій у світі;
- використання енергетичного чинника як засобу поширення впливу та домінування в Європі;
- збільшення власної геополітичної ваги за рахунок реінтеграції пострадянського простору на власній цивілізаційній основі.

Гра на суперечностях між провідними європейськими країнами завжди була традиційним принципом російської зовнішньополітичної стратегії. Отже, Росія, ще навіть коли була слабкою, посилювала власні позиції в Європі і здійснювала помітний вплив на європейські політичні процеси. В однополярному світі цей принцип не працює, оскільки відсутня така сумірна сила, яку можна було би протиставити США. Зате в багатополярному світі зазначений принцип виявляється продуктивним. ЄС за своєю сукупною економічною потугою може бути зіставним США. Тож, стимулюючи суперечності між ними, можна домогтися ефекту, а коли ці дві геополітичні сили будуть послаблювати одна одну, тоді баланс сил у світі буде схилитися на користь Росії. У випадку, коли ці дві потуги базуються на спільних цивілізаційних цінностях, таке суперництво дає додаткові шанси для нав'язування та просування власної ідеології.

Енергетичний чинник є не тільки потужним джерелом поповнення фінансових ресурсів й економічного зростання країни, але й головним інструментом зміцнення геополітичного впливу Росії в Європі. Залежність країн ЄС від російських енергоносіїв буде змушувати їх іти на політичні поступки Росії. Залежно від рівня поступливості ЄС Росія може використовувати енергетичний чинник і як засіб тиску, і як засіб шантажу європейських країн.

Цивілізаційний чинник є третьою складовою нової зовнішньо-економічної стратегії Росії. Порівняно з попередньою моделлю зовнішньої політики, цей чинник у ролі провідного введено вперше. Пояснюємо це тим, що ХХІ ст. буде століттям цивілізацій. Росія врахувала цю сучасну тенденцію у своїй новій моделі зовнішньої політики. Отож, російська зовнішня політика згідно з її новою моделлю повинна мати ідеологічне навантаження. Потреба в ідеологізації зовнішньої політики Росії обумовлюється відсутністю тих спільних ідей, які би поділяли країни пострадянського простору і на базі яких можна було би реінтегрувати їх у єдине державне російське утворення. Ідея повернення в лоно російської держави не є привабливою для пострадянських країн, що мають власний державний суверенітет. Така нова ідеологія на базі російського (євразійського) цивілізаційного проєкту, на думку російських ідеологів, має допомогти виконати це надскладне завдання.

Оскільки комуністична ідеологія виявилась остаточно дискредитованою, то російському керівництву потрібна була ідеологія, яка би об'єднувала інші народи навколо Росії і забезпечувала підтримку її нової експансіоністської політики. У часи російської імперії такою ідеологією був *панславізм*. Зазначена концепція стала опорою самодержавної царської Росії у здійсненні нею експансіоністської політики у Східній і Центральній Європі і мала на меті об'єднати усіх слов'ян навколо Росії. Проте, як виявилось у 2000-х рр., вони надали перевагу іншій європейській цивілізації замість цивілізації євразійської. До того ж сама ідеологія панславізму в Росії переродилась у слов'янофільство, що було позбавлене будь-якого політичного підтексту і суперечило туранському походженню росіян. Росія ж, претендуючи на глобальний вплив, мала об'єднати всі народи, що проживають на теренах Євразії, а не тільки слов'ян. Зважаючи на це, найпривабливішою для В. Путіна в цей історичний період виявилась концепція євразійства.

Серед основних положень, що покладені в концептуальну основу доктрини Путіна – Медведєва 2008 р., були ідеї євразійства, які відповідали потребі часу. По-перше, це ідея про цивілізаторську місію Росії, що полягала в об'єднанні Азії з метою ор-

ганічного вrostання останньої в сучасний світ й ідея про необхідність для Росії поєднання досягнень двох цивілізацій Сходу і Заходу. По-друге, до цих ідей належить євразійське трактування того, що Євразія є не географічним, а цивілізаційним материком. Зазначене положення знайшло своє продовження в путінській риториці про міжцивілізаційний діалог, цивілізаційний вимір сучасних міжнародних відносин, про Росію як державу-цивілізацію. По-третє, євразійство знадобилось для обґрунтування доміантної ролі Росії на євразійському континенті. По-четверте, це євразійські ідеї про загниваючу Європу і богообраність Росії, покликаної вищими силами вивести неісторичні народи на шлях істинний. У цьому контексті особливо доречними для російських ідеологів виявились ідеї євразійства для обґрунтування особливої місії Росії на пострадянському просторі. Такі ідеї були покладені в основу доктрини руського світу, що поряд із євразійським цивілізаційним проектом стала ідеологічною основою Концепції 2008 р.

З огляду на зазначені зовнішньополітичні базові геополітичні інтереси та стратегічну мету, зовнішньополітична стратегія РФ щодо відносин з Україною визначала три групи завдань. До першої групи входять зовнішньополітичні. До них належать:

- дискредитація України як суверенної держави і самостійного суб'єкта міжнародних відносин;
- ізоляція України від міжнародних інтеграційних процесів;
- недопущення вступу України в ЄС, СОТ, НАТО.

Друга група завдань РФ щодо України була пов'язана з реалізацією власних реінтеграційних проектів. Насамперед це стосувалося інституційної реінтеграції через залучення України до СЕП та використання формату СНД, а також секторальної реінтеграції. Остання передбачала захоплення ключових сегментів української економіки та культурно-інформаційного простору України. Третя група завдань полягає у формуванні єдиного гуманітарного (російського) простору, що відповідає фундаментальним інтересам Росії, пов'язаним з її цивілізаційним розвитком. Стосовно до України головною стратегічною метою в цьому цивілізаційному контексті є недопущення самоідентифікації української нації та її розвитку, а також переформатування мо-

делі розвитку української держави в малоросійську модель – протекторат Росії, який би був придатніший для гомогенізації російського цивілізаційного простору.

Головною метою російської зовнішньої політики в цій гуманітарній сфері зовнішньої політики було намагання Росії гомогенізувати ментальний простір України на базі російської ідентичності. Зовнішньополітична стратегія РФ у контексті зазначеного стратегічного напрямку щодо України визначала такі завдання:

- надання російській мові в Україні державного статусу;
- захоплення інформаційного і культурного простору України і забезпечення домінування в ньому російських інформаційних і культурних продуктів;
- недопущення відродження історичної пам'яті української нації та дискредитація її національних символів;
- реінтеграція східних і південних районів України в російський інформаційний і культурний простір та створення на їхній базі альтернативної українському суспільству малоросійської спільноти;
- зміцнення в Україні маріонеткового проросійського уряду й інкорпорація політичної еліти України в російські інтереси;
- створення в Україні експертного пулу політологів та інформаційних центрів, які б були спроможними просувати в українському суспільстві ідеї державної ідеології і політики Росії.

Уся напрацьована ідеологічна база стала концептуальною основою для прийняття стратегії реінтеграції пострадянського простору, що змінила стратегію обмеженого суверенітету СНД. Стратегія реінтеграції пострадянського простору переслідувала амбітнішу мету – реставрувати російську державність на пострадянському просторі. Зазначена стратегія цілком підпорядковувалась євразійській концепції про створення цивілізаційного утворення "Росія–Євразія".

Реалізація Концепції 2008 р. прийшлася на період формального президентства Д. Медведєва. Формальність його полягала в тому, що він мав лише озвучувати рішення та вказівки В. Путіна, який тимчасово доручив Д. Медведєву цю посаду, оскільки його згідно з Конституцією РФ не могли обирати на третій прези-

дентський термін. На цей час В. Путін обіймав посаду прем'єр-міністра РФ. Хоч і формально, але Д. Медведев як президент відповідав за зовнішню політику російської держави і, відповідно, усі новації і рішення в зовнішньополітичній сфері ухвалювали і підписували його іменем. Саме тому Концепцію 2008 р. доцільно було назвати іменем не одного, а двох авторів: як зовнішньополітична доктрина Путіна – Медведева. Доктрина вперше презентувала Росію як суб'єкта глобальної політики.

Амбітна мета потребувала свого концептуального обґрунтування та відповідної стратегії її реалізації. Доказом тому мали бути реальні дії, які би вивели Росію за межі регіональної держави і переконали в цьому увесь світ. Для цього треба перейти до активних контрастувальних дипломатичних дій на міжнародній арені під виглядом активної оборони свого життєвого простору та геополітичних інтересів. Необхідно зауважити, що в перші два роки реалізації доктрини Путіна – Медведева 2008 р. Росія досягла значних успіхів. Найуспішнішими ударами РФ по інтересах США в цьому напрямі можна вважати перемогу Росії у війні із Грузією, жорсткі заходи щодо тих країн СНД, які намагалися розвивати тісні зв'язки зі Сполученими Штатами, рішення Киргизії під тиском Росії про закриття американської військової бази в Манасі, укладання Росією угоди з Таджикистаном про передачу під контроль Міністерства оборони РФ військового аеродрому Гіссар разом зі станцією космічного стеження.

Витісняючи американську присутність із пострадянського простору і послаблюючи вплив Вашингтона на Європу, Росія розпочала вибудовувати із США паритетні відносини на умовах силового балансу як рівна в силі геополітична потуга. Умовами таких паритетних відносин із США В. Путін вважав відмову від розміщення елементів американської ПРО в Європі, відмову Україні в перспективі членства в НАТО, визнання помилкою підтримку США і ЄС кольорових революцій в Україні та Грузії.

Другий напрям стратегічного наступу Росії на Захід був спрямований проти НАТО. Кремлю за допомогою Німеччини і Франції вдалося заблокувати надання Плану дій щодо членства Україні та Грузії в організації на Бухарестському саміті НАТО у квітні та саміті міністрів закордонних справ НАТО у грудні

2008 р. Відновивши контроль над Кавказом унаслідок російсько-грузинської війни, створивши свою військову базу в Таджикистані та військове угруповання ОДКБ в Центральній Азії, Росія поставила під загрозу закриття коридору тилової підтримки місії НАТО в Афганістані. Отже, РФ отримала можливість безпосередньо тиснути на найбільшу больову точку альянсу, ставлячи його на межу поразки у війні з талібами в Афганістані.

Третій напрям свого геостратегічного наступу Росія розгорнула в напрямі Євросоюзу. Головною ударною силою в наступі Росії на ЄС стали її щораз більші геополітичні амбіції, енергетичні ресурси та демонстрація військової сили, що виявилась 2008 р. в розв'язанні війни проти Грузії й окупації частини її території, а також намірах розмістити в Калінінградській обл. ракети "Іскандер", спрямовані проти країн Європи. Президент Росії Д. Медведев неодноразово демонстрував Європі готовність повернутися до стосунків холодної війни. Проте конфронтація з Росією аж ніяк не відповідає інтересам провідних європейських держав, насамперед Німеччини, Франції та Італії. Не в інтересах цих країн була і військова конфронтація Росії зі Сполученими Штатами, яка могла б зруйнувати увесь ландшафт безпеки в Європі, на який спирається ЄС. Зважаючи на це, повернення відносин до стану холодної війни ЄС боїться більше ніж сама Росія.

З іншого боку, інтеграційна концепція, за якою ЄС намагався інтегрувати РФ у Велику Європу, остаточно зазнала краху. Отож ЄС уже не вимагає від Росії демократичних цінностей і готовий визнати за нею право визначати долю країн пострадянського простору. Стратегія РФ, спрямована на розкол ЄС, певною мірою досягла свого успіху. Кремль у цій стратегії надає перевагу двостороннім відносинам із провідними країнами ЄС, такими як Італія, Німеччина і Франція, ігноруючи інтереси інших країн ЄС. Так російська політика щодо країн ЄС зумовила неузгодженість політики європейських країн до самої Росії.

Відсутність єдиної консолідованої позиції щодо Москви робить ЄС слабким і неспроможним протистояти російському геополітичному наступу. Виявом неузгодженості і непевності політики Євросоюзу стосовно до РФ стало утворення двох принципово різних підходів. Відповідно до одного з них, Москва є за-

грозою, яку необхідно м'яко стримувати. Його дотримуються переважно країни Центрально-Східної Європи, нові члени ЄС. Тоді як старі члени ЄС – західноєвропейські країни – убачають у Росії потенційного партнера, якого необхідно інтегрувати в європейську систему. Внаслідок таких контрверсійних підходів одні почали вибудовувати з нею відносини стратегічного партнерства, інші – намагаються відкрито протистояти геополітичному наступу Росії на Європу.

Масштабність завдань РФ полягала в тому, щоб відновити повний контроль не тільки над пострадянським простором як ядром Євразії, але над її західним півостровом: Центральною та Східною Європою. Для цього керівництво Росії спершу вирішило піддати нищівній ревізії існуючу архітектура безпеки в Європі, встановлену після закінчення холодної війни. Потім запропонувати свою ініціативу, яка би більшою мірою відповідала новим реаліям, геополітичним інтересам Москви та задовольняла інших провідних європейських країн. Контури такої концепції, що увійшла в історію як ініціативи Медведєва щодо побудови нової архітектури європейської безпеки були запозичені з віденської системи "європейського концерту", що була властива європейській політиці в XVIII, XIX і першій половині XX ст., коли розвиток міжнародних відносин на європейському континенті визначали п'ять великих держав, зокрема і Росія. Усі інші європейські та неєвропейські держави вважалися об'єктами політики цих провідних європейських держав.

Проте для реалізації такого плану побудови системи європейської безпеки Росії бракувало відповідних ресурсів і міжнародного впливу. З урахуванням цієї перепони на шляху відновлення домінування Росії в Європі російськими ідеологами було висунуто концепцію регіональної біполярної системи безпеки в Європі, що увійшла в міжнародний лексикон як *доктрина Медведєва*. Очевидно, що нові зовнішньополітичні ініціативи, викладені в документі, репрезентували нову модель зовнішньої політики російської неоімперської держави, запропоновану в доктрині Путіна – Медведєва 2008 р.

Зазначена модель містила обґрунтування нового статусу "Великої Росії" в ієрархії міжнародних відносин. Зовнішньополіти-

чний сенс доктрини можна звести до кількох тез. США втрачають свою доцентрову силу, а отже і домінуючий вплив у світі. Розпочинається стрімка дезінтеграція системи міжнародних відносин, світ трансформується від монополярного до багатополлярного, внаслідок чого утвориться чотири-п'ять світових держав, серед яких має бути й Росія зі своєю регіональною зоною впливу. Така ситуація відкриває перед Росією вікно можливостей піддати ревізії результати розпаду СРСР, переглянути результати холодної війни й відновити статус-кво світової держави. Сферою домінування Росії має стати вся Європа, що охоплюватиме і Європу.

Досягнення цієї амбітної мети має бути здійснено у два етапи. Перший етап передбачає реставрацію російської державності на пострадянському просторі. Другий етап – перехід від глухої оборони до геополітичного контрнаступу на Європу. Глобальна фінансова криза буде сприяти швидкому послабленню Заходу. Ослаблений кризою Захід буде змушений піти з далекої периферії, повсюди зменшуючи свою присутність. Далі акценти нової російської зовнішньополітичної доктрини передбачали, що в умовах такого послаблення Заходу Росії може відійти вся Європа. Не буде шансів для Європи зберегти свій суверенітет за відсутності американської допомоги. У нинішньої Європи немає навіть волі до спротиву. Вона не здатна воювати ні з ким, ніколи, ні за яких обставин. *За такого сценарію розвитку ситуації Росія має допомогти Німеччині і Франції виштовхнути США з Європи і перехопити лідерство та домінування на Європейському континенті.*

Похід на Захід відкриває можливість інтегрувати в російський простір не тільки центрально-східну частину Європи, як це вдалося Радянському Союзу внаслідок Другої світової війни, а й увесь європейський континент. Однак спершу Росія має відвоювати в Заході або підібрати, якщо той буде відступати, **європейську частину пострадянського простору**, насамперед це стосувалося України. Проте Росія знову зіштовхнулася із проблемою збалансованості геополітичних амбіцій та інтересів із наявними ресурсами. Асиметричність в останніх порівняно із Заходом залишалася вражаючою.

Зовнішньополітичні доктрини і стратегії В. Путіна у другому десятилітті XXI ст.

Перше десятиліття XXI ст. завершилося для Росії значними здобутками, що відкривали широкі можливості для втілення її грандіозних геополітичних проєктів, пов'язаних із відновленням статусу світової держави та побудови на теренах пострадянського простору модернізованої імперської держави-цивілізації. Однак, незважаючи на сприятливість зовнішніх чинників, нерозв'язаною для Кремля проблемою залишався спосіб організації цього пострадянського простору під російські інтереси і те, у якій формі цей простір може бути реінтегрований у Росію. Іншими словами, питання зводилося до пошуку тієї форми російської держави, яка би дозволила абсорбувати зазначений простір та включити його до складу "Великої Росії". Наявність цієї проблеми потребувала розробки нової концепції як внутрішньої, так і зовнішньої політики, яка б не тільки містила вказівки щодо врегулювання існуючих проблем, але й окреслювала майбутнє Росії як світової держави. Отже, друге десятиліття XXI ст. поставило на порядок денний російської політики глобальне стратегічне завдання.

Доктрина В. Путіна 2013 р.

Перші нариси, що були покладені в основу нової "Концепції зовнішньої політики Російської Федерації" і затверджені президентом Російської Федерації 12 лютого 2013 р., В. Путін опублікував 23 січня 2012 р. у своїй програмній статті "Росія і національне питання" в "Независимой газете". Стаття стала новим дороговказом для російської еліти та суспільства того, як вийти із глухого кута невизначеності майбутньої моделі російської держави. Стара модель у формі Російської Федерації як частини СРСР вже не відповідала як сучасним реаліям, так і геополітичним амбіціям країни. Намагання ж повернутися до моделі Російської імперії наражалося на великі складнощі, оскільки така модель, що існувала у XVII–XIX ст., була анархізмом у XXI ст. і не відповідала як сучасним міжнародним тенденціям, так і внутрішньо-російським процесам, пов'язаним зі зростанням націона-

льної самосвідомості. Невипадково, що деякі російські експерти оцінили цю статтю як спробу Путіна пройти між Сцільлюю націоналізму і Харибдою імперіалізму.

У ролі концептуальних координат для такого дороговказу було обрано ідеологію неоевразійства, що найбільшою мірою відповідала потребі часу, оскільки давала бажану відповідь на розв'язання внутрішніх проблем імперіобудівництва й обґрунтування потреби Росії у статусі світової держави. Обрання В. Путіним концепції неоевразійства як нової державної ідеології свідчило про поступальність і спадкоємність в еволюції доктринальних основ зовнішньої політики Російської Федерації. Як євразійство стало концептуальною базою для обґрунтування доктрини Путіна – Медведєва 2008 р., так і неоевразійство виявилось найпридатнішою ідеологією для завоювання Росією глобального геополітичного простору. Неоевразійська концепція нової біполярності вже послужила світоглядною і методологічною основою для створення медведєвської концепції регіональної біполярної системи в Європі та проекту нового Договору про європейську безпеку між Росією та Заходом, що був відхилений останнім.

Тепер В. Путіну в нагоді стали інші постулати неоевразійства. Неоевразійство виявилось також придатним теоретико-ідеологічним матеріалом для конструювання В. Путіним власної політичної ідеології – **путінізму**, що найбільшою мірою відповідала практиці тогочасного імперіобудівництва. Для розв'язання головної внутрішньої проблеми – пошуку нової форми російської державності, що відповідала би статусу світової держави та переходу до нового етапу імперіобудівництва, В. Путін обрав теорію цивілізаційних циклів і теорію пасіонарності суперетносів Гумільова. Саме тому його стаття "Росія і національне питання" починається із ключової тези, до якої зводиться весь сенс публікації: "Самовизначення російського народу – це політична цивілізація, що скріплена культурним ядром". Зазначена теза є нічим іншим, як трактуванням євразійцями і неоевразійцями об'єднавчої місії російського народу у сім'ї усіх інших народів на терені Євразії у формуванні такого суперетносу як євразійський народ. Об'єднання представлено неоевразійцями як особли-

ва цивілізаційна спільнота, сформована на основі російського культурного коду, що володіє енергією пасіонарності, тобто здатністю змінювати світоустрій і світовий порядок.

Форма ж політичної організації суперетносу відповідає не так національно-державному устрою, як імперії, оскільки згідно з теорією пасіонарності Гумільова саме імперська форма державності дає можливість синхронізувати сплеск біологічної і духовної енергії, отриманої внаслідок пасіонарного поштовху, і спрямувати її на просторову експансію. На підставі зазначених неоевразійських постулатів В. Путін стверджує, що за провалом мультикультурного проєкту, історично побудованого тільки на основі етнічної ідентичності, стоїть криза самої моделі національної держави. Ба більше, він глибоко переконаний, що спроби пропагувати ідеї побудови руської національної моноетнічної держави суперечать усій тисячолітній історії і це найкоротший шлях до знищення руського народу та руської державності.

Отже, руська державність, за твердженням В. Путіна, не тождна з руською національною державою. Суб'єктом конституювання руської державності виявляється не руська нація як етнос, а руський народ, до якого належать не тільки етнічні руські, але й українці та білоруси, а також русифіковані національні меншини всередині Російської Федерації. Звідси випливає висновок про те, що легітимізація політичної спільноти на основі нації не підходить для Росії, а тому В. Путін пропонує інший цивілізаційний масштаб. Для цього руський народ є не нацією, а цивілізаційною спільнотою. Остання вирізняється від інших цивілізацій єдиним культурним кодом. Проте в зазначеному випадку єдиний культурний код зводиться тільки до російської культурної традиції. "Стрижень, що скріплює тканину цієї унікальної цивілізації – руський народ, руська культура", – підкреслює російський президент. "Така цивілізаційна ідентичність, – додає В. Путін, – заснована на збереженні руської культурної домінанти, носіями якої є не тільки етнічні руські, але і всі носії такої ідентичності, незалежно від національності". Отже, українці теж можуть належати до цієї цивілізаційної спільноти, за умови, якщо вони вважають себе руськими.

Потім від цивілізаційної спільноти, у яку входить й українське суспільство, що живе в російському культурному середовищі, В. Путін переходить до російської державності. Саме російська, а не українська чи інша державність має бути притаманною цій цивілізаційній спільноті. Для обґрунтування цієї тези російський президент тлумачить розуміння Росії як історичної держави і на цій підставі всі проблеми російського суспільства напряму пов'язує з руйнацією СРСР, а по суті, історично "Великої Росії", що сформувалась у своїй основі ще у XVIII ст., з подальшою неминучою деградацією державних, соціальних й економічних інститутів, з велетенським розривом у розвитку на пострадянському просторі. Звідси логічно випливає висновок: щоб покінчити із цими проблемами необхідно відродити Росію як історичну державу на теренах усього пострадянського простору.

У зазначеному контексті втілення доктрини *руського світу* має створити умови для делегітимації української нації і переплавлення її в руський народ як цивілізаційну спільноту, що призведе до втрати української державності шляхом її демонтажу і заміни державністю російською. Така модернізація доктрини руського світу В. Путіним у третій термін його президентської каденції полягала в її доповненні цивілізаційним компонентом.

Отже, В. Путін інтерпретував концепт євразійців про "Росію–Євразію" як цивілізаційну спільноту, як суперетнос і як державу-цивілізацію, яка, відповідно, має претендувати на свій геополітичний глобальний цивілізаційний простір. В. Путін, відповідно до постулатів О. Дугіна, підміняє поняття руської нації російським народом, приписуючи йому роль імперіотворця. Для обґрунтування руського народу, як окремої передової цивілізаційної спільноти, В. Путін приписує йому ті ж самі дугінські та гумільовські імперативи простору і культури, запозичуючи в них ті ж самі слова про єдиний культурний код, унікальну цивілізацію – російський народ, російську культуру, яка, якщо продовжувати цю тезу неоевразійців, протистоїть деградації Заходу, десакралізації його цивілізації та кризі сучасного світу.

Як виявилось, тези В. Путіна знайшли значний відгук у російському суспільстві, оскільки відповідали підсвідомому ба-

жанню російських громадян жити в імперській країні. Завдяки такій підтримці він переміг на чергових президентських виборах. 2012 рік позначився не тільки переобранням В. Путіна на третій президентський термін, але і ґрунтовною теоретичною та ідеологічною роботою з підготовки нової зовнішньополітичної доктрини, яка би окреслювала перспективні стратегічні орієнтири російської зовнішньої політики щодо реалізації глобальних і регіональних геополітичних інтересів РФ на період його чергової президентської каденції.

Суть доктрини Путіна 2013 р. чітко виписана у ст. 1 преамбули Концепції зовнішньої політики Російської Федерації (далі – Концепція 2013 р.), яка є системою поглядів на базові принципи, пріоритетні напрями, цілі та завдання зовнішньополітичної діяльності Російської Федерації. За формою та структурою документ вирізняється методологічною чіткістю та системністю компонування основних розділів, що в логічній послідовності розкривають зміст концепції. Очевидно, що завдяки такому компонуванню доктрина 2013 р. покликана виконувати важливу методологічну та керівну функцію в реалізації зовнішньої політики В. Путіна. У цьому контексті вона зберігає сталість, послідовність і спадкоємність попередньої доктрини Путіна – Медведєва 2008 р. Та на відміну від попередніх путінських доктрин, головною в доктрині 2013 р. є *апологетична функція*. Ця апологетика пронизує увесь зміст Концепції 2013 р.

За структурою документ складається із п'яти розділів. Після преамбули "Загальні положення" викладено основні цілі зовнішньої політики на середньо- і довготермінову перспективу, подано розгорнуту характеристику тенденцій, що визначають характер розвитку міжнародних відносин і впливають на формування та реалізацію зовнішньої політики РФ. Відповідно до цих міжнародних тенденцій і глобальних геополітичних зазіхань Росії на статус світової держави, на базі функціонального підходу побудовані три інші розділи Концепції 2013 р., у яких міститься аналіз міжнародної обстановки, зовнішньополітичних цілей та пріоритетів РФ. Аналізу міжнародної обстановки присвячено другий розділ концепції. У ньому виділено основні тен-

денції, що корелюють цілі та пріоритети зовнішньої політики РФ, і з розрахунком на які має бути зорієнтована російська зовнішньополітична стратегія. Лейтмотивом усього другого розділу є неоевразійська ідея про занепад Заходу і цивілізаційну та духовно-культурну перевагу Євразії. Зокрема, у п. 6 констатовано скорочення можливостей історичного Заходу домінувати у світовій економіці й політиці. Відбувається розосередження світового потенціалу сили та розвитку на Схід.

Неврегульованість структурних проблем і затяжна депресія у провідних країнах Заходу негативно впливає на глобальний розвиток. Незавершеність відновлюваних процесів в умовах боргової кризи в Європі і продовження сповзання Євразії в рецесію містить серйозні ризики для майбутнього. Під впливом цих тенденцій змінюється воєнне співвідношення сил між різними державами, спостерігається прагнення до нарощування і модернізації наступальних потенціалів, створення та розгортання нових видів озброєнь розмиває структуру глобальної безпеки. Хоча, починаючи з 2008 р., Росія сама стала ініціатором усіх цих деструктивних процесів, зміцнюючи свій власний військовий блок у формі Організації договору з колективної безпеки (ОДКБ), вона усе ж вважає, що на сучасному етапі традиційні військово-політичні союзи не можуть забезпечити протидію усьому спектру сучасних викликів і загроз, які є транскордонними за своїм характером – як зазначено в п. 9 доктрини Путіна 2013 р. Очевидно, у цій тезі міститься натяк на безперспективність НАТО і перевагу мережевої дипломатії, що спирається на гнучкі форми участі в багатосторонніх структурах.

Однак, попри зазначені тенденції, головною знаковою рисою сучасного етапу міжнародного розвитку є глибинні зрушення в геополітичному ландшафті, могутнім каталізатором яких стала глобальна фінансово-економічна криза. Міжнародні відносини переживають перехідний період, суть якого полягає у формуванні поліцентричної міжнародної системи. Виділення в доктрині 2013 р. цієї головної знакової тенденції у зміні системи міжнародних відносин є базовим посилом для обґрунтування основної цілі, на яку мають бути спрямовані усі зовнішньополітичні зусилля – перетворення Російської Федерації в одного із

впливових і конкурентоспроможних центрів сучасного світу. Пункт 12 Концепції 2013 р. окреслює межу впливу Росії, як одного із центрів світу, великим євразійським простором, виокремлюючи його як одного із трьох глобальних світових просторів: атлантичного, євразійського й азійсько-тихоокеанського.

Знову ж таки, цей *великий євразійський простір* згідно з концепцією неоевразійства та євразійства тлумачать як особливий цивілізаційний простір. Зазначені цивілізаційні сюжети неоевразійства простежуються в п. 13–14 та 21 Концепції 2013 р. Зокрема, такий цивілізаційний вимір підкріплено посиланням на ключові тенденції сучасних міжнародних відносин. "Глобальна конкуренція вперше в новітній історії набуває цивілізаційного виміру і виражається в суперництві різних ціннісних орієнтирів і моделей розвитку в межах універсальних принципів демократії і ринкової економіки" (п. 13). Тут присутній і неєвразійський сюжет про євразійську цивілізаційну ідентичність. "Дедалі гучніше заявляє про себе культурно-цивілізаційне розмаїття сучасного світу" (п. 13).

У другому розділі доктрини Путіна 2013 р. визначено також цілі і принципи зовнішньої політики, що мають забезпечити перетворення Росії в один зі світових центрів впливу й окрему цивілізацію. Серед таких основних цілей у ній виділені:

- створення умов для сталого і динамічного розвитку економіки Росії, її технічної модернізації;
- формування відносин добросусідства із сусідніми країнами;
- захист прав і законних інтересів російських громадян та співвітчизників за кордоном;
- відстоювання в різних міжнародних форматах російських підходів щодо теми захисту прав людини;
- розповсюдження та зміцнення позицій російської мови у світі;
- популяризація культурних досягнень народів Росії;
- консолідація російської діаспори за кордоном;
- розвиток конструктивного діалогу партнерства між цивілізаціями.

Насправді ж цілі, прописані в доктрині 2013 р., мали апологетичний, софістичний характер. Як показала імплементація

документа, підміна змісту її цілей була вражаючою. Замість добросусідських відносин Росія розв'язала війну проти Грузії 2008 р. та із 2014 р. веде неприховану війну проти України. На інші сусідні країни вона здійснює дипломатичний та економічний тиск, втручається в їхні внутрішні справи, веде проти них інформаційну, розвідувальну та диверсійну діяльність з метою послаблення та ліквідації їхньої незалежності і державного суверенітету. Під приводом захисту російських громадян і співвітчизників Росія розгорнула справжню юридичну експансію з надання громадянам сусідніх країн російських паспортів, а на окупованих українських територіях здійснює примусову паспортизацію. Громади російських співвітчизників використовуються російськими спецслужбами в ролі п'ятої російської колони для інспірації сепаратизму і підривної діяльності в сусідніх країнах, що яскраво було продемонстровано під час російської воєнної інтервенції у Криму 2014 р.

Розповсюдження російської мови і культури Росія використовує як ідеологічну зброю в гібридній війні і як засіб поширення руського світу в сусідніх країнах. Міждивілізаційний діалог РФ перетворила в гібридну війну проти Заходу та тих країн, громадяни яких не бажають підтримувати євразійські цінності. Щодо основних принципів зовнішньої політики Кремля, то вони прописані в п. 22–26 путінської доктрини 2013 р. Як ідеться в документі, зовнішня політика Росії має здійснюватися в межах багатовекторного зовнішньополітичного курсу, який повинен сприяти врегулюванню глобальних і регіональних проблем. Зазначений курс передбачає диверсифікацію присутності інтересів РФ для посилення її впливу в різних регіонах світу як світової держави. Цьому сприяє фундаментальний і стрімкий темп змін, що створюють для Кремля поряд із серйозними ризиками водночас і нові можливості (п. 24). У таких умовах Росія, згідно з текстом документа, здійснює самостійний і незалежний зовнішньополітичний курс, продиктований її національними інтересами, а її зовнішня політика є відкритою, передбачуваною і прагматичною.

Насправді ж, як показали часи імплементації доктрини Путіна 2013 р. та подальші роки, ця політика є закритою, не-

передбачуваною й агресивною. У документі, наприклад, зазначено, що Росія виступає проти спроб урегулювати кризи шляхом застосування заходів силового впливу поза межами Ради безпеки ООН і примусових заходів в обхід Статуту ООН і Ради Безпеки ООН, а сама такі заходи відкрито застосовує в Сирії, Лівії, зневажає Статут і резолюції ООН воєнною агресією проти України та здійснює інші незаконні дії з погляду міжнародного права. У п. 16 доктрини 2013 р. вказано на загрозу міжнародного тероризму, неконтрольований трафік зброї і бойовиків, радикалізацію суспільних настроїв, провокування релігійного екстремізму, регіональних і внутрішніх конфліктів, а на практиці сам ж Росія активно їх провокує на Донбасі, у східних і південних регіонах України, поставляючи зброю бойовикам на окупованих територіях та відправляє своїх "вагнерівців" для розпалювання війни в Сирії, Лівії, в африканських і навіть латиноамериканських країнах.

Для прикриття цієї агресивної зовнішньої політики в доктрині Путіна 2013 р. використовують такий традиційний термін неоевразійства як *відповідальність*. Усі провокації, війни та дестабілізація міжнародної обстановки пояснюють відчуттям відповідальності Росії за підтримання безпеки у світі як на глобальному, так і на регіональному рівні, що націлена на спільні дії з усіма зацікавленими державами з метою виконання спільних завдань.

Те, що розуміють під *спільними завданнями*, описано у третьому розділі доктрини 2013 р. Найважливішим і першочерговим пріоритетом зовнішньої політики Росії є формування нового світового порядку. Не існуючого світопорядку, а нового світоустрою. Із цією метою, як ідеться в п. 28 доктрини, Росія здійснює політику, спрямовану на створення стабільної і стійкої системи міжнародних відносин, що спирається на міжнародне право і заснована на принципах рівноправ'я, взаємної поваги та невтручання у внутрішні справи держав (п. 26). Проте тоді постає питання: навіщо таку систему створювати, якщо вона вже існувала із часів закінчення холодної війни?

На практиці ж РФ почала здійснювати політику, спрямовану на руйнування такого світоустрою, у якому вона займала статус

регіональної держави з обмеженою сферою впливу. З огляду на це із 2008 р. вона розпочала руйнування існуючої системи і формування на її руїнах нової системи світоустрою вже на умовах Росії у статусі світової держави із глобальною сферою впливу. Отож усі наступні пріоритети зовнішньої політики Москви в доктрині Путіна 2013 р. цинічно прописані в апологетичному стилі. У ній, наприклад, зазначено, що одним із пріоритетів РФ у врегулюванні глобальних проблем є верховенство права в міжнародних відносинах. Відповідно до цього пріоритету Росія в п. 31 доктрини застерігає про недопустимість здійснення на угоду політичній кон'юнктурі й інтересам окремих держав довільного тлумачення найважливіших міжнародно-правових норм і принципів, таких як незастосування сили чи погрози силою, мирне розв'язання міжнародних спорів, повага суверенітету держав та їхньої територіальної цілісності, право народів на самовизначення (п. 27). Та розв'язавши війну проти України, Росія не тільки проігнорувала Будапештський меморандум, де вона зобов'язувалась дотримуватися зазначених міжнародних принципів, але й зруйнувала існуючу систему міжнародного права, грубо порушивши понад 300 міжнародних договорів, угод, меморандумів і конвенцій, та скоїла важкий міжнародний злочин, якою є збройна агресія.

Москвою було зруйновано практично всю договірно-правову базу російсько-українських відносин і зобов'язань, що містяться в Договорі про дружбу, партнерство та співробітництво між Російською Федерацією й Україною, Харківській угоді 2010 р. й Угоді про статус та умови перебування Чорноморського флоту РФ на території України 1997 р., Договорі про україно-російський державний кордон 2003 р., в угодах у сфері галузевої співпраці тощо.

У тексті доктрини Путіна 2013 р. Росія зобов'язувалася вести роботу щодо завершення міжнародно-правового оформлення державного кордону РФ, а також кордонів морського простору (п. 27). На практиці всупереч цьому положенню вона зруйнувала 410 км українсько-російського кордону, здійснила воєнну інтервенцію в Україну, окупувала частину Донбасу, Крим разом із Керченською протокою, частину морської еко-

номічної зони України та здійснює часткову морську блокаду в Азовському морі.

Третій розділ Концепції 2013 р. розкриває ієрархію побудови пріоритетів Росії у врегулюванні глобальних проблем. Цей розділ важливий тим, що він вказує на пріоритетність функціонального проблемного підходу в розстановці стратегічних напрямів і цілей зовнішньої політики Москви на перспективу. Значну частину третього розділу доктрини Путіна 2013 р. присвячено такому пріоритету РФ у врегулюванні глобальних проблем як зміцнення міжнародної безпеки. У ньому Росія послідовно виступає за зниження ролі фактора сили в міжнародних відносинах за одночасного зміцнення стратегічної та регіональної стабільності. Із цією метою РФ "неухильно дотримується міжнародних зобов'язань щодо міжнародних договорів у сфері контролю над озброєннями, а також здійснює заходи зі зміцнення довіри у війсьній сфері" (п. 32). Усупереч цим зобов'язанням Москва порушила та вийшла з Договору про ліквідацію ракет середньої і меншої дальності (РСМД), вийшла з Договору про звичайні збройні сили в Європі (ДЗЗЄ), відмовилася дотримуватись вимог Віденського документа щодо заходів військової довіри.

Наступним пунктом із комплексу пріоритетів Росії щодо зміцнення міжнародної безпеки, заявлених у доктрині 2013 р., є її курс на створення міцного режиму нерозповсюдження ядерної зброї та підтримка створення зон вільних від ядерної зброї й інших видів зброї масового ураження. На виконання цього пункту Кремль має намір розмістити тактичну ядерну зброю в окупованому Криму, погрожує Заходу застосувати проти нього ядерну зброю, а також завдати ядерного удару по будь-якій території, звідки в бік Росії буде запущено хоч одну ракету з будь-якою бойовою головою. Звичною практикою вищого політичного керівництва РФ стало отруєння своїх політичних опонентів отруйними хімічними речовинами, незалежно від того, на території яких країн вони перебувають. У доктрині 2013 р. є положення про недопустимість нарощування протиракетної оборони однієї держави проти інших держав. Хоча сама Росія розмістила свої протиповітряні і протиракетні комплекси С-400, створивши у Криму та поблизу кордонів Польщі і країн Балтії

систему закритого доступу радіусом 400 км, що перекриває частину повітряного простору сусідніх країн.

Новацією доктрини Путіна 2013 р. є сюжет про необхідні заходи в інтересах забезпечення національної і міжнародної інформаційної безпеки, запобігання загроз політичній, економічній та суспільній безпеці держави, що виникають в інформаційній сфері. Росія має намір, як ідеться в документі, домогтися напрацювання під егідою ООН правил поведінки в галузі забезпечення міжнародної інформаційної безпеки. Насправді ж, прикриваючись цими цинічними апологетичними деклараціями, РФ розгорнула глобальну інформаційну війну проти України та Заходу, здійснюючи кібератаки на державні установи, об'єкти стратегічного призначення, втручаючись у вибори та референдуми, поширюючи дезінформацію у глобальному інформаційному просторі. Мета такої війни – деморалізувати західне й українське суспільство, посяти зневіру в національні уряди, дискредитувати європейські демократичні цінності та, навпаки, показати Росію захисницею справжніх християнських цінностей.

Такий гуманітарній політиці в доктрині Путіна 2013 р. присвячено пріоритет Російської Федерації з міжнародного гуманітарного співробітництва і прав людини, який є вкрай цинічним і зухвалим. Це демонструє перший пункт пріоритету – відданість Росії універсальним демократичним цінностям, серед яких і забезпечення прав та свобод людини, за наявності в Москві жорсткого авторитарного режиму, де знищені свобода слова, свобода ЗМІ і будь-яка опозиційна до влади В. Путіна політична сила, де повністю відсутнє громадянське суспільство, а існуючі громадянські організації перебувають під контролем ФСБ.

Регіональний підхід у визначенні стратегічних напрямів зовнішньої політики підпорядкований функціональному підходу і розглядає ці пріоритетні напрями з урахуванням регіональної специфіки та регіональних інтересів і цілей РФ, викладених у четвертому розділі доктрини Путіна 2013 р. Виокремлені в документі пріоритети Росії у врегулюванні глобальних проблем одночасно є стратегічними напрямами зовнішньої політики В. Путіна на час його третьої каденції. Вони постулюють Росію

як світову державу із глобальними геополітичними інтересами, тому з аналізу змісту Концепції 2013 р. можна зробити два логічних висновки:

- По-перше, регіональні пріоритети, викладені в четвертому розділі, підпорядковані глобальним геополітичним інтересам, а не навпаки.

- По-друге, в основу обґрунтування як регіональних так і глобальних геополітичних інтересів Росії покладено цілий комплекс концептів неоевразійства. Серед них: концепція "Росія–Євразія", як глобальний геополітичний і цивілізаційний простір; концепція антиатлантизму, концепція створення ідеократичного континентального союзу, концепція Євразійського Союзу.

Концепція "Росія–Євразія" обґрунтовує необхідність завершення побудови Євразії як єдиного універсального геополітичного і цивілізаційного об'єднання на базі російського культурного коду і встановлення російською владою повного контролю над усім євразійським простором. Проблемою російської геополітики на цьому стратегічному напрямі є незавершеність облаштування фасаду Євразії. Тож другою новацією доктрини В. Путіна 2013 р. можна вважати високе позиціонування північного фасаду Євразії, що виділено в окремий регіональний напрям зовнішньої політики Росії. Це стосується, насамперед, практичної взаємодії із країнами Північної Європи та Канади, зокрема і реалізації в межах багатосторонніх структур проєктів зі співпраці в Баренцовому (Євроарктичному) регіоні й Арктиці загалом.

Причиною такої уваги Росії стало її намагання монополізувати багатий енергетичними ресурсами арктичний простір у зв'язку з потеплінням клімату та підвищенням воєнно-стратегічного значення цього регіону у протистоянні із Заходом. Не випадково Росія розмістила в Арктиці арктичну бригаду Збройних сил Росії та посилила свій Північний флот. Судячи з тексту доктрини Путіна 2013 р., Кремль має намір повернути під свій контроль і регіон Південно-Східної Європи як частину Євразії. Балканський регіон має для РФ важливе стратегічне значення, зокрема і як величезний транспортний й інфраструктурний вузол, через територію якого здійснюють доставку нафти й газу у країни

Європи. У цьому контексті для повернення контролю над Балканським регіоном Росія має намір розвивати міжнародні культурні та гуманітарні зв'язки слов'янських народів, експлуатуючи забуту ідеологію панславізму.

Щодо південного фасаду Євразії, то в цьому регіональному напрямі акцентовано увагу, насамперед, на зміцненні традиційно дружніх зв'язків з Монголією та країнами Центральної Азії. Проблеми східного фасаду Євразії планують урегулювати, насамперед, за рахунок поновлення динамічного розвитку добросусідських багатопланових відносин з Японією.

Концепція антиатлантизму підпорядкована, передусім, протидії США з боку Росії в боротьбі за світове домінування і позбавлення американського впливу на європейський континент. Використовуючи неоевразійську ідеологію, геополітичну ціль Росії у відносинах із США щодо Європи можна сформулювати так: звільнення від атлантизму західного півострова Євразії. Імператив геополітичного та стратегічного суверенітету Росії полягає у тому, щоб не тільки повернути внутрішні регіони ближнього зарубіжжя, не тільки відновити союзні відносини із країнами Східної Європи, але і в тому, щоб включити їх у новий євразійський стратегічний блок держав континентального Заходу (насамперед франко-німецький блок, що тяжіє до звільнення від атлантичної опіки проамериканського НАТО) та континентального Сходу (Іран, Індія та Японія).

Хоча в самій Концепції 2013 р. відносини Росії із США згадані тільки у зв'язку з необхідністю врахування особливої відповідальності двох держав за глобальну стратегічну стабільність і стан міжнародної безпеки загалом та в контексті співпраці у сфері контролю над озброєннями (п. 69, 70), реальна зовнішня політика Росії відповідає задекларованим вище неоевразійським постулатам, активізації РФ взаємовигідних двосторонніх зв'язків з Німеччиною, Францією, Італією та Нідерландами (п. 60), а також щодо франко-германського блоку, що тяжіє до звільнення від атлантичної опіки проамериканського НАТО і континентального Сходу.

Іншим напрямом протидії атлантизму неоевразійство вважало обрання ісламських країн (особливо Ірану) як найважливішого

стратегічного союзника Росії. Ідея континентального російсько-ісламського альянсу лежить в основі антиатлантичної стратегії на південному узбережжі євразійського материка. На доктринальному рівні цей альянс обґрунтовано традиційним характером російської та ісламської цивілізацій, що об'єднує їх у протистоянні антитрадиційному, світсько-прагматичному Заходу. Цій самій меті підпорядковано і неоевразійський концепт створення ідеократичного континентального блоку азійських країн, де панують авторитарні режими, на кшталт Ірану, Північної Кореї, Сирії та Китаю.

Останній, п'ятий розділ, Концепції 2013 р. присвячено стратегії реалізації зовнішньої політики РФ відповідно до концептуальних положень доктрини Путіна 2013 р. У ньому серед головних інструментів путінської зовнішньополітичної стратегії акцентовано увагу на інструментах м'якої сили, як важливому інструментарію виконання зовнішньополітичних завдань з опорою на інформаційно-комунікативні, гуманітарні й інші альтернативні класичній дипломатії методи та технології. Такими альтернативними технологіями стали методи інформаційно-психологічного впливу та методи діяльності російських спецслужб.

Найбільшою мірою такі методи і технології були застосовані щодо країн СНД, відноsinам з якими в доктрині Путіна 2013 р. надано найважливіше значення серед інших пріоритетних напрямів зовнішньої політики РФ. Ключові напрями розвитку реінтеграційних відносин із країнами СНД в Концепції 2013 р. визначені в п. 45, де зауважено, що гуманітарна співпраця відіграє важливу роль у формуванні спільної культурно-цивілізаційної спадщини для подальшого розвитку євразійської цивілізаційної спільноти. Проте, як визначено в п. 44, основним пріоритетним завданням для Росії є формування **Євразійського економічного союзу (ЄАЕС)**, покликаного не тільки максимально задіяти взаємовигідні господарські зв'язки на просторі СНД, а й стати у майбутньому визначальною моделлю об'єднання країн співдружності, відкритою для інших держав. Новий союз, який будують на універсальних інтеграційних принципах, покликаний стати ефективною з'єднувальною ланкою між Європою й АТР.

Доктрина В. Путіна 2016 р.

Перші два роки російсько-української війни довели, що апетити Кремля не обмежуються лише Україною. Межі путінської військової інтервенції залежать від його цілей. Війна, хоча і гібридного типу, стала основною формою реалізації зовнішньої політики Росії. У доктрині Путіна 2013 р. про це нічого не зазначено, проте там чітко окреслено головну ціль цієї війни: руйнування існуючого світового порядку, що склався після закінчення холодної війни, і формування нового світоустрою. Така глобальна ціль робить і війну Росії проти Заходу глобальною. З огляду на це, рухаючись до своєї глобальної мети, Росія намагається діяти на міжнародній арені відповідно до логіки війни, поступово втілюючи воєнно-політичні плани в життя.

Два роки ведення гібридної війни Росії проти Заходу значно послабили його солідарність і резистентність. Отож така форма війни проти Заходу виявилася для В. Путіна продуктивною, а от західні санкції проти Росії – ні. Це надало В. Путіну впевненості у правильності обраної стратегії ведення війни, а звідси, і в моделі реалізації його зовнішньої політики. Зважаючи на це, В. Путін не змінював ні своєї зовнішньополітичної стратегії, спрямованої на реалізацію цілей війни, ні, тим паче, доктрини 2013 р. Він тільки перезатвердив її 30 листопада 2016 р. Так з'явилася нова-стара "Концепція зовнішньої політики Російської Федерації 30.11.2016 р." (далі – Концепція 2016 р.). Стара, тому що текст і структура повністю повторювали доктрину Путіна 2013 р., за винятком деяких символічних коректив. Новизна доктрини 2016 р. полягає у внесенні близько шести незначних за обсягом правок, що віддзеркалювали певні зміни міжнародної ситуації, а також рівень досягнення зовнішньополітичних цілей РФ.

Найпоказовішою виявилася правка в назві головного пріоритету Москви у врегулюванні глобальних проблем. Якщо в доктрині 2013 р. вона була звучала так: "формування нового світоустрою", то у доктрині 2016 р. назву було переформульовано на "формування справедливого і сталого світоустрою". Ключовими в новій назві є слова *справедливого* і *сталого*. Очевидно, старий світоустрій на думку російських геополітичних інтересів був

несправедливим і несталим. Отже, виходить, що за минулі часи, починаючи із 2008 р., Росія спромоглася сформуванати новий світовий порядок. Тепер тільки залишається його зробити справедливим і сталим, тобто таким, який би відповідав російським інтересам і тривав би якомога довше, можливо ціле століття.

Однак від цієї зміни назви доктрина Путіна 2016 р. не стала менш апологетичною. Навпаки, таких софістичних посилянь у ній тільки побільшало. Зокрема, у п. 4-а Концепції 2016 р. вилучено фразу "посилення міцних і авторитетних позицій у міжнародному співтоваристві". Натомість у новій редакції вставлено таке формулювання: "зміцнення правової держави і демократичних інститутів". Виходить так: чим більше посилюється авторитарний режим В. Путіна в Росії і створюються під цей режим закони, що порушують не тільки права людей, але й міжнародне право, тим сильнішою стає "правова держава" та зміцнюються "демократичні інститути".

У п. 3 "основні цілі" зовнішньополітичної діяльності замінені на "основні завдання" зовнішньополітичної діяльності Російської Федерації. Значно більшу увагу в доктрині 2016 р., порівняно з попередньою, приділено боротьбі із загрозою міжнародного тероризму. У п. 14 подано причини поширення терористичних структур та екстремістських ідеологій. Ними вважають, згідно з текстом документа, нав'язувані ззовні ідеологічні цінності і рецепти модернізації політичної системи держав. Вочевидь ідеться про "арабську весну" та нав'язування США демократичних режимів іншим країнам. Головним напрямом боротьби з тероризмом, згідно з п. 15 доктрини, запропоновано обрати створення широкої антитерористичної коаліції на основі ефективної взаємодії держав без політизації і подвійних стандартів. Очевидно, участь Росії в такій новій антитерористичній коаліції, з одного боку, зробила би її потрібнішою Заходу, а Захід став би залежнішим від Росії, як це було 2001 р. З іншого боку, така участь відвернула увагу Заходу від гібридної війни, яку розв'язала Росія проти нього.

Узявши за пріоритет захищати верховенство права в міжнародних відносинах, Росія сама ж і зруйнувала його, грубо порушуючи це право і поставивши над ним верховенство національ-

ного законодавства. За такого цинічного зневажання міжнародно-правових норм у п. 26 доктрини Путіна 2016 р., Росія цинічно закликає не допустити здійснення під приводом реалізації концепції гуманітарного захисту воєнної інтервенції й інших форм стороннього втручання, водночас сама порушує норми міжнародного права, зокрема і принцип суверенної рівності держав. Натомість РФ таку неприкриту грубу воєнну інтервенцію й інші форми зовнішнього втручання відкрито здійснює в Україні й інших країнах світу.

Найбрутальнішою і найцинічнішою є частина тексту Концепції 2016 р., присвячена такому пріоритету зовнішньополітичної діяльності Росії, як міжнародна гуманітарна співпраця і права людини. Практично всі пункти цієї частини документа грубо порушені Росією. Ба більше, новацією в цьому тексті прописано її завдання протидіяти спробам використання правозахисних концепцій як інструменту політичного тиску (за порушення прав людини. – *Авт.*) і втручання у внутрішні справи держав. Також як і в попередній доктрині, цілий підрозділ Концепції 2016 р. присвячено інформаційному супроводу зовнішньополітичної діяльності РФ. Хоча в дійсності під цим інформаційним супроводом Кремль веде глобальну інформаційну війну проти Заходу, України і європейських демократичних цінностей.

Значно розширеним і видозміненим порівняно з доктриною 2013 р. є положення про відносини Росії з НАТО. У п. 61 доктрини 2016 р. вперше визнано серйозну кризу у відносинах між Росією та країнами Заходу, НАТО та ЄС. Їх обвинувачено у геополітичній експансії та небажанні розпочати формування загальноєвропейської системи безпеки і співпраці, яку пропонувала РФ у доктрині Медведєва. Засуджено також здійснюваний США та їхніми союзниками курс на стримування Росії (тобто її агресивних дій. – *Авт.*), учинення на неї політичного, економічного, інформаційного й іншого тиску, що підриває регіональну і глобальну стабільність. А про те, що сам Кремль своєю воєнною агресією проти України та війною проти Заходу підриває цю міжнародну стабільність, через що США та

Європа здійснюють на нього політичний тиск, у тексті доктрини Путіна 2016 р. не йдеться.

Певна відмінність є і в ідеологічній частині двох останніх доктрин В. Путіна. Якщо ідеологічна частина доктрини 2013 р. спиралася на концепцію неоевразійства, то ідеологічна частина доктрини 2016 р. просякнута сучасною інтерпретацією неоевразійства – *путінізмом*.

Серед регіональних пріоритетів зовнішньої політики Російської Федерації, як і в попередній доктрині, центральне місце в Концепції 2016 р. посідає розвиток реінтеграційних процесів у межах СНД. Проте, на відміну від попереднього документа, де йшлося про поглиблення регіональної взаємодії його учасників, що мають не тільки спільну історичну спадщину, але й широкий потенціал інтеграції, у доктрині 2016 р. завданням для Росії вже є зміцнення діючих на просторі СНД інтеграційних структур за російської участі. Однак головний акцент зроблено не на координаційних функціях СНД, а на таких структурах, як Євразійський економічний союз (ЄАЕС), Союзна держава Росія – Білорусь та ОДКБ.

СНД є тепер тільки однією з інституцій з відновлення ядра "Великої Росії". Головну ставку в цій надметі нині поставлено на *союзу державу* як прототип "Великої Росії" як держави, за прикладом якої РФ має розширити свою державність на увесь простір СНД. Показово, що в доктрині 2016 р. термін *пострадянський простір* замінено терміном *простір СНД*. Другою новацією є п. 49 документа, де міститься уточнення, що ці інтеграційні структури мають зміцнюватись за російської участі. Цілком зрозуміло, що без цієї участі вони би просто не могли існувати, адже їхня діяльність підпорядкована, насамперед, інтересам Росії.

На другому місці за своєю пріоритетністю політики Росії на просторі СНД стоїть ЄАЕС. Новизною в п. 51 доктрини 2016 р. щодо цієї структури є два моменти. По-перше, підкреслено поступальний розвиток і розширення організації як ядра "Росії–Євразії". Якщо в доктрині 2013 р. йшлося про намір зробити ЄАЕС зразковою моделлю об'єднання для інших держав, що буде визначати майбутнє співдружності, то в доктрині 2016 р. вже поставлено завдання про поглиблення інтеграції з новими її

членами: Вірменією та Киргизькою Республікою. По-друге, у доктрині 2016 р. переглянуто функціональну роль ЄАЕС. Якщо в попередній доктрині цій організації відводили завдання стати ефективною зв'язувальною ланкою між Європою й АТР, то в доктрині 2016 р. ідеться про те, що ЄАЕС здатен відіграти важливу роль у справі гармонізації та інтеграції процесів у Європейському і Євразійському регіонах. Очевидно, у такій зміні понять простежується неєвразійський підхід, де йдеться вже не про Європу як цивілізаційне об'єднання, і тим паче не про АТР, а про інтеграцію Європи як географічного регіону з Євразією в межах Великого євразійського простору, що вкладається в Євразійський проєкт "Росія–Євразія". Отже, у доктрині 2016 р. комунікаційну геополітичну функцію ЄАЕС змінено на інтеграційну.

У документі по-іншому також визначено місце України серед пріоритетів зовнішньої політики Росії. Якщо в доктрині Путіна 2013 р. Україну розглядали як пріоритетного партнера в СНГ, яку потрібно залучати до поглиблених інтеграційних процесів, то в доктрині 2016 р. Україну винесено за межі співдружності і в ній уже йдеться не про залучення до поглиблених інтеграційних процесів, а про вибудовування з нею партнерських відносин за дотримання своїх (російських. – *Авт.*) інтересів – на основі багатоманітності політичних, економічних, культурних і духовних зв'язків. У п. 56 подано оцінку російсько-українській війні як внутрішньоукраїнському конфлікту, щодо якого Росія разом з усіма зацікавленими державами і міжнародними структурами прикладе необхідні зусилля для політико-дипломатичного врегулювання. Цинічнішої фрази годі й придумати. Отже, Росія подає себе в доктрині Путіна 2016 р. як миротворець, а не як агресор, яким вона є насправді.

Серед інших регіональних пріоритетів зовнішньої політики Російської Федерації в доктрині 2016 р. в окрему групу виділено Близький Схід і Північну Африку як стратегічно важливі для неї регіони. Натомість взаємодію Росії з країнами Латинської Америки й іншою частиною Африки віднесено до периферійних напрямків російської зовнішньої політики. Опису політики Росії на Близькому Сході та Північній Африці присвячені п. 14, 92, 95 доктрини. Нетрадиційно велика увага РФ до зазначених регіонів

обумовлена не тільки загрозами міжнародній безпеці, притаманними цим регіонам: тероризм, громадські війни, регіональні конфлікти, нелегальна міграція, розповсюдження зброї масового ураження й екстремістської ідеології тощо, а, насамперед, прагненням Кремля витіснити США із цих стратегічно важливих для Вашингтона регіонів у межах геополітичного протиборства за глобальне геополітичне домінування у світі. Намагаючись досягти цієї мети, Росія здійснює неприкрите воєнне втручання у громадянську війну в Сирії та Лівії, просуваючи таким способом свої власні геополітичні інтереси.

Реалізація викладених у доктрині Путіна 2016 р. стратегічних напрямів зовнішньої політики Кремля базується на стратегемах ведення гібридної війни. Отож і зовнішньополітичні стратегії, обрані В. Путіним, передбачають принципи ведення цієї війни, як основної форми зовнішньої політики Росії. Відповідно до таких принципів стратегію вважають найбільш досконалою, якщо вона забезпечить досягнення головної мети. З іншого боку, стратегія – це найоптимальніше збалансування цілей із ресурсами. Отже, мета стратегії полягає у створенні найсприятливіших умов для досягнення цілей війни, щоб її результати для воюючої сторони були найкращими. Для В. Путіна обрання такої стратегії було надзвичайно важливою справою, адже багаторівневий характер цілей класичної конвенційної війни вимагав великих ресурсів для її реалізації, яких у Росії бракувало. З огляду на це В. Путін не міг собі дозволити спиратися на стратегії тотальної війни. Звісно, у Росії цілком вистачало оборонних ресурсів за їхньої повної мобілізації для ведення такої війни з Україною, проте їх не могло бути у випадку війни з НАТО чи США. Отже, цей багатоступеневий і багатоплановий характер політичних цілей війни вимагав від російського президента обрання асиметричних чи симетрично-асиметричних стратегій. Звісно, він міг обрати класичну симетричну стратегію ведення війни з Україною, але для цього йому б довелося здійснити мобілізацію у країні, можливо, увести воєнний стан і воювати не тільки на одному фронті.

Такі об'єктивні обмеження зумовили вибір Росією асиметричної стратегії ведення війни. **Асиметричні стратегії є систе-**

мою положень і настанов, а також рішень, що базуються на врахуванні дисбалансу в силі та ресурсах, у реалізації нерівнозначних інтересів і цілей, неадекватності дій, нетиповості методів досягнення мети. Асиметрична стратегія передбачає застосування таких методів і засобів, які були б несподіваними для супротивника й урівноважили б чи перевершили за наслідками застосування його перевагу у співвідношенні сил. Щодо форми гібридної війни, то такими асиметричними стратегіями у війні з Україною Росія обрала композицію, що поєднує дві стратегії: *стратегію контрольованої ескалації* та *стратегію контрольованого хаосу*.

Стратегія *контрольованої ескалації* базується на суворому підрахунку втрат і придбань як своїх, так і супротивника. До того ж сторони зважують рівень претензій зі своїми можливостями і з можливими реакціями супротивника. Така стратегія є раціональною. Вона поєднує ескалацію боротьби з компромісами, переговорами, угодами. Ескалація боротьби має на меті створити для супротивника загрозливу перспективу загострення конфлікту до такого рівня, на якому він повинен визначити: чи є сенс йому йти на подальше протиборство чи ні, з огляду на політичну і воєнну ціну мети. Водночас сторона, що дотримується такої стратегії, повинна бути сама переконаною, що максимальні досягнення неможливі. І щоб не втратити все, потрібно погоджуватися на взаємні поступки, стримуючи власні претензії, дозволити супротивнику хоча б частково реалізувати свої наміри. Найважливіша вимога до такої стратегії полягає в тому, щоб не допустити неконтрольованої ескалації конфлікту.

Відповідність зазначеної стратегії формі гібридної війни полягає в тому, що вона враховує гнучкість зміни цілей залежно від ситуації й умов, які формуються в ході війни, допускає їхню мінливість і багаторівневість. Вона також спрямована на раціональне використання ресурсів, досягнення мети з їхніми мінімальними витратами. Саме тому стратегія передбачає наявність постійної дипломатичної комунікації з противником чи відповідних переговорних форматів на кшталт мінських переговорів чи нормандського формату, щоб мати можливість дотискувати

противника до капітуляції після кожного чергового дозованого застосування воєнної сили.

Стратегія керованого хаосу чи не найбільше відповідає природі гібридної війни та її цілям. Адже полем її застосування є ментальна сфера, суспільна свідомість, національна і культурна ідентичність. Першочерговим завданням стратегії є дискредитація держави, нав'язування уявлень про її нежиттєздатність чи неправомірність її існування, а потім – знищення цінностей нації, її національної ідентичності. На підтвердження цього інспіруються конфліктні ситуації, що переростають у внутрішні конфлікти, локальні війни, захоплення органів влади тощо. Адже головний сенс застосування стратегії керованого хаосу полягає в тому, що вона спрямована на стимулювання та використання внутрішнього конфліктогенного потенціалу країни – жертви агресії.

Носями та генераторами такої конфліктної поведінки найчастіше є емісари спецслужб, диверсійні групи, що формують п'яту колону у країні – жертві агресії чи зовнішньополітичної експансії. Завдання п'ятої колони, згідно зі стратегією керованого хаосу – узяти під контроль постійно діючі інформаційно-комунікаційні канали та місцеві органи влади, через які і силами яких здійснюється стратегічна інформаційна операція та диверсійна наступальна операція. Такі операції ведуть під гаслами захисту російськомовних громадян, боротьби із Заходом тощо. Отже, формується хаос на певній території, в умовах якого розвивається національний суверенітет, стає незрозумілим, хто є керівником держави. Коли у світовій політиці домінує теорія керованого хаосу, немає стабільності в державі, незрозуміло, легітимна влада чи ні – у цих умовах лідери національних держав стають більш залежними від міжнародних груп та їхніх ідеологів, а самі держави – уразливішими та схильними до потрясінь, інспірованих ззовні.

Ставку в цій стратегії зроблено не на нарощування бойового потенціалу, а на створення і нарощування внутрішнього конфліктогенного потенціалу у країні-жертві різноманітними методами, які не сприймаються її політикумом як вияв агресивності. Логіка цієї гібридної війни чітко віддзеркалюється в таких діях: Росія розв'язує війну, підвищуючи рівень воєнної

ескалації, потім пред'являє свої неприйнятні для жертви агресії вимоги, діє в ролі миротворця, дипломатично закріплюючи статус переможця на захопленій території, після чого вибудовує свою модель політичного режиму в країні чи на частині її території, діючи як модератор ситуації та тенденцій її розвитку. Така модель РФ чітко прослідковувалась у її діях упродовж війни на Донбасі.

Ескалація бойових дій протягом серпня 2014 – лютого 2015 р. передбачала не тільки нанесення воєнної поразки Україні та знищення українських військ, але й створення ситуації хаосу на театрі воєнних дій, у системі військового і державного управління в Україні та хаосу в українському суспільстві, передусім на Донбасі в зоні бойових дій, що передбачає знищення промислової і соціальної інфраструктури. Хаос в Україні мав породити також міжнародну нестабільність, що доведе лідерів Заходу до розпачу. Після цього застосовують дипломатичну атаку на Київ і Захід, що покликана змусити їх прийняти умови Москви і закріпити їх у мінських та нормандських форматах чи двосторонніх сепаратних угодах. Потім Росія діє в ролі гаранта-миротворця, російські війська на Донбасі одягають блакитні шоломи і таким чином легалізують свою присутність на території Донбасу як гаранта мінських домовленостей і безпеки та незалежності так званих ДНР і ЛНР.

Поки Україна залишалася членом СНД, була можливість прикрити їхню присутність на Донбасі мандатом СНД, адже сам президент П. Порошенко висунув ідею введення миротворчих сил на Донбас. Цілком зрозуміло, що в умовах продовження бойових дій ніхто туди свої війська не надішле, крім Росії, війська якої вже й так присутні на Донбасі. Вони ж, до речі, заодно і забезпечать безпеку кордону так званих ДНР і ЛНР з РФ, що будуть вважати відновленням контролю над українсько-російським кордоном згідно з мінськими угодами.

Маніпулятивні дії Росії в її гібридній війні не обмежуються лише створенням ситуації хаосу в Україні, а й полягають у дестабілізації міжнародної ситуації для послаблення країн ЄС, США та руйнування НАТО задля створення глобального хаосу в системі міжнародних відносин. Саме тому одним із ключових

завдань зовнішньої політики Росії стало послаблення Заходу, досягнення його відмови від підтримки України та підпорядкування вимогам Росії.

Задля створення такої сприятливої для подальшого знищення України міжнародної ситуації В. Путін з вересня 2015 р. втрутився у війну в Сирії. Своїми авіаційними бомбардуваннями та наземним наступом на сирійську опозицію він значно зміцнив режим Асада, потіснив Туреччину, спрямував біженців у провідні країни ЄС та створив цілу систему загроз Саудівській Аравії, щоб та була зговірливішою в підвищенні світових цін на нафту. На додаток ще й стимулював дії курдських та ісламських терористів проти Туреччини та ЄС. Захід перед таким каскадом загроз почав подавати чіткі сигнали до відновлення та поглиблення діалогу з Москвою й одночасним посиленням тиску на Київ щодо виконання ним узятих на себе мінських зобов'язань.

Та попри вигоди, отримані Росією від цих воєнно-дипломатичних і підривних кампаній, Київ не поспішав виконувати свою частину мінських домовленостей та утримував лінію оборони, що утворилась після Дебальцевського котла. Незважаючи на те, що Україна опинилась у глибокій економічній, політичній, а відтепер і в конституційній кризі, хоч і з окупованою частиною території, але як держава вона продовжує існувати. За сім років кінцева мета російської гібридної війни – знищення України як держави, так і не була досягнута. За ці роки В. Путіну вдалось реалізувати повністю тільки перший етап воєнної кампанії. Другий етап так і не був завершений, адже російськими військами була захоплена тільки частина Донбасу і півночної "Новоросії" створити не вдалося. Пробити коридор із Донбасу до Криму воєнним шляхом також виявилось нереальним. Не досягши повного розгрому Збройних сил України, В. Путін наражався на власний "котел", коли українські війська могли легко перерізати цей коридор і скинути підрозділи російських військ в Азовське море. З огляду на це, щоб забезпечити життєдіяльність Криму Росія змушена була будувати шляхопровід через Керченську протоку, який з'єднав Крим із материковою Росією.

Проте остаточні результати сучасної російсько-української війни будуть визначатися перебігом гібридної війни РФ проти

Заходу. Її результативність, урешті-решт, зумовлюється співвідношенням цілей, ресурсів і претензій, які мають у цій війні Росія та Захід. Цілі Кремля у глобальному гібридному протистоянні, як відомо, полягають у відвоюванні ним статусу світової держави в ієрархії міжнародних відносин та зміні світового порядку, що склався після завершення холодної війни. Захід, навпаки, намагається зберегти цей постбіполярний порядок, що забезпечує йому достатньо комфортне існування та розвиток. Претензії Росії стосовно відновлення глобального домінування у світі та поглинання пострадянського простору не відповідають інтересам і цивілізаційним цінностям Заходу, який на відміну від Росії вже не має таких глобальних амбітних й агресивних претензій, оскільки його задовольняє існуючий статус-кво.

Отже, зазначене співвідношення цілей і претензій зумовлює такий стан відносин між Заходом і Росією, коли перший прирікає себе на пасивну реактивну політику, метою якої є запобігання поверненню до холодної війни та недопущення нової світової війни з РФ. Росія ж, навпаки, здійснює політику, спрямовану на руйнування існуючого світового порядку шляхом розв'язання гібридної війни та шантажування Заходу ядерною війною. Звісно, у сфері ресурсів Росія значно поступається Заходу, проте завдяки спланованій війні вона змогла змобілізувати свої ресурси на геополітичний і військовий реванш, тоді як західні країни перебувають у стані стагнації, воєнної та економічної демобілізації, боячись спровокувати Росію навіть щонайменшими кроками щодо відновлення своєї обороноздатності. Агресивній зовнішній політиці РФ вони протиставляють свою непровокативну політику умиротворення, демонструючи тим самим їй свою слабкість.

Така політика була типовою для Заходу в період між Першою та Другою світовими війнами, у часи великої економічної депресії, коли західна демократія виявилась нездатною протистояти фашизму і реваншизму Італії та Німеччини, що стрімко зростають. Політика умиротворення Гітлера призвела до анексії ним Судет, аншлюсу Австрії та окупації всієї Центральної і Східної Європи. Якщо теперішня поведінка провідних країн Заходу щодо їхньої протидії агресору дуже подібна, чи навіть менш

послідовна, порівняно з їхньою поведінкою перед Другою світовою війною, то варто очікувати й на подібні наслідки. Якщо тоді наслідком такої поведінки стало розв'язання Німеччиною, Італією та Японією Другої світової війни, то логічно, що не можна відкидати можливість і високу ймовірність розв'язання Росією третьої світової війни проти Заходу, яку, власне, вона вже й розпочала в гібридній формі.

Захід же не демонструє жодної готовності прийняти цей виклик з боку РФ, а намагається, як і майже століття тому, умиротворити агресора поступками і напівзаходами. Прогностичний висновок із зазначеної ситуації такий: тенденція на посилення провокування й ескалації Росією війни проти Заходу зберігатиметься. Гібридна війна Кремля проти Заходу показує свою результативність. Україна, що опинилась у центрі геополітичного і міжцивілізаційного протистояння внаслідок розв'язаної проти неї російської воєнної агресії, показала реальну слабкість США, безпорадність американської зовнішньої політики в реагуванні на кризові ситуації, подібні російсько-українській війні. Грубе порушення гарантій Будапештського меморандуму Росією та відсутність адекватної дієвої реакції з боку Сполучених Штатів – додатковий тому приклад. Іншим доказом втрати США своєї ролі гаранта є відсторонення від будь-яких форматів переговорів з урегулювання російсько-українського конфлікту.

Негативні внутрішні тренди у Вашингтоні дають Росії змогу чинити зовнішній вплив на американську політику та суспільну думку через потужні корупційні зв'язки з американським бізнесом та політичним істеблішментом, за допомогою американських же засобів масової інформації й експертного середовища, формувати проросійське лобі з метою послаблення внутрішньої єдності США. Прихід до влади нових лідерів навряд чи змінить існуючий зовнішньополітичний курс, що веде до подальшої втрати Вашингтоном свого глобального лідерства. Можливо, з приходом у Білий дім Дж. Байдена американська риторика щодо агресії Росії стане жорсткішою, але вона буде нездатною протидіяти її реваншистському курсу.

Нездатність американських лідерів відновити національну могутність США призводить до ситуації, коли без Росії амери-

канський уряд не в змозі упоратися з ісламським екстремізмом, сирійською війною, ядерною програмою Ірану та міжнародним тероризмом. Усі ці виклики ставлять Сполучені Штати в залежність від Росії. Не відчуваючи жорсткого спротиву з боку США, РФ буде нарощувати свій реваншизм, підштовхуючи їх до перегляду чинного світового порядку і повернення до "Ялти-2".

Російсько-українська війна показала втрату міжнародним правом сили, а міжнародними організаціями – дієздатності. ООН укотре продемонструвала свою недієздатність і не може адекватно реагувати на міжнародні кризи і війни. НАТО не впоралось із завданням Чиказького (2012) та Вельського (2014) самітів. Це призвело до падіння іміджу цієї організації та появи реальних воєнних загроз уже на східних її кордонах, оперативно реагувати на які альянс виявився не готовим. Замість оперативного прийняття нової стратегічної концепції регіонального стримування Росії, НАТО намагається повернути її до діалогу і відносин стратегічного партнерства, тоді як та відверто готується до війни з альянсом, постійно здійснюючи провокації в повітряному просторі і територіальних водах країн НАТО.

Під тиском таких інструментів гібридної війни Кремля, як стимулювання напливу біженців у Європу й тероризму, фінансування радикальних право- і лівоекстремістських партій та рухів, корумпування європейського політикуму, зворотні симетричні економічні санкції, зрощення російського корумпованого кримінального бізнесу з європейськими бізнес-асоціаціями й тотальна російська пропаганда, Євросоюз втрачає свою солідарність. У суспільствах країн ЄС відбувається ерозія європейських цінностей, а європейський політикум у відносинах з РФ тяжіє до подвійних стандартів. Усі ці негативні тенденції в європейській спільноті надихають Росію на перемогу над Заходом.

Висновки

Розгляд основних доктринальних положень зовнішньої політики РФ свідчить про еволюційний характер їхніх змін, що обумовлений, насамперед, зовнішніми і внутрішніми чинниками розвитку самої Росії як держави. Саме тому зовнішньополітичні доктрини і стратегії Москви за

останній 30-річний період є віддзеркаленням державотворчих процесів у країні, її історичної спадщини та трансформації зовнішньополітичного оточення, що відбувається внаслідок переходу системи міжнародних відносин від однополярного до багатополярного світу. З огляду на це і російську державотворчу концепцію вписували в ті можливості, що відкривало перед нею міжнародне середовище.

Зазначений еволюційний процес розвитку російської держави передбачав і в підсумку визначив її майбутнє в її минулому. Російська Федерація почала відтворюватись в імперському вигляді, корені якого сягають давньої історії імперії Чингізхана та доби монгольської Русі. Звідси походить і російська культура та російське стратегічне мислення, що моделює реальність у категоріях "Великого геополітичного простору", просторового мислення, експансії, авторитаризму та гегемонізму. Не випадково в Росії не знайшла свого втілення ліберальна ідеологія, а намагання імплементувати її в добу президентства Б. Єльцина призвело до досить драматичних подій. Як показала сучасна історія РФ, найбільш прийнятною й адекватною для російського суспільства і владної еліти виявилась ідеологія євразійства та неоевразійства, яке в добу другого десятиліття правління В. Путіна переродилось у путінізм, ставши державною ідеологією, за прикладом Леніна, Сталіна, Мао Цзедунга й інших тоталітарних вождів.

Унікальність доктринальних основ зовнішньої політики Росії виявляється в багатьох її рисах у процесі еволюції зовнішньополітичних доктрин і стратегій, що є віддзеркаленням і проєкцією тих змін, які відбуваються в різні історичні епохи. Зазначені зміни об'єктивного та суб'єктивного характеру і визначили еволюцію зовнішньополітичних доктрин і стратегій РФ, які умовно можна поділити на п'ять історичних періодів єльцинської та путінської епохи.

Епоха Б. Єльцина припала на 90-ті рр. кінця ХХ ст. У сфері зовнішньої політики в епоху його правління в Росії було прийнято два доктринальні документи, які неофіційно називали прізвищами діючих на той час міністрів закордонних справ РФ: доктрина Козирева 1993 р. і доктрина Примакова 1996 р. Путінська епоха триває значно довше. Її можна розділити на чотири історичні періоди: перший період тривав із 2000 до 2008 р., другий розпочався із 2008 і тривав до 2012 р., третій – із 2012 до 2016 р., і четвертий має перспективу продовжитися не одне десятиліття. Виокремлені історичні періоди також якісно відрізняються між собою за станом російського суспільства, еліт і влади, політичним режимом, зовнішньополітичним курсом і позиціонуванням Росії на міжнародній арені. Тож під впливом якісних змін за чотири історичні періоди путінської епохи було прийнято чотири концепції зовнішньої політики Російської Федерації: 2000, 2008, 2013 і 2016 р. Аналіз еволюції цих документів покаже майбутню траєкторію розвитку зовнішньої політики РФ як і самої російської держави.

? Контрольні запитання

Назвіть концепції, що відіграють роль ідеологічної основи зовнішньополітичних доктрин РФ.

Проаналізуйте особливості російського стратегічного мислення та його роль у формуванні зовнішньополітичних доктрин і стратегій Росії.

Охарактеризуйте зовнішньополітичні доктрини і стратегії РФ в період президентства Б. Єльцина.

Проаналізуйте еволюцію зовнішньополітичних доктрин і стратегій В. Путіна.

З'ясуйте, у чому полягає основний зміст зовнішньополітичної доктрини Путіна 2016 р., характерної для другого десятиліття XXI ст.

Охарактеризуйте місце України в сучасній зовнішньополітичній стратегії В. Путіна.

Література

Богатуров А. Три поколения внешнеполитических доктрин России [Электронный ресурс] / А. Богатуров. – Режим доступа : <http://www.intertrends.ru/old/thirteen/005.htm>.

Истомин И. А. Сравнительный анализ приоритетов российской внешней политики и научно-образовательного общества специалистов по международным отношениям / И. А. Истомин // Вестник РУДН. Сер.: Международные отношения. – 2018. – № 1. – С. 162–185.

Концепция внешней политики Российской Федерации. Утверждена Президентом Российской Федерации 28.06.2000 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://docs.cntd.ru/document/901764263>.

Концепция внешней политики Российской Федерации. Утверждена Президентом Российской Федерации 15.07.2008 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.kremlin.ru/acts/news/785>.

Концепция внешней политики Российской Федерации. Утверждена Президентом Российской Федерации 12.02.2013 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.mid.ru/foreign_policy/official_documents//asset_publisher/CptlCkV6BZ29/content/id/122186.

Концепция внешней политики Российской Федерации (утверждена Президентом Российской Федерации В. В. Путиным 30 ноября 2016 г.)

[Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://www.mid.ru/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw/content/id/2542248.

МИД России. Обзор внешней политики Российской Федерации [Электронный ресурс]. 28 марта 2007. – Режим доступа : http://www.mid.ru/brp_4nsf/sps/3647DA97748A106BC32572AB002AC4DD.

Перепелиця Г. М. Україна – Росія: війна в умовах співіснування / Г. М. Перепелиця. – К. : ВД "Стилос", 2015. – 880 с.

Шерр Джеймс. Жесткая дипломатия и мягкое принуждение: влияние России за рубежом / Джеймс Шерр ; пер. с англ. – К. : Заповіт, 2013. – 152 с.

Тема 8. ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ СТРАТЕГІЇ І ДОКТРИНИ ТУРЕЧЧИНИ

"Політика Туреччини – це не романтичний неоосманізм, це Realpolitik, в основі якої – нове бачення глобального світового порядку".

Р. Т. Ердоган, 2011 р.

Сучасна зовнішня політика Турецької Республіки (ТР) є наслідком складної взаємодії об'єктивних і суб'єктивних факторів, блокових зобов'язань і національних інтересів, структурних змін у системі міжнародних відносин після холодної війни і концептуального оновлення, що відбулося з приходом до влади нових політичних еліт. З її централізованим і персоналізованим процесом ухвалення рішень, розмаїттям культурних і цивілізаційних ідентичностей та багатовіковою історією державності, зовнішня політика Туреччини є унікальним синтезом, на перший погляд, несумісних концепцій та ідей. Вона увібрала в себе елементи західних стратегій національної безпеки і східного стратегічного мислення, османської спадщини і євроатлантичних цінностей, панісламізму й пантюркізму, історичного суперництва з Росією і нововіднайденого євразійства. На різних етапах розвитку домінували ті чи інші філософські ідеї та концептуальні бачення,

але жодна із них ніколи остаточно не зникала з порядку денного, зберігаючи свій вплив на формування зовнішньої політики.

Історичні засади й особливості формування стратегічної культури ТР

У своїй роботі "Пам'ять і травма як елементи ідентичності у виробленні зовнішньої політики" американський професор Д. Бекер відзначав значний вплив історичних травм і колективної пам'яті нації на формування її стратегічної культури. Зокрема, він зауважував, що найглибший і найтриваліший вплив на колективну пам'ять, а отже, у майбутньому – і на ідентичність нації, чинять історичні травми, що часто стають інструментом маніпуляції для досягнення конкретних зовнішньополітичних цілей. За його словами, історичні травми, якими б давніми вони не були, – це ті стовпи, на яких тримається колективна пам'ять нації. І саме вони дозволяють підживлювати в народі необхідні емоції навіть через багато років.

У випадку Туреччини значний відбиток на формування стратегічного мислення політичної та військової еліти наклали кілька історичних травм, згадки про які досі живі в турецькому суспільстві. По-перше, це – нищівні **поразки Османської імперії у російсько-турецьких війнах** за домінування в басейні Чорного моря. Загалом протягом XVI–XX ст. османські султани провели 12 воєн із Московією загальною тривалістю у майже 50 років – рекордний показник за всю історію імперії. Більшість із них скінчилися значними втратами для османської армії та держави і породили міф про велику Росію. Звідти ж бере витоки і незмінна й донині позиція Анкари про те, що інтереси Росії мають бути будь-що враховані в цій частині світу, а співпраця з Москвою є обов'язковою умовою виживання для будь-якої регіональної країни. Фраза "Ми не можемо дозволити собі розкоші не працювати з Росією" і тепер лунає лейтмотивом у виступах багатьох турецьких очільників.

З іншого боку, у турецькій ментальності глибоко вкоренилася недовіра до росіян, яка і досі відчувається навіть на рівні турецького фольклору. "Касап", у звичнішому для нас звучанні

зневажливого "кацап", походить від турецького слова "м'ясник". Іншим прикладом усталених у народі поглядів на "дружбу" з росіянами є поширене прислів'я "*Ayıdan post, Moskofstan dost olmaz*" ("Як з ведмедя не буває гарної шкіри, так і з московіта не буває гарного друга").

Водночас не краща історична пам'ять залишилася в турків і про досвід взаємодії із Заходом. Досі не втратив сили так званий **Севрський синдром**, від назви однойменного договору, підписаного ще в 1920 р. Цей договір, укладений за результатами Першої світової війни, фактично поклав край існуванню Османської імперії і призвів до окупації значної частини її територій ворожими – західними – державами Антанти. Відтоді Севрський синдром (страх зради і послаблення Заходом, постійне підсвідоме очікування змови внутрішніх і зовнішніх ворогів) не тільки залишається визначальною рисою менталітету середньостатистичного турка, але і часто обумовлює вибір зовнішньополітичних стратегій офіційної Анкари.

Саме кризь що призму міжнародних антитурецьких коаліцій у Туреччині досі сприймають події різних часів:

- американське ембарго на постачання зброї до ТР і продовження військової допомоги США Греції під час Кіпрської кризи 1974 р.;
- співпраця Вашингтона з курдськими угрупованнями в Сирії;
- демонстрації на підтримку турецьких курдів у європейських столицях;
- домовленості Ізраїлю, Єгипту, Греції, Кіпру щодо співпраці в енергетичній сфері у Східному Середземномор'ї;
- діяльність вірменського лобі в американському Конгресі тощо.

Згідно з результатами опитування 2017 р., яке серед іншого містило частину "Севрський синдром", переважна більшість населення ТР досі вважає, що Європа прагне розділення країни. 87,6% респондентів вірили, що європейські країни і тепер хочуть розділити Туреччину так само, як колись розділили між собою Османську імперію. А 73,2% вважали, що ЄС вимагає від Туреччини проведення реформ, подібних до вимог, зазначених у положеннях Севрського миру.

Подібна риторика зберігається і на найвищому політичному рівні. Проводяться, зокрема, аналогії з подіями Першої світової війни та Національно-визвольної боротьби турецького народу. Виступаючи, наприклад, перед сім'ями загиблих у перевороті 15 липня 2016 р., Р. Т. Ердоган зауважив, що 15 липня – це їхнє нове Чанаккале, посилаючись до героїчної перемоги турецьких солдат над окупаційними військами в битві при Дарданеллах 1915 р.

Сама по собі спроба державного перевороту 2016 р. створила сприятливий ґрунт для ще більшого розквіту конспірологічних сценаріїв і теорій змов. Конспірологія і теорії змови стали невід'ємними елементами турецької політичної та стратегічної культури ще із часів інтриг навколо османського престолу. Зокрема, внаслідок палацового перевороту був усунутий від влади й Абдулхамід II – останній самодержавний правитель Османської імперії, якого нині полюбляє згадувати турецький президент, виступаючи на мітингах перед своїми прихильниками. 2018 р. Ердоган особисто взяв участь в урочистій церемонії з нагоди 100-річчя з дня смерті останнього султана, відзначаючи його велику роль в історії держави. Тоді ж міністр культури наголосив на актуальності дослідження спадщини Абдулхаміда II через надзвичайну схожість між тим історичним періодом і сьогоденням. Постійні згадки про велич Османської імперії, застереження щодо підступних планів Заходу, масштабні святкування дня захоплення Константинополя 1453 р., нещодавнє рішення про повернення статусу мечеті музею Святої Софії (раніше – найбільшому православному собору Візантійської імперії) – це той внутрішньополітичний контекст й ідеологічне підґрунтя, на якому будують сучасну зовнішню політику Туреччини.

Та попри ці конспірологічні теорії, усі турки з різних сегментів – ісламісти, секуляристи, ліберали, націоналісти – єдині в одному: до спроби перевороту в Туреччині так чи інакше були причетні Сполучені Штати. Згідно з даними опитування, проведеного невдовзі після спроби перевороту, 69 % респондентів вірили, що заколотники отримували підтримку від ЦРУ, а ще 20 % вважали відповідальним за організацію путчу Білий дім.

Саме події 15 липня стали поворотним моментом й у різкому погіршенні відносин Туреччини із США та ЄС, й у відновленні тісної співпраці з Росією.

Водночас було би значним спрощенням вважати неоосманізм (ностальгію за османською спадщиною і прагнення повернути колишні території Османської імперії) визначальною рисою політики ТР на міжнародній арені. Безсумнівно, нова Туреччина, яку будує провладна із 2003 р. Партія справедливості та розвитку (ПСР), бореться за право здійснювати власну політику на Балканах, в Африці та на Близькому Сході. Однак у в цьому є щось більше, ніж просто відмова від прозахідної орієнтації. У її основі – прагнення стратегічної автономії, зменшення залежності від зовнішнього світу, віра в унікальність власного шляху і бажання відродити колишню велич нації, щоб здійснити своє історичне призначення і повернути країні глобальну роль у міжнародній політиці.

Амбітні плани вимагали проведення набагато активнішої регіональної політики, підкріпленої створенням самодостатнього військово-промислового комплексу, і забезпечення національної безпеки незалежно від співпраці з *будь-якими* партнерами. Реалізацію зазначених цілей було покладено в основу всіх зовнішньополітичних доктрин ТР після закінчення холодної війни і ще задовго до приходу консервативної ПСР до влади.

Зовнішньополітичні доктрини 1990–2000-х рр.: становлення Туреччини як регіонального лідера

Характерною особливістю зовнішньої політики ТР завжди була її обумовленість вимогами національної безпеки. Турецький дослідник К. Кірішчі відзначав, що небезпечність геополітичного положення і нестабільність оточення спричинили формування зовнішньої політики Туреччини через призму національної безпеки. Цим, зокрема, пояснюють і те, чому військові традиційно відігравали вагомий роль у процесі ухвалення зовнішньополітичних рішень, а головні етапи трансформації зовнішньої політики ТР збіглися в часі зі змінами пріоритетів у сфері національної безпеки.

Починаючи зі вступу країни до НАТО 1952 р., і протягом усієї холодної війни серед турецьких політичних і військових еліт домінував альянсо-центричний підхід. Фактично, усі рішення зовнішньої політики були підпорядковані засадничому принципу національної безпеки – членству країни в організації. Тож вибір партнерів був продиктований радше структурними обмеженнями біполярної міжнародної системи, ніж концептуальним наповненням зовнішньої політики. Опинившись по різні боки залізної завіси з Росією, Туреччина була важливим південно-східним форпостом НАТО для стримування впливу СРСР в регіоні. Водночас тісна взаємодія із США і західними інститутами сприяли консолідації ліберальних еліт усередині самої країни та зміцнювали її власну західну ідентичність.

Із закінченням холодної війни Анкара отримала об'єктивно більше можливостей для ведення значно активнішої регіональної політики, не обмеженої біполярним протистоянням двох наддержав. У цей час Туреччина стає менш залежною від західної спільноти, адже більше не змушена перейматися питаннями власного виживання у ворожому середовищі. Зміни в безпековому мисленні привели і до ревізії зовнішньополітичних стратегій. Перехід від доктрини стримування комунізму і зовнішньої політики, спрямованої на збереження в регіоні сприятливого статус-кво, до *багато-векторного активізму* Анкари став можливим завдяки тимчасовому поліпшенню регіональної атмосфери та зменшенню в безпосередньому оточенні Туреччини ролі воєнних загроз, що традиційно були головними стимулами співпраці із Заходом.

На початку 1990-х рр. поступово змінюються пріоритети турецької зовнішньої політики на користь лібералізації зовнішньополітичного бачення та зміщення фокусу уваги з віддалених партнерів до безпосередніх сусідів. Проте співпраця із США в межах НАТО і двостороннього діалогу зберігали свою важливість для ТР як додаткова підтримка у розвитку її регіональних ініціатив. Тоді ж Анкара вперше заявляє про свої амбіції регіонального лідера, активно розвиваючи відносини з новими незалежними республіками, що утворилися після розпаду СРСР. Перехід від інструментів жорсткої сили до аргументів м'якого впливу та відхід від чіткого слідування у фарватері політики

США на користь регіонального активізму значною мірою підживлювалися ідеями *пантюркізму* та *неоосманізму*. Хоча вони жодного разу не отримали офіційного визнання чи документального оформлення, концептуально саме згадані доктрини стають основою формування регіональної політики ТР наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. Паралельно з активізацією регіональної політики відбувається і переосмислення Туреччиною свого місця у глобальній політиці, що привело до кардинальних змін у її відносинах із західними партнерами.

Трансформація трансатлантичного партнерства: відносини із США та НАТО

Початок 1990-х рр. було відзначено згортанням програми військової допомоги США для Туреччини, Греції і Португалії, внаслідок зникнення спільної військової загрози разом із розпадом СРСР. Це рішення спричинило хвилю обурення в Анкарі і значну кризу у відносинах із Вашингтоном. Згадки про американське ембарго на поставки зброї 1974 р. та повторення сценарію, за якого Туреччина не мала іншого вибору, ніж самостійно дбати про власну безпеку, не маючи для цього ані своїх ресурсів, ані зовнішньої допомоги партнерів, змусили турецьке керівництво зосередитися на виконанні двох стратегічних завдань: диверсифікації постачальників озброєння та розвитку національного військово-промислового комплексу. Ще одним пріоритетом став пошук альтернативних партнерів (поза межами НАТО) для співпраці в оборонній сфері.

У наступні роки друга за чисельністю збройних сил і танковим арсеналом країна НАТО – Туреччина – починає широкомасштабну програму модернізації армії та розвитку національного ВПК. Чи не вперше за роки членства в альянсі керівництво держави відверто заявляє про необхідність створення власної військово-технічної бази, що забезпечувала б усі воєнні потреби країни і ліквідувала її залежність від зовнішніх поставок озброєння з будь-якої іншої держави, нехай навіть і союзницької. Активно починає розвиватися створений 1987 р. Фонд Збройних сил Туреччини, до складу якого нині входять півтора десятки про-

відних високотехнологічних компаній, що розробляють і реалізують національні проекти танків, бронетехніки, ракет, фрегатів і кращих у світі безпілотників. Більшість комплектуючих деталей і програмного забезпечення також виготовляють у Туреччині. За деякими напрямками в ТР створюють спільні підприємства з партнерами – зокрема і з Україною, Катаром, Пакистаном.

Паралельно з модернізацією військової техніки значні зміни відбулися і на рівні військової стратегії. Нові виклики безпеки вимагали адекватної реакції. До того ж Туреччина, не обмежена біполярною структурою світової системи, мала більше можливостей для балансування проти США у ключових для неї питаннях регіональної політики. Найяскравіше зазначені зміни виявилися у Стратегії національної безпеки Туреччини 1998 р., коли в ній уперше з'являються поняття *раннього залучення (forward engagement)*, *раннього запобігання конфліктам й урегулювання кризових ситуацій (conflict prevention and crisis management)*. Фактично, то були ідеї, запозичені з американського та натовського словника, проте втілювалися у життя вони вже адаптованими до національних інтересів Туреччини, що прагнула перебрати на себе лідерські функції у своєму регіональному оточенні.

Хоча це не було прописано в жодному офіційному документі, головною метою нової оборонної стратегії Туреччини став розвиток домінантної регіональної військової сили, що базується на *автономному* військово-промисловому комплексі, який дозволяв би здійснювати односторонні кампанії з метою забезпечення національної безпеки власними силами. Великою мірою одноосібні (зокрема і не погоджені зі Сполученими Штатами та натовськими союзниками) рішення турецького керівництва щодо проведення транскордонних антитерористичних операцій у північній Сирії й Іраку, розширення участі країни в регіональних конфліктах у Сирії та Лівії, відкриття військових баз у Катарі та Сомалі у 2010-х рр. стали можливими завдяки нарощуванню військового потенціалу та зміні зовнішньополітичної стратегії Анкари ще в 1990-ті рр.

Відхід Туреччини від традиційної політики проєкції американської сили на Близькому Сході дав привід багатьом експертам стверджувати про її становлення як регіональної сили, ре-

гіональної держави чи навіть регіонального гегемону. Ідею регіональних гегемонічних держав, виникнення яких стало можливим після закінчення холодної війни в умовах розбалансованого багатопольярного світу, озвучували багато теоретиків структурного реалізму. Професор Воєнного коледжу ВМС США М. Хікок був одним із перших, хто звернув увагу на Туреччину як на потенційного регіонального гегемона, здатного поширити свій вплив на Близький Схід, Кавказ і Балкани. Ще 2000 р. він підкреслював, що ТР слід розглядати як гегемонічну регіональну державу на стадії становлення, адже, порівняно зі своїми сусідами, вона мала достатній економічний і демографічний потенціал для того, щоб стати незалежним гравцем у регіональних справах і навіть домінувати в них. В основі його аргументу лежав аналіз швидких змін у турецькій політиці національної безпеки, що передбачали розвиток автономного національного ВПК, та зміни у зовнішньополітичній стратегії, спрямованої на зменшення її залежності від західних партнерів. Так турецька зовнішня політика ставала все менш залежною від США та все активнішою в питаннях захисту власних національних інтересів у ключових для неї регіонах.

М'яка сила пантюркізму: відносини із країнами Центральної Азії та Кавказу

Про свої мрії розширити сферу впливу Туреччини на території від Адріатики до Великої Китайської стіни вперше відкрито почав говорити в роки свого президентства Т. Озал (1989–1993 рр.) Годі ж міністр закордонних справ І. Джем заявляв, що у досягненні цієї мети велику роль відіграє спільна історія та паралельні культурні характеристики ТР із країнами регіону – фактор, який має всіляко підкреслюватися і використовуватися на практиці в усіх сферах турецької зовнішньої політики.

Нова геополітична ситуація, що склалася в 1990-ті рр., дійсно надавала Анкарі унікальні можливості для використання інструментів м'якої сили на широкій географії пострадянського простору. З більшістю народів Центральної Азії Туреччину подінувало етнічне походження, спільна мова і культурна спад-

щина. До того ж у більшості молодих республік існували значні тюркські спільноти (татари, месхетинці, гагаузи, осетини, черкеси, абхазці та ін.). Це дозволило Анкарі проводити активну регіональну політику, що вдало комбінувала культурно-релігійну близькість із сусідніми країнами та власний приклад успішного економічного розвитку.

У цей період значного поширення набули ідеї *пантюркізму*, які виявлялися в найрізноманітніших формах: від радикальних закликів щодо створення єдиної держави "Великого Турану" на території всіх тюркських республік Кавказу та Центральної Азії (ЦА) – до поміркованіших проєктів створення Тюркської співдружності націй чи Асоціації незалежних тюркських держав під головуванням Туреччини, але зі збереженням всіх ознак суверенності країн-членів. А втім, ідеї об'єднання тюркських народів у межах єдиного державного утворення ніколи не виходили за межі риторики окремих політиків (таких як А. Тюркеш), офіційно їх не озвучували.

Фактично, найяскравішим виявом пантюркізму вважають кілька тюркських самітів, проведених у першій половині 1990-х рр. за ініціативи турецьких президентів Т. Озала та С. Деміреля. Останньому належить відома фраза про те, що Туреччина та тюркські республіки поділяють єдину кров, релігію та мову. Проте вже під час другого тюркського саміту стало зрозуміло, що молоді незалежні держави, які нещодавно звільнилися від опіки Москви, дуже обережно ставляться до будь-яких політичних утворень, що передбачають передання частини національного суверенітету до єдиного центру, навіть якщо він представлений дружньою країною. Замість консолідації спільної тюркської ідентичності, країни ЦА вирішили розбудовувати власні національні та політичні ідентичності.

До того ж на початку 1990-х рр. сама Туреччина не була готова до взірцевої ролі для інших тюркських республік і потребувала значних реформ. Турецьку модель, що передбачала побудову світської системи державного правління в мусульманському суспільстві та розвиток вільної ринкової економіки, активно підтримували західні партнери Анкари. Водночас у самій Туреччині існували серйозні сумніви щодо вигляду специфічної,

систематичної і свідомої моделі розвитку держави. Як виявилось вже незабаром, керівництво ТР не було готовим запропонувати чіткого плану дій, який міг би забезпечити стабільний розвиток сусіднім країнам.

Для західних партнерів турецька модель була цікавою, насамперед, як приклад світського демократичного шляху розвитку на противагу іранської моделі ісламського фундаменталізму. Тож, коли стало зрозумілим, що тюркські республіки не пішли іранським шляхом, незважаючи на внутрішню нестабільність, зникла необхідність у подальшій підтримці Анкари в її прагненні поширити власний вплив у регіоні. Зі свого боку, розуміючи обмеженість доктрини пантюркізму і ті ризики, які вона могла викликати у відносинах із Росією та західними партнерами, Туреччина поступово відмовляється від побудови особливих відносин із тюркськими республіками. Замість співпраці, заснованій на історичній та культурно-релігійній близькості, ТР зосереджує головну увагу на участі в економічно вигідних енергетичних і транспортних проєктах. Така співпраця дозволяла не тільки отримати фінансові прибутки та диверсифікувати постачальників енергоресурсів, але й зміцнити політичний вплив у регіоні як ключової країни-транзитера. Крім того, участь Анкари в альтернативних енергетичних проєктах створювала широкі можливості для м'якого балансування між США і Росією та захисту власних інтересів у регіоні.

Отже, ідеалістичні заклики до відновлення величі тюркського світу дозволили Анкарі реалізувати цілком прагматичні інтереси у:

- розвитку економічної, політичної та енергетичної співпраці з новими незалежними республіками;
- стримуванні впливу РФ та Ірану, що зростає, в ЦА;
- зміцненні у статусі лідера тюркського світу та посередника у відносинах країн регіону із Заходом.

Неоосманізм чи Realpolitik?: політика Туреччини на Балканах та Близькому Сході

Головні доктринальні зміни в зовнішній політиці Туреччини ХХІ ст. пов'язані з іменем колишнього очільника МЗС та прем'єр-

міністра ТР А. Давутоглу. Свої ідеї А. Давутоглу детально виклав в основоположній праці "Стратегічна глибина: міжнародне становище Туреччини", що побачила світ 2001 р. У ній він, зокрема, обґрунтовував необхідність вести проактивну зовнішню політику, що дозволила б Туреччині стати регіональним гравцем із глобальною сферою впливу. А. Давутоглу критикував обмеженість зовнішньої політики часів холодної війни лише євроатлантичним вектором за те, що вона позбавляла Туреччину її справжньої стратегічної глибини та природної сфери впливу (яку вбачав у межах колишньої Османської імперії). Натомість він закликав розробити нову стратегію, яка б дозволила Анкарі повною мірою скористатися геополітичним, геоекономічним і геокультурним вакуумом, що виник у сусідніх регіонах після холодної війни.

Практичну реалізацію концепція *стратегічної глибини* отримала після призначення А. Давутоглу міністром закордонних справ 2009 р. На думку головного ідейного натхненника змін у зовнішній політиці ТР, у їхню основу мали б лягти радикальні зміни у стратегічній культурі Туреччини, нове бачення її геополітичного положення, пріоритетів національної безпеки, розширення географії національних інтересів й урізноманітнення інструментів впливу у відносинах із сусідами. В уяві більшості населення Туреччину традиційно вважали оточеною ворожими країнами, проти яких вона мала захищати себе і завжди бути готовою до іноземного втручання. З огляду на це докорінні зміни у відносинах Анкари з її сусідами та партнерами були можливі лише в разі відмови від формування зовнішньої та безпекової політики країни на основі цієї *облогової ментальності* (*siege mentality*).

Новітня концепція відсутності проблем із сусідами (або *нульових проблем* – *zero-problem policy*), запропонована А. Давутоглу, мала покласти край відчуженню й ізоляції Туреччини в регіоні. Для розв'язання політичних проблем він звертався до аргументів м'якої сили, наголошуючи на культурній і цивілізаційній близькості, спільних історичних коренях й економічній взаємозалежності із сусідніми країнами. Така публічна дипломатія, економічні проекти та соціальні зв'язки зі спорідненими суспільствами мали стати головними інструментами офіційної

Анкари в поширенні впливу далеко за межі державних кордонів ТР. Водночас налагодження відносин із проблемними сусідами (Вірменією, Грецією, Іраком, Іраном) мало сприяти посиленню політичного впливу Анкари в регіоні.

У своїй засадничій статті "Принципи турецької зовнішньої політики і регіональне політичне конструювання", згадуючи про психологічні комплекси й історичні травми, А. Давутоглу зауважував: "Відтепер наша зовнішня політика стане самостійною. Ми завжди страждали від сприйняття, ніби інші держави конструюють регіональну політику, а ми лише виконуємо ролі, визначені для нас іншими. Ми мусимо покінчити із цим психологічним комплексом неповноцінності, який уразив більшість сегментів нашого суспільства та політичних еліт. Нині ми самі визначаємо наше власне бачення, ставимо наші власні цілі і здійснюємо нашу зовнішню політику відповідно до власних національних пріоритетів".

У цей час турецький політичний словник збагачується ще одним поняттям – *центральна держава із множинними регіональними ідентичностями*. По суті це означало, що з погляду поширення свого впливу Туреччина була одночасно близькосхідною, балканською, центральноазійською, кавказькою, каспійською, середземноморською і чорноморською країною. Цей статус центральної держави створював необхідні передумови для активного залучення Анкари до політичних процесів на широкій географії колишньої Османської імперії – від близькосхідного мирного процесу до врегулювання заморожених конфліктів на Кавказі і в Чорному морі.

Активна діяльність Туреччини у складі міжнародних організацій, миротворчі та посередницькі ініціативи на Близькому Сході, Балканах і на Кавказі, відкриття нових посольств у країнах Африки та Латинської Америки, багатосторонні формати економічної співпраці із країнами Чорноморського басейну, розвиток культурної, освітньої й економічної дипломатії через Турецьке агентство співробітництва та розвитку (ТІКА) та заснування культурного Інституту Юнуса Емре – це ті приклади проактивної політики ПСР, що сприяли значному розширенню турецької присутності навіть у найвіддаленіших регіонах світу.

Важливим фактором у проведенні активної громадської дипломатії була і присутність мусульманських/тюркських спільнот у сусідніх країнах. Керівництво ТР неодноразово з гордістю заявляло, що в Туреччині мешкає більше боснійців, ніж у Боснії, і більше албанців, ніж в Албанії чи Косово. З огляду на це, усе, що відбувається на Балканах, Кавказі та Близькому Сході, слід вважати національною справою Туреччини.

Цей нововіднайдений регіональний активізм ТР неодноразово ставав причиною занепокоєння західних партнерів і звинувачень на адресу провладної ПСР в ісламізмі, пантюркізмі й османському імперіалізмі. Натомість офіційна Анкара будь-які закиди в неоосманізмі категорично відкидає, наголошуючи на прагматичному бажанні розвивати економічну співпрацю та сприяти врегулюванню етнічних конфліктів у регіоні, спираючись на м'яку силу Туреччини, що зростає. У класичному розумінні, термін *неоосманізм* і справді мало підходить для визначення регіональної політики Туреччини, адже в її основі лежали цілком прагматичні міркування, економічні інтереси та геополітичні розрахунки. Дійсно, саме успіхи економічного розвитку та виваженої дипломатії змусили заговорити про Туреччину як про новий потужний центр сили в Чорному морі, на Балканах та Близькому Сході в середині 2010-х рр.

А втім, події "арабської весни" кардинально змінили геополітичну розстановку сил у регіоні та залишили Туреччину без важливих торговельних партнерів і ринків збуту. Не сприяли реалізації амбітних планів Анкари погіршення безпекового оточення в регіоні і проблеми внутрішньополітичного розвитку. Серйозні питання виникли і з політикою нульових проблем із сусідами. Головним завданням повернення Туреччини на Схід було врівноваження досі пріоритетного трансатлантичного вектора зовнішньої політики шляхом поживлення співпраці з країнами Близького Сходу. Проте арабські революції виявили всю слабкість подібного підходу. Очевидно, для того, щоб успішно здійснювати політику добросусідства, необхідно було визначити, кому саме Туреччина прагнула бути добрим сусідом: старим авторитарним режимам, демократичним опозиційним силам чи новим ісламістським партіям, що почали перемагати на перших

постреволюційних виборах у країнах арабського Сходу. До того ж суттєві розбіжності в позиціях із Вашингтоном і союзниками по НАТО лишали Анкару сам на сам зі щораз більшими загрозами безпеки в нестабільному регіоні: транскордонного тероризму, курдського сепаратизму та гуманітарної кризи з біженцями.

У підсумку, від політики нульових проблем, що мала стати концептуальною основою регіонального лідерства Анкари, залишилися самі лише проблеми. Туреччина опинилася на межі війни із Сирією, відмовилася визнати легітимність нового військового режиму в Єгипті, розірвала дипломатичні відносини з Ізраїлем, опинилася по різні боки барикад з Іраном і Росією, виступивши проти режиму Асада в Сирії, спровокувала низку конфліктів із центральною владою в Іраку та державами Перської затоки через активне втручання в регіональні справи. Водночас звинувачення турецької влади на адресу Заходу у змові та бажанні дестабілізувати регіон спричинили глибоку кризу у відносинах із США та ЄС. Так само безуспішними виявилися і спроби налагодити діалог із Грецією, Вірменією та Кіпром.

Отже, регіональні ініціативи Анкари, що мали на меті посилення позицій на територіях колишньої Османської імперії і часто згадуються узагальнено як політика/доктрина неоосманізму, справедливіше було б розглядати як черговий етап на шляху становлення Туреччини як незалежного регіонального гравця. Водночас переважно невдала політика нульових проблем із сусідами та нові виклики безпеки в регіоні Близького Сходу вимагали повернення до інструментів жорсткої сили та збереження певного мінімуму співпраці з євроатлантичними партнерами.

Євразійство vs. євроатлантизм: регіональні коаліції та російський чинник

Ще одним напрямом турецької зовнішньополітичної думки, що можна вважати своєрідною альтернативою євроатлантичному вектору, є *турецький варіант євразійства*. Окремі елементи цієї ідеології завжди були присутні в турецькому політологічному дискурсі, хоча й зазвичай залишалися сферою інтересів кількох маргінальних сил (на кшталт партії Д. Перін-

чека "Vatan" – "Батьківщина"). Говорити про оформлення євразійства в самостійну доктрину зовнішньої політики ТР зарано, проте зазначені ідеї набули значно більшої популярності в країні після придушення спроби перевороту 2016 р. і стрімкого зближення з Росією.

Важливо розуміти, що євразійство турецького штибу має суттєві відмінності від великодержавної геополітичної доктрини головного ідеолога руського світу О. Дугіна, хоча й активно насаджується в Туреччині російськими політологами. У турецькому контексті йдеться, насамперед, про відстоювання ідеї багатопольного світу, не обмеженого домінуванням США/НАТО/ЄС чи колективного Заходу. Натомість кожен регіон є автономною регіональною системою безпеки і міжнародних відносин зі своїми – регіональними – центрами сили. У найширшому трактуванні ці ідеї отримали вираження у відомій фразі турецького президента "Світ більший п'яти". Закликаючи таким чином до реформи РБ ООН, вище політичне керівництво Туреччини неодноразово наголошувало на необхідності переглянути механізми функціонування й ухвалення рішень у міжнародних інституціях з урахуванням ролі нових регіональних держав (Туреччини, Бразилії, Індії та ін.), що зростає.

У практичній площині зазначені ідеї знайшли відображення насамперед у принципі врегулювання регіональних проблем силами регіональних країн, покликаному унеможливити інтернаціоналізацію та мілітаризацію Чорного моря, а фактично – не допустити розширення військово-морської присутності США та нечорноморських країн НАТО в регіоні. Із часів холодної війни головною засторогою ТР залишалося перетворення Чорного моря на новий центр глобального суперництва і конфлікту між Заходом і Росією. Відповідно, будь-яке розширення присутності НАТО поза межами вже існуючих багатосторонніх ініціатив Анкара розглядала як небезпечну спробу змінити чутливий статус-кво у нестабільному регіоні. Суворе дотримання Конвенції Монтре 1936 р., що значно обмежує у термінах перебування іноземних військових кораблів у басейні Чорного моря, допомогло перетворити його на **російсько-турецький кондомініум**, захищений від зовнішнього впливу.

Прагнення Анкари розвивати активну співпрацю з євразійськими державами зазвичай виникало лише як реакція на погіршення відносин із США чи ЄС. Заяви про можливе членство ТР в Шанхайській організації співробітництва (ШОС) чи Євразійському економічному союзу нагадували радше політичний торг Анкари у відносинах із західними партнерами, ніж реальні кроки для набуття членства у згаданих організаціях.

Ситуація помітно змінилася після спроби перевороту в Туреччині в липні 2016 р. Різка риторика турецької влади зі звинуваченнями на адресу Вашингтона призвела до безпрецедентного сплеску антиамериканських й антизахідних настроїв у суспільстві. У багатьох випадках вони підкріплювалися розпаленими заколотом націоналістичними почуттями, що, зі свого боку, підживлювали концепції євразійства. Ці тенденції лише посилилися після того, як прихильники тіснішої співпраці з РФ набули більшого бюрократичного впливу в МЗС та ЗС Туреччини після масових звільнень заколотників у лавах атлантистів.

Присутність в Анкарі в ніч перевороту російського євразійця О. Дугіна та попередження Р. Т. Ердогана про загрозу його життю з боку путчистів значно сприяли налагодженню відносин із Москвою після інциденту зі збитим російським літаком Су-24. Менше ніж за місяць після подій 15 липня, у серпні 2016 р., відбулася зустріч Р. Т. Ердогана з В. Путіним, на якій президенти заявили про вихід двосторонніх відносин на рівень конструктивного діалогу. "Човникова" дипломатія О. Дугіна не тільки дозволила нормалізувати відносини з Росією, але і сприяла значній популяризації ідей євразійства в самій Туреччині, охопленій недовірою до євроатлантичних структур та прагненням звільнити свою історію від впливу третіх сил. Подальше погіршення відносин із західними партнерами через згортання демократичних свобод у країні після путчу, підтримка Вашингтоном курдських угруповань РYD/YPG в Сирії, криза у відносинах Туреччини з ЄС навколо Угоди про реадмісію біженців лише сприяли посиленню цих настроїв.

З іншого боку, придбання Анкарою російських систем ППО С-400, її подальший вихід із програми виробництва натовських винищувачів F-35 та започаткування Астанинського формату

переговорів щодо Сирії за участі Туреччини, Росії й Ірану (паралельно до Женевського процесу щодо Сирії на чолі із США) прискорило оформлення євразійської осі **Москва – Анкара – Тегеран**. Важливу роль у продовженні балансування Анкари між Заходом і РФ відіграла і наявність багатьох спільних турецько-російських проєктів у стратегічних сферах оборонної промисловості, енергетики та ВПК, а також розвиток співпраці в економіці та туристичній сфері.

Прагнення підтримувати дружні відносини із Кремлем, підкріплене історичним *комплексом переможеного*, лише посилилося на тлі нарощування російської присутності в безпосередній близькості до турецьких кордонів – у Чорному морі, Східному Середземномор'ї, Сирії та Лівії. З іншого боку, рівень довіри у російсько-турецьких відносинах залишається вкрай низьким. Історична спадщина нагадує про десятки прикладів зради Москви в минулому, а несумісні інтереси в сучасних конфліктах (Сирії, Лівії, Криму, Нагорному Карабаху, Абхазії, Південній Осетії) не залишають перспектив розвитку повноцінного партнерства з Росією в майбутньому. Нині спроби побудувати ситуативні коаліції з регіональними гравцями є класичним прикладом створення тактичних союзів для виконання конкретних зовнішньополітичних завдань, які не можуть замінити собою довготермінові стратегічні партнерства. А втім, посилення націоналістичних настроїв у Туреччині та спільне бажання переформатувати донедавна однополярний світ може стати серйозним викликом подальшому розвитку відносин із євроатлантичними союзниками.

Сучасні тенденції: "дорогоцінна самотність" замість регіонального активізму

Безумовно, спроба державного перевороту мала значний вплив на формування новітніх концепцій зовнішньої політики. Негативний вплив подій 15 липня на політику ТР відзначали і численні соціопитування. За результатами дослідження громадської думки 2017 р., наприклад, на питання "Яка країна є найближчим другом Туреччини?" турки відповіли так:

- 71,3 % називали Азербайджан;

- 17,2 % (друга за популярністю відповідь!) – "у Туреччині немає друзів",

- на третьому місці – Пакистан з усього 2 % голосів.

Спільне дослідження американського центру "Center for American Progress" та турецького "Istanbul Policy Center", проведене в 2018 р., продемонструвало подальше зростання недовіри турків до *будь-яких* партнерів. Зокрема, 88 % опитуваних зауважили, що в питаннях військово-технічної співпраці Туреччина не може покладатися на *жодну* країну і має розвивати власний самодостатній ВПК.

На цьому тлі головний радник президента із зовнішньополітичних питань І. Калин запропонував нове бачення ролі Туреччини у глобальній політиці, що отримала назву *концепція "дорогоцінної самотності"* ("*precious loneliness*"). Її суть полягала в рішучості Анкари керуватися в міжнародних відносинах цінностями і принципами, навіть якщо для цього потрібно буде залишитися на самоті. А втім, ураховуючи невдачі Туреччини в налагодженні відносин як із сусідніми країнами, так і з міжнародними партнерами, експерти єдині у своїх оцінках того, що концепція І. Калина є, радше, спробою виправдати прорахунки влади в зовнішній політиці, ніж свідомим вибором на користь самотності.

Дійсно, сучасні геополітичні реалії залишаються вкрай складними для Туреччини. Регіональний контекст, у якому опинилася країна внаслідок майже двадцятирічного правління Ердогана і його політичної сили, – це неврегульоване курдське питання, відсутність дипломатичних відносин із Вірменією та Кіпром, залучення в конфлікти і транскордонні військові операції в Сирії, Лівії й Іраку, нарощування військової присутності Росії в басейнах Чорного та Середземного морів, різке погіршення відносин із США та ЄС, формування антитурецького (на думку Анкари) пакту Греції, Ізраїлю, Кіпру та Єгипту у Східному Середземномор'ї. Причому за підтримки стратегічного партнера Туреччини – США, яких більшість громадян ТР вважають головною загрозою національній безпеці (81,3 % 2019 р.).

У таких умовах, як відзначає турецька дослідниця А. Айдинташбаш, коли нинішні лідери країни озираються навкруги, то вони

бачать навколо себе все більш гоббсiанський свiт, повний ворожих держав, у якому Туреччина – самотнiй вовк. У поєднаннi з триваючою консолiдацiєю влади всерединi краiни i зростанням нацiоналiстичних настроiв така ситуацiя у зовнiшнiй полiтицi ще бiльше посилює формування в суспiльствi ментальностi оточеної фортецi. Тож не дивно, що за результатами дослiдження 2020 р. вже понад 14 % громадян стверджували, що Туреччина взагалi не повинна вступати в будь-якi союзи i мусить дiяти самостiйно.

Такi суспiльнi настрої цiлком вiдповiдають баченню тих полiтичних елiт, якi нинi перебувають при владi. Нова Туреччина, будiвництво якої провладна ПСР проголосила пiсля придушення спроби перевороту 2016 р., має пiти своїм, унiкальним шляхом: нi схiдним, нi захiдним, нi трансатлантичним, нi євразийським – теперiшнi лiдери Туреччини сподiваються створити позаблокову владу на периферiї Європи. Ключовими рисами особливого шляху стали зусилля зi створення унiкальної нацiональної iдентичностi, що пiдкреслюють вiдмiнностi Туреччини вiд iнших краiн рiону: згадки про множиннi рiональнi iдентичностi i стратегiчну глибину ТР, консервативнi мусульманськi цiнностi, постiйне нагадування про славне минуле Османської iмперiї та вiчна пiдозра щодо iноземних ворогiв. Центральним елементом такого бачення залишається переконання, що в багатополярному свiтi будь-яка держава, яка прагне бути самостiйною силою, має зберiгати свою присутнiсть у кожному таборi.

Висновки

Отже, офiцiйно не задекларована, але по сутi реалiзована пiсля 2016 р. доктрина особливого шляху є складним симбiозом нацiоналiзму, неосманiзму та турецького євразийства, поєднаних навколо центральної iдеї прагматичної та незалежної зовнiшньої полiтики. У її основi – прiоритет власних нацiональних iнтересiв, прагнення зайняти мiсце рiонального лiдера i ситуацiйне балансування мiж рiзними глобальними та рiональними гравцями.

Незважаючи на прагнення Анкари йти своїм шляхом, членство Туреччини у трансатлантичних структурах безпеки та ранiше проголошений курс на євроiнтеграцiю навряд чи будуть переглянутi в середньотермiновiй перспективi, оскiльки забезпечують важливий ресурс для реалiзацiї власних внутрiшньо- i зовнiшньополiтичних цiлей. Водночас немає сумнiву, що в

разі розбіжностей між національними інтересами та блоковими зобов'язаннями Туреччини перевагу буде надано власним інтересам, відповідно до прагматичної *Realpolitik* в умовах нового світового порядку.

? Контрольні запитання

Назвіть особливості стратегічної культури Туреччини.

З'ясуйте, яку еволюцію пройшли відносини Туреччини з трансатлантичними партнерами після холодної війни? Які фактори сприяли цим змінам?

Визначте, у чому полягає суть політики пантюркізму. Які країни та регіони займали в ній центральне місце? На який період припадає розквіт ідей пантюркізму?

Проаналізуйте політику неоосманізму. У яких зовнішньополітичних концепціях вона знайшла відображення? Кого вважають ідейним батьком неоосманізму в Туреччині? Які її основні результати?

Поясніть, у чому полягає особливість турецького варіанту євразійства. Назвіть кілька прикладів практичної реалізації ідей євразійства в політиці Туреччини.

Охарактеризуйте актуальні тенденції розвитку зовнішньополітичної думки ТР. Які основні елементи сучасних концепцій зовнішньої політики ви можете виділити?

З'ясуйте, як з погляду теорій структурного реалізму та конструктивізму можна пояснити зміни в зовнішній політиці Туреччини наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.

Література

Волович О. Туреччина у сучасному світі: пошук нової ідентичності / О. Волович, М. Воротнюк, Є. Габер. – О. : Фенікс, 2011. – 407 с.

Габер Є. Зовнішня політика Туреччини в еру пост-правди / Є. Габер // Міжнародні відносини та зовнішня політика в еру "постправди" / ред. О. Брусиловська. – К. : Вадекс, 2018. – С. 230–262.

Arango T. Turks Agree on One Thing: U.S. Was Behind Failed Revolt [Electronic source] / T. Arango, C. Yeginsu // New York Times. – August 6, 2016. – Access mode : <https://www.nytimes.com/2016/08/03/world/europe/turkey-coup-erdogan-fethullah-gulen-united-states.html>.

Davutoğlu A. Turkey's Zero Problems Foreign Policy [Electronic source] / A. Davutoğlu // Foreign Policy. – 2010. – 20 May. – Access mode : <https://foreignpolicy.com/2010/05/20/turkeys-zero-problems-foreign-policy>.

Hale W. Turkish Foreign Policy: 1774–2000 / W. Hale. – L. : Frank Cass Publishers, 2000. – 375 p.

Karaosmanoğlu A. The Evolution of the National Security Culture and the Military in Turkey / A. Karaosmanoğlu // Journal of International Affairs. – 2000. – Vol. 54. – № 1. – P. 199–216.

Kirişçi K. Turkey's Foreign Policy in Turbulent Times / K. Kirişçi // Chaillot Papers. – 2006. – № 92. – 108 p.

Makovsky A. Is Turkey experiencing a new nationalism? An examination of public attitudes on Turkish self-perception [Electronic source] / A. Makovsky, J. Halpin, M. Hoffman. – February 2018. – Access mode : <https://www.americanprogress.org/issues/security/reports/2018/02/11/445620/turkey-experiencing-new-nationalism>.

Turkish Foreign Policy in Post-Cold War Era / İ. Bal. – Boca Raton : Brown Walker Press, 2004. – 476 p.

Yetkin M. Lone wolf syndrome in Turkish foreign policy [Electronic source] / M. Yetkin // Hürriyet Daily News. – May 28, 2015. – Access mode : <http://www.hurriyetdailynews.com/opinion/murat-yetkin/lone-wolf-syndrome-in-turkish-foreign-policy-83078>.

РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІР ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИХ СТРАТЕГІЙ

Тема 9. КАЗАХСТАНУ Й УЗБЕКИСТАНУ

Зовнішньополітична стратегія Казахстану в регіоні Центральної Азії

Географічне та геополітичне положення. Нині Республіка Казахстан (РК) є однією з найбільш значущих як у політично-му, так і в економічному сенсі держав у Центральній Азії. Хоча в Казахстану немає виходу до океанів, за площею це найбільша держава в центрі Євразії (2 724 902 кв. км), через яку проходять стратегічно важливі транзитні транспортні артерії. Казахстан, як основне перехрестя транзитних коридорів не тільки між Європою і Китаєм, є ключовою країною в міжконтинентальному масштабі, поєднуючи захід і схід, північ і південь. Ко-

лишній президент Н. Назарбаєв у своїй книзі "У серці Євразії" влучно назвав Казахстан серцем Євразії, місцем, де переплелися культури і звичаї, де в гармонії та злагоді живуть представники різних цивілізацій. Порівняння Казахстану із серцем, головним органом, що відповідає за весь організм, мимоволі натякає на залежність цілого регіону Центральної Азії від Казахстану. Якщо із серцем будуть проблеми, то загибель цього регіону, або як мінімум параліч, є неминучим.

На формування зовнішньої політики незалежного Казахстану визначальний вплив чинить наявність значних за довжиною кордонів із Росією і Китаєм (відповідно, 7,5 тис. та 1,7 тис. км). Останні претендують на роль регіонального центру. Такі обставини впливають на зовнішньополітичну поведінку Казахстану і змушують його враховувати інтереси впливових сусідів. Керівництво Казахстану усвідомлювало, що розвиток країни як незалежної суверенної держави за збереження повної територіальної цілісності вимагав майстерного зовнішньополітичного маневрування в контексті балансування російських і китайських інтересів щодо Казахстану та зниження ймовірності виникнення загроз з боку північного і східного сусідів, що перевершують його за військовими й економічними можливостями та чисельністю населення. Географічні обставини змусили сформувати головний геополітичний імператив, озвучений 1992 р. президентом Н. Назарбаєвим, – утілення багатосторонніх і різноваріантних військово-політичних й економічних балансів, що забезпечують безпеку і суверенність Казахстану. Доктрина Н. Назарбаєва отримала назву *багатовекторності і балансування*. Казахстанське керівництво зуміло отримати вигоду з такого становища, балансує між партнерами і перетворюючись у державу, що сама стала претендувати на роль регіонального лідера.

Еволюція зовнішньополітичної стратегії Казахстану

Правильно обрана та сформульована довготермінова концепція реалізації державних інтересів може бути джерелом успіхів зовнішньої політики країни в середньотерміновому (і навіть

довготерміному) сенсі. Основа такої концепції може існувати кілька років і не зазнавати змін разом зі зміною поточних пріоритетів зовнішньополітичних інтересів країни. Це і є випадок Казахстану. Фундаментальні концептуальні положення стратегії Казахстану, що є дієвими й досі, містяться в роботах колишнього президента РК Н. Назарбаєва: "Стратегія трансформації суспільства та відродження євразійської цивілізації", "Нові пріоритети і завдання зовнішньої політики Казахстану", "Стратегія становлення та розвитку Казахстану як суверенної держави", "У потоці історії", "Епіцентр світу", "Критичне десятиліття" та ін. Особливу значущість для осмислення зовнішньополітичного вектора Казахстану після здобуття незалежності має стаття Н. Назарбаєва "Стратегія становлення та розвитку Казахстану як суверенної і незалежної держави", опублікована 16 травня 1992 р. На той час жодна інша пострадянська країна навіть не намагалася формулювати свою стратегію розвитку.

"Стратегія становлення та розвитку Казахстану як суверенної і незалежної держави" (далі – Стратегія) заклала фундаментальні положення, що відображені в сучасних редакціях документів стратегічного значення. Статтею було створено ідеологічну основу – самовизначення нації. Через специфічність геополітичного положення Казахстану – відсутність прямого виходу до моря, а також віддаленість від комунікативних засобів, Н. Назарбаєв заявив про намір втілювати в життя тільки миролюбну зовнішню політику та встановлювати рівноправні взаємовигідні відносини з державами, які виявляють інтерес до співпраці з Казахстаном. Ще тоді Н. Назарбаєв передбачив перспективу розроблення та втілення в життя трансазіатських залізничних проєктів від Тихого океану до протоки Босфор, будівництва сучасного міжнародного пасажирського та вантажного аеропорту поблизу Нур-Султана, будівництва нафтопроводів на Схід і Захід. Цим він намагався прискорити входження Казахстану до світової економіки, що дозволить йому стати своєрідним мостом між Сходом і Заходом, між Європою та країнами АТР, а також реалізувати його геополітичні функції. І нині ми бачимо, як Казахстан став транзитною державою, ефективно з'єднуючи Азію, Європу, північ і південь. У Страте-

гії приділено увагу й екологічній небезпеці в регіоні Центральної Азії. Як зазначає М. Назарбаєв у своїй роботі, для Казахстану вона пов'язана, насамперед, з Аральським морем, що всихає. Це проблема не тільки регіональна, але і планетарна – Арал відіграє велику роль у збереженні біосфери Землі.

Наступним етапом зовнішньополітичного становлення стала Концепція зовнішньої політики Республіки Казахстан 1995 р. У ній вперше було заявлено про важливість багатовекторної політики. Географічне положення країни в регіоні визначалося як міст між Заходом і Сходом. Згідно з Концепцією 1995 р., пріоритетними визначені відносини з Росією, Китаєм та іншими країнами. Концепція 1995 р. особливо підкреслила пріоритет Заходу в межах зовнішньополітичної співпраці Казахстану. Зазначений підхід був пов'язаний, передусім, із приєднанням РК до програми "Партнерство заради миру" 27 травня 1994 р. в контексті зміцнення діалогу і військової співпраці з НАТО. Цінність історичного минулого держави відображено в "Концепції становлення історичної свідомості в республіці Казахстан" від 1995 р. У документі вперше заявлено про регіональні амбіції Казахстану, що зростають. Якщо раніше історію Казахстану інтерпретували як одну зі складових частин єдиної історії СРСР, то нині формують усвідомлення того, що її слід розглядати в контексті світової історії, історії Євразії, кочових цивілізацій, історії тюркських народів, країн Центральної Азії.

Третім етапом становлення зовнішньої політики Казахстану стала Концепція зовнішньої політики Республіки Казахстан, схвалена 15 березня 2001 р. Радою безпеки країни. У ній особливо увагу приділено принципу *багатовекторності*. Термін *багатовекторність* – похідний від прагматичності і реалізму, від прагнення дотримуватися балансу між бажаннями і можливостями Казахстану на міжнародній арені. Зазначений підхід викликає неоднозначну реакцію у деяких політиків і політологів, адже на практиці вона була різноваговою. Сусідам-потугам, Китаю та РФ, Казахстан відводив першочергове значення в зовнішній політиці, тоді як Центральноазіатському регіону – незначну роль. У зв'язку із цим 2005 р. за указом президента

Н. Назарбаєва до документа були внесені деякі корективи. На цей раз Казахстан позиціонує себе в ролі нового **регіонального лідера**. Були чітко розставлені пріоритети: РФ, КНР, США, ЄС, Центральна Азія й ісламський світ.

Уже в Концепції зовнішньої політики РК на 2014–2020 рр. від 21 січня 2014 р., що спирається на стратегію "Казахстан – 2050", розв'язується питання суб'єктності Казахстану та затверджується його міжнародна роль як регіонального лідера. У зв'язку із цим пріоритети в Концепції зовнішньої політики Республіки Казахстан на 2014–2020 рр. розставлені так:

- просування державних інтересів на суто прагматичних принципах послідовності та збалансованості;
- відповідальність за регіональну безпеку в Центральній Азії, сприяння усуненню передумов конфліктних ситуацій у регіоні;
- підтримка міжнародних ініціатив щодо посилення заходів безпеки у світі;
- посилення співпраці з різними країнами й організаціями зі зміцнення механізмів оборонного стримування та національної обороноздатності;
- зміцнення дружби та співпраці з Росією, Китаєм, США, із країнами Центральної Азії, ЄС й АТР;
- поступовий перехід держави на "зелений" шлях розвитку і входження до переліку 30 розвинених країн світу;
- збереження національно-культурної самобутності, надання підтримки казахської діаспорі та казахської мови за кордоном.

У концепції прописано тезу про інтеграцію Центральної Азії та про те, що перспективною метою Казахстану є трансформація регіону в єдиний інтегрований суб'єкт міжнародної політики й економіки. Казахстан буде прагнути до розвитку внутрішньо-регіональної інтеграції в Центральній Азії з метою зниження конфліктогенного потенціалу, урегулювання соціально-економічних проблем, розв'язання вузла водно-енергетичних й інших суперечностей. У межах забезпечення регіональної стабільності та поглиблення економіко-політичної співпраці і спільної боротьби з виникаючими загрозами для Казахстану регіон Центральної Азії виходить на перше місце. Казахстан прагне до забез-

печення стабільності в Центральній Азії, зокрема й організації колективного захисту від нових викликів і загроз, та продовжує докладати значних зусиль щодо поглиблення інтеграції в Центрально-Азіатському регіоні.

У Концепції зовнішньої політики РК на 2014–2020 рр. висловлено ідею про те, що регіональна інтеграція допоможе ефективно розв'язувати гострі проблеми регіону, зміцнювати торговельні та транспортні зв'язки й підвищувати добробут народів регіону. Президент РК Н. Назарбаєв не раз підкреслював, що тільки в межах такої взаємодії можна розв'язати водно-енергетичні, транспортно-комунікаційні та територіально-прикордонні проблеми. Казахстан кілька разів ініціював проекти регіональної інтеграції, проте жоден з них так і не був реалізований через соціально-економічну нерівність, відмінності зовнішньополітичних пріоритетів та політичну волю президентів країн Центральної Азії. Серед пріоритетів у галузі підтримання міжнародного миру та безпеки в Центральній Азії – трансформація Наради зі взаємодії і заходів довіри в Азії (НВЗДА) в регіональну організацію з безпеки та розвитку.

Концепція визначає такі пріоритети в галузі економічної дипломатії:

- продовження зусиль з перетворення Казахстану в трансконтинентальний транзитно-логістичний хаб на магістральних шляхах Схід – Захід і Північ – Південь з опорою на потенціал державної програми "Нұрли жол", упровадження режиму відкритого неба й інфраструктурних ініціатив закордонних партнерів;
- розвиток торговельно-економічної й інвестиційної взаємодії на регіональному рівні, зокрема і на базі центру торгово-економічного співпраці "Центральна Азія";
- сприяння зміцненню регіональної та глобальної енергетичної безпеки, досягнення балансу інтересів країн-виробників, транзитерів і споживачів енергоресурсів, створення диверсифікованих, стабільних і безпечних маршрутів їхнього експорту;
- просування майданчика Міжнародного фінансового центру "Астана" з метою подальшої інтеграції у глобальну фінансову екосистему.

Президент К.-Ж. Токаєв підписав нову Концепцію зовнішньої політики Казахстану на 2020–2030 рр. Її положення демонструють нові підходи країни в міжнародних відносинах. У документі йдеться про зниження функціональності багатосторонніх інститутів безпеки і діалогу, низьку ефективність механізмів превентивної дипломатії і конфліктного врегулювання, розмивання основоположних принципів міжнародного права. Зазначений аспект є відображенням російсько-української війни, коли існуюча система запобігання й урегулювання конфліктів на чолі з ООН вкотре демонструє свою неефективність. Подібна ситуація є також викликом і для Казахстану, що геополітично затиснений між двома центрами сили – Росією і Китаєм.

Ще один цікавий момент у концепції – виникнення нових факторів впливу на геополітику й геоeкономіку, зокрема і пов'язаних із феноменом гібридних воєн. Зазначене формулювання нове для таких документів, хоча термін *гібридні війни* раніше зустрічався у висловлюваннях вищого керівництва країни, а *гібридні способи боротьби* відзначені у Військовій доктрині Казахстану як одна із загроз для безпеки держави. Очевидно, що феномен гібридності дедалі щільніше лягає в розуміння і формулювання стратегічних документів. І хоча джерело гібридних загроз як і раніше з міркувань політкоректності не називають, очевидно, що вище керівництво країни уважніше ставиться до можливості таких ризиків для Казахстану та регіону загалом.

Замість прагнення Казахстану до розвитку внутрішньорегіональної інтеграції в Центральній Азії з метою зниження конфліктогенного потенціалу, урегулювання соціально-економічних проблем, розв'язання вузла водно-енергетичних й інших суперечностей, що постульовані в попередній концепції на 2014–2020 рр., у новому документі йдеться про закріплення статусу Казахстану як **держави-лідера в регіоні Центральної Азії**, що свідчить про появу амбіцій стати регіональним лідером. Відповідно до цього в концепції підкреслено необхідність увійти до переліку тридцяти найрозвиненіших держав світу.

Розподіл географічних пріоритетів співпраці також зазнає змін у Концепції зовнішньої політики Казахстану на 2020–2030 рр. У

попередній концепції в розділі "Країнові та регіональні пріоритети" на першому місці й окремим пунктом стояло зміцнення відносин з РФ, Китаєм, країнами Центральної Азії, США, ЄС й іншими державами по регіонах. У нинішній версії зазначений розділ називається "Пріоритети в галузі регіональної та багатосторонньої дипломатії". Його першим пунктом несподівано стало надання хабу ООН у Нур-Султані статусу міжрегіонального центру ООН в Казахстані з Цілей сталого розвитку та сприяння його діяльності в державах Центральної Азії й Афганістані. На другому місці, і вже не окремим пунктом, а у блоці разом з іншими країнами акцентовано на необхідності подальшого розвитку союзницьких відносин із РФ, усебічного стратегічного партнерства з КНР, розширеного стратегічного партнерства із США, стратегічних взаємин із державами Центральної Азії, розширеного партнерства і співпраці з ЄС.

У новій концепції спостерігаємо також серйозну зміну в зовнішньополітичних пріоритетах Казахстану. Особливо це стосується його позиціонування в регіональному контексті. Якщо в попередній концепції Казахстан презентував себе країною, що усвідомлює свою роль і відповідальність та прагне до розвитку внутрішньо-регіональної інтеграції в Центральній Азії, то тепер відкрито заявляє про наміри закріплення за собою в регіоні статусу держави-лідера. Відповідно до цього зміцнення передових позицій і просування довготермінових інтересів у Центральній Азії займає друге місце серед стратегічних цілей Казахстану у сфері зовнішньої політики. В інтересах досягнення окресленої мети Казахстан відводить відносинам з іншими країнами регіону стратегічне значення, розташовуючи їх на одному рівні з такими геополітичними потугами, як Китай, Росія, США і ЄС. Відповідно, Казахстан виступає за розширення багатостороннього діалогу і співпраці в Центральній Азії.

Зрушення ідентичності Казахстану та тенденцію до регіонального лідерства на наступне десятиліття зумовили багато факторів, зокрема:

- *Прихід національної ідентичності замість громадянської за рахунок зростаючого етнонаціонального нарративу,*

що націлений на популяризацію історичного надбання Казахстану. Своєрідною дорожньою картою щодо збереження і примноження культурних й історичних цінностей нації стала стаття Н. Назарбаєва "Погляд у майбутнє: модернізація суспільної свідомості". Першою умовою модернізації нового типу автор вважає збереження власної казахської культури, власного національного коду. Без опори на національно-культурне коріння модернізація повисне в повітрі. З огляду на це у статті йдеться про необхідність створення ядра націонал-патріотизму через запуск програми "Туган жер", що орієнтована на місцеві об'єкти і поселення, та проєкт "Священні духовні цінності Казахстану", як реалізація концепції національних святилищ. Окрім того, Н. Назарбаєв вказує на важливість висвітлення історії досягнень видатних громадян у межах проєкту "100 нових імен у Казахстані". А вже в жовтні 2017 р. було презентовано програму "Рухані жаңғиру" і її спецпроєкти у штаб-квартирі ЮНЕСКО в Парижі.

- *Наратив про тюркську основу національної ідентичності та Казахстан, як історичну Батьківщину тюркських народів.* На сторінці першого президента Казахстану Н. Назарбаєва виклали його слова про історію казахського народу: "Наші предки – гуни, ще ближче за часом – Великий тюркський каганат. Наша земля в усі часи була центром тих держав".

- *Розширення конективності Казахстану через ініціативу Китаю "Пояс і шлях",* що зіграла роль ключового елемента в новій казахстанській стратегії національного розвитку. Інвестиції в інфраструктуру, пов'язані з ініціативою "Пояс і шлях", здійснюють відповідно до прагнення Казахстану стати головним транспортним і фінансовим центром, що з'єднує Схід і Захід, водночас сприяючи його потенційній інтеграції з рештою країн центральноазіатського регіону.

- *Лібералізація економіки Узбекистану після смерті І. Карімова 2016 р.* Цей зовнішньополітичний чинник спонукав до поглиблення регіональної торгівлі Казахстану з Узбекистаном з урахуванням обмежень, пов'язаних з економічними проблемами Росії.

Регіональна стратегія Казахстану

Казахстан перебуває в пошуках нової економічної моделі, адже нинішня заснована на багаторічній надмірній залежності від експорту нафти і сировини. У межах програми зі зниження нафтової залежності країна прагне стати транспортним, телекомунікаційним й інвестиційним центром центральноазіатської інтеграції. Для розвитку логістичних і транспортних артерій як усередині країни, так і в регіоні Центральної Азії 2014 р. було започатковано програму "Нурли жол" ("Світлий шлях"). Документ значною мірою синхронізований з ініціативою Китаю "Пояс і шлях". Нове дорожнє сполучення скоротить удвічі більше часу, що потрібен для доставки товарів по морю між Китаєм і Європою.

У період із 2003 до 2016 р. довжина доріг загального користування в Казахстані збільшилася на понад 7000 км, а залізниць – на понад 1450 км. А в Хоргосі, Актау та Курику були зроблені суттєві кроки на шляху розвитку портів. Прокладання оптоволоконного кабелю за проектом "Транскаспійська магістраль" відповідно до Договору від 19 березня 2019 р., підписаного між Казахстаном й Азербайджаном, сприяє реалізації плану Казахстану стати телекомунікаційним вузлом у Центральній Азії (Цифровий шовковий шлях). Цілі проекту – створення цифрового коридору від Європи до Китаю за маршрутом Азербайджан – Казахстан, що проходить через Азербайджан і Казахстан і транзиту інтернет-трафіку в Центральну Азію і Китай.

З метою підвищення привабливості Казахстану як транзитної ланки вже реалізовано кілька великих проектів. По-перше, залізниця Казахстан – Туркменістан – Іран, відкрита 2014 р. Кордон Казахстану з Туркменістаном нині забезпечує прямий шлях до регіону Перської затоки і надає владі Нур-Султана кілька нових можливостей для диверсифікації економіки. Газопровід Туркменістан – Китай також дозволив Казахстану зміцнити свої зв'язки з Туркменістаном, оскільки трубопровід перетинає територію обох країн. Планують також направити електроенергію з Туркменістану через енергосистему Узбекистану в Казахстан і Киргизстан. Під час державного візиту президента Туркменістану Г. Бердимухамедова в Казахстан у квітні 2017 р. дві країни підписали Договір про стратегічне парт-

нерство й Угоду про демаркацію кордону. Однак, оскільки товари домінують в експорті обох країн, то рівень торгівлі низький: частка Туркменістану в казахстанській зовнішній торгівлі становила всього 0,1 % 2018 р.

Окрім того, Казахстан планує стати головним фінансовим центром регіону. 2015 р. президент Казахстану Н. Назарбаєв підписав закон про створення фінансового центру у столиці країни. Одного закону виявилось недостатньо, тому що Міжнародний фінансовий центр Астана (МФЦА) передбачався як правовий анклав – на його території має діяти англійське право, що захищає інтереси інвесторів незалежно від правової та судової системи Казахстану. З огляду на це потрібно було внести зміни в саму конституцію країни. У Казахстані зважилися на цей серйозний крок, розуміючи, що створення фінансового центру – не просто додаткові доходи для бюджету або репутаційна фішка, а цивілізаційний вибір – перехід від сировинної економіки до інноваційної. Уже 5 липня 2018 р. МФЦА було відкрито. Зважаючи на те, що однією із цілей Казахстану є стимулювання інвестицій і розвиток регіональних ринків капіталу, то його намір стати головним банкіром для всього регіону може мати вплив і на економічний розвиток сусідніх країн.

Протягом більшої частини періоду незалежності відносини між державами Центральної Азії – Казахстаном, Киргизстаном, Таджикистаном, Туркменістаном й Узбекистаном – мали конфліктогенний характер: для них були характерні торгові війни, прикордонні чвари і розбіжності з приводу управління та використання води й енергії. Відповідно, економічна співпраця Казахстану із країнами регіону перебувала на дуже низькому рівні: 2015 р. на частку сукупної торгівлі Казахстану з Киргизстаном, Туркменістаном й Узбекистаном припадало лише 3,7 % від загального обсягу зовнішньої торгівлі країни. Нетарифні торговельні бар'єри між державами залишаються високими і немає конкретної організації або інституту, що міг би займатися питаннями, які стосуються тільки Центральної Азії.

Основу для економічної інтеграції керівництво країни вбачає в інтеграції тюркського світу Центральної Азії під своєю егідою. Н. Назарбаєв є представником ідеології "єдність у мові, думках і

діях". Він – єдиний лідер країн Центральної Азії, який брав участь в усіх без винятку зустрічах глав тюркських держав, що стартували в Анкарі 1992 р. і продовжуються досі, що свідчить про важливість, яку він надавав цьому питанню.

У напрямі інтеграції тюркського світу Н. Назарбаєв зробив чимало кроків: з його ініціативи було створено Тюркську раду 2009 р., під його егідою розпочалася реалізація таких механізмів, як Тюркська ділова рада і Тюркська академія тощо. Після тривалої перерви він ініціював проведення зустрічі президентів країн Центральної Азії в Астані 2018 р. в м. Невруз. З його ініціативи було змінено назву історичної провінції Казахстану 2018 р. на "Туркистан" за аналогією з однойменною історико-географічною областю, що у XIX – на початку XX ст. перебувала в межах Середньої та Центральної Азії і була заселена переважно тюркськими народами. 3 вересня 2018 р. в Киргизстані під час Шостого засідання Ради співпраці тюркських держав або так званої Тюркської ради Н. Назарбаєва висунув низку конструктивних пропозицій, серед яких:

- реалізація проектів за назвою "100 нових імен тюркського світу" і "100 святих місць тюркського світу" в межах Тюркської ради;
- регулярне проведення форуму молодих лідерів;
- реформування інститутів і механізмів, що перебувають під егідою Тюркської ради; за необхідності, зменшення їхньої кількості і підвищення ефективності.

Уже 2018 р. Казахстан виступив з ініціативою створення нового візового режиму "Шовкова віза" ("Silk Viza"), який міг би стати в певному сенсі "центральноазіатським шенгеном" і посилив би інтеграційні процеси в Центральній Азії. "Шовкова" ініціатива була висунута Казахстаном у червні 2018 р. У листопаді 2018 р. Казахстан й Узбекистан підписали Угоду про взаємне визнання візових режимів країнами Шовкового шляху. Зазначена ініціатива з боку Казахстану спрямована на створення єдиного історико-культурного регіону Центральної Азії та, відповідно, посилення туристичного потенціалу. Отож, усього за лічені місяці Казахстан й Узбекистан зуміли впритул підійти до реалізації ідеї єдиних туристичних віз, здатних скріпити в єдине ціле всі країни Центральної Азії і вдихнути нове життя в централь-

ноазіатську інтеграцію. Однак запланованого запуску аналога Шенгенської зони в Центральній Азії поки що не відбулося, адже, за винятком Узбекистану, мало хто із представників центральноазіатської п'ятірки виявив належний інтерес залучитися до цього проекту.

Зовнішньополітична стратегія Узбекистану в регіоні Центральної Азії

Географічне та геополітичне положення. Узбекистан поступається Казахстану за площею практично в шість разів (територія Узбекистану – 447,4 тис. кв. км), проте перевершує його за населенням (Казахстан – понад 15,5 млн осіб, Узбекистан – понад 27,6 млн осіб) і, за європейськими мірками, є досить великою державою. Водночас кордони Узбекистану межують із нестбільним Афганістаном.

Узбекистан не має прямого виходу до моря і здійснює свої торгові операції або через Казахстан (зокрема й експорт газу), або через Туркменістан до Каспію. До того ж країна розташована далеко від морських портів. Найкоротша залізниця, що веде до Чорного, Балтійського, Японського і Північного морів, становить майже 3 тис. км, що проходить територією кількох держав і тому обмежує економічні зв'язки Узбекистану, підвищує вартість провезення вантажів і негативно впливає на конкурентоспроможність продукції.

Положення Узбекистану ускладняється ще й тим, що він розташований на стратегічному напрямку, де розміщуються багаті родовища нафти і газу (Перська затока, басейн Каспійського моря і басейн Тарим), у зв'язку із чим на цій території в умовах браку енергії в усьому світі зіштовхуються несумісні інтереси багатьох держав. Узбекистан розташований на перетині зон впливу Росії, Китаю і США. Історичні, культурні й економічні зв'язки пов'язують його з Росією, яка вважає Центральну Азію своєю зоною впливу. Обмежені водні ресурси, екологічні проблеми, трагедія Аралу – також несприятливі для країни фактори.

Геополітичне становище визначило зовнішньополітичний курс Узбекистану, що формувався в пострадянський період на

основі помірною ізоляціонізму, визначеної закритості країни і дистанціювання від інтеграційних проєктів, незважаючи на формальне членство в багатьох інтеграційних організаціях. Незважаючи на обмеження, продуковані геополітичним становищем країни, Узбекистан відкрито демонструє свої претензії на лідерство в центральноазіатському регіоні. Колишній президент Узбекистану І. Карімов, зокрема, не раз заявляв про спадкоємність державності сучасного Узбекистану від держави Тимуридів, влада яких, як відомо, поширювалася протягом певного часу на більшу частину території Центральної Азії.

Еволюція зовнішньополітичної стратегії Узбекистану

Перший стратегічний документ, що регулював зовнішньополітичний курс Узбекистану, був прийнятий 1996 р., через п'ять років після здобуття незалежності, і мав назву Закон "Про засади зовнішньої політики". Документ містив такі принципи, як рівність і взаємна вигода в міжнародних відносинах, невтручання у внутрішні справи інших держав, активна участь у діяльності ООН, ОБСЄ й інших міжнародних організацій, інтеграція до міжнародних структур безпеки, неучасть у військових блоках, підтримка міжнародних заходів щодо запобігання та врегулювання конфліктів. Однак на практиці виконання всіх зазначених завдань виявилось неможливим.

Поведінка "маятника" Узбекистану між Росією і США не враховувала пріоритети, зазначені в законі 1996 р. Через своє критичне ставлення до місії ОБСЄ в Узбекистані, Ташкент знижив її статус із Центру ОБСЄ в Ташкенті до Координатора проєктів ОБСЄ, що суперечить принципу активної участі у діяльності ООН, ОБСЄ. Водночас Ташкент послідовно дотримувався політики позаблоковості і стояв осторонь від військових навчань ОДКБ, членом якої був із 2006 по червень 2012 р. Проте військові Узбекистану усе ж брали участь у спільних навчаннях з НАТО у 90-х рр. ХХ ст.

У серпні 2012 р. Олій Мажліс (ОМ) – парламент Узбекистану – ухвалив нову Концепцію зовнішньої політики Республіки

Узбекистан, що визначила два основні напрями зовнішньої політики. Перший напрям – встановлення військового нейтралітету. Такий імператив був продиктований не вигідним геополітичним становищем. Розміщуючись на перехресті інтересів світових гравців, Росії, Китаю і США, Узбекистан балансує між інтересами й амбіціями світових держав і здійснює багатовекторну зовнішню політику. Військовий нейтралітет переслідує не лише військові, а й політичні цілі: балансуючи регіональні інтереси потуг, Узбекистан не приєднується до політичних проєктів світових держав та, відповідно, до їхніх зон впливу. У тексті можна відзначити чотири конкретні "ні":

- розміщенню іноземних баз в Узбекистані,
- членству в будь-якому військовому блоці,
- участі в міжнародних миротворчих операціях,
- посередництву будь-якої зовнішньої влади у врегулюванні регіональних конфліктів у Центральній Азії.

Концепція постановила, що всі регіональні проблеми мають урегулювати країни регіону Центральної Азії самостійно без втручання третіх сторін. Однак деякі стратегічні питання залишаються відкритими. Припустимо, сусідня держава погодиться на присутність іноземних військових, оскільки вона є членом військового блоку (наприклад, ОДКБ), то концептуальна позиція Узбекистану, імовірно, зіткнеться з дилемою безпеки. Наприклад, територія військової бази РФ в Киргизстані буде офіційно збільшена відповідно до схваленого парламентом Киргизстану, Жогорку Кенешем, Закону "Про ратифікацію Протоколу між Киргизькою Республікою (КР) та Російською Федерацією про внесення змін і доповнень до Угоди між КР і РФ про статус й умови перебування об'єднаної російської військової бази на території КР від 20 вересня 2012 р., підписаного 28 березня 2019 р. в місті Бішкек". Будь-який виклик безпеці Узбекистану, спричинений розміщенням нових військових баз на території сусідньої країни, може змусити Ташкент переглянути свою зовнішньополітичну позицію.

Другий напрям – пріоритетність регіону Центральної Азії. Політика Узбекистану в Центральній Азії спрямована на забезпечення миру і стабільності в регіоні, розв'язання ключових

проблем регіональної безпеки, серед яких і сприяння врегулюванню ситуації в Афганістані. Узбецька сторона докладає всіх зусиль для зміцнення регіональної торгово-економічної кооперації, розвитку регіональної транспортно-транзитної інфраструктури, забезпечення раціонального і комплексного використання водно-енергетичних ресурсів транскордонних річок Центральної Азії й екологічної стійкості регіону, завершення процесів делімітації та демаркації кордонів.

Останнім часом у визначенні регіональної ідентичності Узбекистану відбулися значні зрушення. Цьому сприяли такі чинники:

- Підвищену увагу до Центральної Азії пояснюють географічними особливостями Узбекистану. Узбекистан є єдиною державою, що межує з усіма іншими країнами Центральної Азії, зокрема й Афганістаном. Отже, посилена увага до Центральної Азії була націлена на врегулювання територіальних суперечок і запобігання конфліктів через неузгоджені ділянки кордонів із такими сусідніми країнами, як Киргизстан і Таджикистан.

- Природні ресурси Узбекистану також відіграли важливу роль у становленні Центральної Азії як пріоритету. Їхня достатність, дефіцит або повна відсутність є одним із вирішальних факторів у зовнішній політиці. Пріоритизація й активніша взаємодія із сусідніми державами були спрямовані на врегулювання конфлікту між країнами верхів'я і пониззя через водні ресурси та механізми їхнього розподілу. Отже, зміщення акценту на Центральну Азію було пов'язано зі щораз більшим занепокоєнням Узбекистану з приводу економічного збитку, що могла б завдати нестача води, у разі завершення будівництва таких великих ГЕС, як Камбар Ата і Рогун у країнах верхів'я.

- Відсутність виходу до моря означає необхідність використання транспортних мереж сусідніх країн для виходу на закордонні ринки. Росія і Китай є двома найбільшими торговельними партнерами Узбекистану, але жодна з них не межує з Узбекистаном. Урегулювання економічних проблем вимагало розширення економічної співпраці із Центральною Азією й Афганістаном, що допомогло б диверсифікувати торговельні можливості.

Нова Військова доктрина Узбекистану, прийнята 9 січня 2018 р., також закріпила військовий нейтралітет. Так само

доктрина забороняє вступ у військові блоки, розміщення іноземних військових баз і відправлення військ для участі в конфліктах за кордоном. Отже, нинішній президент Ш. Мірзієєв продовжив політику неприєднання і балансування між світовими державами за допомогою збалансованої взаємодії з Китаєм, Росією і США.

Також адміністрація Мірзієєва продовжила орієнтацію на Центральну Азію й обіцяє зробити регіон пріоритетним для дипломатії Узбекистану. Нинішній президент країни залишився вірним встановленому зовнішньополітичного курсу Карімова і підтвердив прихильність до активного вибудовування добросусідських відносин у Стратегії дій щодо п'яти пріоритетних напрямів розвитку Узбекистану на період із 2017 до 2021 р. У документі заявлено, що створення поясу добросусідства, безпеки і стабільності навколо Узбекистану буде одним із пріоритетів зовнішньої політики. Уряд країни розуміє, що для розвитку своєї економіки він має працювати зі своїми сусідами для того, щоб залагодити давні прикордонні і водні проблеми, відновити енергетичну співпрацю і транспортну інфраструктуру, а також провести лібералізацію візового режиму. Колишній президент І. Карімов розумів ці потреби і заклав основи для їхнього забезпечення в концептуальному документі 2012 р. А із 2016 р. Ш. Мірзієєв займається їхньою практичною реалізацією.

Регіональна стратегія Узбекистану

Зовнішньополітичні зміни за Ш. Мірзієєва часто називають новою ерою й аналізують окремо від зовнішньої політики його попередника І. Карімова. Дійсно, підхід нинішньої адміністрації до розв'язання низки зовнішньополітичних питань відрізняється від підходу попередньої тільки тим, що президент Ш. Мірзієєв на практиці реалізує плани, закріплені адміністрацією попереднього президента в концептуальному документі 2012 р.

І. Карімов узяв курс на ізоляціонізм, про що свідчать вихід Узбекистану з ОДКБ і Євразійського економічного співтовариства (ЄврАзЄС), замороження відносин із сусіднім Таджикистаном, зокрема й закриття авіа- й залізничного сполучення з Ду-

шанбе. Відносини з іншими сусідами були не на такому низькому рівні, але все ще далекі від добросусідських. На відміну від І. Карімова, Ш. Мірзійоєв відразу після перемоги на президентських виборах 4 грудня 2016 р. розпочав процес нормалізації відносин із сусідами: відбулися обміни делегаціями місцевої влади Узбекистану з Киргизією і Таджикистаном, відновлені контакти на офіційному рівні, заново запуснені переговори з делімітації кордонів із сусідами. Ш. Мірзійоєв здійснив державні візити в усі чотири держави Центральної Азії.

За часів антисусідської політики І. Карімова, Казахстан, Таджикистан і Киргизстан прагнули до регіональних угруповань, де були б зовнішні учасники, що здатні стати противагою Узбекистану. З перемогою Ш. Мірзійоєва 2016 р. ставлення Узбекистану до своїх сусідів змінило цю регіональну динаміку, потенційно дозволяючи п'яти державам розробляти політику для регіону без присутності зовнішнього учасника. Ш. Мірзійоєв припинив протекціоністську політику І. Карімова, скасувавши імпорتنі мита на понад 30 товарних груп, намагаючись деполітизувати і деідеологізувати відносини із сусідніми країнами і розширити їхній доступ до ринку Узбекистану.

Курс на зближення із сусідами по регіону на двосторонній основі було започатковано ще І. Карімовим, пріоритетними напрямками його регіональної політики стали Туркменістан і Казахстан. Велике значення для розвитку узбецько-туркменських відносин мало прокладання через територію Узбекистану газопроводу з Туркменії в Китай, що запрацював 2009 р. Новий президент Узбекистану продовжив лінію І. Карімова на пріоритетний розвиток відносин із Казахстаном і Туркменією як найбільш розвиненими державами Центральної Азії. Не випадково перші офіційні візити нового лідера Узбекистану відбулися саме в ці країни. Туркменія, Казахстан й Узбекистан реалізують стратегії розвитку транспортного сектору, куди інвестують значні кошти. Президент запропонував об'єднати національні транспортні стратегії трьох країн і сформувати єдиний центральноазіатський транспортний хаб.

Підписана в березні 2017 р. Спільна заява про подальше поглиблення стратегічного партнерства та зміцнення добросусід-

ства між Республікою Узбекистан і Республікою Казахстан, а також 212 документів різного рівня зміцнили договірно-правову базу двосторонніх відносин. У квітні 2019 р. між Казахстаном й Узбекистаном було укладено Меморандум про взаєморозуміння щодо заснування міжнародного центру торгово-економічної співпраці на спільному кордоні з метою оптимізації транскордонної торгівлі та створення великого торгово-логістичного центру Центральної Азії. Очікують, що новий об'єкт буде централізувати торговельні відносини з іншими країнами Центральної Азії, консолідувати і регулювати торговельні потоки, а також поліпшувати транспортну логістику.

Особлива увага Ташкента до сусідньої Туркменії зумовлена спільним кордоном довжиною в 1600 км, і багато в чому тим, що через цю республіку проходять найважливіші транспортні маршрути. Ба більше, територія Туркменії є для Узбекистану найкоротшим маршрутом до країн Близького Сходу. Під час державного візиту до Туркменістану в березні 2017 р. узбецька державна енергетична компанія O'zbekNeftGaz та Туркменнебіт (Туркменська нафта) підписали Меморандум про спільну розвідку та розробку родовищ у туркменському секторі Каспійського моря. Як результат, узбецька компанія вперше за всю історію проведе геологорозвідувальні роботи за кордоном. Крім того, під час переговорів Ш. Мірзійоева і Г. Бердимухамедова було озвучено намір Ташкента взяти участь в реалізації проекту газопроводу ТАПІ (Туркменія – Афганістан – Пакистан – Індія).

До тісної співпраці Узбекистану з Туркменістаном спонукають і геополітичні чинники. Під час переговорів сторони підтвердили свою спільну участь у розвитку транспортно-транзитного коридору "Центральна Азія – Близький Схід" (Узбекистан – Туркменія – Іран – Оман), угоду про який було підписано у квітні 2011 р. в Ашгабаді. Він покликаний диверсифікувати та збільшити обсяги транзитних перевезень із Центральної Азії на світові ринки. Крім того, сторони домовилися про постачання туркменської електроенергії на світовий ринок за маршрутом Туркменія – Узбекистан – Таджикистан – Афганістан – Пакистан (ГУТАП). Для Узбекистану, який не має ви-

ходу до морів, особливо важливою була пропозиція Г. Бердимухамедова про вивчення можливостей використання портової структури на туркменському узбережжі Каспію для створення коридору Узбекистан – Туркменія – Каспійське море – Південний Кавказ із виходом на чорноморські порти Грузії, Туреччини, Румунії та інших держав. Лише з допомогою Туркменістану, Ташкент матиме можливість виходу до Каспію, унікальної транскордонної водойми.

Не менш важливим Ш. Мірзійоев убачав активізацію відносин із Киргизстаном. Для Ташкента поживалення відносин із Бішкеком є випробуванням його тактики з іншими державами регіону. На зустрічі з тодішнім президентом Киргизії А. Атамбаєвим у вересні 2017 р. Ш. Мірзійоев заявив, що проблеми між двома країнами, які виникли протягом останніх двох десятиліть, будуть незабаром урегульовані. У вересні 2017 р. Ташкент і Бішкек підписали тимчасову угоду про кордон, а узбецька компанія Узбекгідроенерго погодилася брати участь у будівництві проєкту ГЕС-1 Камбарата.

Ш. Мірзійоев розуміє важливість безперервного транспортного сполучення із сусідами. Це допоможе розширити торгівлю та дозволить Узбекистану збільшити обсяг експорту. Саме тому Узбекистан був одним із перших, хто підтримав розвиток проєкту "Один пояс, один шлях". Технології та ресурси Китаю допоможуть країні вийти на регіональні ринки завдяки новим транспортним коридорам, а також залучити інвестиції для розвитку національної економіки. У межах ініціативи Китай та Узбекистан уже підписали угоди про міжнародні автомобільні перевезення з Казахстаном і Киргизстаном. У лютому 2018 р. автодорогу Китай – Киргизстан – Узбекистан було введено в постійну експлуатацію.

У березні 2018 р. Ш. Мірзійоев здійснив історичний візит до Таджикистану. Це був перший державний візит узбецького лідера до Таджикистану після розпаду Радянського Союзу 1991 р. Ш. Мірзійоев підписав угоди зі своїм таджицьким колегою Е. Рахмоном про демаркацію кордону, лібералізацію візових режимів, а головне – угоду про будівництво греблі Рогун. Будівництво дамби викликало суперечки у відносинах

між двома країнами, оскільки це обмежило б кількість води, доступної узбецьким фермерам. Ба більше, Узбекистан і Таджикистан домовилися про співпрацю в галузі енергетики. Завдяки складній географії двох країн, Узбекистан буде забезпечувати енергією віддалені території Таджикистану, а Таджикистан постачатиме електроенергію в сусідні узбецькі сільські райони.

Окрім розвитку двосторонніх відносин, Узбекистан робить ставку на багатосторонню дипломатію в регіоні Центральної Азії. Спроби створення інтеграційних об'єднань у Центральній Азії були й раніше, причому за активної участі Ташкента, який декларував розвиток регіональної кооперації та інтеграції як одного із пріоритетів своєї зовнішньої політики. Узбекистан був одним з ініціаторів створення в 1994 р. Центрально-азіатського економічного співтовариства (ЦАЕС), куди спочатку увійшли Казахстан і Киргизія, згодом до них приєднався Таджикистан. 2002 р. президент І. Карімов підтримав перетворення ЦАЕС в Організацію центрально-азіатського співробітництва (ОЦАС), що займалася ще й безпековими питаннями. 2004 р. в ОЦАС як повноправний член вступила і Росія, через що в жовтні 2005 р. організація припинила своє існування. Натомість глави держав – членів ОЦАС приєдналися до ЄврАзЕС. А 2008 р. І. Карімов заявив, що його країна не братиме участі в організаціях на кшталт Євросоюзу та призупинив участь Узбекистану в ЄврАзЕС. 2012 р. Узбекистан покинув й ОДКБ. Стратегія РФ дала свої результати: інтеграційні проєкти РФ розділили країни регіону на країни, де політично й економічно домінувала Росія (Казахстан і Киргизія), та країни із власною позицією щодо інтеграційних об'єднань РФ (Туркменістан й Узбекистан). Ситуацію ускладнювали також і внутрішньорегіональні чинники: внутрішній конфлікт у Таджикистані, суперечки із прикордонних, водно-господарських, транспортно-комунікаційних й інших питань, у процесі розгляду яких сторони не хотіли йти на поступки одна одній.

Пріоритет Узбекистану щодо його сусідів порушив питання про необхідність якщо не інституціоналізації регіонального діалогу, то, принаймні, підтримки регулярності та системності

п'ятистороннього формату за участі всіх країн Центральної Азії. Із 2016 р. за ініціативи нового президента знову поживалися кроки на багатосторонній платформі. Ініціатива про проведення регулярних консультативних зустрічей глав держав регіону була висунута президентом Узбекистану в ході 72-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН у вересні 2017 р. Уже в листопаді того ж року за відповідної ініціативи Узбекистану було проведено Міжнародну конференцію високого рівня "Центральна Азія: минуле і спільне майбутнє, співробітництво задля сталого розвитку та процвітання", що відбулася під егідою ООН у Самарканді. На конференції президент Ш. Мірзієєв заявив про необхідність ефективної кооперації країн Центральної Азії, завдяки якій можна було би за 10 років підвищити регіональний ВВП у два рази. Він, зокрема, запропонував розробити і затвердити єдину для держав Центральної Азії програму розвитку транспортних комунікацій, а також створити Асоціацію голів регіонів Узбекистану і бізнес-співтовариств центральноазіатських країн. Це, на його думку, дозволить безпосередньо задіяти індустріально-інвестиційний та інтелектуальний потенціал регіонів сусідніх країн і сприятиме забезпеченню сталого розвитку всієї Центральної Азії. На основі результатів конференції у квітні 2019 р. в Пекіні на зустрічі з генеральним секретарем ООН А. Гутерресом у межах міжнародного форуму "Один пояс, один шлях" Узбекистан уніс пропозицію щодо ухвалення спеціальної резолюції Генеральної Асамблеї на підтримку зусиль держав Центральної Азії в частині забезпечення безпеки та посилення регіональної співпраці. А вже 19 грудня 2019 р. Генеральна Асамблея ООН на своєму пленарному засіданні ухвалила спеціальну резолюцію "Сталий туризм і сталий розвиток у Центральній Азії". Проект документа, розроблений Узбекистаном та представлений від імені всіх п'яти країн Центральної Азії, одногосно підтримали всі країни – члени ООН.

Початком нового етапу кооперації країн регіону умовно можна вважати Консультативну зустріч глав держав Центральної Азії 15 березня 2018 р. Показово, що ініціатором відновлення діалогу став Узбекистан, але відразу після появи ідеї

Казахстан запропонував свої послуги як майданчика для проведення першої зустрічі. Узбецьке керівництво відразу ж підтримало ідею казахстанських колег, припинивши тим самим розмови про можливу політичну конкуренцію двох найбільших держав регіону.

Зустріч глав чотирьох центральноазіатських держав і вищого туркменського чиновника в Астані 15 березня 2018 р. стала символічною, хоча лідери підкреслили консультативний характер події. Уперше за двадцять років представники цих країн зібралися незалежно, а не в межах СНД, Шанхайської організації співробітництва ШОС або таких платформ, як С5 + 1 – платформи для врегулювання спільних викликів, з якими стикаються США та п'ять держав Центральної Азії. Дві найбільші економіки регіону, Узбекистан і Казахстан, спільно координували захід. До них приєдналися президент Таджикистану Е. Рахмон та президент Киргизії С. Єнбеков. Президент Туркменістану не взяв участі в саміті в Нур-Султані, але Ашгабад відправив спікера парламенту А. Нурбердієву. Учасники форуму домовилися про проведення регулярних зустрічей перед мусульманським святом Наурузом, а також про те, щоб заснувати механізм п'ятисторонніх регулярних консультацій представників рад безпеки країн Центральної Азії для вироблення узгоджених позицій.

Уже 29 листопада 2019 р. в Ташкенті відбулася друга консультативна зустріч президентів країн Центральної Азії. Глави Узбекистану, Казахстану, Киргизії, Таджикистану та Туркменістану обговорили проблеми регіону і варіанти їхнього врегулювання у транспортній сфері, торгівлі, освіті й туризмі.

Висновки

Отже, Узбекистан, з одного боку, став повноцінним регіональним лідером, що пропонує сусідам самим обговорювати і розв'язувати питання взаємодії. Ш. Мірзієєв дав зрозуміти своїм колегам у регіоні, що для залагодження регіональних політичних суперечок зовнішній посередник не потрібний. Водночас, завдяки гнучкому підходу, Ташкент намагається уникнути конкуренції та будь-яких побоювань його сусідів про амбіції країни. Встановивши надзвичайно амбітний порядок денний, спрямований на самостійне розв'язання питань регіону без залучення зовнішніх

гравців, Ш. Мірзієєв має враховувати те, що амбітні плани не завжди збігаються з реальними можливостями та реаліями в регіоні.

Незалежна модель інтеграції в Центральній Азії, що може бути вільною від впливу Росії, не є пріоритетним завданням для Сполучених Штатів або ЄС. Казахстан і Киргизстан є частиною Євразійського економічного союзу, яким керує Росія. Туркменістан не збирається найближчим часом відмовлятися від нейтралітету. Незважаючи на колосальні зусилля, Узбекистан не зможе самотужки змінити ситуацію в регіоні. Це вимагатиме підтримки ще однієї великої центральноазіатської держави – Казахстану. З огляду на це нова модель співпраці в Центральній Азії, запропонована Ташкентом, може бути успішною лише за умови узбецько-казахського тандему, у якому Узбекистану буде відведено роль геополітичної, демографічної потуги, а Казахстану – роль економічної.

Та, незважаючи на таку роль в узбецько-казахському тандемі, Казахстан пране до регіонального лідерства. Якщо донедавна Казахстан презентував себе в зовнішньополітичній стратегії країною, що усвідомлює свою роль і відповідальність та прагне до розвитку внутрішньо-регіональної інтеграції в Центральній Азії, то тепер відкрито заявляє про наміри закріплення за собою статусу держави-лідера в регіоні. Відповідно до цього зміцнення лідерських позицій і просування довготермінових інтересів у Центральній Азії займає друге місце серед стратегічних пріоритетів Казахстану у сфері зовнішньої політики. В інтересах досягнення зазначеної мети Казахстан відводить відносинам з іншими країнами регіону стратегічне значення, розташовуючи їх на одному рівні з такими геополітичними потугами, як Китай, Росія, США і ЄС.

? Контрольні запитання

Визначте основні чинники формування зовнішньополітичної стратегії Казахстану.

Проаналізуйте еволюцію зовнішньополітичної стратегії Казахстану та виділіть її основні етапи становлення.

З'ясуйте, які чинники зумовили зрушення ідентичності Казахстану та тенденцію до регіонального лідерства.

Охарактеризуйте основні принципи, на яких базується регіональна стратегія Казахстану.

Визначте, у чому полягає відмінність регіональної стратегії Узбекистану порівняно з регіональною зовнішньополітичною стратегією Казахстану.

Проаналізуйте основні чинники формування зовнішньополітичної стратегії Узбекистану.

З'ясуйте, які обставини зумовили внесення принципів позаблоковості та нейтральності в зовнішньополітичну стратегію Узбекистану та в чому полягає їхній сенс.

Література

Внешняя политика [Электронный ресурс] / Официальный сайт Министерства иностранных дел Республики Узбекистан. – Режим доступа : <https://mfa.uz/ru/cooperation>.

Губайдулина М. Принципы и выбор внешнеполитических приоритетов Республики Казахстан в концептуально значимых документах (выступление) / М. Губайдулина // Вестник КазНУ. – 2009. – № 4. – С. 3–8.

Долгосрочная стратегия развития Казахстана "Казахстан – 2030" [Электронный ресурс] / Официальный сайт президента Республики Казахстан – Режим доступа : https://www.akorda.kz/ru/officialdocuments/strategies_and_programs.

Ергашев Б. Как меняется внешняя политика Узбекистана? [Электронный ресурс] / Б. Ергашев. – 2018. – Режим доступа : <http://mirperemen.net/2018/06/kak-menyayetsya-vneshnyaya-politika-uzbekistana-2>.

Закон Республики Узбекистан об основных принципах внешнеполитической деятельности Республики Узбекистан [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://lex.uz/docs/-39149?otherlang=1>.

Концепция становления исторического сознания в Республике Казахстан [Электронный ресурс] // Deutsche Allgemeine Zeitung. – Режим доступа : <https://daz.asia/ru/kontseptsiya-stanovleniya-istoricheskogo/>.

Назарбаев Н. В сердце Евразии / Н. Назарбаев. – Алматы : Атамура, 2005. – 192 с.

Назарбаев Н. Стратегия становления и развития Казахстана как суверенного государства [Электронный ресурс] / Н. Назарбаев. – Алматы, 1992. – Режим доступа : <https://online.zakon.kz>.

Idrissov E. Kazakhstan's key role in Central Asia [Electronic source] / E. Idrissov. – 2015. – Access mode : <https://www.arabnews.com/columns/news/842321>.

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ СТРАТЕГІЇ

Тема 10. І ДОКТРИНИ ІНДІЇ

Дослідження стратегій міжнародної поведінки Індії можливе лише за умов розуміння специфіки геостратегічної позиції країни й історичного підґрунтя. Визначна риса індійської історії та культури – зокрема і стратегічної – спадковість розвитку, поступовість, відсутність карколомних, революційних змін і повага до своєї історичної спадщини. Індію іноді порівнюють із величезним океаном, що рухається дуже повільно, але стабільно йде вперед, і зміни в русі відбуваються дуже поступово. Щоправда, протягом останнього десятиріччя спостерігаємо значний прорив у реалізації Республікою Індія жорсткішого зовнішньополітичного курсу, і цьому теж є свої пояснення.

Чинники формування зовнішньополітичних концепцій Індії

Зовнішня політика та стратегічна поведінка будь-якої країни не є простим відображенням сучасної політичної ситуації. Її коріння міцно пов'язане з географічним розташуванням, особливостями менталітету нації, культурною традицією, міждержавною поведінкою, відносинами із сусідніми країнами у минулому. Оскільки індійська політично-філософська думка вирізняється винятковою спадковістю, не слід недооцінювати історичну свідомість і традиції спілкування індійців з іншими народами в контексті вивчення сучасних стратегій Індії. Одним із важливих чинників формування зовнішньополітичної поведінки та світосприймання індійців є уява про те, що їхня земля існувала і буде існувати завжди. Жодні вторгнення й іноземні завоювання нітрохи не змінили цього традиційного підходу: *споконвічна Індія – такий самий усталений термін, як земля мудреців чи найбільша у світі демократія*. Індійці з великою пошаною ставляться до свого культурного надбання. Велич і самобутність індійської цивілізації є предметом особливих гордоців індійців, підставою для претензій на статус *світового вчителя – гуру*. Також немож-

ливо не звернути увагу на важливість для формування зовнішньої політики країни таких чинників, як розмір, потужні природні ресурси та традиційні політичні концепції, що базуються на активному інтересі до світових справ.

Геополітичний ресурс – масштаби, розташування і використання територіальних преференцій та особливостей – насправді має величезне значення для формування зовнішньополітичної стратегії будь-якої держави. Значна територія, величезний людський ресурс і природні багатства завжди визначали роль Індії в політичних процесах і регіонального, і світового рівня. Як зазначав З. Бжезинський: "Індія... перебуває у процесі свого становлення як регіональної держави і розглядає себе як потенційно велику діючу особу у світовому масштабі. Вона бачить себе й суперником Китаю. Можливо, це переоцінка стародавніх можливостей, проте Індія, безперечно, – наймогутніша держава Південної Азії".

Потужні політичні утворення за будь-яких часів мали, передусім, вигідне географічне положення та багаті природні ресурси. Геополітичні центри – це держави, значення яких зумовлене не їхньою потужністю і мотивацією, а радше їхнім важливим розташуванням. У традиційному індійському світогляді досить давно усталилася думка про те, що Індія (у найширшому розумінні цього терміна, тобто уся Південна Азія) є могутньою країною із власними великими амбіціями та можливостями: давньоіндійські автори політичних доктрин добре усвідомлювали вигідне місце Індії на географічній карті. Якщо не можна говорити про геополітику, то, принаймні, може йтися про так звану священну географію субконтиненту. Під назвою *Індія* мали на увазі саме весь Південно-азіатський субконтинент, і коли йдеться про історичну традицію, а не сучасну ситуацію, саме так слід сприймати суть цієї назви.

Геополітика виявляє об'єктивно існуючі просторові цінності, і хоча про науку з такою назвою ми говоримо лише впродовж століття, ще в давнину саме цьому критерію надавалося велике значення. Індія, насправді, завжди вигравала від свого розташування: уже в давнину вона була наче на перехресті усього афроєвразійського світу, від Китаю до Месопотамії, Греції й Африки,

саме через її території відбувався величезний обмін культурними цінностями. З іншого боку, Індія перебувала певною мірою на світовій периферії, оскільки великий субконтинент, оточений із трьох сторін морями й океаном, і з півночі – найвищими горами світу Гімалаями, має чітко визначені природні кордони і є доволі ізольованим масивом. Його історія багато в чому була визначена саме географічними умовами: природними кордонами, розмаїттям природно-кліматичних зон і великою територією. Індія в сучасних кордонах посідає сьому позицію у світі за площею (3 287 782 кв. км), у неї величезні сухопутні кордони (15 168 км) та берегова лінія (5 653 км), відповідно, субконтинент має ще більші параметри. Природні кордони зробили цей регіон захищеним і, певною мірою, ізольованим, Гімалаї гарантували розквіт цивілізації за своєю стіною, проте не могли зовсім закрити її від світу. За висловом індійського історика Маджумдара, "...вони захищали Індію, але не могли гарантувати її повну недосяжність".

Майже вся політична історія Південної Азії є, фактично, історією її завоювань чужинцями. Існувало кілька основних шляхів, якими до Індії потрапляли як місіонери й торговці, так і завойовники. Тими самими шляхами індійці подорожували до інших країн і знайомили їхніх мешканців із власною культурою. Один із таких відомих коридорів пролягав із заходу – через територію сучасного Афганістану (долина річки Кабул – Пешавар або Герат – Кандагар), Гіндукуш, до рівнин Панджабу – п'ятиріччя долини Інду. Саме так до Індії прийшли арійські племена в середині II тис. до н. е., цим шляхом до Західної Індії вдерлися війська О. Македонського та згодом – різні мусульманські завойовники. Уже звідти через невеличкий коридор між пустелями Раджастану та передгір'ям Гімалаїв шлях пролягав до іншої великої рівнини – долини Гангу. Усі важливі баталії, під час яких вирішувалася доля Індії, відбувалися біля містечка Паніпат, на вході до Великої Індо-Гангської рівнини: іншого шляху фактично не існувало (кожен, хто потрапляє до Паніпату, розташованого неподалік від Делі, може побачити монумент на честь захисників індійської землі та напис: "Паніпат – місто військової слави Індії".) Відповідно, велика

Індо-Гангська рівнина завжди була центральною ареною в історії індійської цивілізації. З протилежного напрямку, зі сходу, потрапляли до Індії шукачі знань і релігійних заповідей, а також торговельні місії та посольства з Китаю, перетинаючи Гімалаї через Хотан. Хоча цей шлях був досить небезпечний і виснажливий для мандрівників, жага до знань чи то прибутків іноді перемагала, і завдяки цьому ми маємо чудові джерела для вивчення історії Індії – подорожні записи китайських мандрівників, буддійських ченців.

Відомий дослідник розвитку цивілізацій А. Тойнбі розрізняв кордони військові та так звані пороги культурного контролю. У давнину культурний вплив Індії поширювався через Кашмір і Гандгару на північ і, частково, на захід, до Центральної Азії й Афганістану. Також у різні часи окремі частини сучасної Центральної та Південно-східної Азії входили до складу індійських імперій, таким чином формувалася зона традиційного індійського впливу. У свій час Кушанська імперія об'єднала території Афганістану, Центральної Азії та Північної Індії. Вплив індійської культури тут не піддається жодному сумніву, та й військові кордони значно просунулися на північ, далі від природної межі Індії – Гімалаїв. Слід також нагадати, що М'янма (Бірма) відділена від індійської території лише горами Іраваді, так само у безпосередній близькості до неї розташований Непал. Сучасні кордони з Пакистаном і Бангладеш в Індії зазвичай розглядають як штучні, принаймні, вони існують зовсім недовго. Згадані країни, як й Афганістан, завжди перебували в зоні безпосереднього цивілізаційно-культурного впливу Індії, що спричинило ширше трактування терміна *індійська цивілізація* та появу таких понять, як "неподільна Індія", "більша" або "ширша Індія". Зазначені просторові й історичні реалії вплинули на стратегічну поведінку Індії, що можемо спостерігати й нині: виникла своєрідна індійська доктрина Монро, коли всю Південну Азію розглядають як індійську зону контролю, без можливостей залучення позарегіональних акторів для обговорення будь-яких спірних питань. Це принципова позиція Республіки Індія, яку вона обґрунтовує саме реаліями географії та історичним чинником.

Географічне розмаїття Індії вражає так само, як її величезний простір. Обидва чинники разом – велика площа та розмаїття – уже на ранньому етапі сприяли формуванню певної суспільної свідомості індійців. Існуюча мозаїка – географічна, расова, етнічна, лінгвістична, релігійна, культурна, політична – є визначальною рисою індійської цивілізації, а головний, об'єднувальний принцип цієї цивілізації – *єдність у відмінностях*. Відчуття єдності, навіть за умов дійсно вражаючої кількості різних народів, культур, мов тощо, формувалось у давні часи багато в чому завдяки існуючим кордонам, і йдеться знову ж таки про субконтинент, чітко окреслений географічно. Відомий політичний діяч, колишній прем'єр-міністр Індії М. Десаї із цього приводу зауважував: "Ідея індійської єдності, що передбачала спільну могутність усього субконтиненту, зайняла міцні позиції в індійських умах приблизно від часів створення епосу «Махабгарата»".

Бгаратварша (земля синів Бгарати) та *Джамбудвіп* (континент дерева Джамбу) – найдавніші назви Індії й усього субконтиненту. *Пурани*, книги з індійської міфології та історії, поділяють весь світ на сім великих частин – *двіп* (островів), і *Джамбудвіп* – одна з них, за цими джерелами, – центральна. Вона також поділяється на дев'ять частин (*варши*), одна з яких – *Бгаратварша*, розташована від Гімалаїв до моря. Дуже важко чітко визначити кордони кожної з названих територій, але, безперечно, *Джамбудвіп* – більша, оскільки до неї також традиційно входили землі на північ від Гімалаїв у Центральній Азії. Індію переважно називали *Джамбудвіп* за часів Маур'їв та Кушанської імперії, тобто в періоди великих державних об'єднань. *Бгаратварша* – земля суто індійська, на південь від Гімалаїв, на північ від океану. Проте, можливо, до неї іноді входили південно-східні території, що відображало вже пізніші політичні реалії ранньосередньовічного періоду імперії Гуптів, коли поширився індійський вплив на схід. У простішому (і звичнішому для європейців) варіанті Індія поділена на три великі частини: північну (гірську), Індо-Гангську рівнину (*Ар'яварта*) та півострів на південь від гір Віндх'я (*Дакшінапатха*). Середньовічна назва *Гіндустан* більш-менш кореспондується саме з *Ар'явартою*, центральною ареною індійської історії.

З погляду політики всю Індію (субконтинент) трактували у священних текстах як універсальну монархію – *чакраварті кшетра*. Проте така імперія була радше політичним ідеалом і зовсім не суперечила регіональним автономіям: спочатку це були *джанапади* – колишні об'єднання племен, що згодом перетворилися на політичні об'єднання республіканського типу, згодом – монархічні держави (обидва типи деякий час співіснували). Тож єдність у різноманітності в політичному устрої була усталеною нормою, сучасні дослідники навіть убачають тут витоки федералізму як найбільш природного для Індії державного устрою. Ідеї верховного пріоритету *чакраварті кшетра* значно посилювалися в часи існування великих північно-індійських імперій – Маур'їв, Гуптів та Харші, проте нормою політичного життя для Індії залишалося існування певної кількості досить автономних державних утворень. У такому разі вкрай важко розрізнити внутрішню та зовнішню політику, оскільки слабкість державного апарату, крихкість політичної структури, невизначеність самого поняття держави роблять розмитим поняття суб'єктів зовнішньополітичної діяльності. Зазначений факт обов'язково слід урахувувати під час знайомства з теорією *мандали*, за якою будували свої відносини із сусідами стародавні індійські країни: не варто ставити на місце сусідів великі держави, такі як Іран чи Китай, ішлося лише про власне індійські політичні утворення на території субконтиненту.

Концепцію *мандали* вважають історичною основою для формування зовнішньополітичних стратегій в Індії. Вона передбачає наявність могутнього правителя, що перебуває у центрі кола, чи то колеса (*мандала*). Недарма сильного монарха у стародавній і, зокрема, буддистській традиції називають *чакравартін*, дослівно – *той, хто обертає колесо (закону)*. У спрощенні теорія *мандали* має такий вигляд: найближчі сусіди царя, які безпосередньо оточують його володіння, – це потенційно ворожа сфера; ті ж, що межують із територією ворога – потенційні друзі. Так стверджується у розд. 2 част. VI "Артхашастри" – найавторитетнішого давньоіндійського наукового трактату з політики. Традиційно *мандала* нараховує 12 правителів, серед яких –

не лише сусіди-вороги та їхні сусіди-союзники, а також союзники ворогів і союзники союзників, союзники союзників ворогів та ін. Безумовно, така теорія є доволі схематичною і на практиці одну мандалу не обов'язково формували саме 12 царів, так само різною могла бути кількість потенційних друзів або ворогів (і не тільки сусідів). Проте завжди залишалася обов'язковою мета царя, який стояв у центрі мандали: він мав за допомогою своїх послів і таємних агентів спостерігати за можливостями усіх правителів з оточення, урахувати всі зміни в міждержавних стосунках і в розвитку країн-сусідів, і потім, за допомогою угод і домовленостей, підтримувати власну могутність, залишатися домініоном. Отже, відносну стабільність царства забезпечувала активна зовнішня політика царя.

За кінцеву мету могутній володар мав так зване *дхарм-віджайя* – *справедливе завоювання* сусідніх володінь (в ідеалі – ставав господарем усієї Індії). Цар, який відчував свій потенціал, обов'язково спочатку оголошував про свої амбітні наміри і в разі згоди слабших держав на підкорення потім залишав їм певну незалежність, вимагаючи лише визнати себе гегемоном з усіма належними ритуалами. Ідеальним вважали саме *справедливе* завоювання, на відміну від двох інших – *корисного* і *диявольського*, як їх класифікує Ч. Каутілья, легендарний автор "Артхашастри". Самі поняття *ворог* і *друг* не мали якогось конкретного наповнення, у давніх текстах наголошено на тому, що ніхто не є постійним другом чи ворогом, друзів і ворогів породжують обставини. Уже в давнину в індійців існувало чітке розуміння загальнонаціонального інтересу, адже будь-яка держава (нація) прагнула до миру, процвітання та розвитку, і кожен, хто підтримував і поважав такі державницькі інтереси, ставав другом, той, хто заважав їм, – ворогом.

Отже, територіальне розташування, визначення державного інтересу, розуміння власних можливостей і врахування всіх навколишніх загроз, на думку давніх авторів, мало вирішальне значення для успішної зовнішньої політики. Ці чинники лягли в основу розроблення механізмів захисту національних інтересів, тобто – **зовнішньополітичної стратегії**. Звичайно, цей термін є перебільшенням щодо реалій давнини, але ми можемо спостері-

гати поступове оформлення світоглядного бачення і державної поведінки індійців.

Відомо також, що для побудови ефективної стратегії держави, окрім суто географічних чинників, надзвичайно важливе значення має цивілізаційна специфіка. У такому разі цей фактор набуває особливої ваги: адже китайська й індійська цивілізації є тими первинними цивілізаціями давнини, що зберегли свій особливий вигляд, проіснували до нашого часу і не втратили своєї специфіки. Саме ці дві великі цивілізації Сходу з великою пошаною ставляться до своїх культурних традицій і не мають комплексу неповноцінності перед цивілізаціями Заходу. Цивілізаційний дискурс обов'язково має бути врахований для вивчення не лише минулого Індії, але і її сьогодення, а також – прогнозування майбутнього розвитку державної стратегії.

Головною особливістю індійського суспільства завжди був плюралізм усього – не лише географічних умов, але й рас, релігійно-філософських течій, господарських укладів, культур і звичаїв, не дарма великий індійський поет Р. Тагор називав свою батьківщину океаном людських спільнот. Представники цих спільнот протягом тривалого часу співіснування навчилися жити разом і збагачувати культурні традиції Індії. Історичні умови та географічне положення сприяли тому, що індійська цивілізація набула власної форми і має певні характерні риси, які відрізняють її від інших культур Сходу, не кажучи вже про Захід. До основних цивілізаційних ознак Індії належать:

- давність і самотність;
- спадковість та безперервність культурної традиції;
- гнучкість, уміння пристосовуватися, учитися та сприймати здобутки культур інших народів;
- чітка суспільна ієрархія й певна соціальна стабільність;
- толерантність і віротерпимість;
- глибоке філософське світосприймання, гармонія із природою;
- гуманність, пріоритет мирних шляхів у розв'язанні проблем.

Проаналізувавши основні етапи розвитку цієї цивілізації, можна чітко зрозуміти, що принцип *єдності в різноманітності* був єдиним можливим в індійських умовах: географічна, етнічна та мовна строкатість, багатогранність звичаїв і віру-

вань, політичних інститутів та культурних рівнів підготували розум індійця до сприйняття розбіжностей і до пошуків єдності у різноманітності. Так само ця багатогранність та природне почуття гармонії привчили індійців до толерантного сприйняття інших культур, і цей факт завжди був важливою складовою іміджу країни.

Отже, цивілізаційний вимір великою мірою визначає сприйняття Індії у світі, а також її міждержавну поведінку і стратегію, що базується саме на стародавніх індійських традиціях толерантності, гнучкості, гармонії та мирного співіснування. Актуальним для індійської стратегії залишається усвідомлення великого ресурсного потенціалу, самобутності і прадавньої величі, великого культурного спадку. Це значною мірою пояснює сучасне намагання повернути славу давніх часів і зайняти належне місце у світовій конфігурації провідних міжнародних акторів. Так само традиційні підходи до розуміння *свадеші* – батьківщини, визначили регіональну зовнішньополітичну стратегію Індії, що походить із природного контролю за усією територією Південної Азії.

Концептуальні засади зовнішньополітичних доктрин і стратегій Індії

Зовнішньополітичний курс незалежної Індії демонструє досить оригінальне поєднання ідеалістичних і прагматичних підходів: з одного боку, це, безперечно, *гандизм*, з його традиційним для Індії пріоритетом розв'язання питань безконфліктним шляхом, а з іншого – турбота про посилення безпеки й обороноздатності країни, націлена на захист національних інтересів. Видатний індійський дипломат Дж. Дікшіт зазначав: "В індійській зовнішній політиці існували два виміри: перший – ідеалізм, а з іншого боку, після здобуття країною незалежності від самих початків зовнішня політика відрізнялася реалістичністю". Він також зауважував, що ці два напрями притаманні індійській науці про міждержавні відносини з давніх-давен і сформувалися приблизно в один і той самий час, у другій половині I тис. до н. е., перший – під впливом ідеї *акімси*, яку,

перейнявшись ученням буддизму, почав запроваджувати імператор Ашока; другий, прагматичний, мав своє коріння у так званій школі Каутільї. Водночас обидва напрями – *ідеалізм* і *реалізм* – мають спільний пріоритет – *урегулювання конфліктів ненасильницьким шляхом*. В "Артхашастрі", з якої походить індійський реалізм, сьома частина має назву "Про шість методів зовнішньої політики". Зазначені методи є такими: мир, війна, похід, вичікувальне становище, пошуки допомоги, подвійна політика. Проте інші, пізніші автори зводять їх (цілком природно) до двох основних – миру і війни, і більшість джерел – філософсько-релігійних і правових трактатів – наголошують на необхідності пошуків мирних засобів урегулювання будь-яких проблем. Широко відомою є думка, відображена в багатьох пам'ятках давньоіндійської літератури, згідно з якою військово-зйткнення – останній засіб у політиці. Перспективнішими вважали дипломатичні дії й інтриги, організацію розколу серед прибічників ворога і таємні засоби задля усунення останнього в царствах, що входили до мандали.

Пріоритет мирного співіснування бере початок від світоглядних настанов давніх індійців. Каутілья, легендарний фундатор індійської політичної науки, зауважував: "Війна має служити іншим цілям держави, але не перетворюватися на самоціль". Каутілья, фактично, був одним із перших у світі представників школи реальної політики і відстоював ті самі принципи державної діяльності, які згодом, у XVI ст., запропонував Н. Макіавеллі. Для європейців таке припущення є перебільшенням, але в Індії навіть реалізм у теорії міжнародних відносин іноді називають школою Каутільї – Моргентау.

Цивілізаційні особливості Індії базуються на цінностях традиційних індійських релігійно-філософських систем – індуїзму передусім, а також буддизму і джайнізму. Ці вчення, що мають спільну основу, і досі визначають менталітет нації й абсолютно всі напрями суспільного життя індійців, зокрема і стратегічну лінію поведінки на міжнародній арені. Ще в давнину сформувався доктрина *ахімси* – ненасилля, навколо якої будували всі теорії життєвого шляху кожної окремої людини, загальної суспільної поведінки, а також міжнародних відносин. "Ненасилля –

це спосіб життя, Індія має довести це світу", – неодноразово повторював М. К. Ганді, духовний лідер нації.

Уперше на загальнодержавному рівні стратегія відносин із сусідами, що базувалася на принципі ненасилля, була ухвалена імператором Ашокою Маур'я ще у III ст. до н. е. Відомо, що після кривавої війни з державою Калінга Ашока повністю переглянув свої погляди: перебуваючи під впливом буддійського вчення, для якого поняття ахімси є центральним, він відмовився від війни як засобу розв'язання міжнародних конфліктів узагалі. Ідеал Індії – життя в гармонії зі світом, індійська стратегія ніколи не продукувала гордоців від підкорення інших. Протягом тисячоліть в індійській історії важко відшукати хоча б кілька прикладів агресії в зовнішньополітичній діяльності. Звичайно, не обійшлася індійська історія й без війн, проте вони мали локальний характер, і майже всі воєнні зіткнення є виявом оборонної стратегії, як відомо, не завжди вдалої. Набагато частіше індійське суспільство приймало і поглинало загарбників. І. Ганді зазначала: "Багато разів на терени Індії з метою пограбувати та розорити вторгалися завойовники, але майже всі вони так і залишалися в Індії, вносили свою частку в нашу різнобарвну культуру, яка і формує Індію такою, якою вона є".

Пріоритет мирних шляхів урегулювання будь-яких спірних ситуацій, терпимість до звичаїв представників інших народів і релігій значною мірою зумовили традиції державної поведінки індійців, які відомі за загальною назвою **гандизм**, і саме ця доктрина є визначальною для розуміння стратегії незалежної Індії. Її успіх доведений історичним феноменом – досягненням незалежності від британських колонізаторів шляхом активної громадянської непокори, без зброї і насильницької боротьби. Відомо, що згодом у М. Ганді було багато послідовників в усьому світі, його методи досі вважають дієвими в досягненні ідеалів соціальної справедливості. Такі самі принципи – гармонії, мирного співіснування, розуміння та терпимості – мали бути поширеними, на думку духовного лідера нації, і на міждержавну поведінку. З огляду на це неможливо недооцінити вплив ідей М. Ганді на формування зовнішньополітичної стратегії незалежної Індії. Батько нації наголошував не тільки на терпимості, але

й незалежності думки й дії, саме він навчив індійців усвідомлювати себе як велику націю. М. Ганді повернув індійцям відчуття самоповаги та гідності: нація з таким великим минулим не може посідати другорядні місця у світових справах, не може бути підкореною або жити з острахом. Звідси бере витoki незалежний курс Індії у міжнародних справах.

Використання Індією у своїй зовнішньополітичній діяльності п'яти принципів мирного співіснування – "**панча шила**" – та її активна позиція в Русі неприєднання також цілком збігаються з гандистськими настановами. "Панча шила" стали індійським ноу-хау в міжнародній політиці, вони повністю узгоджуються з поглядами М. Ганді, оскільки передбачають взаємоповагу територіальної цілісності та суверенітету, ненапад, невтручання у внутрішні справи інших країн, рівність і взаємовигоду у відносинах та мирне співіснування. З 1954 р. зазначені принципи вперше були використані як базис для побудови мирних стосунків між двома великими сусідами – Індією та Китаєм. На зустрічі лідерів країн Азії й Африки в Бандунзі 1955 р. "панча шила" офіційно були проголошені основою зовнішньополітичної діяльності Індії. За роки, що минули, такі принципи співіснування держав різного рівня економічного й політичного розвитку не лише стали кредо індійської зовнішньої політики, але й були сприйняті міжнародною спільнотою, перетворилися на підґрунтя для розвитку нових міжнародних відносин у післявоєнному світі, а послідовність Республіки Індія в дотриманні цих принципів сприяла значному підвищенню її ролі на міжнародній арені.

Окрім теорії ненасилля, традиційний світогляд індійців передбачав сприйняття світу як цілісної, єдиної родини – "**वासुदेव कृतम्बाकम्**". М. Ганді неодноразово підкреслював, що віра в єдиний світ, яку він поділяє, так само є продовженням традиційного філософського світогляду. Зображуючи Індію своєї мрії, він зазначав: "Ми будемо жити в мирі та злагоді з усім іншим світом". В основі світоглядної концепції "**वासुदेव कृतम्बाकम्**", що визначила відносини Індії з іншими країнами у минулому і яку широко використовують політичні діячі незалежної Республіки Індія вже в сучасних умовах, – традиції гармонії та глибокої взаємоповаги. Концепція єдиного світу є осно-

вою сучасної зовнішньополітичної стратегії Республіки Індія, відповідно до якої держава буде стилем і методами відносин з рештою країн в умовах глобалізації, наполягаючи на мультиполярній конфігурації. Такими є цивілізаційні засади індійської стратегії, вони значною мірою визначальні для розуміння індійського стратегічного стилю.

М. Ганді завжди наголошував, що політика – це мистецтво компромісу, досягнення якого є запорукою стабільного розвитку країни. Важко сказати, чи читав він праці відомих європейських дипломатів, які це стверджували, найімовірніше, він відчував це особисто. Уміння знайти спільну мову не тільки з потенційними друзями, а й з учорашніми ворогами – приклад компромісності. Широковідомий той факт, що після здобуття незалежності Індія не розірвала повністю зв'язків із колишньою метрополією, хоча одним із найгостріших питань під час розроблення основного закону стало саме питання про характер конституційних відносин Індії з Великою Британією. Незважаючи на антиколоніальне спрямування політики Індії, Дж. Неру відвідав конференцію прем'єр-міністрів країн Співдружності в 1949 р., під час якої окреслив бачення майбутніх відносин: Індія є вільною, суверенною державою, що вшановує британського монарха як символ вільної асоціації незалежних націй і голову Співдружності. Індійці вважають, що їхнє рішення приєднатися до неї без визнання підлеглості британській короні вплинуло на якісні зміни в організації, сприяло її перетворенню на ефективну організацію.

Отже, цивілізаційний підхід у своєму класичному розумінні дуже важливий для дослідження засад зовнішньополітичної стратегії Республіки Індія: гандизм є фактично продовженням, квінтесенцією попередніх політичних і світоглядних теорій, сам М. Ганді неодноразово стверджував, що не придумав нічого нового, а його істини – старі, як гори. Уся стратегія міжнародної поведінки Індії виходить із теорії толерантності, можливості мирного співіснування різних націй за будь-яких умов світового розвитку. Так само усуваються підходи щодо можливого кінця історії в дусі неолібералів: немає такого поняття в будь-якому сенсі (і не може бути) в індійській теорії, адже процес розвитку

людства з погляду індійської філософії – циклічний, але безкінечний. Винятковість і специфіку окремих цивілізацій сприймають цілком і повністю, а новітня етика міжнародних відносин передбачає уважне ставлення до традиційних цінностей кожної окремої держави для можливого прогнозування її зовнішньополітичної стратегії.

Такі риси як миролюбність і толерантність не могли не позначитися й на певній слабкості концепцій національної безпеки. Адже протягом усього історичного шляху розвитку, аж до приходу британців та встановлення колоніального режиму, Індія не знала теорії війни як такої, що, власне, і вплинуло на відсутність систем оборони та захисту країни від зовнішніх ворогів. Лише із приходом британської колоніальної адміністрації та остаточною окупацією субконтиненту в Індії була організована належна система оборони, створена регулярна армія й інші необхідні для захисту інститути. Проте це не були власне індійські здобутки, їх слід вважати частиною апарату метрополії. З огляду на це цілком очевидним є те, що одразу після здобуття незалежності країна мусила не відбудовувати, а саме створювати власну систему оборони і національної безпеки. Формування концепції національної безпеки і зовнішньополітичної стратегії в незалежній Індії взагалі відбувалося за дуже складних умов як глобального, так і регіонального розвитку: протистояння двох супердержав і нестабільної ситуації на субконтиненті, де постали дві незалежні держави – Індія і Пакистан. Пришвидшив процес створення безпекового комплексу саме факт розділення Британської Індії 1947 р.: утворення Пакистану як держави мусульман Південної Азії підштовхнуло до ще більшого навернення індійців до свого цивілізаційного коріння, а саме – принципів традиційних релігій Індостану, насамперед індуїзму.

Розділення однозначно послабило Індію не лише тому, що відібрало значну територію і ресурси, але й через моральну дезорієнтацію: ніхто з індійських лідерів боротьби за незалежність не очікував, що ідея Пакистану врешті-решт спрацює. З огляду на це й не є дивно, що в перші післявоєнні роки у країні набула неабиякої популярності концепція *гіндутви* (*індуськості*), що була певною відповіддю на створення Пакистану –

держави мусульман. Основні принципи цієї концепції були розроблені ще в першій половині ХХ ст. В. Д. Саваркар, який очолював релігійно-політичну організацію "Гінду махасабга" аж до її заборони після вбивства М. Ганді в 1948 р. В основу концепції покладено принцип "Індія для індусів": у секулярній країні зазначена концепція намагається забезпечити пріоритетне становище послідовникам індуїзму і намагається захистити країну від мусульман та християн, а також час від часу її активно використовують для оновленої стратегії відродження індійської цивілізаційної величі. Квітуха *гінду раштра* – країна індусів – ось кінцева мета прихильників концепції, хоча протягом десятиліть незалежності її наповнення було різним, від вимог обов'язкового вивчення священних для індусів текстів і перегляду окремих історичних подій до виправдання ядерних тестів і кошторисних витрат на закупівлю озброєння. Такий концептуальний підхід став дієвим знаряддям для політиків, що просувають шовіністичні гасла і намагаються використати особливості цивілізаційного надбання для втілення в життя абсолютно прагматичних цілей.

Надалі розділення 1947 р. продовжувало впливати на розбудову міждержавних стосунків та державницьких стратегій. Тим паче, що нащадки і спадкоємці лідерів двох націй виявилися не готовими до врегулювання проблем, створених поділом Індостану. Отже, після здобуття незалежності Індія змушена була віднайти себе, передусім, як велику цивілізацію, відому своєю толерантністю й умінням знаходити шляхи порозуміння з іншими націями, насамперед – сусідами. Світоглядні цінності й особливості історичного розвитку індійської цивілізації мали визначальний вплив на формування курсу Неру – неписаної стратегії зовнішньої політики Республіки Індія.

Національні інтереси в зовнішньополітичній стратегії незалежної Індії

Засновник індійської політичної науки Каутілья навчав, що дипломатія – це мистецтво, яке співвідноситься не з ідеалами, а з реальними результатами на користь держави. Для розбудови зовнішньополітичної стратегії та розуміння чітких методів її

реалізації необхідне, насамперед, визначення її державної користі, або національного інтересу. У курсі Неру, що є основою зовнішньополітичної стратегії Індії часів незалежності, національний інтерес також є центральним, відправним поняттям, навколо якого вибудовують усю стратегію міжнародної поведінки країни.

Перший прем'єр-міністр і міністр закордонних справ незалежної Індії Дж. Неру, фундатор індійської зовнішньополітичної доктрини, багато уваги зосередив на тому, щоб у діях Індії на міжнародній арені головним пріоритетом стали інтереси індійського народу. У промові в Конституційній асамблеї на самому початку існування незалежної Індії Дж. Неру підкреслював: "Хоч би яку політику ми здійснювали, мистецтво ведення зовнішніх відносин завжди полягає у визначенні, що саме є найсприятливішим для нації". Він наголошував, що захист національних інтересів може бути гарантований у тому разі, коли будуть створені оптимальні зовнішні умови для самостійного національного розвитку Індії, а саме – існуватиме гарантія суверенітету, національної цілісності та безпеки країни, а також буде забезпечена можливість підтримання рівноправних відносин з усіма державами світу.

Отже, поняття національного інтересу в індійців нічим не відрізняється від того, як його трактують в інших країнах, хіба що визначення часто-густо є розпливчастим, із надто миролюбним супроводом. Відповідно до своїх ідеалів, Індія послідовно прагнула збереження миру в загальносвітовому масштабі, але самостійно визначала власний інтерес і свою позицію з важливих міжнародних питань, тим паче, що з перших днів незалежності вона була змушена розв'язувати низку гострих проблем не лише у внутрішньому житті, але й у міждержавних відносинах. Курс Неру передбачав незалежну лінію зовнішньополітичної поведінки, дистанціювання від провідних центрів сили, мирне співіснування і взаємовигідну співпрацю з народами світу, підтримку антиколоніальної боротьби і сприяння розвитку народів, що здобули незалежність. Нейтралітет і свідоме неприєднання – таким було ідейне кредо цього курсу.

Хоча в основі зовнішньополітичної стратегії незалежної Індії, безперечно, були саме традиційні цінності, не можна не визнати певного впливу західної політичної культури на фор-

мування принципів міжнародної поведінки країни. Коли йдеться про внесок Заходу в розбудову сучасної Індії, самі індійці визнають, що він справді був багато в чому визначальним. Це стосується абсолютно всієї системи – так званої вестмінстерської моделі демократії, яка вже понад 60 років є ефективною політичною моделлю в Індії. Деякі індійські політологи навіть вважають, що в багатьох виявах Індія після здобуття незалежності стала більш Британською, ніж сама Британія. Захід, британська колоніальна влада зокрема, значною мірою вплинули на формування нових політичних поглядів серед індійської інтелігенції, виникнення ідейно-політичної течії націоналізму, що згодом сприяло звільненню від колонізаторів і розумінню національних інтересів.

Не слід забувати, що майже всі провідні діячі національно-визвольного руху Індії навчалися на Заході (зокрема й Дж. Неру), саме там вони отримали можливість ознайомитись із принципами західної демократії, свободи, прав людини та новими можливостями, що їх надавав науково-технічний прогрес. Завдяки західним ідеям індійці поширили своє бачення за власні кордони, звернули увагу на весь інший світ. З іншого боку, колоніальна влада вплинула на виникнення почуття недовіри до Заходу, яке й досі притаманне індійській політиці. Обережність і розсудливість – характерні ознаки індійської стратегії, і процес ухвалення важливих рішень ніколи не буває спонтанним. Індійці жодного разу не відмовлялися від власних традицій, і поєднання індійської терпимості з передовими суспільно-політичними ідеями Заходу, урешті-решт, мало за наслідок здобуття свободи й обрання власного стилю поведінки на міжнародній арені.

Формування політичного курсу в незалежній Індії відбувалося під впливом як традицій, так і модерністських принципів реальної політики, і таке поєднання досить часто заводить у глухий кут тих, хто намагається зрозуміти стратегію індійців. Спостерігачі за індійською зовнішньою політикою не в змозі скласти мозаїку зі складної комбінації ідеалістичної риторики, постмодерністського прискіпливого підходу у переговорах й абсолютно ізоляційного шляху у випадках, коли це відповідає національному інтересу. Насправді, ідеалістичні на перший погляд підходи абсолютно узгоджувалися із прагматичними кроками: життя у злагоді із сусідами й усім іншим світом, урегулювання кон-

фліктів шляхом мирних переговорів і неприєднання до військових блоків гарантує власну безпеку та можливість сталого прогресивного розвитку, отже – відповідає національним інтересам держави якнайкраще.

За ідейну основу незалежного зовнішньополітичного курсу Індії були прийняті згадані п'ять принципів мирного співіснування "панча шила". Під час зустрічі в Бандунзі керівників 20 країн Азії й Африки у квітні 1955 р. "панча шила" були офіційно проголошені основою зовнішньополітичної діяльності Індії, вони також стали підґрунтям до всіх декларацій, прийнятих конференцією. Зустріч у Бандунзі, на яку були запрошені представники всіх країн Азії й Африки, крім Єгипту і Південної Африки, стала своєрідним визнанням спільності інтересів цих країн. Однак у майбутньому багато надій на співпрацю не виправдалися, зокрема через кілька років виникли проблеми у відносинах двох найбільших азійських країн – Індії і Китаю.

До того ж саме в Бандунзі вперше пролунала ідея створення спільноти країн, розташованих у басейні Індійського океану, і цю концепцію єдиного Індо-океанського простору й донині вважають актуальною. Ба більше, у новітніх підходах політологів як на Заході, так і на Сході, зону Індійського океану називають найвірогіднішою ареною для розгортання основних подій глобального характеру. Водночас, як підкреслював відомий дослідник Р. Д. Каплан: "Індійський океан – це не просто географічна дефініція, це також ідея". Важливість цієї зони для стратегічних інтересів Індії усвідомлювали вже на початку її незалежного шляху, а в постбіполярний період країна повернулася до цієї ідеї.

Дж. Неру – інтернаціоналіст за поглядами, проте інтереси Азії були йому найближчими. Він часто наголошував у своїх промовах, що Індія має особливу місію в Азії, продиктовану її геополітичним розташуванням, оскільки вона є серцем Азії. Ідея азійської єдності мала й інше підґрунтя: для забезпечення сталого розвитку Індії необхідно було гарантувати собі мир і дружнє оточення, а реалії були не зовсім для цього сприятливими: на Заході Індія мала запеклого ворога – Пакистан, а на Сході постала могутня держава – Китай, що досить швидко приєдналася до комуністичного блоку. Тож забезпечення миру та порозуміння в Азії було зумовлене національними інтересами країнами, від цього залежало її існування та подальший розвиток. Усере-

дині країни ідея азійської єдності та особливої позиції Індії отримала повну підтримку. Можна стверджувати, що нинішні світові реалії, так зване повернення ери Азії цілком відповідає стратегічному індійському баченню.

Принципи "панча шила" незабаром лягли в основу діяльності Руху неприєднання, одним із фундаторів й активних учасників якого була Індія. Цілі та принципи Руху неприєднання, про створення якого офіційно було оголошено в 1961 р. на установчій конференції в Белграді, визначені у програмних документах цього й інших його форумів:

- боротьба проти імперіалізму, колоніалізму та неокolonіалізму, апартеїду, расизму та всіх форм гегемонізму й експансіонізму;
- за мирне співіснування держав, розрядку міжнародної напруженості, припинення гонки озброєнь, за перебудову світових економічних відносин;
- за новий міжнародний інформаційний порядок.

Усі вони добре кореспондують із курсом Індії на міжнародній арені, націленому на свободу в забезпеченні зовнішньополітичних інтересів, захист власної безпеки і розвиток кооперації в умовах мирного співіснування.

Сама по собі концепція неприєднання не була чимось абсолютно новим в історії міжнародних відносин, адже в її основі – ідеї нейтралітету, взаємоповаги та невтручання у справи незалежних держав. Проте саме завдяки чіткій зовнішньополітичній позиції Індії, що довела реальність дотримання незалежного курсу, вона сприяла тому, що досить швидко Рух неприєднання став потужною силою на світовій арені. Активізація діяльності Руху неприєднання після конференції в Белграді глав держав й урядів країн, що не приєдналися, відбувалася на тлі подальшого дистанціювання Індії від двох супердержав – СРСР та США. Ця тенденція вкрай важлива для розуміння зовнішньополітичної стратегії Індії: саме в такий спосіб, не перебуваючи у фарватері жодної із супердержав, на думку Дж. Неру, країна могла відстояти власні національні інтереси. Практичні інтереси країни вимагали підтримання конструктивних відносин із супердержавами, і Дж. Неру особисто доклав багато зусиль для їхнього налагодження, що було непростю справою. Тричі він відвідав Сполучені Штати – 1949, 1956 та 1961 р., лише під час другого візи-

ту він зміг досягти певного рівня розуміння протягом тривалої (понад 12 год) розмови із президентом Д. Ейзенхауером.

Таке саме нерозуміння нейтральної позиції Індії демонстрував у перші роки й СРСР: на відміну від поширеної думки про традиційно дружні стосунки між Республікою Індія та Радянським Союзом, насправді початок двосторонніх відносин був досить напруженим, про що згадував перший радянський посол у Республіці Індія К. Новиков. Комуністичний уряд сприймав національно-визвольну боротьбу в Індії як буржуазний реакційний рух, згодом досить стримано поставився до курсу Неру, зовсім не вітав рішення Індії не розривати зв'язки зі Співдружністю Націй, а Й. Сталін взагалі називав першого індійського прем'єр-міністра агентом британського колоніалізму. За спогадами М. Хрущова, на політичну долю якого згодом припала нормалізація відносин з Індією, Й. Сталін до цієї країни ставився без особливої уваги, він її недооцінював, можливо тому, що зовсім не розумів індійської специфіки.

В Індії ж відносинам з СРСР одразу надавали великого значення, посольство в Москві стало першою самостійно відкритою індійцями дипломатичною місією за кордоном, а призначення першим індійським послом до Москви (1947–1949) В. Пандіт – сестри Дж. Неру, відомої політичної фігури і досвідченого дипломата – показовим. Проте Й. Сталін жодного разу не прийняв В. Пандіт за весь час її каденції, а після трагічної загибелі М. Ганді радянський уряд навіть не висловив свого співчуття – ні телеграмою до Індії, ні в індійському посольстві в Москві, лише через три дні радянський посол розписався у книзі співчуття в Делі. Тільки після приходу до влади М. Хрущова й успішного візиту до Радянського Союзу в 1955 р. Дж. Неру двосторонні стосунки почали теплішати. Візит мав безпрецедентний характер для лідера країни некомуністичного блоку, він тривав 17 днів і був дуже насиченим.

Прем'єр-міністр Індії постійно наголошував, що національні інтереси його країни вимагають рівновіддаленості від супердержав та незалежної власної позиції. Проте його політику прийнято трактувати як позитивний нейтралізм, оскільки індійський лідер особисто та його дипломати були надзвичайно активними, голос Індії було постійно чути на світовій арені. Від самого початку зовнішньої діяльності велику увагу надавали багатосторон-

ній дипломатії, Дж. Неру і його політичні спадкоємці доклали багато зусиль до того, щоб країна була присутньою в якомога більшій кількості міжнародних форматів, від ООН до Руху неприєднання та регіональних форумів. Такого курсу на активне залучення до міжнародних справ в Індії дотримуються і нині.

Уміння балансувати між великими державами, відданість ідеї азійської єдності, послідовна боротьба за мир і неухильне дотримання оголошених принципів незалежного зовнішньополітичного курсу визначили авторитет Індії від самого початку її існування, а прем'єр-міністр країни був чи не єдиним на ті часи політичним лідером, якого однаково шанобливо приймали як на Заході, так і на Сході. Можна стверджувати, що зовнішньополітична стратегія Індії загалом досить вдало використовувала ті можливості співпраці, які існували в часи блокового протистояння.

Відзначаючи вирішальну роль курсу Неру у формуванні консенсусу з питань зовнішньополітичної стратегії, слід підкреслити, що надалі фактично всі індійські уряди офіційно підтримували й упроваджували цей курс у життя. Під час перебування у владі конгресистських кабінетів та коаліційних урядів на чолі з Індійським національним конгресом (ІНК) питання зовнішньополітичного курсу взагалі не порушували. Політична спадкоємиця Дж. Неру, його донька І. Ганді, так само неодноразово підкреслювала, що питання зовнішньополітичні для країни вирішені раз і назавжди, й у своїй діяльності намагалася акцентувати відданість Республіки Індії ідеалам неприєднання, проголошеним Дж. Неру, хоча й була прагматичнішою у реалізації цього незалежного курсу.

Регіональна стратегія Індії

Окремо слід визначити особливості регіональної зовнішньополітичної стратегії Індії, які зумовлені як історичними чинниками, про що вже було зазначено, так і політичними реаліями доби незалежності. Йдеться про наслідки Розділення 1947 р. й утворення Ісламської Республіки Пакистан та кризи 1971 р., внаслідок якої утворилася ще одна незалежна держава Південної Азії – Бангладеш (до її виникнення Індія доклала багато зусиль, тільки щоб не бути оточеною із двох боків ворожими Західним і Східним Пакистаном). Саме від 1971 р. Індія претендує на безумовне лідерство в регіоні Південної Азії і дотримуються

своєрідної південноазійської доктрини Монро, згідно з якою намагається не допускати участі третіх країн до розв'язання суперечливих питань на субконтиненті, наголошуючи, що Індія ніколи не дозволить втручання або впливу жодної зовнішньої сили на малі держави Південної Азії. Така абсолютно неореалістська поведінка цілком узгоджується із традиційними індійськими підходами, що панували в політичних теоріях із давніх-давен, весь південно-азійський субконтинент індійці завжди розглядали як *свадеші – батьківщину*, до того ж, країни регіону поєднані спільною історією та культурною спадщиною. Індія розміщується в центрі Південної Азії – як географічному, так і соціокультурному, тому такі підходи хоча і викликають незадоволення в інших, менших держав регіону, усе ж мають цілком зрозуміле пояснення.

Південна Азія – регіон, де мешкають понад 1,5 млрд людей, громадяни 8 країн, що розмовляють 415 мовами і належать до різних етносів і рас. Країни Південної Азії – різні за розміром, економічними можливостями і мають різні системи державного ладу. Важлива особливість регіону – його чітко визначений асиметричний характер, і серцем цього регіону, безперечно, є Індія, з її великими матеріальними та людськими ресурсами (76,5 % населення Південної Азії, 73,4 % території і 80 % ВВП), економічним потенціалом, військовою потужністю та політичними амбіціями. Республіка Індія – епіцентр регіону як із демографічного, так і з географічного погляду; вона єдина має кордон (морський чи сухопутний) з усіма іншими державами субконтиненту. Отже, слід відзначити стабільно асиметричний характер регіональної підсистеми від 1971 р., де Індія займає позиції лідера, хоч якби це не подобалося її супернику Пакистану. Природне домінування однієї країни є причиною недовіри та побоювань не лише з боку Ісламської Республіки Пакистан (ІРП), але й менших південно-азійських держав, і така ситуація лише поглиблюється завдяки стрімкішому економічному та технологічному розвитку Республіки Індія та зростанню її військового потенціалу.

Серед основних проблем у відносинах Індії із сусідами, що мають бути враховані для формування і реалізації регіональної стратегії, слід назвати такі:

- релігійно-етнічні розбіжності,

- територіальні суперечки й остаточна демаркація кордонів,
- міграція населення в межах субконтиненту,
- розподілення водних ресурсів,
- милітаризація та ядерне озброєння.

Якщо деякі із питань безпосередньо зачіпають лише окремі країни або мають першочергове значення для двосторонніх відносин (як-от останній чинник – для індійсько-пакистанських), перші чотири стосуються фактично всіх сусідів Індії на субконтиненті. Спільною є проблема імміграції і біженців, яка залишається нагальною з часів розділення 1947 р., що спричинив одну з найбільших хвиль переселення в сучасній історії. За цей період лише з територій сучасних Індії, Пакистану, Бангладеш та Шрі-Ланки 30 млн мігрантів шукали притулку за кордоном, зокрема і за межами субконтиненту. Проте в період деколонізації Південна Азія не мала стратегічного значення для Заходу, тому держави субконтиненту не могли розраховувати на підтримку міжнародної спільноти у врегулюванні питань біженців. Відтоді південно-азійські держави продовжують розглядати міграційну політику як питання двосторонніх відносин, до розв'язання якого майже не залучені компетентні міжнародні органи, що значно ускладнює процес. Останнім часом (від 2019 р.) саме міграційна політика стала важливим чинником реалізації індійської стратегії: ідеться про новий закон, згідно з яким право набуття індійського громадянства отримують лише мігранти-індуси, тоді як мусульмани і християни, які є біженцями із сусідніх держав, такого права позбавлені. Отже, проблеми конфесійного розподілу перехреснюються з міграційними питаннями, що лише ускладнює регіональну ситуацію.

Окремо стоять проблеми регіонального розвитку, пов'язані з релігійною гетерогенністю: у трьох країнах Південної Азії без урахування Афганістану (Пакистан, Бангладеш, Мальдіви) переважає мусульманське населення, у двох – індуїстське (Індія і Непал), й у двох – буддійське (Бутан і Шрі-Ланка), водночас дві останні конфесії мають багато спільного і їхні прихильники зазвичай чудово розуміються між собою. Проте кожна із країн має значну кількість релігійних меншин, які у реальних цифрах формують дуже значні людські масиви, наприклад – 11 % індусів у Бангладеш або приблизно 12 % мусульман в Індії. Ураховуючи загальносвітову тенденцію посилення реваншистських

виявів зазначена ситуація є небезпечною і навіть майже вибуховою. Розділення 1947 р. свого часу закріпило релігійний підхід до врегулювання політичних проблем: Індія, що стала офіційно секулярною державою, насправді так і не позбулася своєї інді-стської ідентичності, оскільки, як ми з'ясували, саме ідеологічно-культурний комплекс індізму визначає її державну стратегію. Ба більше, останнім часом спостерігаємо значне посилення релігійно-ідеологічного фактора у стратегії Республіки Індія, що має своє втілення в актуалізації ідеї *неподільної Індії – Акханд Бгарат*. Так само особливе значення має релігійний фактор для Пакистану, створеного як держава мусульман Південної Азії, тож релігійний чинник залишається вкрай важливим у регіональній стратегії.

Постійний конфліктний потенціал регіону зумовлений, передусім, індійсько-пакистанськими суперечностями на основі релігійно-ідеологічних розбіжностей. Проте така ситуація не заважає Індії претендувати на збереження природної зони впливу в усій Південній Азії. З іншого боку, в умовах розвитку нової ситуації у світі після закінчення холодної війни Південна Азія перетворюється на регіон, де перетинаються сфери впливу кількох провідних світових гравців, насамперед Індії та Китаю, але також США й Росії, які традиційно намагалися були тут присутніми (через економічну або військову допомогу, гуманітарні зв'язки тощо). Тому Індії доводиться бути надзвичайно активною, щоб не допустити їх до регіону.

Негативне сприйняття багатьох кроків так званого старшого брата, з одного боку, та існуюча нерівномірність економічного розвитку і значна залежність від Індії, з іншого, зумовили бажання менших сусідів підвищити рівень інтеграції в регіоні. 1985 р. у країн Південної Азії з'явилася нова принципова можливість: за офіційною ініціативою Бангладеш було створено Асоціацію регіонального співробітництва країн Південної Азії (СААРК), що об'єднала сім країн – Індію, Пакистан, Бангладеш, Шрі-Ланку, Непал, Бутан і Мальдіви, згодом до СААРК доєднався й Афганістан. Організаційний процес тривав кілька років, перша конференція на вищому рівні відбулась у м. Дакка (зважаючи на провідну роль Бангладеш у процесі консолідації) у грудні 1985 р. Метою створення асоціації був, насамперед, розвиток регіональної кооперації та взаємодопо-

моги, сприяння зростанню добробуту, соціальному і культурному розвитку країн, водночас найбільшу зацікавленість у проєкті показали керівники менших і середніх держав регіону. Проте Індія знову намагається займати провідні позиції у цій організації під гаслом "Успіхи Індії сприятимуть успіхам інших країн Південної Азії".

Зауважимо, що СААРК загалом не виправдала надій і, незважаючи на окремі успішні напрями діяльності, її не можна вважати результативною. Для цього були підстави, зокрема однотипність економіки, політичні розбіжності між країнами, гегемоністська позиція Індії тощо. Окремо постали питання регіонального політичного і суспільного розвитку та безпеки Південної Азії, хоча СААРК створювали з метою економічної інтеграції, і безпекові проблеми мали бути винесені за межі її діяльності. Окреслені цілі цілком узгоджувалися із принциповою стратегічною лінією Делі, проте продовжували непокоїти сусідів Індії.

На протипагу напруженим відносинам із південно-азійськими країнами у 80-ті рр. ХХ ст. і навіть порівняно з доволі нейтральною регіональною поведінкою на самому початку 90-х рр., зовнішня політика Делі на субконтиненті після закінчення холодної війни, із середини 90-х рр., набуває рис конструктивного прагматизму. Офіційним визнанням такої тенденції стала відома доктрина *Гуджрала*, запропонована 1996 р. з приходом до влади чергового неконгресистського уряду. П'ять принципів цієї доктрини передбачають:

- розвиток взаємовигідних відносин між країнами Південної Азії на основі взаємоповаги,
- визнання територіальної цілісності та суверенітету,
- урахування інтересів країн-сусідів,
- невтручання у внутрішні справи,
- розв'язання всіх можливих проблем шляхом двосторонніх переговорів.

Будь-кому, хто обізнаний з основними принципами міжнародної діяльності Республіки Індія, ці тези одразу ж нагадають згадані принципи "панча шила", не тільки їхньою кількістю, але й суттю.

Ураховуючи особливості Індії як найпотужнішої держави регіону, доктрина Гуджрала зосереджувалася на тому, що країна

має бути щедрішою, не забуваючи, проте, про свої фундаментальні державні інтереси. Вона брала на себе зобов'язання допомогти сусідам на основі сумлінності й довіри, а не з позицій сили та потужності. Конструктивна і виважена позиція Індії мала стати головним чинником співпраці та стабільності в Південній Азії в часи, коли змінювався увесь світ. Лише на перший погляд доктрина є ідеалістичною, насправді маємо черговий приклад традиційного індійського поєднання ідеалізму і прагматизму. У документі, зокрема, було окремо наголошено, що жодна держава не повинна дозволяти, щоб її територію використовували проти інтересів іншої країни регіону. Проте можна припустити, що доктрина Гуджрала стала не лише виявленням особистого бажання здобути політичний капітал, а в реальності слугувала потребі врегулювати нерівномірні і подекуди дуже складні відносини центральної держави континенту зі своїми сусідами. Водночас Індія, звичайно, керувалася не так бажанням допомогти державам меншого калібру, як власними інтересами, насамперед – намаганням зберегти свій статус регіонального лідера за нових політичних умов.

Автор доктрини – І. Гуджрал – у 1989–1990 та 1996–1997 рр. обіймав посаду міністра закордонних справ Республіки Індія, а у березні 1997 р. став прем'єр-міністром коаліційного уряду. Досвідчений і врівноважений політичний діяч, справжній інтелектуал, який народився на території, що після розподілення 1947 р. відійшла до Пакистану. З приводу основної мети своєї доктрини він висловився так: "Дотримання цих принципів... приведе до нової форми регіональних відносин у Південній Азії, охоплюючи, я ризикну припустити, складні стосунки між Індією та Пакистаном". В Індії поширена думка про те, що насправді фундатором доктрини був один із близьких друзів і соратників І. Гуджрала, відомий політичний діяч Б. Сенгупта, фахівець з питань безпеки. Його ідея полягала в тому, щоб закріпити фактичну асиметрію відносин на континенті і досягти безпекової стабільності та збереження стратегічної позиції Індії, тож за фасадом дещо оновленої традиційно миролюбної риторики та поблажливості в індійців, як завжди, стояв національний інтерес. Загалом ця доктрина була позитивно сприйнята не лише в Індії, але й у регіоні, оскільки в контексті нової постбіполярної ситуації вона відповідала інтересе-

сам усіх держав субконтиненту і була підґрунтям для нового етапу співпраці, безпекової зокрема. Справді, поруч із відчутним поліпшенням відносин зі Шрі-Ланкою (після невдалої миротворчої місії Індії), застосування доктрини привнесло конструктивні тенденції у відносини з найпроблемнішими сусідами – Бангладеш і Пакистаном.

Доктрина Гуджрала стала своєрідною інструкцією з регіональної поведінки Індії, головною метою якої було повернення довіри малих держав субконтиненту, створення сприятливого політичного клімату, налагодження нових конструктивних форм регіональної співпраці. Іншою метою, вочевидь, було намагання Індії протистояти поступовій активізації проникнення в регіон Китаю, що завжди вважали неприпустимим з погляду її національних інтересів. Індії вдалося реалізувати таку мету лише до певної міри: відчуття ідеологічно-культурної схожості на якийсь час запанувало на континенті й Індії вдалося довести КНР своє право на регіон, щоправда – не надовго, аж поки остання не накопичила необхідної потужності і вже на початку XXI ст. взяла реванш.

Зовнішньополітична стратегія Індії після закінчення холодної війни

На початку 90-х рр. світ почав швидко змінюватися, сталий міжнародний порядок поступався новому, який досі, на думку багатьох фахівців, перебуває на стадії формування. Це привело до певної переоцінки засобів упровадження зовнішньополітичної стратегії Індії, що завжди вміла гнучко реагувати на зміну ситуації. Р. Ганді, який очолив країну після трагічної загибелі матері, визначив зовнішню політику країни після закінчення холодної війни як таку, що спирається на курс Неру, але зауважив: "Ми будемо динамічними в наших відповідях на зміни обставин". Після закінчення біполярного протистояння зовнішньополітична стратегія Індія доволі швидко еволюціонувала від *гандизму* у бік жорсткого дотримання принципів *реальної політики*, на зміну моральним сподіванням прийшли переконання в необхідності надійного забезпечення національних інтересів, передусім шляхом нарощування військового й економічного потенціалів, досягнення самодостатності, розвитку передових

технологій. Від початку 90-х рр. спостерігаємо активізацію зусиль з утілення в життя *великодержавницьких амбіцій Індії*, зокрема було заявлено про боротьбу за набуття постійного членства в Раді безпеки ООН.

Кінець блокового протистояння зумовив значні зрушення на міжнародній арені, які не могли не стосуватися й Індії. Серед найважливіших змін світового рівня, що стали визначальними для країни, слід назвати такі:

- з розпадом СРСР закінчилась ера особливих відносин між Москвою та Делі, натомість значно поліпшилися зв'язки Росії та США;
- відбулася нормалізація російсько-китайських відносин;
- кінець холодної війни спричинив справжню кризу бастіону індійської стратегії – Руху неприєднання, який, здавалося, взагалі втратив будь-яку актуальність в умовах відсутності блокового протистояння.

Це зрушення позначилося на посиленні уваги Індії до своїх сусідів в Азії, не тільки найближчих, а й в усьому азійському регіоні. Швидкий розвиток економіки світу за умов глобалізації вимагав переорієнтації зовнішньоекономічного курсу країни. Нарешті, усі ці чинники разом визначили переоцінку можливого розвитку відносин зі Сполученими Штатами та ЄС.

З кінця 90-х рр. минулого сторіччя Республіка Індія перейшла до прагматичнішого та більш наступального стилю у зовнішньополітичній стратегії. Значною мірою це пов'язували зі зміною внутрішньої ситуації, а саме – приходом до влади націоналістично налаштованих урядів з ідеологією відродження великої індійської (індуїстської) нації – *гіндутви*, яка, фактично, є своєрідним виявом індуїстського шовінізму. Зазначена ідеологія притаманна партії Б. Джаната (БДП), що отримала можливість сформувати центральний уряд 1998 р. після позачергових парламентських виборів. Через 13 місяців внаслідок політичної кризи коаліція на чолі з БДП втратила більшість у парламенті, але у вересні – жовтні 1999 р. внаслідок нових виборів вона знов повернулася до влади.

Новим прем'єр-міністром країни став один із лідерів БДП – А. Б. Ваджаї, відомий політичний діяч, засновник націоналістичної партії Джан Сангх, передвісниці БДП, який мав досвід керівництва зовнішньополітичним відомством в уряді М. Десаї в

1977–1979 рр. З його ім'ям пов'язують не лише посилення ідей побудови великої *gindu rashtri*, країни індусів, але й значні зміни іміджу Індії у світі, успіхи на шляху до активнішої ролі на міжнародній арені, започаткування відносин стратегічного партнерства з великими державами та зміцнення обороноспроможності країни, посилення уваги до стратегічно важливих галузей. Останній напрям найкрасномовніше підтверджують ядерні випробування 1998 р. та набуття Індією статусу ядерної країни де-факто.

Саме в період перебування при владі уряду БДП особливе місце в політичній стратегії країни посіли питання національної безпеки та, відповідно, зміцнення обороноздатності. Щоправда, дискусії із зазначеного питання постали дещо раніше, на самому початку 90-х рр., коли індійська влада змушена була замислитися над новими викликами національної безпеки. Насправді, миролюбні індійці ніколи не забували про необхідність захисту країни: найпершим каталізатором посилення уваги безпековій політиці країни став програш у прикордонній війні з Китаєм ще на початку 1960-х рр. Якщо у 50-ті рр. на оборону витрачали близько 2 % ВВП, у 60–70-ті – уже 3,3 %, то в часи Р. Ганді – уже 4 % ВВП. Так само зросла кількість військовослужбовців – від 290 тис. 1949 р. до 1 млн 265 тис. 1992 р., що вивело індійську армію на четверте місце у світі (після СРСР, КНР і США). Вагомим чинником посилення обороноздатності країни стало створення потужної мережі науково-дослідних центрів на чолі з Організацією з оборонних досліджень і розвитку. Це дозволило країні перейти до створення власних технологічних озброєнь найсучаснішого рівня. Пріоритетним напрямом стала ракетна програма Індії, у межах якої з 1983 р. відбувалися випробування ракет п'яти різних класів – "Трішул", "Агні", "Прітхві", "Наг", "Акаш". Паралельно індійські вчені за підтримки уряду наполегливо працювали над необхідною інформаційно-технологічною базою, а також продовжували розвивати ядерну програму. Нарешті, важливою подією, що вплинула на подальший процес ухвалення стратегічно важливих рішень, стало заснування в серпні 1990 р. Національної ради безпеки, до складу якої входять прем'єр-міністр країни, міністри оборони, зовнішніх і внутрішніх справ.

Тривалий час досить дискусійним у безпековій політиці Індії залишалося питання ядерного статусу. Потрібно зауважити, що

як таке питання набуття країною фактичного статусу ядерної має два основні аспекти: технічний і політичний. Замало створити матеріально-технічну базу для такого виробництва, хоча це й важливо, вирішальним для держави є саме політичне рішення її керівництва щодо запровадження ядерної програми. Хоча перші ядерні випробування на полігоні Покхран у раджастанській пустелі відбулися в Індії ще за наказом І. Ганді в 1974 р., а ядерну програму взагалі почали розвивати ще за часів Дж. Неру і ніколи не переривали, саме уряд А. Б. Ваджпаї взяв на себе відповідальність за ухвалення важливого політичного рішення. Проведені у травні 1998 р. дві серії ядерних випробувань були прокоментовані урядовими посадовцями саме в руслі захисту національних інтересів і мали, на думку керівництва, символічний характер. Прем'єр-міністр А. Б. Ваджпаї висловився доволі чітко: "Покхран-II став символом нової Індії, що відродилася і готова прийняти будь-який виклик..., могутньої Індії, що покликає відновити своє законне місце у світовій спільноті".

Р. Басрур зазначав, що індійська стратегічна культура є мінімалістською, оскільки це – продукт декад доволі повільного розвитку і глибоко вкоріненої політики нерозгортання (ядерної зброї зокрема). І тільки із проведенням ядерних тестів у країні виникла потреба пояснення і розвитку теоретичної бази для переконання у правильності обраної лінії стратегічної поведінки. Саме тоді й з'являється нині вже усталена теза щодо ядерного статусу країни як одного із провідних чинників вагомої ролі на міжнародній арені. Якщо раніше зв'язок між силою і зовнішньою політикою не розглядали як один з визначальних (під впливом ідеалістського підходу Ганді – Неру), тепер він посідає належне місце у формуванні концепцій стратегічного розвитку країни.

Цікаво, що індіїстська ідеологія БДП не завадила уряду А. Б. Ваджпаї піти на досить конструктивні кроки в налагодженні діалогу з Пакистаном. Ба більше, якщо Дж. Неру і більшість його колег-конгресистів скептично ставилися до життєздатності Пакистану, то уряд А. Б. Ваджпаї жодним чином не зачіпав питання про правомірність існування ІРП, визнаючи її суверенітет і незалежність. А. Б. Ваджпаї особисто доклав багато зусиль до поліпшення відносин із проблемним сусідом і досить швидко зміг подолати серйозну кризу у двосторонніх від-

носінах, спричинену ядерними випробуваннями і військовим конфліктом у Каргілі 1999 р.

Так само *індуськість* не завадила уряду підтримувати конструктивні відносини з багатьма мусульманськими країнами, незважаючи на можливе незадоволення з боку третіх держав, керуючись лише своїми принципами та національними інтересами. Багато разів індійське керівництво підтримувало лідерів Палестини – навіть на тлі встановлення і стрімкого поліпшення власних відносин з Ізраїлем. Крім того, індійське керівництво не сприймало натяків на необхідність приєднання індуїстської (за традицією) країни до провідних західних держав у їхньому протистоянні з ісламським світом. Принципова нейтралістська позиція Індії була підтверджена, коли уряд А. Б. Ваджаї відкрито висловився проти втручання НАТО в події в Югославії та проти війни в Іраку, запроваджені Сполученими Штатами. Конструктивна співпраця як зі старим партнером – Росією, основною спадкоємицею СРСР, так й із США продовжувала розвиватися, відносини із двома супердержавами знову, як і за часів Неру, опинилися в ракурсі особливої уваги, проте тепер вони наповнилися конкретним змістом стратегічного партнерства.

Також набула нового звучання ідея першого індійського прем'єра про непорушну дружбу з Китаєм: на межі тисячоліть в індійсько-китайських відносинах запанував діалог на основі взаємної зацікавленості та здорової конкурентності, про який уряди ІНК могли лише мріяти. До того ж спільною для обох країн стала ідея багатополярності світу, на основі якої будують стратегії обидві країни. Саме навколо цієї ідеї надалі змінювався внутрішній консенсус із питань зовнішньополітичної стратегії: боротьба за встановлення справедливішого багатополярного світового порядку після зникнення блокового протистояння стала програмним гаслом зовнішньополітичної стратегії Індії.

Уряд А. Б. Ваджаї намагався посилити такий вплив по всьому периметру зовнішньополітичної діяльності Індії і продовжив реалізацію лінії на диверсифікацію зовнішньої політики, розпочату конгресистським урядом Н. Рао на початку 90-х рр. XX ст. Конкретні вияви цієї стратегії можна спостерігати за всіма принциповими напрямками, від започаткування стратегіч-

ного партнерства з ЄС до розвитку відносин із країнами Південно-Східної Азії (політика "погляд на Схід").

Водночас великих змін в основній лінії зовнішньополітичної стратегії принципово не відбулося. Можна відзначити збільшення амбіцій Індії в цей період та відкрите проголошення намірів досягти вищого статусу, але саме про це мріяв і Дж. Неру. Об'єктивні обставини лише сприяли тому, що такі амбіції стали реальнішими: сталий економічний розвиток країни, доволі вдале використання можливостей, наданих глобалізацією, вражаючі успіхи в галузі передових технологій спричинили зміну іміджу країни на міжнародній арені. Змінювався світ та політична ситуація в регіоні й на глобальному рівні, відповідно, дещо по-іншому будували пріоритети зовнішньополітичної діяльності і в Республіці Індія.

Після повернення до влади коаліційного уряду на чолі з ІНК 2004 р. новий міністр закордонних справ Н. К. Сінгх в одному з перших своїх інтерв'ю у відповідь на запитання, яким є його кредо в зовнішній політиці, підкреслив: "Наше кредо свого часу визначив Дж. Неру і воно залишається чинним". Отже, наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. Індія на практиці почала доводити прихильність принципам реальної політики, було акцентовано на воєнній потужності й економічній самодостатності, які б остаточно уможливили незалежний шлях Індії і досягнення справді високого статусу на глобальному рівні. У такому контексті, "розвинена Індія має бути здатною подбати про свої стратегічні інтереси – завдяки внутрішній потужності та можливості пристосуватися до нових реалій", – зауважував автор індійської ракетної програми та водночас розробник концепції розвитку країни "Індія-2020" А. П. Дж. Абдул Калам, який обіймав посаду президента у 2002–2007 рр. Країні вдалося створити новий імідж сучасної країни, не відмовляючись від сталих засад і традицій. Парламентські вибори 2014 р. в Індії завершилися приголомшливою перемогою БДП. До перемоги партію привів Н. Моді – один із соратників А. Б. Ваджпаї.

Отже, відбувся черговий прихід націоналістів до влади і нині спостерігається ще активніше відродження гасел *гіндутви*, що активно використовується для обстоювання самобутності й величчя Індії на основі індуської ідентичності й історичних здобутків. Республіка Індія продовжує активну зовнішньоекономічну

діяльність, дбає про безпеку й оборону, вона присутня в багатьох міжнародних ініціативах.

Успіхи Індії стають ще більш відомими світу, але так само актуалізуються і її старі проблеми та соціальні хвороби. Боротьба за "сяючу" Індію відбувається на тлі антимусульманських кампаній та шовіністичних заяв, а також – гучних призначень. Яскравим прикладом цього стало призначення радником з питань національної безпеки А. Довала. Він відомий своєю прихильністю до активного захисту національних інтересів у стилі "реалполітик". Основу доктрини *активної оборони* А. Довала формували три стовпи:

- не потрібність моралі в політиці,
- боротьба проти екстремізму без жодних застережень,
- опора на силовий фактор.

Поза всяким сумнівом, захист національних інтересів і безпекові проблеми хвилюють Н. Моді, тож довірити стратегічні питання він може саме такій людині, тим паче, що погляди А. Довала близькі йому самому, оскільки в них міститься заклик до відмови від недооцінки власних переваг та зайвої моральності. Паралельно відбувається процес стрімкого зростання індійської економіки, що потребує розширення зовнішньоекономічних зв'язків, і не лише за рахунок збереження традиційних партнерів, а й пошуку нових можливостей. Саме цим пояснюється надзвичайна активність Н. Моді на міжнародній арені. Він здійснив рекордну кількість візитів із широкою географією – від сусідніх країн до США, де проживає майже 3-мільйонна індійська діаспора, більшість якої задоволені новим індійським лідером.

Н. Моді побував із візитами в Китаї і Росії, які є партнерами по БРІКС і ШОС. Повного членства в цій організації Індія набула саме в 2016–2017 р. Африканське турне Н. Моді 2016 р. мало на меті зміцнити економічні зв'язки з країнами континенту, значення яких постійно зростає – як ринку збуту та постачальників важливої сировини. Також очевидним є змагання з Китаєм, який давно й успішно "оселився" на Африканському континенті. Проте Індія має дещо кращий імідж в Африці ніж КНР, оскільки багато років співпрацювала із країнами континенту в Русі непрямого.

Отже, зовнішньополітичну доктрину Н. Моді можна визначити як рух від неприєднання до єднання з усіма можливими партнерами. Загалом індійський зовнішньополітичний курс залишається незмінним. Країна є учасницею багатьох багатосторонніх форматів – "Велика двадцятка", АТЕС, БРИКС, ШОС та ін. Єдиною поки що нереалізованою зовнішньополітичною метою є постійне членство Індії в РБ ООН, за яке вона бореться від 1992 р., намагаючись здобути офіційне підтвердження статусу великої держави – відповідно до слави минулого і сучасних успіхів заради майбутнього.

Висновки

Індія нині виборює вищу позицію у світі, прагне визначити не тільки свій потенціал, але й можливості обмеження такої сили. Сучасна зовнішньополітична доктрина країни базується на чотирьох концептуальних підходах:

- *Моралізм*. Його представники бажають продовження Індією курсу, завдяки якому вона була моральним прикладом, насамперед шляхом дотримання принципів неприєднання, а також інших традиційних підходів.
- *Індуський націоналізм*. Прихильники цієї течії вважають, що індійці мають показувати свої мускули, захищаючи велику індуїстську цивілізацію.
- *Стратегічний підхід* – схожий до попереднього, оскільки культивує розвиток стратегічно важливих для держави секторів, але він позбавлений будь-якого релігійного й ідейного забарвлення і виходить лише з національних інтересів країни.
- *Лібералізм* націлений на пошук миру та процвітання шляхом поживлення торгівлі й інших економічних чинників, посилення співпраці з іншими країнами світу.

Загалом названі чотири підходи можуть бути звужені до двох основних – *традиційного* і *модерністського*. Перший підкреслює важливість слідувати ключовим принципам індійської стратегії, таким як миролюбність, толерантність і неприєднання. Другий, сформований під впливом нео-реалізму і лібералізму, акцентує на необхідності використання не тільки моральних принципів, але й ефективніших нормативних методів для досягнення стратегічних цілей (вступ у міжнародні організації різного рівня, утворення союзів, активна зовнішня торгівля тощо). Проте індійська наукова традиція не любить суперечностей: із закінченням холодної війни Індія, як багато хто вважає, отримала можливість поєднати

ці два підходи, і тепер накопичує в цьому досвід. Водночас протягом минулих десятиріч Індія, за влучним висловом Р. Басрура, узяла собі за звичку дивувати світ. Миролюбна держава, що стала ядерною, толерантна країна, яка ніколи не мала військових стратегій, має нині одну з найбільших армій світу. Країна, де майже 40 % населення все ще не вміють читати і писати, іде попереду в індустрії інформаційних технологій.

Зазначений перелік можна продовжувати, але набагато краще спробувати зрозуміти індійські стратегічні підходи. Чи зможе вона знову нас здивувати? Чого чекати від країни, яка настільки швидко змінюється і примушує світ рахуватися із цими змінами? Незалежно від будь-яких змін у регіоні та світі, стабільною залишається основа міжнародної діяльності Республіки Індія, а саме – концепція позитивного нейтралітету і неприєднання, якій індійці змогли надати організаційну цілісність і справжню потужність. Водночас індійська зовнішньополітична стратегія еволюціонувала в бік жорсткішого дотримання принципів реалізму, і нині виходить із реалій сучасного міжнародного середовища, у якому сила поважає силу.

? Контрольні запитання

Назвіть особливості геостратегічної позиції Індії.

Проаналізуйте історичні чинники формування світоглядних зовнішньополітичних доктрин Індії.

Поясніть, яким чином цивілізаційний принцип "єдність у розмаїтті" вплинув на формування зовнішньополітичних доктрин Індії.

З'ясуйте, як саме вчення гандизму вплинуло на формуванні принципів зовнішньополітичної стратегії в незалежній Індії.

Проаналізуйте специфіку курсу Неру.

Поясніть, чому принцип зовнішньополітичної доктрини Індії отримав назву позитивний нейтралітет.

З'ясуйте, чим відрізняється доктрина Гуджрала від традиційної регіональної стратегії Індії.

Проаналізуйте доктрину Довала.

Література

Борділовська О. А. Зовнішня політика Індії у пост-біполярний період / О. А. Борділовська. – К. : Вид. КНУ імені Тараса Шевченка, 2009. – 182 с.

Борділовська О. А. Індія та Пакистан: Інтелектуальна історія розлучення / О. А. Борділовська ; Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України. – К., 2018. – 292 с.

Бжезинский З. Великая шахматная доска / З. Бжезинский ; пер. с англ. – М. : Международные отношения, 2005. – 254 с.

Мартышин О. В. Политически взгляды Дж. Неру / О. В. Мартышин. – М. : "Восточная литература", 1981. – 256 с.

Принципы Панча шила в современном мире / отв. ред. Т. Л. Шаумян. – М. : ИВ РАН, 2004. – 116 с.

Abdul Kalam A.P.J. India 2020: Vision for the New Millennium / A. P. J. Abdul Kalam, Y.S. Rajan. – Penguin Books Limited, 2002. – 344 p.

Dixit J. N. Makers of Indian foreign policy / J. N. Dixit. – New Delhi : Harper Collins Publishers India, 2004. – 328 p.

Khanna V. N. Foreign Policy of India / V. N. Khanna. – New Delhi : Vikas Publishing House, 2007. – 358 p.

Menon R. A. Nuclear Strategy for India / R. A. Menon. – New Delhi : Thousands Oakes, Sage Publications, 2000. – 210 p.

Pant Harsh V. Contemporary debates in Indian foreign and Security policy / Harsh V. Pant. – Basingstoke : Palgrave, 2008. – 202 p.

Тема 11. ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ СТРАТЕГІЇ І ДОКТРИНИ КИТАЮ

Поняття стратегії має багато значень. Це пов'язано з тим, що його в тому чи іншому вигляді використовують у багатьох науках і дисциплінах. Стратегія нерозривно пов'язана з такими видами діяльності, як стратегічне планування та стратегічне мислення. Стратегія є характерною для багатьох видів соціальних взаємодій. Фундаментальною особливістю стратегії є те, що вона націлена працювати в умовах неповноти інформації.

Стратегію можна сприймати у двох контекстах: вузькому та широкому. У першому випадку можна говорити про план дій для досягнення поставлених цілей, інструменти та способи за допомогою яких можна досягти цілей. У цьому випадку фактори

та міркування, що визначають вибір зазначених елементів стратегії, залишаються поза увагою. У широкому контексті до усвідомлення беруть також інтереси та загрози, що визначають вибір цілей, а також фактори зовнішнього та внутрішнього середовища, у межах яких стратегію реалізують.

Термін *стратегія* виник як військовий, але протягом свого розвитку його значення еволюціонувало та перестало нести лише військове навантаження. Батько європейської військово-стратегічної думки К. фон Клаузевіц визначав стратегію як керування битвами, щоб досягти кінця війни. У цьому визначенні відчутно спостерігається поділ на тактичний (окремі операції) та стратегічний рівні (війна загалом) застосування військової сили. Згодом, з розвитком технологій, зокрема і військових, планування воєнних дій потребувало ретельнішого урахування економічних і соціальних факторів. У цьому контексті зовнішньополітична стратегія синонімічно схожа на велику стратегію. Поява терміна *велика стратегія* (*grand strategy*) стала логічним продовженням розвитку теорії стратегії, що виходила за межі керування збройними силами, та почала передбачати використання матеріальних ресурсів, мобілізацію суспільства та дипломатію. Якщо дослідники вживають термін військова стратегія порівняно однозначно, то *велика стратегія* постає у всій багатозначності. Найзагальніше його можна окреслити як урахування та застосування усіх стратегічних елементів (як військових, так і невійськових) задля досягнення довготермінових цілей держави в мирний і військовий час.

Отже, зовнішньополітична стратегія – це довготермінова програма досягнення цілей і забезпечення національних інтересів держави на міжнародній арені, що передбачає оптимальне використання наявних у держави ресурсів у системі міжнародних відносин, що змінюється. Зазвичай її концептуальні основи виражаються у вигляді офіційних державних документів. Крім того, зовнішньополітична стратегія має враховувати детермінанти глобального, державного та внутрішньодержавного рівнів для ефективнішого використання наявних ресурсів у ході реалізації цілей розвитку держави.

Структура зовнішньополітичної стратегії залежить від практики й особливостей аналізування, оцінювання та прогнозування стратегічної ситуації представниками зовнішньополітичних

відомств окремих держав. Структура зовнішньополітичної стратегії базується на поділі на міжнародний і внутрішній елементи *стратегічного оточення (strategic environment)*, з яких виникають і формуються інші елементи стратегії. Невід'ємною частиною зовнішньополітичної стратегії є цілі й засоби, що виводяться з комплексної оцінки стратегічного оточення на рівні загроз, можливостей і сили держави. На етапі планування формуються зовнішньополітичні завдання й інструменти, що стають безпосередньою передумовою для окремих дій, програм чи політик.

Концептуальні та доктринальні засади зовнішньополітичної стратегії КНР

Китайські дослідники розробили власну структуру стратегії держави. Окремі елементи стратегії є подібними до типових елементів стратегії в межах західної теорії – стратегічні цілі, засоби, стратегічне оточення тощо. Водночас у межах китайської теорії стратегії існують елементи, що є продуктами китайського світогляду та демонструють відмінні підходи до розробки та втілення стратегічних задумів. Трьома характерними елементами китайського стратегічного мислення є:

- об'єктивно-суб'єктивний мисленнєвий процес,
- стратагемне мислення,
- концепція "ши".

Під **об'єктивно-суб'єктивним мисленнєвим процесом** розуміють *здатність керівників, які ухвалюють стратегічні рішення, використовувати об'єктивну реальність на свою користь у боротьбі проти супротивника шляхом уведення в оману, вичікування сприятливого моменту або досягнення стратегічної переваги*. Об'єктивне передбачає конкретні фактори, що варто брати до уваги: рівень розвитку науки і техніки в країні, видатки на оборону, розташування військ тощо. Об'єктивне та суб'єктивне перебувають у діалектичному зв'язку: перше визначає друге, друге може маніпулювати першим.

Одним із виявів розумових здібностей керівників, що входить у суб'єктивний рівень мисленнєвого процесу, є грамотне застосування стратагем. **Стратагеми** – це *шаблони стратегічної поведінки, що можуть бути використані в умовах окремої ситуації задля досягнення визначених стратегічних цілей*. Не-

від'ємною рисою стратагем є маніпулювання й уведення противника в оману. Опис стратагем міститься у класичних китайських стратегічних трактатах, найвідомішими з яких є "Тридцять шість стратагем" і "Мистецтво війни". Стратагеми не є незмінними. Інформатизація, розвиток озброєння й інструментів комунікації – причина трансформації старих стратагем і появи нових.

Ще однією особливістю китайської теорії стратегії є категорія "ши". Вона має кілька перекладів: *стратегічна перевага* або *стратегічна конфігурація сили*. "**Ши**" – це потенціал перемагати, що пов'язаний зі сприятливою розстановкою сил. Уміння досягати моментів переваги та користуватися ними є рисою стратега в китайському розумінні. Термін *стратегія* в китайських джерелах має виразно військову конотацію. Однією із причин цього є те, що головними науково-дослідними установами, які займаються стратегічними дослідженнями, є військові. Погляди китайських військових на природу стратегії є важливими для цілей дослідження.

Однією із характеристик стратегії є ієрархічність: стратегія може бути великою, міжнародною (зовнішньополітичною), стратегією національної безпеки та військовою. Оскільки бажання захищати національні інтереси – вихідна точка побудови стратегії, то погляди на те, якими вони бувають, є важливою частиною китайської стратегічної думки. У Китаї існує триєдиний поділ національних інтересів залежно від їхньої важливості для держави. Один із прикладів поділу – ключові, важливі та загальні національні інтереси. До *ключових інтересів* входить суверенітет, територіальна цілісність, безпека та недопущення загрози економічній діяльності. До *важливих* належать поставки енергоносіїв та безпека ліній транспортування ресурсів і товарів. Залежно від розвитку міжнародної політичної ситуації, структури експорту та виробництва держави, національні інтереси можуть ставати більш чи менш актуальними і переходити з однієї групи до іншої.

Для формування ефективної стратегії важливо правильно оцінювати міжнародне стратегічне оточення. У зв'язку з економічною глобалізацією та інтеграцією Китаю у глобальну економічну систему, стратегічні інтереси Китаю розширюються і передбачають необхідність забезпечувати стабільне еконо-

мічне оточення, безпеку морських ліній комунікації, закордонних інвестицій і китайських працівників. Китайська стратегічна думка в частині стратегічного планування ґрунтується на двох головних концепціях: *всебічної національної могутності* і *стратегічної конфігурації сили*. Перша є показником відносної потужності Китаю, що формується з якісних і кількісних оцінок території, природних ресурсів, економічного процвітання, міжнародного визнання, внутрішньополітичної єдності нації, військової могутності та культурного впливу. У межах своєї стратегії Китай намагається нарощувати всі аспекти могутності, проте військова складова має бути пропорційною досягнутому статусу. Отже, військову модернізацію Китаю потрібно сприймати як неодмінну частину зростання Китаю. За президентства Сі Цзіньпіна була публічно підтверджена важливість військової модернізації як вияву модернізації країни: могутню армію вважають невід'ємною частиною "китайської мрії". Завдання концепції стратегічної конфігурації сили – оцінювання потенційних загроз і можливостей, тобто таких змін у міжнародній системі, що здатні вплинути на стратегічні рішення Китаю. У цьому сенсі китайські лідери описують початок ХХІ ст. як час великих можливостей для мирного розвитку Китаю, але водночас і зміцнення його потуги.

Центральне місце в китайських військово-стратегічних розрахунках посідає доктрина *активної оборони*, що була сформована в 1980-х рр. та замінила групу стратегічних концепцій, які входили до парадигми народної війни й передбачали затягування супротивника вглиб Китаю з паралельним веденням бойових дій силами регулярних, нерегулярних формувань і широких верств населення. Китай характеризує власну військову стратегію як активну оборону, що підкреслює орієнтованість на оборону на стратегічному рівні, та на напад на операційному. Доктрина зафіксована в Законі про національну безпеку (2015) та стратегічних документах Народно-визвольної армії Китаю (НВАК). Що стосується поглядів на природу конфліктів, то китайські лідери приділяють найбільшу увагу підготовці до перемоги в локальних конфліктах в умовах інформатизації. Найімовірнішим сценарієм розглядають конфлікт на морі вздовж східного узбережжя Китаю. Найвірогіднішою причиною конфлікту є військова криза навколо територіальних суперечок. Загострення

може перерости в ширше протистояння внаслідок помилки у стратегічних розрахунках сторін.

Поєднання оборонного та наступального підходів у стратегічних поглядах китайських керівників деталізується у формулі: "Ми не плануємо наступати, але не дозволимо відділити жодної частини території Китаю". 2013 р. інформаційне агентство "Сінхуа" повідомило, що президент КНР Сі Цзіньпін заявив, що Китай не розглядає жодних компромісів щодо питання територій і суверенітету, однак підтвердив прагнення розв'язувати суперечки мирно. Зазначені формулювання свідчать про готовність китайського керівництва застосовувати ризикованіші стратегічні рішення. У такому контексті важливого значення набуває калібрування сили, що має бути мінімально достатньою задля досягнення політичної мети і, водночас, не поставити під загрозу міжнародну стабільність.

У китайських стратегічних розрахунках застосування військової сили пов'язане з необхідністю досягнення політичних цілей. Формулювання можливих політичних цілей є відправною точкою для застосування військових сценаріїв. Докладно визначені політичні цілі, що враховують ширші стратегічні імперативи країни, забезпечують чітке розуміння прийнятних меж ескалації та відповідних параметрів для військових дій.

У межах розвитку китайської теорії стратегії значну увагу приділяють застосуванню силових інструментів у невоєнний час, стратегіям управління кризами та військовим операціям, відмінним від війни (*military operations other than war*). Китайські стратеги розробляли стратегію контрольованого застосування сили, що на практиці втілювалося у використанні правоохоронних структур, поряд із військовими, для демонстрації та здійснення сили у військових кризах у межах морських територіальних суперечок. Розвиток теоретичних підходів до застосування сили в мирний період та в часи кризи розширює список опцій для політичних лідерів, роблячи позицію КНР більш гнучкою та даючи можливість максимізувати потенційні здобутки, мінімізуючи ризики.

Важливу роль у китайському стратегічному мисленні посідають ключові геополітичні концепції та погляди китайського керівництва. У Китаї існує відмінне від європейського сприйняття простору. Відносна географічна віддаленість східної рів-

нинної частини Китаю від решти Азії – Тибетське плато і Гімалаї на заході, море на сході й півдні та пустеля Гобі на північно-му заході – стало однією із причин відносної ізольованості китайської держави протягом багатьох століть. Ця ізольованість пов'язана зі сприйняттям власного політичного утворення як центру світу, відомого на той час китайцям.

Важливу роль у геополітичному мисленні в Китаї відіграє концепція *синоцентризму* (або китаєцентризму). Вона не має усталеного значення та не є геополітичною у вузькому значенні слова. Концепція – політичне продовження світоглядної системи *Тянься (усього під небом)*. Піднебесна – це географічний простір, на який поширювалася влада китайського імператора. Саме тому назву Китаю – Чжунго – перекладають як *центрально-на держава* або *серединне царство*, що охоплює весь знайомий йому світ. У сучасних політичних реаліях зазначений термін можна описати як простір, де діє китайська система цінностей.

Китай є цивілізаційно самодостатньою державою. Цьому сприяли відносна географічна захищеність його центральної частини та рівень розвитку культури, що був домінантним у регіоні. У цьому контексті відкриття Китаю європейцями у ХІХ ст. стало для останнього просторово-часовою кризою, оскільки країна більше не могла бути географічно замкнутою у своєму цивілізаційному просторі, а була змушена взаємодіяти з європейськими країнами.

Систему Тянься використовують як відправну точку в сучасних геополітичних концепціях для побудови своїх оновлених теоретичних конструкцій, що обґрунтовують місце Китаю у світовій системі. За оновленою системою Тянься світ буде складатися із цивілізованих та нецивілізованих держав. Китай, як представник першої групи, повинен мати більше повноважень у глобальному управлінні. Оновлена теоретична модель системи Тянься – Чжао Тін'яна – покликана вирішити проблеми міжнародної політики, де панує невпорядкований хаос. Вона має три виміри – географічний, психологічний та інституційний.

Досвід колоніальної залежності КНР від європейських держав також привів до формування концепцій і наративів, що мали геополітичне навантаження. Китайська політична еліта ХІХ–ХХ ст. запозичила концепцію національного суве-

ренітету як виключної юрисдикції держави і поширила її на володіння імперського режиму. Крім того, у тогочасному Китаї була поширеною практика картографічного зображення колишніх територій китайської держави, що були втрачені в колоніальний період. У кінці XIX – на початку XX ст. у зв'язку із внутрішніми політичними суперечностями, що давали змогу великим державам нав'язувати Пекіну нерівноправні договори, щодо Китаю застосовували вираз "хвора людина Азії". Ця метафора репрезентувала стан держави, що переживала занепад, а її кінцівки (території) були відірвані від тіла. Уявлення про Китай і територію, на яку поширюється його влада, у метафорах тіла, що потребує лікування та відновлення єдності організму, сприяли фіксації на необхідності досягнення стану великого об'єднання. Такий спосіб мислення про державне будівництво мав значний мобілізаційний потенціал, але, окрім цього, привів до встановлення асоціативного зв'язку між досягненням стану розвитку держави і поверненням контролю над втраченими територіями. Зазначений зв'язок накладає додаткові світоглядні обмеження на китайську владу в контексті управління територіальними суперечками, що існують, та зменшує можливість для поступок.

У геополітичному мисленні Китаю важливу роль відіграють так звані буферні зони – території, кліматичні та географічні особливості яких є менш сприятливими для ведення осілого способу життя та розвитку сільського господарства, але які можна використовувати як природний бар'єр для захисту від набігів кочових племен. Протягом більшості часу географічний простір служив Китаю об'єктом, контроль над яким мав забезпечити безпеку ядра. Керуючись такою логікою, Мао Цзедун провів у 1950–1951 рр. військові кампанії з метою встановлення контролю над Сінцзяном та Тибетом.

У Китаї існує власна геополітична школа, що стверджує: протягом більшої частини своєї історії рівень розвитку країни був вищим, ніж сусідніх держав. З одного боку, це сформувало сприйняття Китаєм себе як центру Всесвіту, а з іншого – обмежувало теоретичні пошуки китайських геополітиків регіоном Східної Азії. Глобальними питаннями Китай почав цікавитися аж на стику XX та XXI ст. Головною особливістю, що відрізняє китайську геополітичну школу від європейської, є масштаб ува-

ги до географічних просторів навколо держав. Європейська геополітична школа формувалася в кінці XIX – на початку XX ст. в епоху експансії держав Заходу в інші регіони світу. Отже, вона мала характеристики макрогеополітики та концентрувала увагу на глобальній стратегії. Китайська геополітика переважно опікувалася регіоном навколо Китаю та відводила важливе місце визначенню кордонів власної безпеки, у межах яких не повинна формуватися пряма загроза країні.

Протягом 1990-х рр. у своїй зовнішній політиці КНР орієнтувалася на формування поясу добросусідства навколо своїх кордонів, проведення багатосторонньої дипломатії та активізації діяльності в межах глобальних і регіональних інститутів. Починаючи з 2000-х рр., китайські аналітики почали обґрунтовувати необхідність формування в Китаї психології великої держави. У зв'язку із черговою зміною влади та сприятливою міжнародною ситуацією, у країні було розроблено концепцію *глобального добросусідства*, що стала продовженням попередньої. Ця ідея вказувала на наявність у Китаю комплексу глобальних інтересів та відхід від сприйняття себе як регіональної держави. Внутрішні та зовнішні аспекти політики ставали однаковими за важливістю. На додаток до врегулювання базових викликів, тогочасна зовнішньополітична стратегія КНР була покликана забезпечити отримання статусу *справжньої великої держави*, що не тільки реагує на зміни міжнародної системи, але і формує її.

У зв'язку з посиленням політичної та економічної могутності Китаю спостерігається тенденція до географічного розширення простору його інтересів. Водночас взаємодія з тими географічними регіонами, що перебувають у полі його національних інтересів, стає тіснішою. Ці дві тенденції свідчать, що найближче географічне оточення не тільки продовжує залишатися важливим напрямом зовнішньополітичної стратегії Пекіна, але й отримує нові якості.

Концепція *великих прикордонних районів* стала продуктом усвідомлення керівництвом Китаю того факту, що його національні інтереси вийшли за межі Східної Азії. У ній застосовані три підходи до визначення стратегічної цінності великих прикордонних районів. Вони є:

- простором найбільшої концентрації національних інтересів Китаю,

- ключовими районами стратегічної безпеки КНР,
- мають вплив на розвиток та посилення Китаю.

Отже, великі прикордонні райони – частини міжнародного середовища, що безпосередньо прилягають до території Китаю. У межах теоретичного осмислення такого підходу китайськими геополітиками було здійснено стратифікацію зовнішньої політики Китаю в регіональному вимірі відповідно до таких параметрів, як віддаленість від китайського кордону, розмір держав і їхній статус. Перший рівень – це прикордонна дипломатія дотичного типу, що здійснюється стосовно до країн, які межують із Китаєм. Другим рівнем є прикордонна дипломатія регіонального типу, що стосується районів, розташованих навпроти Китаю у Східній Азії. Третій рівень – це прикордонна дипломатія глобальної стратегії, що є геополітичною платформою руху Китаю від прикордонної до світової політики.

Геостратегія реалізації цих трьох підходів здійснюється за схемою: *"спертися на Північ, стабілізувати Захід, іти на Південь"*, що наочно демонструє стратегічні оцінки стану навколишнього середовища КНР. Відповідно до такої схеми, відносини з Росією є достатньо стабільними, щоб на базі них вибудовувати стратегічні дії в інших географічних напрямках. Центральна Азія – це регіон, що може нести потенційні загрози національній безпеці Китаю, саме тому потрібно докласти зусиль, щоб ці загрози мінімізувати. Південь, під яким слід розуміти Південно-Східну Азію, є регіоном, де сконцентровані головні економічні інтереси Китаю. Зазначена стратегічна орієнтація продовжує залишатися актуальною. Останні тенденції розвитку зовнішньополітичного становища РФ після анексії Криму, війни на Донбасі й участі Росії у війні в Сирії, фіксують її статус як конкурента США й інших країн Заходу на глобальному рівні, і, як наслідок, – вимушеного союзника КНР.

Концепція *великої периферії*, запропонована 2006 р. заступником директора СІСІР Чень Ян, визначає поняття *східна і західна лінії*, що відмежовували великий регіон від Близького Сходу до Японії (АТР), де має бути локалізоване домінування Китаю. Домінування в цьому регіоні є необхідним для отримання статусу великої держави, досягнення незалежності у своїх діях і статусу *відповідальної держави*. Стратегія *великої периферії* отримала більш деталізовані формулювання, згідно з

якими периферія – головний театр, де Китай підтримує національну безпеку, захищає суверенітет і територіальну цілісність, здійснює боротьбу із сепаратизмом; це буферна зона задля стримування ворога за воротами. Отже, термін *велика периферія* застосовують:

- для оцінки стану регіональної безпеки;
- як спосіб оцінки стратегічного оточення;
- для позначення географічного місця, вплив на яке співвідноситься зі статусом великої держави.

Доктринальні підходи до формування зовнішньої політики Китаю

Проаналізувавши концептуальні основи зовнішньополітичної стратегії КНР, варто перейти до аналізу доктринальних основ, випрацюваних останніми поколіннями китайських керівників. Доктринальні підходи китайського зовнішньополітичного співтовариства демонструють наявність як старих, так і нових підходів. Старі аспекти зовнішньополітичної доктрини КНР виявляються у традиційному китайському розумінні світу навколо КНР як такого, що несе потенційну загрозу. Сучасні інтерпретації відрізняються від маоїстських, оскільки Китай не сприймає навколишнє середовище як таке, що несе безпосередню військову загрозу безпеці країни. Водночас у зовнішньополітичних концепціях Китаю з уважністю враховують такі фактори, як американське прагнення до глобального домінування, а також локальні вияви домінування таких великих країн, як Росія, Японія, Індія тощо. Китай позитивно оцінює процес економічної глобалізації, насамперед через те, що інтеграція китайської економіки у глобальну економіку дозволила Пекіну отримати значну економічну вигоду та посилити процес свого розвитку. Однак Китай критично ставиться до процесів політичної глобалізації, відстоюючи плюралістичні погляди на те, яким чином мають вибудовуватися політичні процеси всередині країн.

Фундаментальні ідеологічні принципи сучасної зовнішньополітичної стратегії КНР були закладені в кінці 70-х – початку 80-х рр. XX ст. після відходу з політичної арени Мао Цзедун. У цей період керівництво КНР по-новому оцінило внутрішню та

міжнародну ситуацію і дійшло висновку про необхідність зміни політичного курсу. Зазначені трансформаційні процеси набули відображення у чотирьох модернізаціях та процесі запозичення елементів ринкової економіки. Такі політичні зміни сформували перед зовнішньою політикою КНР нові цілі та завдання. На зазначеному етапі очільники Китаю почали відходити від конфронтаційного зовнішньополітичного курсу, що передбачав активне ідеологічне протистояння іншим державам, до політики співпраці задля підтримки модернізаційних процесів. На цьому етапі найбільший внесок у зовнішньополітичне мислення КНР зробив Ден Сяопін.

У своїх виступах Ден Сяопін неодноразово згадував про п'ять принципів мирного співіснування, на основі яких КНР буде відносини з усіма державами. У 1980-х і на початку 1990-х рр., коли КНР зіткнулися з колосальними дипломатичними проблемами та великою невизначеністю постбіполярної епохи, Ден Сяопін описав загальні принципи китайської дипломатії у формі 28 китайських ієрогліфів, які можна сформулювати за допомогою восьми постулатів:

- холоднокровно спостерігати,
- зміцнювати позиції,
- упевнено реагувати на зміни,
- приховувати свої можливості,
- вигравати час,
- не привертати до себе уваги,
- ніколи не ставати лідером,
- робити конкретні справи.

Йому також належить перше формулювання максими про необхідність сприятливого та мирного оточення задля продовження розвитку Китаю в середині 1970-х рр.

Сучасні ідеологічні концепції, що існують у внутрішньополітичному житті КНР, є важливими для розуміння теоретичного й ідеологічного контексту, у межах якого формується та реалізується зовнішньополітична стратегія КНР. Ідеологічні концепції варто розглядати як фундамент, на основі якого обирають та формулюють зовнішньополітичні цілі стратегічного рівня. Оскільки зовнішня політика в баченні китайської влади має забезпечити умови для розвитку китайської нації, розуміння того, яким китайська влада бачить цей розвиток, є критично необхід-

ним для усвідомлення, як китайська зовнішньополітична стратегія може його забезпечити.

Найголовнішою ідеологічною концепцією, навколо якої обертається все внутрішньополітичне життя КНР, є соціалізм із китайською специфікою. Під цим широким терміном розуміють сукупність політичних теорій і політик, які розроблялися китайськими керівниками та представляють версію марксизму-ленінізму, адаптовану до китайських реалій і викликів часу. У загальний ужиток зазначений термін увійшов в епоху Ден Сяопіна і здійснюваних ним реформ відкритості, коли виникла необхідність обґрунтувати запозичення елементів ринкової економіки для посилення економічного зростання шляхом підвищення продуктивності й акумулювання іноземних інвестицій. Водночас Комуністична партія Китаю (КПК) формально залишила за собою зобов'язання досягти комунізму. Відповідно до теорії, необхідність модернізуватися постала через те, що Китай перебуває на початковій стадії соціалізму і має сконцентруватися на економічному зростанні, перш ніж він почне переслідувати більш егалітарну форму соціалізму.

Наступні керівники Китаю брали участь у розвитку та деталізації цієї ідеологічної концепції. Для прикладу, повна назва політичної теорії, сформованої нинішнім президентом КНР Сі Цзіньпіном звучить як "Бачення Сі Цзіньпіна соціалізму з китайською специфікою в нову епоху". Теорії Ден Сяопіна та Цзян Цземіня мають спільні риси – вони є прагматичними та практично орієнтованими.

Швидкий економічний розвиток, що розпочався із чотирьох модернізацій Ден Сяопіна на початку 2000-х рр., почав демонструвати і свої структурні недоліки, найголовнішими з яких були нерівність у доходах населення та соціальна несправедливість. Ідеологічною відповіддю на ці соціальні виклики стали концепції гармонійного суспільства та наукового розвитку як способу його досягнення. Концепція *гармонійного суспільства* була вперше запропонована 2004 р. після того, як до влади у Китаї прийшло четверте покоління керівників на чолі з президентом КНР Ху Цзіньтао та прем'єр-міністром Вень Цзябао. Національна стратегія збалансованого розвитку була покликана вирішити проблеми нерівності. Кінцевою метою проголошували досягнення гармонійного суспільства.

Пов'язана з нею концепція *гармонійного світу* була запропонована президентом КНР Ху Цзіньтао у вересні 2005 р. на зустрічі, присвяченій святкуванню 60-річчя заснування ООН. Президент КНР виклав цю концепцію, запропонувавши чотири ключові положення:

- необхідно підтримувати багатосторонність для реалізації спільної безпеки;
- для досягнення спільного процвітання слід розвивати взаємовигідну співпрацю;
- необхідно підтримувати дух інклюзивності, щоб побудувати світ, де всі цивілізації гармонійно співіснують і пристосовуються одна до одної;
- ООН потребує реформ для збереження своїх повноважень, підвищення ефективності й отримання більших можливостей для відповіді на нові загрози та виклики.

Концепція *гармонійного світу* постає як зовнішньополітичне продовження концепції гармонійного суспільства. Китайська модернізація спирається на досягнення двох базових цілей: досягнення внутрішньої гармонії та зовнішньої гармонії, які відображені у двох згаданих вище концепціях. На концептуальному рівні гармонійний світ – це спроба запропонувати універсальне бачення Китаєм глобального порядку, що базується на китайському традиційному вченні про гармонію. І хоча окремі постулати концепції є доволі традиційними для китайської зовнішньополітичної думки – як-от дипломатія без пошуку ворога, що є продовженням п'яти принципів мирного співіснування – вона є важливим етапом розвитку зовнішньополітичної стратегії КНР із кількох причин.

По-перше, концепція гармонійного світу стала першою, що експліцитно пояснює погляди Китаю на бажаний майбутній глобальний порядок. З одного боку, це вияв того, що процеси взаємозалежності, які розвивалися паралельно з інтеграцією КНР у світову економічну систему, досягли рівня, коли внутрішній соціально-економічний розвиток Китаю і зовнішні умови врівноважились та перебувають у стані діалектичного зв'язку. З іншого боку, це вияв того, що політична еліта Китаю усвідомила: країна має потенціал і зацікавлена впливати на глобальні політичні процеси, а пасивна зовнішньополітична позиція може бути контрпродуктивною. До цього зовнішня

політика КНР була функціонально сфокусованою на тому, щоб підтримувати сприятливий стан навколишнього середовища як частини глобального порядку. Тоді як концепція гармонійного світу демонструє, що Китай має власне бачення, яким може бути глобальний порядок. Однак у китайській зовнішньополітичній дискусії максима "ховати свої сили" продовжувала відігравати важливу роль.

По-друге, положення концепції гармонійного світу демонструють геополітичну схему місця Китаю в системі міжнародних відносин. У своїй риториці китайські керівники четвертого покоління застосовували словосполучення *гармонійна Східна Азія, гармонійна Азія, гармонійний світ* тощо, які вказували на стратифікацію географічного простору навколо Китаю у вигляді концентричних кіл. Зовнішньополітична концепція гармонійного світу передбачала три географічні рівні реалізації – двосторонні відносини партнерства, регіональні інтеграційні партнерства та міжрегіональна координація задля побудови глобальних мереж партнерств. Геополітична схема розвитку регіональних інтеграційних партнерств Китаю мала такий вигляд: двома головними геополітичними напрямками для Китаю стали західний (ШОС) і східний (АСЕАН + 3), допоміжні елементи цієї системи – співпраця з регіональними форматами в Південній Азії та відносини у форматі Китай – Монголія – РФ.

По-третє, зазначена концепція вказувала на важливість регіонального в зовнішній політиці КНР. У межах концепції регіони постають як будівельні блоки, завдяки яким з'являється можливість побудови міжрегіональної глобальної мережі партнерств. На цей період припадає активна участь Китаю у форматах міжрегіональної співпраці, зокрема і з Африкою та Латинською Америкою.

Концепція гармонійного світу стала першим комплексним стратегічним ідеалом майбутнього міжнародного порядку, що запропонував китайський уряд. Гармонійний світ має розвинену теоретичну схему, що пропонує три важливі теоретичні вихідні положення щодо того, якою повинна бути зовнішня політика КНР у світлі тенденцій розвитку міжнародного порядку. По-перше, це *дипломатія без пошуку ворога (non-enemy diplomacy)*, яка базується на п'яти принципах мирного співіснування та китайському світобаченні, що об'єднує єдність та

різноманітність. По-друге, – відкритий регіоналізм. По-третє, – міжрегіональна співпраця.

Під час президентства Сі Цзіньпіна було сформовано доктрину *китайської мрії*, що базувалась на триєдиній концепції: *китайська мрія – азійська мрія – світова мрія*. Однією із тем виступу Сі Цзіньпіна 18 жовтня 2017 р. на ХІХ з'їзді КПК стала невтомна праця з метою реалізації китайської мрії про національне омолодження. Китайська мрія як напрям усестороннього розвитку Китаю в контексті цього виступу пов'язувався з національним омолодженням, модернізацією збройних сил і досягненням двох цілей століття. У виступі зазначено, що китайську мрію можна реалізувати лише в мирних міжнародних умовах та за умов стабільного міжнародного порядку.

З приходом п'ятого покоління китайських керівників на чолі із Сі Цзіньпіном підходи Китаю до ведення власної політики зазнали змін, порівняно із принципами Ден Сяопіна. Рішення брати активну лідерську участь у процесах глобального управління суперечить двом принципам, що були сформовані Ден Сяопіном – не привертати до себе уваги та ніколи не ставати лідером. За останні п'ять років зовнішня політика КНР стала активнішою та глобальнішою.

Одразу після зміни політичного керівництва держави в березні 2013 р. в публічний ужиток увійшла зовнішньополітична концепція "*дипломатія великої держави з китайськими характеристиками*". Детальніше цю концепцію було висвітлено у програмному виступі міністра закордонних справ КНР Ван І на Всесвітньому форумі миру в червні 2013 р.

Окремі положення, описані Ван І, демонструвати зв'язок із попередніми китайськими зовнішньополітичними ідеями – підтримка п'яти принципів мирного співіснування, гармонійного світу, протистояння гегемонії та прогресу відповідно до принципу *перемоги без переможених* (*win – win*). Однак деякі положення свідчили про появу значних змін у зовнішній політиці КНР. У межах виступу було експліцитно зазначено, що дипломатія стає глобальною за своїм наповненням. Ван І зробив особливий акцент на ролі країн, що розвиваються, у глобальних інтересах та цілях Китаю. Сама назва концепції відображає складне становище, у якому Китай перебуває, – його економічної потуги як держави достатньо, щоб здійснювати активну глобальну по-

літику, але з погляду ВВП на душу населення Китай залишається країною, що розвивається. Аналіз зазначеної зовнішньополітичної концепції вказує, що період самообмеження в китайській зовнішній політиці завершився. Натепер Китай готовий брати лідерську участь у процесах глобалізації. Однак його дії будуть детермінувати власні стратегічні орієнтири та підходи.

Отже, ключовим питанням китайського ідеологічного дискурсу продовжує залишатися проблема розвитку. Кожен із політичних лідерів КНР після Ден Сяопіна розробив власний ідеологічний доробок, що деталізував ідеологічні настанови Ден Сяопіна щодо побудови соціалізму з китайською специфікою. Цілі розвитку, що проголошені в межах ідеологічних концепцій китайських керівників, є політичними цілями найвищого рівня, на базі яких вибудовується китайська зовнішньополітична стратегія. Загалом теоретико-методологічні основи китайських зовнішньополітичних стратегій і доктрин являють собою певну еклектичність, оскільки поєднують підходи західної школи міжнародних відносин і традиційного культурного надбання китайської політичної історії. Також спостерігається намагання вибудувати власну школу міжнародних відносин, що основну увагу приділяє можливості масштабування конфуціанських ієрархічних моделей за межами Китаю з метою удосконалення міжнародного порядку.

Еволюція зовнішньополітичних доктрин і стратегій Китаю

Детермінанти зовнішньополітичної стратегії КНР

Тенденції міжнародних відносин як на глобальному, так і на регіональному рівні впливають на сприйняття Китаєм власного місця в системі міжнародних відносин, ризиків, які ці тенденції несуть для Китаю, а також можливих форм протидії чи мінімізації цих ризиків. Ті елементи навколишнього оточення, які КНР вважає ворожими, негативними чи несприятливими, є вхідним сигналом для обговорення серед політичних, військових еліт і науково-експертної спільноти для розробки системи політичних рішень, націлених на мінімізацію негативного впливу. Зовнішньополітична стратегія в цьому контексті відіграє роль системи

політичних рішень, принципів і приписів, однією із цілей якої є поліпшення стратегічного становища Китаю.

Глобальні детермінанти зовнішньополітичної стратегії КНР. Більшість факторів, що детермінують розвиток та реалізацію зовнішньополітичної стратегії КНР в регіональному вимірі і мають глобальне походження, пов'язані з політикою США. Між сторонами склалися унікальні відносини, що характеризуються ідеологічною несумісністю, дефіцитом стратегічної довіри та глибокою фінансово-економічною взаємозалежністю, яка є стримуючим фактором для реалізації сторонами радикальним стратегій. Сполучені Штати – найбільший торговельний партнер Китаю: протягом 2018 р. до США було експортовано товарів і послуг на 659,8 млрд дол. Двостороння торгівля між сторонами є досить незбалансованою: 2018 р. в США був дефіцит торговельного балансу з Китаєм у розмірі 419,2 млрд дол. Намагання вирівняти баланс торгівлі є метою торговельної війни, яку веде проти Китаю адміністрація Д. Трампа. Досягненню рішення, яке б влаштувало обидві сторони, заважає той факт, що США не зацікавлені значно нарощувати експорт власної технологічної продукції, поки всередині Китаю продовжують існувати регуляторні норми, що ставлять під загрозу інтелектуальну власність американських компаній. Водночас Китай є найбільшим тримачем американських суверенних боргових зобов'язань: станом на жовтень 2018 р. Китай контролював пакет цінних паперів Казначейства США у розмірі 1,1 трлн дол США.

Глибина та масштаб відносин між цими державами не тільки роблять їх пріоритетними для обох сторін, але і важливими для міжнародної політики. Комплекс питань стосовно того, яку політику здійснювати один щодо одного, є пріоритетними для фахових і політичних дискусій усередині США та КНР. Головною тенденцією, що впливає на динаміку китайсько-американських відносин, є зменшення розриву в силових можливостях між КНР та США. Сполучені Штати залишаються наддержавою в категорії військової сили. Станом на 2018 р. країна продовжує бути державою з найбільшими оборонними витратами у світі – 649 млрд дол США. Такі обсяги оборонного бюджету є зіставними із сумою оборонних бюджетів наступних восьми держав. Проте економічна могутність США зменшується. Якщо 1990 р.

частка США у структурі світового ВВП становила майже 22 %, то 2018 р. – понад 15 %. Що стосується Китаю, то ситуація протилежна: 4 % (1990) та 19 % (2018). Такі темпи економічного розвитку дозволяли Пекіну пропорційно збільшувати обсяги військового бюджету.

Процес вирівнювання силових потенціалів сторін актуалізує проблему вибору сценаріїв співіснування двох держав. У середині США дискусія щодо китайської стратегії протягом першої каденції президента Д. Трампа характеризувалася критикою стратегій залучення, що здійснювали попередні адміністрації. У межах цієї дискусії спостерігаємо посилення такого аргументу: Китай "обдурив" США, скориставшись перевагами інтеграції у глобальний економічний простір, але відстояв ключові особливості внутрішнього політико-економічного устрою, відмінного від ліберальної демократії. Зазначений аргумент поширювався на занижування обмінного курсу китайської валюти задля посилення конкурентоспроможності власного експорту, а також на наявність регуляторних норм на внутрішньому ринку, що змушують американських експортерів ділитися інтелектуальними правами з китайськими виробниками.

Поглиблення торговельної співпраці та передача американських технологій Китаю, за задумами американських ідеологів, мали призвести до зближення китайських і західних поглядів на питання регіонального та глобального порядку. Проте цього не сталося, тому за Китаєм був офіційно закріпленний статус держави-ревізіоніста. Зазначене положення відображено в тексті Стратегії національної безпеки США (2017), де Китай разом з РФ проголошені державами-ревізіоністами, що активно борються проти США і їхніх союзників. Отже, критична оцінка попередніх стратегій щодо Китаю сформувала всередині зовнішньополітичної спільноти США запит на конкурентніші, або навіть жорсткіші стратегії щодо КНР. Утіленням цього запиту стала торговельна війна між КНР і США, ініційована Д. Трампом, ціллю якої стало не просто зменшити дефіцит торговельного балансу, але й змусити Китай здійснити внутрішні регуляторні перетворення, у яких зацікавлений Вашингтон.

Що стосується контурів китайських зовнішньополітичних дебатів стосовно до американської політики, то вони обертаються навколо двох найголовніших питань. Чи зможе сприймати

США Китай як велику державу? Чи зменшується вплив США у світі загалом та в АТР зокрема? Китай продовжує розглядати стабільні відносини із США та своїми сусідами як передумову для свого розвитку. Китайський підхід базується на кооперативній співпраці між КНР та США, що побудована на рівності, взаємній повазі та взаємній вигоді. Китайські лідери, зокрема і Сі Цзіньпін, продовжують виступати за новий тип відносин між глобальними гравцями. Ця зовнішньополітична концепція акцентує увагу на підтриманні стратегічної стабільності між США та КНР, і водночас апелює до необхідності поважати ключові інтереси й основні застороги один до одного. Під цим формулюванням варто розуміти не тільки особливості внутрішньополітичного ладу КНР, але і стратегічну важливість регіону Східної Азії для безпеки КНР. Ціллю такої концепції є прагнення китайської сторони викликати ставлення до себе як до великої держави, вказуючи на практику уникнення конфліктів під час реалізації своєї стратегії мирного розвитку. А втім, за адміністрації Д. Трампа відносини між сторонами стали складнішими. Риторика американського президента щодо Китаю стала більш конфронтаційною: конкуренція між сторонами набула рис екзистенційного протистояння. На додаток до цього Вашингтон не шукає можливості досягнути балансу інтересів шляхом двостороннього інституту співпраці, як це було з "Великою двійкою" за Б. Обама і Х. Цзіньтао.

Домінантна роль США в сучасних міжнародних відносинах, з одного боку, створює можливості для розвитку КНР, що має доступ до технологій, інвестицій і фінансових ринків. З іншого боку, Китай сприймає США як силу, що здатна обмежувати та загрожувати. Частина ризиків, за оцінками китайської сторони, напряму пов'язана із зовнішньополітичними діями США. Китайські еліти, наприклад, негативно сприйняли такі зовнішньополітичні рішення Вашингтона, як війна в Іраку (2003–2011) та введення санкцій проти Ірану після виходу США зі Спільного всеосяжного плану дій (2018). Усі перераховані приклади зовнішньополітичних рішень Сполучених Штатів створюють додаткові політичні й економічні обмеження для Китаю.

США вдаються до практики екстериторіальних санкцій, у межах яких треті сторони можуть бути покарані за співпрацю або торгівлю з державою, проти якої такі санкції запроваджу-

ють. Зазначену міжнародно-політичну практику можна трактувати як намагання в односторонньому порядку впливати на інші країни в обхід норм і звичаїв міжнародного права. Цілями санкцій зазвичай стають державні та приватні банки, а також стратегічно важливі компанії, яким відмовляють у можливості здійснювати фінансові трансакції та користуватися платіжними системами. Така особливість західних санкційних режимів вказує Китаю, що надмірна залежність від західної фінансової архітектури робить його стратегічно вразливим.

Китай негативно ставиться до системи американських *військових союзів*, що існують у регіоні. Будь-які кроки регіональних країн, спрямовані на посилення союзних відносин із США чи посилення американської військової присутності, досить боліче сприймаються Пекіном. Найяскравішим прикладом цього була реакція Китаю на рішення Південної Кореї розмістити на своїй території протиракетний комплекс рухомого наземного базування для висотного заатмосферного захоплення ракет середньої дальності. Ще однією особливістю безпекового оточення КНР є розвиток і поглиблення військової співпраці між США та їхніми союзниками. Для прикладу: останнім часом спостерігаємо намагання розширити зону стратегічної відповідальності Японії в межах її союзницьких відносин із Вашингтоном. Очевидно, що це була стратегічна відповідь Японії та США на практику збільшення військової присутності КНР в акваторіях Східно-Китайського та Південно-Китайського морів. На концептуальному рівні Китай критикує військові союзи як вияв ментальності холодної війни та пошуку абсолютної безпеки коштом безпеки інших. Такому підходу КНР протиставляє принцип загальної, усебічної, кооперативної та сталої безпеки, у межах якого акцентовано увагу на необхідності досягнення миру шляхом забезпечення безпеки всіх залучених сторін через діалог і співпрацю.

Детермінантою, що має глобальне походження та виявляється на регіональному рівні, є *загострення геополітичної конкуренції* в регіоні Східної Азії, що відбулося після проголошення США стратегії перебалансування до Азії за адміністрації Б. Обама. Зазначену стратегію було вперше офіційно проголошено в січні 2012 р. у стратегічному документі Міністерства оборони США "Підтримка глобального лідерства США: пріори-

тети оборони XXI століття" ("*Sustaining US Global Leadership: Priorities for 21st Century Defence*"). Тодішній держсекретар США Г. Клінтон описувала стратегію як таку, що складається із шести ключових напрямів діяльності:

- зміцнення двосторонніх альянсів;
- поглиблення робочих стосунків з державами, що зростають, зокрема і з Китаєм;
- поглиблення відносин із регіональними багатосторонніми інститутами;
- розширення торгівлі й інвестицій;
- формування широкої військової присутності;
- просування демократії та прав людини.

У червні 2012 р. міністр оборони США Л. Панетта заявив про рішення змінити відсотковий поділ у географічному розміщенні американського флоту: до 2020 р. 60 % військово-морських сил США мають бути присутніми в акваторіях Тихого океану. Усередині Китаю виникли підозри, що саме він відіграє роль головної цілі американської стратегії перебалансування, здійснюваної у формі політики квазістримування Китаю.

У КНР стало поширеним уявлення про те, що поворот до Азії був розроблений для того, щоб протидіяти розширенню можливостей Китаю в регіоні, особливо в частині розвитку його військово-морських сил. Ба більше, осмислення природи згаданої стратегії США й адекватної відповіді на неї Китаєм стали причиною виникнення нової хвилі уявлень про зміст двосторонніх відносин держав. У межах цієї дискусії сформувався думка про те, що США не мають достатніх ресурсів, щоб утілити стратегію стримування Китаю навіть у слабкій формі.

Водночас це не означає, що політика перебалансування не мала стратегічних наслідків для регіонального оточення КНР. Процес реалізації стратегії перебалансування фактично розпочався ще в листопаді 2011 р., коли президент США Б. Обама та прем'єр-міністр Австралії Дж. Гіллард під час двосторонньої зустрічі досягли згоди щодо розташування 2,5-тисячного підрозділу корпусу морської піхоти США в порту Дарвін на півночі Австралії протягом 2012–2017 рр. У квітні 2012 р. адміністрація Б. Обама та уряд Й. Ноди домовилися про поглиблення союзних відносин: сторони розглянули можливість створення спільних тренувальних баз на Гуамі чи Північних Маріанських

Островах. Крім того, у спільній заяві двостороннього консультативного комітету з питань безпеки повідомляли про розширення японської зони відповідальності в регіоні Східно-Китайського моря.

У сприйнятті Пекіна, одним із негативних наслідків стратегії перебалансування стала також активізація таких регіональних держав, як Японія, В'єтнам та Філіппіни у їхніх територіальних суперечках з КНР. Існує окрема група детермінант зовнішньополітичної стратегії Китаю, що походять з особливостей його інтеграції у глобальний економічний порядок. Прагматична політика чотирьох модернізацій, започаткована Ден Сяопіном, ґрунтувалася на експортно-орієнтованій моделі економічного зростання. Хоча Пекіну вдалося досягти феноменальних успіхів у завданні економічного зростання, усе ж це не означає, що він є безумовно задоволений станом справ. У межах офіційних зовнішньополітичних документів Китай експліцитно не декларує необхідність кардинальної зміни економічного порядку, а вказує на необхідність його реформування задля того, щоб зробити справедливішим.

Ризики, що походять від інтегрованості у глобальну економічну систему. Азійська фінансова криза 1997 р. продемонструвала, що кризові явища, які виникають в одній країні, можуть викликати фінансові негаразди в інших країнах через вплив капіталу. Наслідком цього стало переосмислення важливості економічної безпеки й активізація колективних зусиль задля створення інституційного захисту від потенційних кризових явищ. Прикладом таких заходів стала Чіангмайська багатостороння ініціатива.

Після кризи Китай продовжив інтеграцію у глобальну економіку, вступивши до СОТ 2001 р. Водночас Китай створив складну державоцентричну модель економічного управління, що запозичила необхідні ринкові елементи та дозволяла прямим чи непрямым чином визначати ціни на землю, кредитні ставки, вартість енергії, обмінний курс юаня тощо. Цей приклад демонструє особливості інтеграції Китаю у світовий економічний простір, що полягають у вибірковому запозиченні необхідних норм та організаційних підходів.

Країни колективного Заходу розраховували, що *економічна лібералізація* Китаю стане першим етапом і передумовою для

його *політичної лібералізації*. Проте Китай не зацікавлений у такому розвитку подій і намагається мінімізувати вплив західних політичних ідей. Концепція Ден Сяопіна, наприклад, полягала в тому, щоб знайти баланс між інтеграцією у глобальну економіку й економічними реформами, з одного боку, та стримуванням ідеологічних і культурних впливів ззовні, з іншого. Китай емоційно відповідає на критику щодо недотримання прав людини та вважає її політично вмотивованою. Важливою подією в оцінці Китаєм сучасного економічного порядку стала світова економічна криза 2008–2009 рр. Після кризи сприйняття США Китаєм змінилося: американську економічну могутність вже не вважали тотальною. Крім того, Пекін покладав на Сполучені Штати першочергову відповідальність за світову фінансову кризу 2008 р.

Криза глобалізації (також використовують терміни *деглобалізація* й *антиглобалізація*). Деглобалізацію сприймають як етап глобалізації, спричинений зовнішніми та внутрішніми політичними, економічними та соціальними факторами, що були породжені нерівномірним розподілом здобутків від глобалізації як між країнами, так і між окремими верствами населення всередині них. Збільшення популярності контрглобалізаційних політичних курсів у країнах світу становить одночасно загрозу і можливість для зовнішньої політики КНР. З іншого боку, зменшення зобов'язань США щодо підтримання глобального економічного порядку створює структурні можливості КНР збільшити свій вплив на глобальному рівні за рахунок іміджу держави, що просуває порядок денний вільної міжнародної торгівлі.

Регіональні детермінанти зовнішньополітичної стратегії КНР виникають й існують тільки в географічних межах навколишнього регіону та переважно впливають на динаміку відносин КНР із регіональними державами. До більшості детермінант опосередковано мають стосунок США. Однак американські інтереси, що переслідуються тут, мають більш тактичний характер. До регіональних детермінант зовнішньополітичної стратегії КНР можна віднести такі:

- *Стратегічна важливість для Китаю регіональних морських ліній комунікації*. За оцінками ЮНКТАД, 80 % обсягу та 70 % вартості світової торгівлі транспортують морем. Із цього

обсягу 60 % припадає на Азію, а через Південно-Китайське море проходить приблизно третина морських вантажоперевезень. Стратегічна важливість цієї акваторії пов'язана з наявністю кількох вузьких проток, що можуть бути заблоковані під час військового конфлікту, найважливішою з яких є Малаккська. Усі великі держави зацікавлені у зменшенні ризиків, що виникають перед їхніми ланцюгами поставок. Намагаючись знизити стратегічні транспортні ризики, Пекін збільшив інвестиції в портову інфраструктуру за кордоном. За фінансової підтримки Банку Китаю державна компанія China Ocean Shipping Company (COSCO) здійснила серію поглинань і збільшила свою частку в індустрії контейнерних перевезень.

• *Територіальні суперечки у Східно-Китайському та Південно-Китайському морі* також є чинником, що формує зовнішньополітичну стратегію КНР. У межах взаємодії з іншими сторонами цих суперечок Китай використовує історичні аргументи для обґрунтування власних територіальних претензій. Це комплексна проблема, якій приділено значну увагу в зовнішньополітичній стратегії КНР. Її комплексний характер виявляється в кількох аспектах:

- існують внутрішньополітичні обмеження на поступки в межах урегулювання територіальних спорів, що пов'язані з політичним завданням КПК захищати територіальну цілісність Китаю;
- у районі акваторій навколо спірних територій сконцентровані значні поклади енергоресурсів;
- спірні рифи й острови в Південно-Китайському морі мають геостратегічну цінність;
- у межах суперечки існує ризик її інтернаціоналізації та можливість участі в них США. Завданням Китаю на сучасному етапі є формування несуперечливої й узгодженої зовнішньополітичної стратегії стосовно до проблеми територіальних суперечок, що поєднуюватиме військові й економічні інструменти.

До внутрішніх детермінант зовнішньополітичної стратегії належить необхідність підтримки *енергетичної* та *продовольчої безпеки*. 2017 р. КНР стала найбільшим імпортером сирої нафти, обігнавши США. Протягом зазначеного року обсяги імпорту досягли 8,4 млн барелів на день. Китай значно залежить від ім-

порту енергоносіїв із Близького Сходу й Африки. Прогнозують, що 2035 р. Китай повинен буде імпортувати приблизно 80 % своєї нафти для задоволення внутрішнього попиту, порівняно із 64 % 2016 р. У цьому контексті Китай особливо залежний від безперешкодного транспортування енергоносіїв у Південно-Китайському морі і Малаккській протоці.

Необхідність підвищення економічної стійкості у випадку Китаю пов'язана з необхідністю забезпечити продовольчу безпеку. Ураховуючи розмір населення КНР – 1,4 млрд осіб – наявність продовольства є фундаментальною основою для внутрішньої стабільності. Частка імпорту продовольства в загальній структурі імпорту товарів до Китаю збільшилась із 3,2 % 2006 р. до 6,8 % 2016 р. Китайський імпорт 2017 р. становив 43 % обсягу торгівлі стратегічними сільськогосподарськими товарами (кукурудза, пшениця, рис і соя), які перевозять через Малаккську протоку, і 39 % тих, що перевозять Панамським каналом. Обидва географічні об'єкти є стратегічно вразливими. Китай намагається зменшити вразливість до кризових явищ на глобальному аграрному ринку шляхом купівлі державними компаніями сільськогосподарських угідь, придатних для вирощування сої та інших культур у таких країнах, як Австралія, Казахстан, Малаві та Пакистан. Нині Китай, наприклад, є другим за розміром іноземним землевласником в Австралії, контролюючи понад 9 млн га.

Згадані детермінанти зовнішньополітичної стратегії КНР є сукупністю питань, проблем й обставин, що потребують стратегічної дії. Одним із найголовніших детермінант зовнішньополітичної стратегії КНР є впливова роль США в міжнародній системі. Китай зацікавлений реалізовувати таку зовнішньополітичну стратегію, що, з одного боку, буде мотивуватиме Вашингтон підтримувати партнерські відносини з Пекіном, а з іншого – стримуватиме радикальні вияви американського унілатералізму та захищатиме від негативних побічних ефектів нинішній світовий порядок.

Існують дві базові стратегії для держави, що зростає: балансування або долучення до сильнішої сторони. Очевидно, що жодна з них не є ефективною для Китаю, оскільки перша несе ризики прямої військової конфронтації із США, а друга – обмеження поля маневру та зменшення незалежності власної зов-

нішньої політики. Китай реалізує багаторівневу стратегію *м'якого балансування* в контексті можливостей великих держав балансувати проти американської політики унілатералізму, не ризикуючи потрапити в ситуацію прямої конфронтації із США. На відміну від жорсткого балансування (агресивне нарощування військових можливостей, створення військових союзів, передача союзникам важливих військових технологій) елементами м'якого балансування є *дипломатія заплутування*, заборона використання власної території, посилення економіки й економічних інструментів зовнішньої політики, а також демонстрація готовності балансувати задля подальшої координації стратегій з іншими великими державами. Можна помітити, що зовнішньополітична стратегія КНР нині набула ознак м'якого балансування.

Отже, головним фактором, що визначає зовнішньополітичну стратегію КНР на сучасному етапі, продовжує залишатися політика США. Двосторонні відносини між сторонами характеризуються наявністю як конфліктного, так і коопераційного потенціалів. Виявами політики США, що мають вплив на зовнішньополітичну стратегію КНР, є наявність військових союзів в АТР, здійснення політики перебалансування до Азії та радикальні вияви унілатералізму. Проте останнім часом США посилюють оборонну співпрацю з регіональними союзниками у відповідь на зростання військової присутності КНР у Південно-Китайському та Східно-Китайському морях.

Китай не демонструє експліцитного бажання кидати виклик США чи використовувати проти Вашингтона стратегію жорсткого балансування. Зовнішньополітична стратегія КНР демонструє наявність ознак м'якого балансування у процесі пошуку нових форм для стратегічної співпраці й урівноваження відносин.

"Ініціатива "Пояс і шлях" у зовнішньополітичній стратегії КНР

Економічний розвиток КНР став можливий завдяки інтеграції країни у світову економічну систему. На відміну від політичної глобалізації, до якої Китай ставиться з підозрою, відстоюючи право держав на особливості політичного устрою, економічну глобалізацію Пекін сприймає як природний стан

справ. Значний розмір китайської економіки, як у глобальних так і в регіональних масштабах, пропонує значні ресурси для застосування економічних інструментів у межах зовнішньополітичної стратегії.

Китай останнім часом, наприклад, став основним кредитором інфраструктурних проєктів у країнах, що розвиваються. Активність Пекіна на цьому напрямі розпочалася незабаром після глобальної фінансової кризи (2008). КНР щорічно виділяє близько 40 млрд дол США на інфраструктурні проєкти у країнах, що розвиваються, через власні державні банки. Розвиток інфраструктури у країнах Азії та Європи – це наскрізна тема, що об'єднує два найвідоміші економічні проєкти, які КНР просуває останнім часом, – Азійський банк інфраструктурних інвестицій (АБІІ) та ініціатива "Пояс і шлях".

Ініціатива "Пояс і шлях" (також відома як "Один пояс й один шлях") – мегапроєкт парасолькового типу, започаткований вищим керівництвом КНР 2013 р., двома складовими частинами якого є "Економічний пояс Шовкового шляху" (сухопутна складова) і "Морський Шовковий шлях XXI століття" (морська складова). Ініціатива "Пояс і шлях" об'єднує низку проєктів, основними завданнями яких є розвиток інфраструктурних, торговельних і культурних зв'язків в азійському регіоні. Осьова частина ініціативи – широкомасштабні та чисельні інфраструктурні проєкти. Водночас ініціатива цим не обмежується. Відповідно до плану дій, розробленого Національною комісією з розвитку та реформ КНР (2015), цілями ініціативи, серед іншого, є:

- поліпшення міжурядової комунікації задля кращого узгодження між урядами політик високого рівня, таких як стратегії економічного розвитку, та планів регіональної співпраці;
- посилення координації планів інфраструктури для кращого з'єднання інфраструктурних мереж, таких як транспортні системи й енергосистеми;
- заохочення розвитку м'якої інфраструктури: підписання торгових угод, узгодження регуляторних стандартів і посилення фінансової інтеграції;
- підвищення міжлюдських контактів шляхом формування студентських, експертних і культурних обмінів та туризму.

Незважаючи на те, що китайські лідери спростовують будь-які цілі, окрім економічних, проєкт має виразне стратегічне значення. По-перше, ці проєкти просуває китайська держава. Головними джерелами фінансування є китайські державні банки (Китайський банк розвитку, Експортно-імпортний банк Китаю), китайські комерційні банки, що перебувають у державній власності, фонд Шовкового шляху, багатосторонні банки розвитку, зокрема й АБП. По-друге, партійно-державні органи визначають програму реалізації проєкту. Це не просто проєкт, який фінансують за державні гроші. Це проєкт, що має політичну значущість для китайського керівництва: у жовтні 2017 р. XIX Національний конгрес КПК додав згадку про ініціативу "Пояс і шлях" у Конституцію. Це демонструє значний рівень політичної підтримки, яку центральна влада КНР надає проєкту, за допомогою якого реалізують заходи, передбачені планами державного розвитку. Окрім того, у межах реалізації ініціативи часто спостерігаємо її синхронізацію з національними програмами розвитку країн-учасниць. Ініціатива "Пояс і шлях" у поєднанні з АБП мають за мету підвищити можливості Китаю визначати напрями економічної глобалізації, як у частині формування порядку денного економічної модернізації, так і в частині збільшення ролі Китаю в системі міжнародних фінансових інституцій. Отже, згадані ініціативи доцільно розглядати як проєкт *глобалізації по-китайськи*.

Реалізацією проєкту глобалізації по-китайськи китайське керівництво намагається розв'язати низку завдань стратегічного характеру. По-перше, Китай прагне стати нормотворчою державою у сфері економіки та відігравати активнішу роль у регіональних економічних процесах. Пекін намагається не просто експортувати товари з високою доданою вартістю за допомогою інфраструктури, що буде збудована в межах ініціативи, але й заохочувати прийняття китайських стандартів. Бажання китайського уряду експортувати свої технологічні стандарти можна розцінювати як прагнення стати інноваційною економікою та лідером у сфері досліджень і розробок.

По-друге, Китай зацікавлений підвищити свій міжнародний статус. У цьому контексті реалізація такого масштабного проєкту як ініціатива "Пояс і шлях" стала б підтвердженням можли-

востей КНР бути *регіональним лідером*. Ці прагнення Китаю варто розглядати в контексті декларованої Сі Цзіньпіном зовнішньополітичної концепції "*дипломатія великої держави з китайськими характеристиками*" (*major power diplomacy with Chinese characteristics*). 2014 р. на центральній партійній конференції з питань зовнішньої політики Сі Цзіньпін підкреслив, що КНР слід розробити особливий дипломатичний підхід, що гідний ролі великої держави. Успішна реалізація ініціативи "Пояс і шлях" посилює статус КНР у кількох іпостасях – як держави, що просуває у порядок денний вільну торгівлю на глобальному та регіональному рівнях, а також сприяє економічному зростанню держав, які розвиваються. Поліпшення інфраструктурної ситуації в азіатському регіоні за допомогою ініціативи "Пояс і шлях" стало б підтвердженням лідерських можливостей Китаю врегульовувати проблеми розвитку регіону, а також свідченням його відповідальності.

Серед деяких західних дослідників поширений аргумент, що, оскільки значну кількість завдань у межах ініціативи відведено підтриманню внутрішнього соціально-економічного розвитку, то китайська зовнішньополітична стратегія в частині застосування економічних інструментів детермінується переважно внутрішніми потребами і не є повністю стратегічною. Проте такий поділ є оманливим, тому що для китайської стратегії збільшення комплексної національної сили є невід'ємним елементом. Отже, доцільніше розглядати цю ініціативу в ширшому стратегічному контексті. Можливість виникнення ефектів взаємозалежності між Китаєм та іншими регіональними державами дозволяє використовувати ініціативу як інструмент відповіді на стратегічні та безпекові виклики.

Нові проєкти КНР демонструють характеристики великої стратегії, оскільки передбачають акумуляцію та витрату значних матеріальних ресурсів задля виконання національних завдань у кількох сферах – інфраструктурної зв'язності, економічної й енергетичної безпеки, доступу до портової інфраструктури тощо. Реалізація ініціативи має дати поштовх формуванню нової регіональної економічної спільноти та сприятиме формуванню суспільства спільних інтересів та спільного майбутнього.

Масштаб китайського проєкту перевершив усі попередні, оскільки, по-перше, передбачає сухопутну та морську компоне-

нту, а, по-друге, має на меті не тільки збільшити зв'язність власне азійського регіону, а й посилити інфраструктурний зв'язок між Європою та Азією. Хоча географія ініціативи "Пояс і шлях" простягається аж до Європи, особливе значення в межах її реалізації матиме навколишнє оточення Китаю. Крім того, аналіз ініціативи дозволяє виокремити стратегічні розрахунки Пекіна та місце в них регіонального оточення КНР.

А втім, морська компонента ініціативи "Пояс і шлях" свідчить, що Китай намагається розширити свою експансію не тільки в Азії, але й поширити її на Захід, утвердивши себе вже у статусі *глобальної держави*. Логіка маршу на Захід дозволяє Китаю нарощувати свою могутність у регіоні, водночас уникаючи прямої конкуренції із США. Існує думка, що головною причиною для ініціативи стала стратегія перебалансування до Азії США. У зв'язку із цим зазначені економічні ініціативи постають як спроба мінімізувати вплив Сполучених Штатів у регіоні за допомогою розбудови та поглиблення мережі економічних зв'язків в Азії, не вдаючись до жорсткої силової конкуренції з Вашингтоном, що диктується логікою ігор із нульовою сумою. У випадку успішної реалізації проєктів та відсутності активної економічної компоненти зовнішньополітичної стратегії США в регіоні, роль Вашингтона буде маргіналізуватися. Реалізація таких економічних проєктів, як ініціатива "Пояс і шлях" й АБП, постає як спроба досягнути статусу повноцінної глобальної держави в умовах міжнародної системи, де все ще домінують США.

З іншого боку, Китаю необхідно посилювати власну стратегічну автономність: експортна модель розвитку, що базується на девальвації юаню давно викликає жорстку критику з боку Вашингтона. Залежність від західних фінансових інститутів у цьому контексті містить ризик для Пекіна. Розвиток власних багатосторонніх фінансових механізмів на прикладі АБП є намаганням зменшити цю залежність та підвищити власну автономність. Ініціативу варто розглядати як геополітичну й гео-економічну відповідь Пекіна на зміну стратегічного оточення. Головною стратегічною ціллю є *витіснення США з регіональних процесів економічної інтеграції*. Зав'язування економік

сусідів на собі збільшить для них ціну контрбалансувальних стратегій проти КНР за рахунок посилення військових відносин із США.

Виділення більших грошей на інфраструктуру означатиме більший вплив у визначенні процесів регіоналізації, де КНР зацікавлена усунути США. Китай свідомий того, що наявність американських військових союзів у регіоні є частиною об'єктивної реальності, на яку неможливо вплинути. Однак військова конкуренція із США та пошук конфронтації не є вигідною тактикою для Пекіна, оскільки він усе ще поступається Вашингтону за рівнем розвитку військової сили. Крім того, конфлікт із США матиме значні негативні наслідки для КНР, оскільки морські лінії транспортування будуть порушені. Водночас Сполучені Штати – важливе джерело інновацій для китайської економіки.

Отже, нова зовнішньополітична ініціатива КНР демонструє дві важливі зміни в зовнішній політиці. По-перше, на відміну від попередньої зовнішньополітичної стратегії, де першочерговий пріоритет відведено відносинам Китаю із США, нова стратегія наголошує на першому пріоритеті відносин Пекіна із сусідніми країнами. По-друге, реалізація ініціативи вказує на відхід від максими Ден Сяопіна *"ховати здобутки"* на користь концепції *"прагнення до досягнень"* Сі Цзіньпіна. Китай зацікавлений бути відповідальним та ставати промоутером публічних благ, але він не бажає бути обмеженим у цьому системним американським лідерством.

Хоча минуло понад вісім років після проголошення ініціативи "Пояс і шлях" 2013 р., усе ж вона залишається досить вільним брендом, що об'єднує групу різнопрофільних проєктів. Ініціатива продовжує еволюціонувати в географічних масштабах. Наземна частина ініціативи натеper охоплює Центральну та Південну Азію, Близький Схід, а потім і Європу. Морська частина з'єднує Китай із Південною Азією, Близьким Сходом, Східною Африкою та Європою морськими шляхами, що проходять через Південно-Китайське море, Індійський океан, Червоне море, Суецький канал і Східне Середземномор'я. Однак масштаб ініціативи не обмежується лише двома географічними шляхами: Китай розглядає можливість поширити проєкт на Латинську Америку, Карибський басейн, Арктику і навіть кос-

мічний простір. Водночас плани проєктів у цих сферах є менш деталізованими.

Автори щорічного звіту комісії США з огляду економічних та безпекових питань у відносинах із Китаєм визначають такі стратегічні цілі, що стоять за реалізацією ініціативи "Пояс і шлях":

- поживлення внутрішнього розвитку та посилення контролю над зовнішніми провінціями,
- розширення доступу до ринків,
- експорт технічних стандартів,
- розбудова "жорсткої" та цифрової інфраструктури,
- зміцнення енергетичної безпеки,
- розширення військового й геополітичного впливу та просування геополітичного впливу шляхом перенесення Китаю в центр глобального порядку.

Головною стратегічною особливістю ініціативи є об'єднання в собі двох геополітичних векторів розвитку Китаю – сухопутного та морського – які співвідносяться із двома частинами ініціативи, що посилюють одна одну та поліпшують сполучність замкнутих провінцій Китаю зі світовим океаном. "Морський Шовковий шлях XXI століття" служить розвитку "блакитної" економіки, поліпшенню споживчої й енергетичної безпеки, розвитку та диверсифікації морських ліній постачання, посилення позицій Китаю у територіальних суперечках. За оцінками Стокгольмського інституту дослідження проблем миру, розмір "блакитної" економіки 2017 р. у структурі китайського ВВП становив 9,4 % або 1,2 трлн дол США. "Морський Шовковий шлях XXI століття" можна розглядати як стратегію профілактики загроз у частині морського вектору розвитку КНР, яка спрямована на зміцнення стійкості Китаю до економічної чи дипломатичної ізоляції, що може негативно вплинути на стабільність внутрішнього ринку.

У межах морської компоненти ініціативи "Пояс і шлях" значну увагу приділено розвитку індустріальних парків, спеціальних економічних зон, створенню мережі портів, зокрема і шляхом розширення потужності вже наявних. За інформацією міністерства транспорту КНР, китайські компанії брали участь у будівництві й експлуатації 42 портів у 34 країнах під егідою ініціативи. Значну частину інвестицій за кордоном здійснювали державні

компанії, зокрема й COSCO та *China Merchants Group*. Протягом 2015–2018 рр. Китай отримав у довготермінову оренду, серед іншого, порти Гвадар (Пакистан), Куантан (Малайзія), Обок (Джибуті), Малакка (Малайзія), Хамбатонтота (Шрі-Ланка), Муара (Бруней), Фейдху Фінолу (Мальдіви). Активізація Китаю в морському напрямі збіглася з деталізацією концептуальних поглядів китайського керівництва щодо співпраці на морі: у тексті білої книги "Бачення морської співпраці в межах ініціативи "Пояс і шлях" (2017) значну увагу вперше приділено проблемі морської безпеки, досягнення якої проголошено необхідною умовою для розвитку "блакитної" економіки.

Китай визначає такі основні напрями, у межах яких буде здійснювати кооперацію у сфері морської безпеки:

- безпека морського судноплавства,
- проведення спільних морських пошуково-рятувальних місій,
- спільне розширення можливостей запобігання та пом'якшення наслідків катастроф,
- посилення співпраці у сфері морського правопорядку.

Реалізація масштабного інфраструктурного проекту на території держав, що оточують КНР, свідчить про зростання ролі сусідніх держав у зовнішній політиці Китаю. Зміни в оцінці важливості цих країн можна спостерігати ще із жовтня 2013 р., коли в КНР відбувся робочий форум із питань периферійної дипломатії. На форумі зазначили, що стратегічною ціллю периферійної дипломатії є формування сприятливого оточення в цих країнах для забезпечення сприятливих умов для розвитку Китаю.

Рішенням Сі Цзіньпіна стало посилення власної координаційної ролі в зовнішній політиці та розширення групи відомств, що залучені до формування зовнішньої політики. *Усебічна* китайська зовнішня політика має об'єднувати економічні, культурні, безпекові інструменти. І нова китайська периферійна дипломатія має мислити аналогічно, тобто поєднувати внутрішні та зовнішні цілі, розширюючи економічну присутність і розбудовуючи політичні, культурні та безпекові мережі. Отже, ініціативу "Пояс і шлях" можна вважати одним з інструментів реалізації *всебічної (глобальної)* китайської зовнішньої політики.

Висновки

Ідеологічні погляди китайського керівництва є основою для формування політичних цілей розвитку держави, відповідно до яких реалізується зовнішньополітична стратегія. Китайська зовнішньополітична стратегія продовжує демонструвати значну частку прагматизму й деідеологізованості. Зазначені принципи були закладені за керівництва Ден Сяопіна. Водночас, разом зі збільшенням політичної та економічної могутності Китаю, його зовнішня політика перестає виконувати лише функцію забезпечення стабільних і сприятливих зовнішніх умов для внутрішнього розвитку, хоча така функціональна складова продовжує існувати. Протягом 1990–2000-х рр. відбувалася активна інтеграція Китаю у глобальний економічний порядок. Проміжним етапом розвитку зовнішньополітичної стратегії КНР стало формулювання стратегічної концепції гармонійного світу в період керівництва Ху Цзіньтао. Вона продемонструвала, що процеси взаємозалежності, які розвивалися паралельно з інтеграцією КНР у світову економічну систему, досягли рівня, коли внутрішній соціально-економічний розвиток країни і зовнішні умови врівноважились та перебували у стані діалектичного зв'язку. Пекін уперше заявив про зацікавленість впливати на *глобальні політичні процеси*. Крім того, зазначена теорія вперше детально окреслила, яким Китай бачить ідеальний глобальний порядок і своє місце в ньому.

Наступним етапом розвитку зовнішньополітичної стратегії став період керівництва Сі Цзіньпіна, що триває і нині. Головними особливостями зовнішньої політики за Сі Цзіньпіна стали підтвердження *глобальних інтересів та пошук лідерських позицій у міжнародних відносинах*. Ключові положення оновленої зовнішньої політики були сформульовані в межах концепції "дипломатія великої держави з китайськими характеристиками". Аналіз зазначеної зовнішньополітичної концепції доводить, що період самообмеження в китайській зовнішній політиці завершився. Практичною реалізацією стратегічних задумів п'ятого покоління китайських керівників стали масштабні міжрегіональні інфраструктурні та фінансово-економічні проекти – ініціатива "Пояс і шлях" та АБІІ. Нові елементи зовнішньополітичної стратегії КНР варто розглядати як спробу стати *глобальною державою шляхом провадження курсу на глобалізацію по-китайськи*.

Для сучасної зовнішньої політики КНР характерне використання регіональних багатосторонніх механізмів співпраці для підтримання свого зовнішньополітичного курсу. Китайські концептуальні погляди на політику регіоналізму вказують на зв'язок між процесами регіоналізації та глобалізації. Для Пекіна регіоналізм постає як зручний спосіб розвитку міждержавних відносин в епоху глобалізації. Участь у процесах регіоналізації дає Китаю можливість підвищити свої регіональні конкурентні переваги у процесах глобалізації, водночас перестраховуючись від негативних виявів останньої.

Контрольні запитання

Визначте, яким є співвідношення підходів до глобалізації та регіоналізації в зовнішньополітичній стратегії Китаю.

Проаналізуйте ключові детермінанти зовнішньополітичної стратегії КНР. Як їх можна класифікувати?

З'ясуйте, яку роль відіграють відносини Китаю із США в контексті реалізації зовнішньополітичної стратегії Пекіна.

Опишіть місце, що відведене ініціативі "Пояс і шлях" у сучасній зовнішньополітичній стратегії країни.

Визначте, у чому полягає сенс багаторівневої стратегії м'якого балансування та зовнішньополітичної концепції "дипломатія великої держави з китайськими характеристиками".

Література

Кіктенко В. О. Китай у сучасному світі: мирне піднесення, відродження нації та "м'яка сила" / В. О. Кіктенко // Китай очима Азії : колект. монограф. – К. : Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, 2017. – С. 11–99.

Bhattacharya A. Conceptualizing the Silk Road Initiative in China's Periphery Policy / A. Bhattacharya // East Asia. – 2016. – Vol. 33, № 4. – P. 309–328.

Cheng J. Multilateral Approach in China's Foreign Policy / J. Cheng. – World Scientific Publishing Company, 2017. – 704 p.

Lanteigne M. Chinese Foreign Policy: An introduction. – 3 rd ed. / M. Lanteigne. – N. Y. : Routledge, 2016. – 234 p.

ПРО АВТОРІВ

АЛЄВА Ельнара Єльчїнівна – аспірант кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Інституту міжнародних відносин КНУ імені Тараса Шевченка. Сфера наукових інтересів: зовнішньополітична стратегія Туреччини, Центральна Азія та зовнішня політика країн регіону, регіони Чорного та Балтійського моря в безпековому вимірі, лобізм в інститутах ЄС.

БОРДІЛОВСЬКА Олена Анатоліївна – доцент кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Інституту міжнародних відносин КНУ імені Тараса Шевченка, доктор політичних наук, доцент. Сфера наукових інтересів: сучасні тенденції світової політики, зовнішня політика Індії, міжнародні відносини в Азії, інтереси України в Азії. Автор понад 70 наукових публікацій.

ГАБЕР Євгенія Василівна – радник прем'єр-міністра України із зовнішньополітичних питань, кандидат політичних наук, старший науковий співробітник Центру досліджень сучасної Туреччини. Сфера наукових інтересів: американсько-турецькі відносини в постбіполярну епоху, проблеми безпеки Чорноморського регіону та Близького Сходу. Автор понад 30 наукових публікацій.

ГАЛАКА Сергій Павлович – професор кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Інституту міжнародних відносин КНУ імені Тараса Шевченка, доктор політичних наук, професор. Сфера наукових інтересів: проблеми нерозповсюдження ядерної зброї, питання міжнародної та регіональної безпеки. Автор понад 100 наукових публікацій в Україні та за кордоном.

КАПТОНЕНКО Микола Геннадійович – доцент кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Інституту міжнародних відносин КНУ імені Тараса Шевченка, кандидат політичних наук, доцент. Сфера наукових інтересів: проблеми міжнародних конфліктів та зовнішньої політики України. Автор понад 60 наукових праць. Лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки.

КРИВОНОС Роман Анатолійович – доцент кафедри регіоназнавства Інституту міжнародних відносин КНУ імені Тараса Шевченка, кандидат політичних наук, доцент. Сфера наукових інтересів: теорія міжнародних відносин, політичне життя й зовнішня політика ФРН, європейська та євроатлантична інтеграція. Автор понад 100 наукових і навчально-методичних праць з проблем міжнародних відносин і країнознавства.

МАНЖОЛА Володимир Андрійович – професор кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Інституту міжнародних відносин КНУ імені Тараса Шевченка, доктор історичних наук, професор. Сфера наукових інтересів: проблеми сучасних міжнародних відносин, геополітики, міжнародної та європейської безпеки, зовнішньої політики України та Франції. Автор близько 150 наукових та навчально-наукових праць в Україні та за кордоном. Лауреат Державної премії у галузі науки і техніки, заслужений працівник освіти України.

ПЕРЕПЕЛИЦЯ Григорій Миколайович – професор кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Інституту міжнародних відносин КНУ імені Тараса Шевченка, доктор політичних наук, професор, капітан 1 рангу (у відставці). Сфера наукових інтересів: проблеми зовнішньої та воєнної політики, дослідження військово-політичних конфліктів, зовнішньої політики України тощо. Автор понад 100 наукових публікацій та монографій. Автор Стратегії впровадження цивільного контролю над Збройними силами України.

ПИК Світлана Мирославівна – доцент кафедри міжнародних відносин і дипломатичної служби Львівського національного університету імені Івана Франка, кандидат політичних наук, доцент. Сфера наукових інтересів: історія міжнародних відносин, таємна дипломатія і розвідка у міжнародних відносинах, "особистісний чинник" у зовнішній політиці. Автор понад 30 наукових праць.

САБАДАН Олексій Олексійович – старший проєктний менеджер компанії Jnomics Media.

У 2015–2018 рр. аспірант кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Інституту міжнародних відносин КНУ імені Тараса Шевченка. Сфера наукових інтересів: зовнішньополітична стратегія КНР.

Навчальне видання

КАПІТОНЕНКО Микола Геннадійович
ПЕРЕПЕЛИЦЯ Григорій Миколайович
ГАЛАКА Сергій Павлович
та ін.

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ДОКТРИНИ І СТРАТЕГІЇ

Навчальний посібник

Оригінал-макет виготовлено ВПЦ "Київський університет"

